



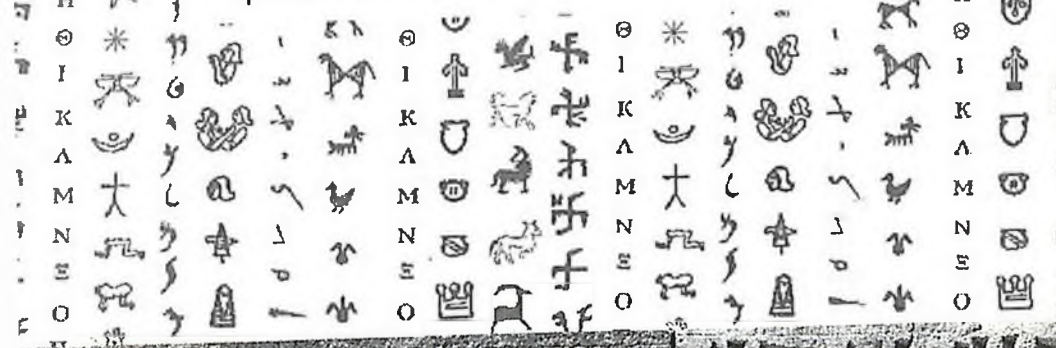
ԱՐՏԱԿ ՍՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՆԱԽԱՍԱՇՏՈՅՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԳՐԱՅԻՆ

ՀԱՍՏԱԿԱՐԳԵՐԸ





ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՅՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ

19788
11



ՀՏԴ. 941 (479.25)

ԳՄԴ. 63.3 (2Հ) 42

Մ 917

Գիրքը հրատարակության է ներառված
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը

Խմբագիր՝ դր. Ջավեն Վ. Եկավյան

Գիրքը հրատարակվել է
ԳԱԼՈՒՍ ԳՅՈՒԼԲԵՆԿՅԱՆ
հիմնարկության հովանավորությամբ

ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Ա. Ե.

Խ917 Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը - Եր.,
Երևանի համալսարանի հրատ., 2003, 400 էջ:

Մեծագրությունը նվիրված է Մեսրոպ Մաշտոցից առաջ Հայաստանում կիրառված գրային համակարգերի, դրանցով բողոքված գրավոր հուշարձանների ուսումնասիրությանը: Ներկայացված են ինչպես բնիկ հայաստանյան, այնպես էլ օտար երկրներում ստեղծված և մեր նախնիների կողմից ներմուծած ու կիրառած գրահամակարգերը՝ իրենց գրային հուշարձաններով: Առանձին գլուխներ են նվիրված Հայաստանի տարածքում օտարների բողոքած արձանագրություններին, մասնառեղծվածային ծագումով ու անհայտ նշանակությանը գրավոր հուշարձաններին: Վերջում բերված են նախամաշտոցյան Հայաստանում կիրառված գրային համակարգերի նշանագանկերը:

Աշխատանքը կառուցված է օգտակար փնել հյուսագետներին, արևելագետներին, ուսանողությանը և հայագիտությանը հետաքրքրվող ընթերցող հասարակացությանը:

0503020913

Մ----- 2003թ.

704 (02) 03

ԳՄԴ. 63.3 (2Հ) 42

ISBN 5 - 8084 - 0481 - 9

© ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Ա. Ե., 2003 թ.

Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրի և դպրության հարցը հատուկ ուշադրության առարկա է եղել դեռևս հայոց նոր այբուբենի ստեղծումից առաջ՝ Մեսրոպ Մաշտոցի որոնումների ժամանակ: Հայտնի է, որ երբ Մաշտոցը և կաթողիկոս Սահակ Պարթևը ներկայացան ու իրենց մտադրությունը հայտնեցին Վռամշապուհ արքային, վերջինս նրանց հաղորդեց, որ տեղյակ է Միջագետքի հյուսիսում պահպանված հայոց հին գրերի մասին¹: Պալատական Վահիրիճի միջոցով Դանիել անունով ասորի եպիսկոպոսից բերված գրանշանները, սակայն, ընդունակ չէին հաղորդելու հայոց լեզվի հնչյունային ողջ հարստությունը, և Մաշտոցը ձեռնամուխ եղավ նոր գրային համակարգի ստեղծմանը:

Հարցի նկատմամբ հետաքրքրությունը չմարեց ինչպես մաշտոցյան դպրության սկզբնավորման տարիներին, այնպես էլ հետագա դարերում: Ասվածի վկայություններն են Դանիել եպիսկոպոսի մոտ պահպանված գրերի վերաբերյալ մեզ հասած բազմաթիվ մատենագրական տեղեկությունները, որոնց կանգրադառնանք մեր շարադրանքի ընթացքում:

Հարցը շատ ավելի լայն քննարկումների ու բանավեճերի առարկա դարձավ նոր ժամանակների գիտության մեջ՝ հայագետների՝ բաժանելով երկու մասի, առանց ընդհանուր ընդունելության արժանացած մի տեսակետի ձևակերպման: Մեր օրերում քեպետ բանավեճը չի շարունակվում (գոնե անցյալի կրքոտությամբ), չի կարելի ասել, թե այն վերջնական լուծում է գտել: Վերջին տարիներին հարցի քննարկումների ընթացքում, փոխարենը առկա ողջ նյութը հավաքելու և ուսումնասիրելու, ավելի հաճախ բավարարվում են տեսական դիտարկումներով և անցյալում արդեն բազմիցս չարչրկված մատենագրական տեղեկությունների անսլոտող վերաքննարկումներով²: Երբ կան բազմաթիվ (այն էլ

¹ Կորյուն, գլ. 2: Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. ԿԶ: Ղազար Փարպեցի, զրվագ Ա, գլ. Ժ:

² Դժբախտաբար, նույնպիսի մոտեցումով է գրված խնդրի վերաբերյալ հրատարակված վերջին ամփոփ աշխատությունը (Խաչերյան, 2000), որում հեղինակը ոչ միայն չի փորձել ի մի բերել հրապարակի վրա եղած ողջ նյութը, այլև թույլ է տվել բազմաթիվ անճշտություններ, փաստական սխալներ:

հազարավոր) փաստեր, տրամաբանական չէ դրանք մի կողմ քողենը և, փոխարենը, դրանց մասին պահպանված մատենագրական տեղեկությունները քննարկման նյութ դարձնելը. մանավանդ, որ վերջիններից շատերը գրի են առնվել դարեր անց: Ուստի այս գրքում, շեղվելով ավանդաբար ընդունված կարգից, մատենագրական տեղեկությունները կներկայացնենք միայն վերջում՝ «նախ փաստը, ապա միայն դրա մասին լրացուցիչ տեղեկությունը» սկզբունքով:

Ցավալի է, որ մինչ օրս ի մի չեն բերվել և համապարփակ ուսումնասիրության առարկա դարձել նախամաշտոցյան Հայաստանից մեզ հասած բոլոր գրավոր հուշարձաններն ու դրանց առնչվող տեղեկությունները: Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր բոլոր հուշարձանների հրատարակումը կոթողային մի մատենաշարով մնում է հայագիտության չլուծված կարևորագույն խնդիրներից մեկը:

Ներկայացվող աշխատանքը չունի և (ծավալային առումով) չի կարող ունենալ նման ընդգրկման հավակնություններ: Գրքում չենք անդրադառնա Հայկական լեռնաշխարհում գրի ծագման և զարգացման վաղ փուլերին (նախագրային դրսևորումներին), ինչն առանձին ու մեծածավալ ուսումնասիրության նյութ է: Այստեղ փորձ կարվի միայն ներկայացնելու նախամաշտոցյան Հայաստանում կիրառված կայացած գրային համակարգերն՝ իրենց առանձնահատկություններով, ինչպես նաև ի մի բերելու Հայաստանից հայտնաբերված, նշված դարաշրջանով թվագրվող օտար և անհայտ ծագում ունեցող արձանագրությունները:

Շարադրանքի ընթացքում հատուկ ուշադրություն կդարձվի ոչ թե առանձին բնագրերի առանձնահատկություններին (գրանյութ, չափեր, կատարման եղանակներ և այլն), այլ գրային համակարգերի բնութագրիչներին, որոնք կներկայացվեն հետևյալ կետերով.

1. Գրային համակարգի ծագումը.
2. Գրային համակարգի (հայաստանյան կիրառության) ուսումնասիրության պատմությունը,
3. Արձանագրությունների ժամանակագրությունն ու տարածումը,
4. Գրի և նրանով արձանագրված լեզվի ծանոթության աստիճանը,

5. Բազմալեզու արձանագրություններում մեզ հետաքրքրող գրային համակարգի առկայությունը,
6. Գրակիր հուշարձանների բնութագիրը,
7. Արձանագրությունների քանակն ու տեսակները (ծավալը, կառուցվածքը և այլ հատկանիշներ),
8. Արձանագրությունների խմբային դասակարգումն ըստ բովանդակության,
9. Գրության ուղղությունը,
10. Գրանշանների ռճական բնույթը,
11. Նշանների թիվն ու գրային համակարգի տեսակն ըստ այդմ,
12. Նշանների խմբային դասակարգումն ըստ արտաքին տեսքի,
13. Որոշիչներ (դետերմինատիվներ) և կցագրում,
14. Թվանշանների և օժանդակ նշանների կիրառությունը,
15. Վերծանությանը նպաստող օժանդակ տվյալների գոյությունը, այդ թվում՝ համաժամանակյա գրավոր աղբյուրներից ստացվող տեղեկությունները (չվերծանված կամ վերծանության ընթացքում գտնվող համակարգերի պարագայում),
16. Այլ գրային համակարգերի հետ ունեցած առնչությունները:

Նախամաշտոցյան Հայաստանից հայտաբերված գրավոր մշակույթի հուշարձաններն ըստ ծագման և պատկանելության կարելի է բաժանել չորս խմբի.

ա) Հայաստանում ստեղծված և մեր մախնիների կողմից կիրառված պատկերագրային համակարգեր.

բ) օտար ծագում ունեցող. բայց Հայաստանի բնիկների կողմից կիրառված գրային համակարգեր.

գ) Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված, սակայն օտարների կողմից ստեղծված գրակիր հուշարձաններ.

դ) անհայտ իմաստով և առեղծվածային ծագումով նշանագիր հուշարձաններ:

Հենց այսպիսի խմբավորմամբ էլ կմատուցվի առաջիկա շարադրանքը, որում հիմնական շեշտադրումը կարվի առաջին երկու խմբերի գրային համակարգերին (հատկապես, դրանց կիրառման տեղական առանձնահատկություններին):

Կարևոր ենք համարում մեր ուսումնասիրության նյութի աշխարհագրական սահմանների ճշգրտումը: «Նախամաշտոցյան Հայաստան» ընդհանրական անվան տակ ընդգրկված են

ինչպես Հայկական լեռնաշխարհը³, այնպես էլ հաշակից այն տարածքները, որոնք մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում գտնվել են հայկական թագավորությունների կազմում: Գրային հուշարձանների տարածման աշխարհագրությունն ակնհայտ դարձնելու նպատակով ներկայացվող աշխատության էջերում զետեղել ենք ներդիր քարտեզներ:

Շարադրանքի ընթացքում ծանոթագրությունները տալիս ենք ստղատակում՝ նշելով հղվող աշխատանքի հեղինակին և հյատարակության թիվը (նույն հեղինակի մեկ տարում լույս տեսած մի քանի աշխատանքները տարբերակված են տպագրության թվականին կից փակագծերում նշված լատինական այբուբենի տառերով): Ծանոթագրության մեջ չենք նշում էջերն այն դեպքում, երբ հղվում է աշխատանքն ամբողջությամբ: Ատվածաշունչն ու հայ մատենագիրների երկերը հղելիս նշվում են ոչ քե հյատարակության թվականները, այլ դրանց բնագրային բաժինները (գիրք, գլուխ, համար): Օգտագործված գրականության և համառոտագրությունների ցանկերը զետեղված են վերջում: Լատինական այբուբենում բացակայող հնչյունների համար օգտագործել ենք հետևյալ տառադարձումները՝ Տ, Տ – շ; Т, т – տ; Н, н – խ; Ç, ç – չ:

Շփոթություն չառաջացնելու նպատակով նշենք, որ «ասորական գիր, ասորերեն» եզրերով նշվում է Բ.ա. 605 թ. անկում ապրած Հին Ասորեստանի սեպագրային համակարգն՝ իր լեզվով: «Ասորերեն, ասորական գիր» ասելով նկատի ունենք Բ.ա. II դարից ինքնուրույն գրական լեզվի վերածված արևելաարամեական բարբառը՝ 22 տառանոց բաղաձայնային այբուբենով: Վանի թագավորության գրահամակարգերը ներկայացնելիս օգտագործել ենք պետության և՛ Բիայնիլի, և՛ Ուրարտու, և՛ Արարատ անվանումները, ավելի շատ նախապատվությունը տալով առաջինին, որը երկրի ինքնանվանումն էր (այդտեղից էլ՝ առատորեն գործածված «բիայնական, բիայներեն» եզրերը):

Հուվելվածում բերում ենք նախամաշտոցյան Հայաստանում կիրառված գրահամակարգերի (խեթա-լուվիական և բիայնա-ուրարտական մեհենագրության, ասորա-բաբելոնյան և

³ Հայկական լեռնաշխարհի սահմանների մասին տե՛ս Зорбян, 1979, էջ 12-16; Հակոբյան, 1984, էջ 5-29; Գաբրիելյան, 2000, էջ 8-15 (և հղված գրականությունը):

րիայնա-ուրարտական սեպագրության, արամեական, հունական, ասորական, պահլավական (միջին պարսկական) այբուբենների) նշանացանկերը: Դրանից բացի, նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթի ուսումնասիրությանը նպաստելու նպատակով Հավելվածում զետեղել ենք նաև փյունիկյան, լատինական այբուբենները և միջնադարյան հայկական մատյաններում պահպանված նշանագրերի ցանկը:

Բուն շարադրանքին անցնելուց առաջ մեր հաճելի պարտականություն ենք համարում մեր երախտագիտությունը հայտնել բոլոր այն անձանց, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով նպաստեցին այս աշխատանքի ստեղծմանն ու հրատարակությանը: Շնորհակալ ենք մի շարք մասնագիտական հարցերում խորհրդատվությամբ և գրականության տրամադրմամբ մեզ աջակցած բոլոր գիտնականներին, որոնց անունները հիշատակված են շարադրանքի ընթացքում: Մասնավորապես ցանկանում ենք նշել պատմական գիտությունների քեկնածու Երվանդ Գրեկյանին, որն աշխատանքի վերաբերյալ կատարած օգտակար դիտարկումներից բացի՝ սիրով հանձն առավ ներկայացվող չորս ներդիր-քարտեզների կազմումը:

Մեծածավալ այս աշխատանքի տպագրությունն իրականացնելու համար հատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում Երևանի համալսարանի հրատարակչությանն՝ ի դեմս տնօրեն Պերճ Ստեփանյանի, և հրատարակության հովանավորությունը ստանձնած *Գալուստ Գյուլբենկյան* հիմնարկության հայկական բաժնի ղեկավարներ Սիքայել Եսայանին ու Ջավեն Եկավյանին:

ՆԱԽԱՍՏԱՇՏՈՑՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄՏԵՂԾՎԱԾ ԵՎ
ԿԻՐԱՌՎԱԾ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ¹

*Ա. ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՆԱԽԱԲԻԱՅՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԳՐԱՅԻՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ*

Ինչպես նշել ենք առաջաբանում, այս աշխատանքում չենք անդրադառնա Հայկական լեռնաշխարհում գրի ծագման ու զարգացման նախնական փուլերին, այլ ուսումնասիրության առարկա կդարձնենք միայն կայացած գրային համակարգերը, որոնք գրաբանական² գրականության մեջ հաճախ որակվում են որպես «վարժեք կամ իսկական իմաստով գիր»:

Այս ենթաբաժնի շարադրանքը կապված է որոշակի բարդությունների հետ: Նախաբիայնական Հայաստանի գրանշանային հուշարձանները դեռևս համակարգված ուսումնասիրության չեն ենթարկվել: Եթե մի կողմ թողնենք առանձին զաղափարանշանների հավանական մեկնաբանությունները, որևէ արձանագրություն վերծանված չէ, ինչը բարդացնում է վերջնական եզրակացությունների հանգեղը: Անգամ դժվար է այդ ժամանակաշրջանի համար «վարժեք կամ իսկական իմաստով գիր» հասկացության կիրառումը: Ուսումնասիրողների մեծ մասը հակված է այդպիսին համարել այն նշանային համակարգերը, որոնք հաղորդում են ոչ թե ընդհանուր հասկացություններ, տեսարաններ և սյուժեներ, այլ լեզվական խոսքի միավորներ (բառեր և դրանց կապող քերականական մասնիկներ, իսկ ավելի զարգացած փուլե-

¹ Այս գլխում ներկայացվելիք պատկերասրահային համակարգերից բացի հնարավոր է գուտ հայաստանյան համարել մահա լուսայծ անհայտ ծագումով և առեղծվածային նշանակությամբ Հայաստանի երկրորդ սեպագիրն ու իսկայանշանները, որոնք Հայկական լեռնաշխարհից դուրս հայտնի չեն: Դրանք կներկայացվեն Դ գլխում:

² «Գրաբանություն» (գրամմատիկոլիա) եզրը գրի պատմությունն ուսումնասիրող գիտության համար առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրվել Ի.Գելբի կողմից (Gelb, 1963; ռուսերեն քարգմանությունը՝ Гельб, 1982): Հետագայում այն կիրառվեց ավելի լայն իմաստով՝ ընդգրկելով ոչ միայն պատմությունը, այլ գրանշանային բոլոր համակարգերի ուսումնասիրությունն ընդհանրապես (Волков, 1982, էջ 6-7):

րում՝ վանկեր և հնչյուններ)³: Անկախ այն բանից՝ հետագայում վերծանության շնորհիվ կպարզվի դրանց՝ նախագրային փուլի պատկանելը, թե զարգացած գրային համակարգ լինելը, պատկերն ամբողջացնելու նպատակով ստորև կներկայացնենք նախամաշտոցյան Հայաստանում ստեղծված և տարածում գտած պատկերագրային (գաղափարագրային) համակարգերը:

Դժվար է մաս որոշելը, թե Հայաստանի՝ ժամանակագրորեն իրար հաջորդող պատկերագրային համակարգերը (Ք.ա. V-III հազարամյակներում ձևավորված պատկերագրությունը, Ք.ա. III-I հազարամյակների զծային գիրը և բիայնական մեհենագրությունը), պետք է դիտարկել որպես միևնույն գրահամակարգի՝ զարգացման շնորհիվ ձևավորված տարբեր փուլեր, թե՞ միևնույն սկզբնականքից ծագող տարբեր գրային համակարգեր⁴:

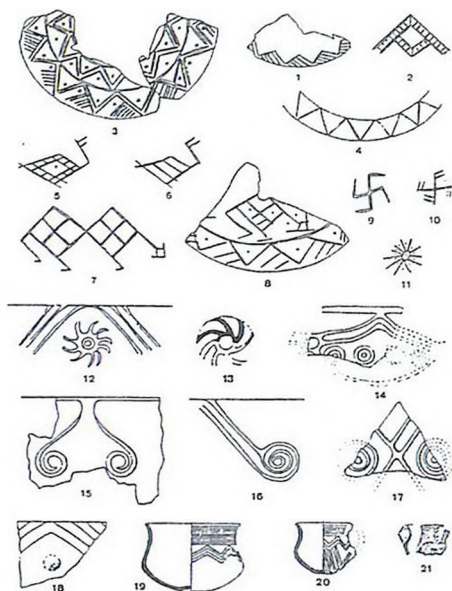
Հայաստանի զարգացած պատկերագրությունը (գաղափարագրությունը): Ք.ա. V հազարամյակից Հայաստանում վաղ պատկերագրության ներսում ձևավորվում է զարգացած պատկերագրությունը՝ գաղափարագրությունը, որը լայն տարածում է ստանում Ք.ա. IV-III հազարամյակներում: Այդ դարաշրջանի պատկերագրության արտահայտությունները հատկապես շատ են հանդիպում Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան (շենգավիթյան, կուր-արաքսյան) խեցեղենի վրա, իսկ Ք.ա. III հազարամյակի կեսերին Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս այդ մշակույթի տարածմանը զուգահեռ (հարավում մինչև Կիլիկիա, Սիրիա և Պաղեստին (Քիրքեթ-Կերակյան մշակույթ), հյուսիսում՝ Հյուսիսային Կովկաս) տարածում է գտնում մասնագրված խեցեղենը:

³ Գրաբանության ասպարեզում անհամաձայնություն կա նշված հասկացության սահմանման հարցում: Մասնավորապես վիճարկվում է այդ հասկացության տակ գոտ բառային (գոտ գաղափարագրային) համակարգերի ընդգրկման հարցը:

⁴ Մեր նախորդ աշխատանքներում ընդունել ենք առաջին վարկածը, ինչին հակված ենք այժմ ևս: Նշենք, սակայն, որ հետագա ուսումնասիրությունները (հատկապես վերծանության ուղղությամբ ստացված արդյունքները) կարող են ցույց տալ մաս երկրորդի ճշմարտացիությունը:

						</

Թեպետ Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան մշակույթի (այդ թվում՝ նշանագրված խեցեղենի) վերաբերյալ հայտնաբերվել է հսկայական նյութ և առկա են բազմաթիվ հրապարակումներ, այդ ժամանակաշրջանի նշանագրերը դեռևս չեն հավաքվել ու համակարգվել: Եղել են նշանագրերի և պատկերամոտիվների մասնակի ի մի բերման առանձին փորձեր: Օրինակ՝ Տ. Չոսինիշվիլին, հիմնականում օգտագործելով Ջավախքի տարածքից հայտնաբերված նյութը⁵, առանձնացնում է դրանցից 42-ը, Կ. Մարրոն Եփրատի վերին



Նկ. 1 Նշաններ Քիրբեթ-Կերակյան խեցեղենի վրա (տե՛ս de Miroschedji, 2000, էջ 275, նկ. 4)

ավազանի վաղբրոնզեդարյան 256 իրերի վրա առանձնացնում է 108 նշաններ և նշանների տարբերակներ (տե՛ս աղ. 1)⁶, Ա. Գ. Սագոնան, առանց նշանների առանձնացման, կազմել է 324 միավորներից բաղկացած «Մոտիվների կորպուս»⁷, Պ. դը Միրոշեդժին առանձնացնում է վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի Քիրբեթ-Կերակյան խմբի խեցեղենի 21 մոտիվներ (նկ. 1)⁸ և այլն:

⁵ Чубинишвили, 1971, աղ. XXVII:

⁶ Marro, 1997, աղ. 86-92 (հեղինակը դրանք համարում է 37 նշանների տարբերակներ. ինչն ընդունելի չէ, քանի որ մի շարք դեպքերում միևնույն նշանի տարբերակներ են համարվում իրարից լիովին տարբերվող նշանները, ուստի աղ. 1-ում այդ նշանները բերում ենք առանց Կ. Մարրոյի համարակալման):

⁷ Sagona, 1984, մաս III, նկ. 115-124:

⁸ de Miroschedji, 2000, էջ 275, նկ. 4:

Վաղբրոնգեղարյան խեցեղենի նշանագրերի ամբողջական հավաքումն ու համակարգված ուսումնասիրությունը մնում է Հայաստանի հնագիտության չլուծված խնդիրներից մեկը...

Նշենք նաև, որ վաղբրոնգեղարյան խեցեղենի նշանագրերի կրկնակները հանդիպում են նույն ժամանակաշրջանով քվազրվող ժայռապատկերներում և այլ հուշարձաններում: Դրանց համադրման և ուսումնասիրության ուղղությամբ զգալի աշխատանք է կատարել Հ. Ա. Մարտիրոսյանը⁹, ինչը, սակայն, նրանից հետո չի շարունակվել:

Անբավարար ուսումնասիրվածության պատճառով այստեղ չենք ներկայացնում վաղբրոնգեղարյան (հատկապես՝ խեցեղենի) նշանագրության բնորոշ առանձնահատկությունները (նշանների թիվը, գրության ուղղություն(ներ)ը, արձանագրությունների քանակն ու տեսակները, ծավալը, կառուցվածքը և այլ հատկանիշներ), որոնք ևս մնում են հետագա ուսումնասիրության նյութ:

Ավելացնենք, որ գրի (զարգացած պատկերագրության) առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհում Ք.ա. III հազարամյակի սկզբին հավաստվում է ոչ միայն հնագիտական գտածոներով, այլև օտար աղբյուրների վկայությամբ: Շումերական բնագրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Ք.ա. III հազարամյակի առաջին կեսին Հայկական լեռնաշխարհում այսօր հայտնի առաջին՝ Արատտա պետությունն ունեցել է սեփական գիր¹⁰:

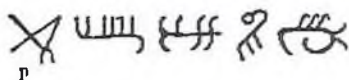
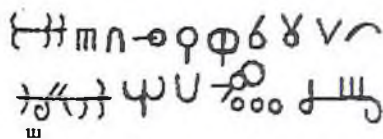
Հայաստանի գծային գիրը: Վաղբրոնգեղարյան խեցեղենի նշանագրության մեջ արդեն ակնհայտ է դառնում նկար-պատկերագրերի գծայնացումն ու իրենց նախօրինակների տեսքից հեռացումը: Հայաստանյան նշանագրերը Ք.ա. III հազարամյակի

⁹ Հեղինակը, համադրելով Հայաստանի ժայռապատկերներում և վաղբրոնգեղարյան խեցեղենի վրա հանդիպող նմանատեսք պատկերագրերը քիչամա-ուրարտական հիերոգլիֆների ու հայկական միջնադարյան մատյաններում վկայված նշանագրերի հետ, ցույց տվեց, որ դրանք հայաստանյան պատկերագրության ժառանգական գնադարձման տարբեր փուլերն են (Մարտիրոսյան, 1973. հիմնական եզրահանգումները էջ 68-70, աղ. XXIII):

¹⁰ Մովսիսյան, 1992, էջ 60-62:

կեսերին ձեռք են բերում ավելի գծային, քան նկարային տեսք¹¹: Բ.ա. II հազարամյակում և I-ի սկզբին գծային գրերի այս համակարգն ավելի լայն կիրառություն է ստանում: Գրային համակարգի կիրառությունը դադարեց լեռնաշխարհում Վանի թագավորության իշխանության տարածմամբ:

Միայն Արևելյան Հայաստանում այսօր հայտնի են 300-ից ավելի արձանագրություններ, որոնք դեռևս համապարփակ ուսումնասիրության չեն ենթարկվել¹²: Հայտնաբերման սկզբնական շրջանում դրանք ստացան «առեղծվածային» որակումը: Այդ հուշարձաններից առաջին երկուսը (որքան մեզ



Նկ. 2

հայտնի է) հրատարակվեցին 1910թ.՝ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանի կողմից¹³: Դրանք հայտնաբերվել էին Արաքս գետի աջ ափին գտնվող Ցոլակերտի բերդի մոտակայքում (նկ. 2): Հաջորդյն Արմավիրի արձանագրությունն էր¹⁴ (նկ. 3):

Այս արձանագրությունների ուսումնասիրությունների ուսումնասիրության գործում կարևոր ներդրում ունեցավ Ի. Ի.

¹¹ Գրերի զարգացման պատմությունից հայտնի օրինաչափությունները ցույց են տալիս, որ պատկերագրերը նկարային բնույթը կորցնում և գծային նշանների են վերածվում դարերի (երբեմն՝ հազարամյակների) ընթացքում: Եգիպտական հիերոգլիֆներն, օրինակ, պատկերային տեսքով կիրառվում էին Բ.ա. XXXII դարից սկսած (արագագիր տարբերակը՝ Բ.ա. XXX դարից), իսկ դրանց պարզեցված ձևերը՝ «դեմոտական գիրը» գործածության մեջ մտավ միայն VIII դարում (Короستовец, 1961, էջ 7-8, 19-20): Սա անուղղակիորեն վկայում է, որ իրավացի են այն հեղինակները, որոնք Հայկական լեռնաշխարհում գրի (զաղափարագրության) ծնունդը թվագրում են Բ.ա. V հազարամյակով:

¹² Դրանց ուսումնասիրության ուղղությամբ մեր կատարած նախնական աշխատանքը տես՝ Մովսիսյան, 1999, էջ 202-210:

¹³ Տես Սմբատյան, 1910, էջ 574-576; Սմբատյան, 1913, էջ 52-68:

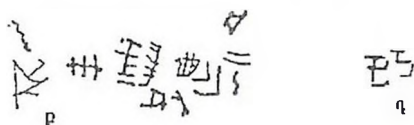
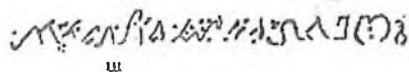
¹⁴ Kalantar, 1929, էջ 44-45; Мещанинов, 1932, էջ 51-55; Мещанинов, 1933, էջ 34-65; Тер-Аветисян, 1941, էջ 51-64:



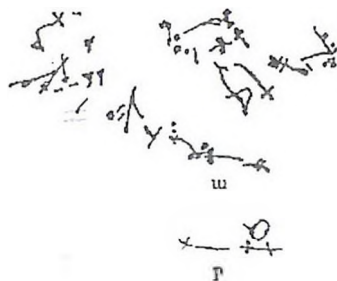
Նկ. 3 ԱրձաՎիրի արձանագրությունը՝ քարի վրա առկա
փոստրակներով և այլ պատկերներով

Մեշչանինովը¹⁵, որի աշ-
խատանքներում ի մի բեր-
վեցին մինչ այդ հայտնի
հուշարձանները, առաջին
անգամ հրատարակվեցին
Ելենենդորֆի (Գանձակի
մոտ) պեղումներից Ե.
Ռյուսերի (1899-1901թթ.)
ու Յ. Գումմելի (1930-1931
թթ.) հայտնաբերած չորս
առարկաների (նկ. 4) և
Խոջալուի դամբարան-
ներից մեկի երկու քարերի
նշանները (նկ. 5): Երկու
հնավայրի նյութերն էլ,
ըստ Ի. Ի. Մեշչանինովի
հնագիտական վերլու-
ծության, թվագրվում են
Ք.ա. I հազարամյակի
սկզբով:

1940-ական թթ.
սկսած հրատարակվեցին



Նկ. 4 Արձանագրություններ Ռաիքից



Նկ. 5 Արձանագրություններ Արցախից

¹⁵ Мещанинов, 1932, էջ 51-55; Мещанинов, 1933, էջ 34-65:



Նկ. 6



Նկ. 7

մի շարք արձանագրություններ Ջավախքից¹⁶: Վերջիններս վկայված են ոչ միայն առանձին իրերի վրա (նկ. 6), այլև դամբարանների պատերին (նկ. 7) և թվագրվում են Բ.ա. III հազարամյակով:

Նույն ժամանակաշրջանով են թվագրվում Ուրմիո լճի ավազանից հայտնաբերված խեցեղեն նշանակիր անոթները (նկ. 8), որոնք հայտնի դարձան 1960-ական թվականներին¹⁷:

Մեծամորի Ժայռագիր 27 արձանագրությունները, որոնց մասին մամուլում տեղեկություններ էին հայտնվել դեռևս 1913թ., ամբողջությամբ հրատարակվեցին միայն 60 տարի անց¹⁸:

Ժայռագիր արձանագրություններից (նկ. 9) բացի, հրատարակվեց Բ.ա. II-I հազարամյակների սահմանագլխով թվագրվող մշակութային շերտից հայտնաբերված կավե նշանագրված մի տախտակ¹⁹ (նկ. 10): Ժայռագիր նշանների վերաբերյալ Կ. Հ.

Մկրտչյանը մասնավորապես նշում է. «... հատկանշական է նրանց զգալի մասի նմանությունը, և շուրջ 17 նշանի նույնությունը հայկական միջնադարյան ձեռագրերում պահպանվող նշանագրերի և Վանի թագավորության շրջանում սեպագրի հետ զուգահեռ օգտագործված



Նկ. 8

¹⁶ Джапаридзе, 1964, էջ 117-120: Чубинишвили, 1971, աղ. XXVIII; Куфтин, 1941, էջ 109-110:

¹⁷ Burney, 1961-1962

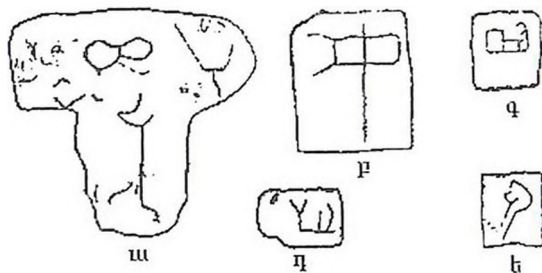
¹⁸ Խանգաղյան, Մկրտչյան, Պարսամյան, 1973, էջ 149-165, աղ. XXXI-XXXIV:

¹⁹ Խանգաղյան, Մկրտչյան, Պարսամյան, 1973, էջ 131, աղ. XXIX:

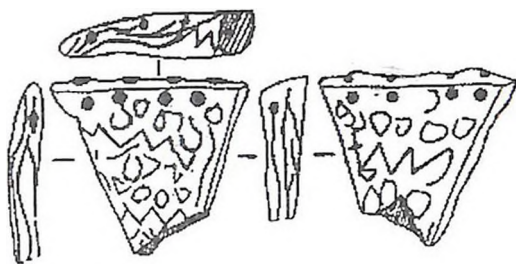
նշանագրերի հետ: Այս առումով Մեծամորի ժայռագրերը կարող են հատուկ ուսումնասիրության նյութ դառնալ»²⁰: Յավոք, հիբալի մեծ կարևորություն ունեցող այս հուշարձանները մինչ օրս չեն դարձել հանգամանալի ուսումնասիրության առարկա²¹:

Խնդրո առարկա արձանագրությունների հավաքման վերջին փուլը (որքան մեզ հայտնի է) կատարվել է Հ. Ա.

Մարտիրոսյանի կողմից՝ «Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները» (Ե., 1973) գրքում: Հեղինակն ի մի էր բերել Ջավախքի, Ուրմիո լճի ափագա-



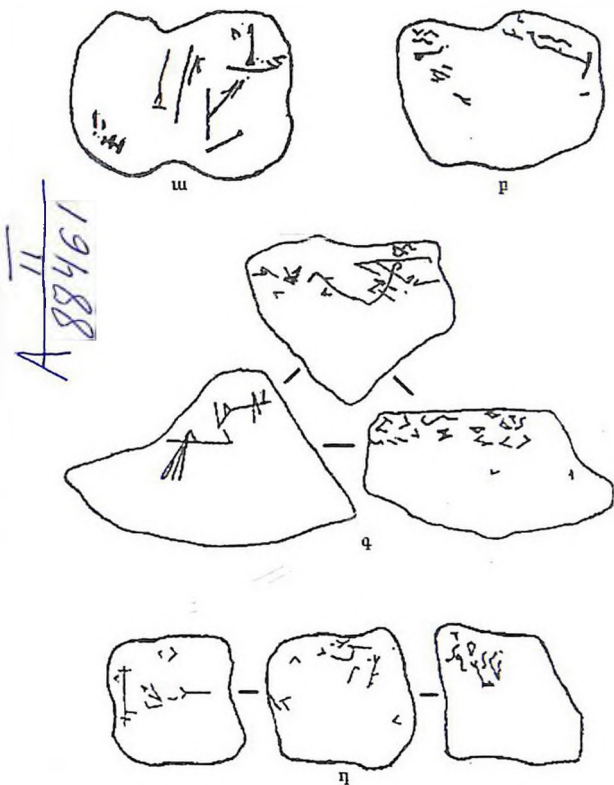
Նկ. 9 Մեծամորի ժայռագրերից



Նկ. 10 Մեծամորի կավե հմայիլը

²⁰ Խանգաղյան, Սկրտչյան, Պարսամյան, 1973, էջ 163 (բաժնի հեղինակ՝ Կ. Հ. Սկրտչյան):

²¹ Ժամանակին մեծամորյան նշանների վերծանության մասին մի շարք հրապարակումներ կատարեց Ս. Այվազյանը՝ դրանք համարելով «հայաստական արձանագրություններ». ինչը սուր քննադատության ենթարկվեց Բ. Բ. Պիոտրովսկու կողմից (ՊԲՀ, 1971, N 3, էջ 302-303, որտեղ հղվում են նաև Ս. Այվազյանի 1960-ական թթ. հրապարակումները): Բ. Բ. Պիոտրովսկին մատնանշում էր, որ դրանցից շատերը արաբական քուֆի գրեր են, թեպետ ինքն էլ նշում է քուֆի գրանշանների կողքին «պետրոգլիֆների» առկայության մասին: Դրանից հետո հարցը պատշաճ հետազոտության առարկա չդարձավ, փորձ չարվեց առանձնացնելու և իրենց համատեքստերում ուսումնասիրելու մեծամորյան նշանների խմբերը, ինչը ևս մնում է ապագայի խնդիր:

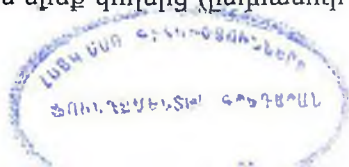


Նկ. 11 Քուչակի արձանագրություններից

գրությունները վերաբերում են զարգացած գրային ժամանակաշրջանի:

Չնայած այն բանին, որ վերջին տասնամյակներում հայտնաբերված նյութերը կարող էին նոր լույս սփռել քննարկվող արձանագրությունների հետազոտման հիմնախնդրի վրա, Հ. Ա. Մարտիրոսյանից հետո դրանց հավաքման ու համակարգված ուսումնասիրության փորձ չի կատարվել: Խոսքը, մասնավորապես, Ապարանի ջրամբարի ափին, Քուչակ գյուղի մոտ գտնվող, Բ.ա. XVIII-XIV դդ. թվագրվող հուշարձանի մասին է, որի 1986-87 թթ. պեղումներից գտնվեցին շուրջ հինգ տասնամյակ արձանագրված քարեր (մի քանիսը տես նկ. 11), որոնցից մի մասի վրա նշաններ էին արված երկու կամ երեք կողմից (ընդհանուր

նի, Յուլկերտի և Արմավիրի վերոհիշյալ արձանագրությունները, որոնցից վերջին երկուսը թվագրել է Բ.ա. II հազ. վերջով և առաջինի սկզբով¹⁴: Նըշված քնագրերը ժայռապատկերների հետ միասին Հ. Ա. Մարտիրոսյանը միավորում է որպես մեկ ընդհանուր՝ «նախնադարյան նշանագրեր» անունը կրող խումբ, ինչը քննադատելի է, քանի որ ժայռապատկերները նախագրային փուլի հուշարձաններ են, իսկ վերոհիշյալ արձանագրությունները



առմամբ՝ շուրջ 80 երես գրութ-
յուն)²²։ Առաջին իսկ հայացքից
ակնառու է Քուչակի արձանա-
գրությունների կապը խոջալուի
և Ջավախքի դամբանաքարերի
հետ, ընդ որում, վերջիներն ու-
նեն ավելի արխայիկ բնույթ։
Քուչակի նշանները նկատելի
ընդհանրություն ունեն նաև Ելե-
նենդարֆի, Յոլակերտի, Արմա-
վիրի, Ռյոմիո լճի ավազանի և
Մեծամորի վերոհիշյալ հուշար-
ձանների նշանների հետ (աղ.
2)։ Դրանցից մի քանիսի հետ
տիպաբանորեն կապվում է նաև
Ք.ա. II-I հազարամյակների
սահմանով թվագրվող Այգեշա-
տի հնավայրից գտնված կավա-

Նշանների համադրական ցանկ				
Քուչակ	Մեծամոր	Արմավիր	Ռաք	Յոլակերտ

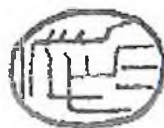
Աղ. 2

մաններից մեկի հատակին արված արձանագրությունը (նկ. 12),
որը պեղվել է 1990 թ. Լ. Ն. Բիյագովի և Հ. Գ. Ավետիսյանի կող-
մից (մեզ տրամադրել է Հ. Գ. Ավետիսյանը)։

Թվարկածներով չի սահմանափակվում Ք.ա. III և I հազա-
րամյակներով թվագրվող գծային գրանշաններ կրող հուշարձան-
ների ցանկը։

Հայաստանի գծային գրով աշխարհի որևէ այլ վայրում
արձանագրություններ չեն հայտնաբերվել։ Այս գրային համա-
կարգով թողնված որևէ արձանագրություն դեռևս չի ընթերցվել,
իսկ առանձին նշանների վերաբերյալ մեկնաբանությունները հե-
ռու են այդ գրով արձանագրված լեզուն պարզելու համար բավա-
րար լինելուց։

Հին աշխարհի գրային համակարգե-
րում կիրառվել են գրության ամենատարբեր
ուղղություններ՝ աջից ձախ, ձախից աջ, վերից
վար, պարուրած, կամ բուստորոֆեդոն (տողե-
ղը հորիզոնական էին՝ ամեն հաջորդը նախոր-
դին հակառակ ուղղությամբ), շրջանաձև և



Նկ. 12

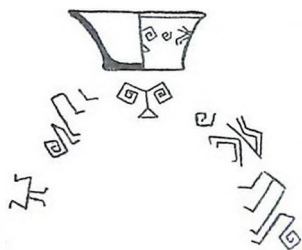
²² Մուրադյան, 1992, էջ 103-105, աղ. CIII-CXV։

այլն²³: Այս համակարգի պարագայում մենք լիակատար անորոշության մեջ ենք. թեպետ քննության առարկա գրային համակարգով մեզ են հասել հարյուրավոր արձանագրություններ, այնուամենայնիվ, անհասկանալի են մնում դրանց հեղինակների կիրառած գրության ուղղություն(ներ)ը. բնագրերը գրված են խառն, երբեմն անհասկանալի ուղղություններով:

Գրային համակարգի կարևորագույն բնութագրիչներից մեկը նրանում գործածված նշանների թիվն է: Այն, որպես օրինաչափություն, կարող է ցույց տալ, թե գրային ինչ տեսակի համակարգ է մեր առջև (զուտ բառային (գաղափարագրային), բառա-վանկային, վանկային, տառային): Մեր կատարած նախնական հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ նրանում գործածված նշանների թիվը շուրջ 400-500 է, սակայն դրանց վերծանված չլինելն առայժմ հնարավորություն չի տալիս որոշակիորեն ասելու, թե դրանց մեջ կա՞ն հնչյունային կիրառություն ունեցողներ, և եթե այո՝ քանի՞սը: Ինչ վերաբերում է բնութագրին, ապա առավել հավանական է, որ այստեղ գործ ունենք բառա-վանկային գրային համակարգի հետ (թեպետ չի բացառվում նաև, որ այն լինի զուտ բառային կամ բառա-վանկային):

Անհայտ գրերի և լեզուների վերծանության համար բա՛յառիկ նշանակություն ունի նույն բովանդակությամբ բազմալեզու արձանագրությունների առկայությունը, մանավանդ, եթե վերծանման ենթակա տեքստն ունի զուգահեռ թարգմանություն մեկ ուրիշ, արդեն հայտնի գրով ու լեզվով: Դժբախտաբար, Հայաստանի գծային գրերով արված ոչ մի հուշարձան դեռևս չի հայտնաբերվել զուգահեռ այլ գրությամբ:

Ինչպես վաղբրոնզեդարյան (խեցեղենի) նշանագրության պարագայում, այստեղ ևս անբավարար ուսումնասիրվածության պատճառով չենք ներկայացնում համակարգի բնորոշ մի շարք



Նկ. 13

²³ Գրության ուղղությունը սովորաբար որոշում են՝ ելնելով անավարտ տողերի չգրված մասերից:

առանձնահատկությունները (նշանների թիվը, խմբային դասակարգումն ըստ արտաքին տեսքի, գրության ուղղություն-(ներ)ը, արձանագրությունների քանակն ու տեսակները, ծավալը, կառուցվածքը, թվանշանների, օժանդակ նշանների, կցագրման կիրառությունը և այլ հատկանիշներ), որոնց ուսումնասիրությունը նույնպես ասպագայի խնդիր է:

Նկատենք նաև, որ ծագելով ժայռագրությունից՝ այս գրանշանների մի մասը միջանկյալ դիրք է գրավում և կապող օղակ հանդիսանում ժայռագրության և քիայնա-ուրարտական մեհենագրության միջև (աղ. 3 ա և բ), ինչը թույլ է տալիս ժամանակագրական անընդհատության մեջ դիտարկելու նախաերվանդունյաց Հայաստանի գրավոր մշակույթի զարգացումը:

Հայաստանի գծային գիրը որպես առանձին գրային համակարգ նախկինում չի դիտարկվել, հետևաբար, չեն էլ կատարվել այդ համակարգի վերծանությանն ուղղված քայլեր: Փորձեր են արվել մեկնաբանելու միայն առանձին որոշ հուշարձաններ:

Ե՛վ վաղբյուրնզեդայան նշանագրության, և՛ գծային գրի հուշարձանների մեկնաբանությունների ու վերծանության ասպարեզում կատարված մեզ հայտնի աշխատանքները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի: Առաջին խմբի հեղինակները փորձել են մեկնաբանել միայն առանձին նշաններ, երկրորդինը՝

Ժայռագրական կերպեր	Գծային գրեր

ա

Գծային գրեր	Քիայնական մեհենագրեր

բ

Աղ. 3

ամբողջական համապատկերներ (կոմպոզիցիաներ)²⁴: Որևէ արձանագրություն դեռևս չի ընթերցվել²⁵:

²⁴ Այս ուղղությամբ ևս ամենամեծ աշխատանքը կատարել է Հ. Ա. Մարտիրոսյանը (ամփոփված՝ Մարտիրոսյան, 1973 և Մարտիրոսյան, 1978): Տե՛ս նաև Демирханян, 1982, էջ 154-164; Фролов, 1984, էջ 54-66; Абрамян, Демирханян, 1985, էջ 66-84; Демирханян, Фролов, 1985, էջ 68-86 և այլն:

²⁵ Կատարվել է Օզնիի արձանագրության (նկ. 13) վերծանության մի փորձ (Մանшашвили, 1989, էջ 209-212), որը հեռու է համոզիչ լինելուց: Անհամոզիչ են նաև Ս. Այվազյանի առաջարկները Մեծամորի արձանագրությունների ընթերցման վերաբերյալ:

Ուսումնասիրության պատմությունը: Վանի թագավորության առաջին հիերոգլիֆակիր հուշարձանները հայտնի դարձան դեռևս XIX դարի երկրորդ կեսին, իսկ XX դարասկզբին գերմանական արշավախմբի (Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտ և Վ. Բելք) թուփրաք կալելում 1898-99թթ. իրականացրած պեղումների արդյունքների հրատարակումով հիմք դրվեց բիայնա-ուրարտական մեհենագրության ուսումնասիրությանը: 1998թ. լույս տեսած մեր «Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը» գրքի համապատասխան բաժնում¹ հանգամանորեն ներկայացրել ենք մինչ այդ գրային համակարգի մինչ այդ կատարված ուսումնասիրության պատմությունը՝ թե՛ հնագիտական հայտնագործումները, թե՛ գրաբանական հետազոտությունները²:

¹ Մովսիսյան, 1998, էջ 7-15, 62-65:

² Lehmann-Haupt, 1907, էջ 100-101, 108-109; 1931, էջ 454-457, 475, 506, 572-588; Орбели, 1912, էջ 923: Բայբուրյան, 1937, էջ 285; Пиотровский, 1939, էջ 50-52; Пиотровский, 1940, էջ 33, նկ. 9; Куфтин, 1944, էջ էջ 56-67, 122, 163, 167, 174-176, 181, աղ. VI, IX; Пиотровский, 1944, էջ 157-188, 233, 276-277, 343; Porada, 1948, էջ 156, N 1103; КБ-1, էջ 72-74, 77-79, 84; КБ-2, էջ 11, 18, 45-47, 53, 55-64, նկ. 37-42; КБ-3, էջ 10, 14-15, 19, 54-58, 77; Barnett, 1950, էջ 6-7, 30, աղ. III-VII; Ghirshman, 1954, էջ 108-109; Пиотровский, 1955, էջ 42-43; König, 1955-1957, էջ 114, 135. N 100A, 112b, աղ. 86, 106-107, Пиотровский, 1956, էջ 81-82, 165; Մարտիրոսյան, Մնացականյան, 1958, էջ 63-84; Пиотровский, 1959, էջ 183; Мартиросян, 1961; Пиотровский, 1962, էջ 5-6, 60, 86, 102, 105-106, 122; Barnett, 1963, էջ 189-192, 194-198; Дьяконов, 1963, էջ 135-140, N 1-7; Երևան-I, աղ. X; Երևան-II, աղ. XXVI; Երևան-III, աղ. XXXII-XXXIII, XXXVIII-XXXIX; Мартиросян, 1964, էջ 251-269; Дьяконов, 1964, էջ 367; Burney, 1966, էջ 88-90, աղ. XVI; Piotrovskii, 1967, էջ 51-52, 82-83, նկ. 33; Ходжаш, 1968; Միքայելյան, 1968, էջ 18-20, աղ. 14ա; Демская, 1968; Аракелян, 1969; Piotrovskii, 1969, նկ. 41-42, 50, 75-76, 111-112, 120, 122-123; КБ, 1970, N 15, 16, 43, 81, 87, 98; von Schuler, 1970; Իսրայելյան, 1971, էջ 72, 96-98, նկ. 20-22, աղ. XIV; von Schuler, 1972, էջ 125-134; Տիրացյան, 1972; Տիրացյան, 1973; Barnett, 1974, էջ 43-55; Տիրացյան, 1974a; Տիրացյան, 1974b; Мартиросян, 1974, էջ 25, 81, 118-130, 162, 171, նկ. 50, 74-76, աղ. III; Taşyurek, 1975, էջ 154-155, աղ. XXXVI; Urartu, München, 1976, էջ 51-52, նկ. 46; Ходжаш, 1976, 64-68;

Նշենք, որ այդ գրքի տպագրվելուց հետո հրատարակվել են Հոռոն, Արագած, Գեղիովիտ³ և Այանիս հնավայրերի նյութերը⁴, վերծանության մի փորձով հանդես է եկել Հ. Հ. Կարազյոզյանը⁵:

Kroll, 1976, էջ 43-45, 56, 64-68, 79, 92; Вайман. 1978, էջ 101; Dinçol, 1978, էջ 110-111; Тирация, 1978, էջ 110-111, նկ. 4; Taşyurek, 1978, նկ. 22; Эребуни, 1979, էջ 108, 137-138; Տիրացյան. Կարապետյան, 1979; Seidl, 1979(a), էջ 137-149, աղ. 33-42; Seidl, 1979 (b), էջ 145-148, 152-154, աղ. 19-35; Տիրացյան, Կարապետյան, 1981; Мартиросян, 1981, էջ 80, 167, նկ. 60; Մանուկյան, 1981, էջ 25-26; Ходжаш, 1981, էջ 85-89, աղ. I-IX; Urartu, Gent, 1982-83, N 14. 15, 17, 45, 55, 56, 145; Տիրացյան, Կարապետյան, 1982; Տիրացյան, Կարապետյան, 1983; Tanabe, Hori, Hayashi, Miyashita, Ishida, 1982, էջ 17; Գալսեդյան, 1984, էջ 101-102; Տիրացյան, Կարապետյան, 1985, էջ 221-223; Մարտիրոսյան, Թորոսյան, 1986, էջ 223-226; Есаян, 1986, էջ 31-32, աղ. XIII-4; Ավետիսյան, 1987, էջ 143, նկ. 2-3; Есаян, Калантарян, 1988, էջ 68-81; Տիրացյան, Կարապետյան, 1988; Տիրացյան, Կարապետյան, 1989; Ավետիսյան, 1989; Wartke, 1990, էջ 71-74, 82-83, աղ. XVIII-1; XXII d; Collon, 1990, էջ 17; Есаян, Хникиян, 1990, էջ 41; Urartu, Jerusalem, 1991, 116, 159, 167, 170, 201, 317; Եսայան, Արաջյան, 1991; Եսայան, Քիլիմջյան, 1991; Ենգիբարյան, 1991, էջ 66-69; Հմայակյան, 1991, 58-60; Տիրացյան, Կարապետյան, 1991; Есаян, Биягов, Амаякян, Канециян, 1991; Ավետիսյան, 1992; Аветисян, 1992, էջ 129, 143; Փիլիպոսյան, Խաչատրյան, 1995, էջ 83, աղ. 11-3; Salvini, 1995, էջ 205; Եսայան, Բիյագով, Հմայակյան, Կանեցյան, 1995, էջ 55-61, աղ. V-VI, XVII; Կարապետյան, Ենգիբարյան, 1996, էջ 35; Փիլիպոսյան, 1997, էջ 13 և այլն: Badaljan, Kohl, Kroll, 1997, էջ 191-228; Ավետիսյան, 2001; Փիլիպոսյան, Սկրուչյան, 2001: Շնորհակալությամբ նշենք, որ մինչև այս աշխատանքների լույս տեսնելը, հիշյալ երեք հնավայրերի նյութերը մեզ տրամադրել էին հնագետներ Ռ. Բադալյանը, Հ. Ավետիսյանը և Ա. Փիլիպոսյանը, ուստի դրանք ընդգրկվել էին մեր ժողովածուում:

Նոր հիերոգլիֆակիր նյութեր են հայտնաբերվել Էրեբունիի վերջին տարիների պեղումներից (այդ մասին հաղորդումը տես Тер-Мартиросов, 2002, էջ 54-57), որոնք դեռևս չեն հրատարակվել:

⁴ Այանիսից հայտնաբերվել են ավելի քան 150 հիերոգլիֆակիր առարկաներ. տե՛ս Kozbe, Saglamtimur, 2001, էջ 115-153; Salvini, 2001, էջ 279-319; Abay, 2001, էջ 321-353; Stone, Zimansky, 2001, էջ 359-371:

⁵ Կարազյոզյան, 1998, էջ 51-75: Ուշագրավ դիտարկումներ պարունակելով հանդերձ, վերծանության այս փորձն ամբողջության մեջ անհաջող է: Դրա ակներև վկայություններից է Կարմիր բլուրի բրոնզե թասերից մեկի յոթանիշ արձանագրության ընթերցումը՝ «Արգիշթե Սարդուրիխե», որի

Գրային համակարգի ծագումը: Վանի թագավորության մեհենագրության ուսումնասիրությունն, ինչպես ասվեց, սկզբնավորվեց Կ.Ֆ.Լեհման-Հաուպտի հրապարակումներով, որն այն կարծիքին էր, թե տերության բնիկները կիրառել են սեպագրերը, իսկ հիերոգլիֆները գործածվել են բիայնական արքաների սրկմրտյան արշավանքների ժամանակ բերված ռազմագերիների կողմից: Հետևելով Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտին՝ Լեոն, Ա. Քոուլին, Հ. Բոսերթը, Ա. Չիլինգիրոզլուն բիայնական հիերոգլիֆներին վերագրել են խեթական ծագում⁶, իսկ Թ. Բարթն-Բրաունը դրանք համարում է Ջնոսուսից (Կրետե կղզի) բերված և նմանեցնում կրետեմիքենյան գծային B գրին⁷:

Դեռևս 1930-40-ական թթ. արևմտյան ծագման տեսակետին դեմ արտահայտվեցին մի շարք գիտնականներ: Ի. Ի. Մեշչանինովը ենթադրում էր, որ սեպագիրը եղել է միայն վերնախավի գիրը, իսկ հիերոգլիֆները գործածվել են ժողովրդի կողմից և ունեն տեղական ծագում⁸: Ջնեելով Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի, Ի. Ի. Մեշչանինովի, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանի հրատարակած⁹ և Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի հավաքած նյութերը՝ Խ. Սամվելյանը եզրակացրեց, որ Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն է ունեցել բնիկ և ինքնուրույն հիերոգլիֆ գրություն¹⁰: Բ. Բ. Պիոտրովսկին ևս այն համարում է տեղական ծագում ունեցող և «մեղ տնտեսական ու սլաշտամոքային կարիքների» համար գործածված¹¹: Բիայնական մեհենագրության հայաստանյան ծագման կողմնակիցներ են նաև

հիման վրա հեղինակը փորձել է Վանի այրայացանկում վերականգնել մինչ այդ անհայտ Արգիշթե Գ (Ջ.ա. 625-620 թթ.) անունով մի թագավորի, այն դեպքում, երբ ժամանակին Բ. Բ. Պիոտրովսկու կողմից այդ արձանագրությունը հրատարակվել է զխիվայր՝ 180⁰ շրջված (ճշգրտումը տե՛ս Մովսիսյան, 1998, էջ 13-14. նկ. 1)... Որոշ դեպքերում հեղինակն իր ընթերցումները կատարում է աջից ձախ, որոշ դեպքերում՝ հակառակը՝ ախիքն՝ ճշգրտված չէ գրության ուղղությունը...

⁶ Լեո, 1915, էջ 335; Cowley, 1920, էջ 33; Bossert, 1942, էջ 92; Çilingiroğlu, 1997, էջ 152:

⁷ Burton Brown, 1946, էջ 92 (հղումն ըստ Барсегян, 1967, էջ 86):

⁸ Мещанинов, 1932, էջ 55; Мещанинов, 1933, էջ 60-62:

⁹ Սմբատյան, 1910, էջ 574-576:

¹⁰ Սամվելյան, 1941, էջ 183-190:

¹¹ Пиотровский, 1944, էջ 285-286:

մեհենագրերի նշանացանկեր ստեղծելու առաջին փորձերի հեղինակներ Լ. Ա. Բարսեղյանը¹² և Ռ. Դ. Բարնեթը¹³:

Հ.Ա.Մարտիրոսյանը համադրելով բիայնա-ուրարտական հիերոգլիֆները Հայաստանի ժայռապատկերներում և վաղբրոնզեդարյան խեցեղենի վրա հանդիպող նմանատեսք պատկերագրերի ու հայկական միջնադարյան մատյաններում վկայված նշանագրերի հետ, ցույց տվեց, որ Վանի թագավորության մեհենագրությունը կապող մի օղակ է այդ երկուսի միջև և, որ ժայռագրերը, ուրարտական հիերոգլիֆներն ու միջնադարյան նշանագրերը հայաստանյան պատկերագրության ժառանգական զարգացման տարբեր փուլերն են¹⁴:

XX դարի երկրորդ կեսում հայտնաբերված նյութերն ու կատարված ուսումնասիրությունները վերջնականապես հաստատեցին մինչ այդ արդեն հայտնված տեսակետը Վանի թագավորության մեհենագրության բնիկ հայաստանյան ծագման վերաբերյալ, ինչը ներկայումս ստացել է զրեթե համընդհանուր ընդունելություն¹⁵:

Ժայռապատկերներ	Բիայնական	Միջնադարյան հայկական
		 Արեգակն
		 Արևեք
		 Խաչ Արև
		 Խոյ
		 Երկինք
		 Լեռ
		 Ջուր
		 Նեւ
		 Մաշտ
		 Տոլ
		 Ղաւոյ
		 Արուսյակ
		 Կենաց ծառ Ածաբաւ
		 Աշտարակ Տաճար
		 Ծալակ Այծ
		 Սառ
		 Երկիր
		 Բոյուն
		 Արևմուտք

Աղ. 4

¹² Բարսեղյան, 1964; Барсегян, 1967, էջ 86-

¹³ Barnett, 1974, էջ 43-55:

¹⁴ Մարտիրոսյան, 1973: Ուսումնասիրության ամփոփումն ու եզրահանգումները՝ էջ 68-70, աղ. XXIII (ըստ Հ.Ա. Մարտիրոսյանի կազմել ենք մեր աղ. 4-ը):

¹⁵ Նշվածներից բացի, տե՛ս օրինակ Меликишвили, 1960, էջ 33; Ղաասարյան 1960, էջ 83; Фридрих, 1979, էջ 85-86; Гельб, 1982, էջ 67,

Արձանագրությունների ժամանակագրությունն ու տարածումը: Բիայնա-ուրարտական մեհենագրության հուշարձանները հանդիպում են Վանի թագավորության պատմության բոլոր դարերում: Ռ. Դ. Բարնեթն իր ուսումնասիրության մեջ, վկայակոչելով Ռ. Մերիավի կողմից հիերոգլիֆակիր գահի թվագրումը Մենուա արքայի ժամանակաշրջանով (Ք.ա. մոտ 810-786 թթ.), նշում է, որ չկան ավելի վաղ թվագրվող արձանագրություններ: Այնուհետև նա մեծ վերապահությամբ առաջ է քաշում մի տեսակետ, համաձայն որի ուրարտական մեհենագրության ծագումը կարելի է հետ տանել մինչև Ք.ա. XIV դար¹⁶:



Նկ. 14

Ռ. Դ. Բարնեթի կողմից հրատարակված Բուդինի (Նկ. 14) և Վանի մերձակայքից գտնված (Նկ. 15) թիթեղների արձանագրությունների մեր վերծանությամբ ընթերցվեցին երկու արքայանուններ, ինչից պարզ դարձավ, որ այն վերաբերում է Իշպուինի արքայի գահակաճության (Ք.ա. մոտ 830/825-810 թթ.) սկզբնական շրջանին, երբ Մենուան դեռևս մանկահասակ արքայազն էր¹⁷: Այսինքն՝ բիայնական մեհենագրությունը արդեն կայացած գրային համակարգ էր առնվազն Իշպուինիի օրոք: Մեհենագրերը կիրառվել են մինչև Վանի թագավորության անկումը, ինչը փաստվում է Ք.ա. VII դարավերջով և

355; Urartu, Gent, 1982-83, էջ 36; Մովսիսյան, 1998, էջ 51-60; Կարապյոզյան, 1998, էջ 51-75 և այլն:

¹⁶ Barnett, 1974, էջ 51-52:

¹⁷ Մովսիսյան, 1998, էջ 32-34:

VI դարասկզբով թվագրվող բիայնական հիերոգլիֆակիր հուշարձանների առկայությամբ¹⁸:

Վանի թագավորության մեհենագրակիր առարկաներ են գտնվել շուրջ չորս տասնյակ հնավայրերից (տես քարտեզ 1):

Գրի և նրանով արձանագրված լեզվի ծանոթության աստիճանը: Բիայնական մեհենագրության հուշարձանները Վանի թագավորության և նրա ազդեցության սահմաններից դուրս որևէ տեղ առայժմ վկայված չեն:



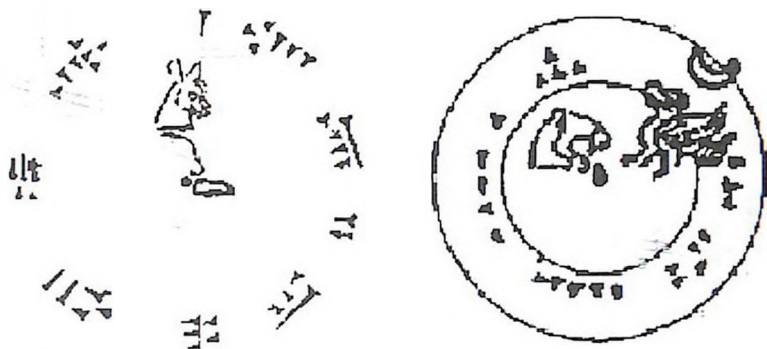
Նկ. 15

Նախքան 1995թ. բիայնական հիերոգլիֆներով զրկված որևէ բնագիր (եթե հաշվի չառնենք տարողության պարզ նշումները և առանձին նշանների վերաբերյալ արված դիտողությունները) չէր ընթերցվել: Մինչև այդ թվականը միանգամայն անհայտ էր նաև մեհենագրության լեզուն: Այդ լեզվի համար առավել հավանական են երկու թեկնածուներ: Առաջինը՝ բիայնական սեպագիր արձանագրությունների լեզուն, երկրորդը՝ Վանի թագավորությունում առավել տարածված լեզուներից մեկը: Բիայնա-ուրարտական մեհենագրության լեզվի հարցը վերջնական և սպառիչ լուծում կստանա մեծածավալ բնագրերի հայտնաբերումից ու վերծանությունից հետո: Սակայն վերծանության ուղղությամբ ստացված առաջին արդյունքները թույլ են տալիս մեծ հավանականությամբ խոսելու այդ լեզվի՝ հնագույն հայերենը լինելու մասին (եզրահանգումներն արվում են սկզբնահնչունության (ակրոֆոնիայի) և հնչյունային փոխարինագրման սկզբունքների կիրառման դեպքերի վերլուծության հիման վրա): Հօգուտ խնդրի նման լուծման են վկայում նաև երկրի տեղանունների մեծ մասի (հատկապես ուստանիկ տարածքի) ու բազմաթիվ դիցաւունների հայե-

¹⁸ Այդպես են թվագրվում, օրինակ, Օշականի ուշբիայնական շրջանի նյութերը (Есаян, Калантарян, 1988, էջ 68-81):

րենով ստուգաբանվելը, դիցարանի կառուցվածքի հնդեվրոպական բնութագիրը և այլ փաստեր¹⁹:

Քազմալեզու արձանագրություններում գրահամակարգի առկայության խնդիրը: Անհայտ գրերի և լեզուների վերծանության համար բացառիկ նշանակություն ունի նույն բովանդակությամբ



Նկ. 16

յամբ քազմալեզու արձանագրությունների առկայությունը, երբ վերծանման ենթակա բնագիրն ունի զուգահեռ քարզմանություն մեկ ուրիշ, արդեն հայտնի գրով ու լեզվով (հաճախ նորահայտ քազմալեզու արձանագրությունները դառնում են արդեն վերծանված գրի ու լեզվի ընթերցման ճշգրտությունը ստուգելու միջոց):

Առ այսօր հայտնի միակ գրային համակարգը, որով թողնված արձանագրությունները հանդիպում են ուրարտական հիերոգլիֆների կողքին, Վանի թագավորության սեպագրերն են: Թարգմանում են դրանք մեկմեկու, թե ոչ:

Զննելով այս հարցը՝ ուսումնասիրողները հանգում էին բացատրական պատասխանի, քանի որ առյուծի գլուխ է պատկերված թե՛ Սարդուրիի և թե՛ Ռուսայի անունները կրող թասերին, իսկ արծվի գլուխը հանդիպում է և՛ Արգիշտիի, և՛ Սարդուրիի անունների կողքին: Միանգամայն տրամաբանակա՞ն այս տեսակետը մենք ընդունել և պաշտպանել ենք մինչև 1997 թվականը, երբ

¹⁹ Վերծանությունից ստացված արդյունքների հիմամբ լեզվի հարցի մանրամասն քննությունը տե՛ս Մովսիսյան, 1998, էջ 31-51:

քիայնական մեհենագիր արձանագրությունների ժողովածուն և նշանացանկը կազմելիս նկատեցինք, որ բրոնզե թասերից երկուսի վրա առկա են երկլեզու արձանագրություններ (նկ. 16), որոնք վերծանվում են՝ «Ռուսայի փոքր քաղաք» և «Սարդուրիի (նվիրաբերումը / ընծան) Խալդիին» կամ «Սարդուրիից՝ Խալդիին»²⁰:

Դրանցից բացի, երկլեզու արձանագրություն կարող է լինել Կարճաղբյուրից գտնված մի կնիքի գրությունը («(աստված) Լուսին = ^DSIN») ²¹: Իսկ Եղեգնաձորից հայտնաբերված մեկ այլ կնիքի կողերին, ըստ Ա.Փիլիպոսյանի, կարելի է ընթերցել «Արգիշթի» անունը, որի ar և ti վանկերը գրված են սեպանշաններով, իսկ giš-ը՝ ծառի պատկերով հիերոգլիֆով (սեպագրում GİŠ գաղափարագիրը նշանակում է «ծառ») ²²: Խառը գրության մասն որևէ այլ դեպք հայտնի չէ:

Գրակիր հուշարձանների խմբային դասակարգումը:
Նշանագրված առարկաներն ու արձանագրությունները վերաբերվում են երկրի կյանքի, ըստ էության, բոլոր հիմնական ոլորտներին՝ արքայական իշխանությանը, հոգևոր աշխարհին, ռազմական գործին, սմտեսությանը, մշակույթին ու կենցաղին: Ներկայացնենք գրակիր հուշարձանների հիմնական խմբերը.

ա) Կնիքներ և կնքադրոշմներ (տես նկ. 17),

բ) Մետաղյա թասեր և սափորներ,

գ) Արձանիկներ,

դ) Պաշտամունքային տեսարաններով թիթեղներ,

ե) Մեղալիոններ,

զ) Ռազմական հանդերձանքի մասեր,

է) Խեցեղեն ամաններ,

ը) Արձանագրված քարեր և կավե սալիկներ,

թ) Այլ իրեր ²³:

²⁰ Մովսիսյան, 1998, էջ 37-41:

²¹ Մովսիսյան, 1998, էջ 41-42 (ընթերցումը՝ Ն.Ենգիբարյանի):

²² Փիլիպոսյան, 1998, էջ 68-70:

²³ Վանի բազալիտության ժամանակաշրջանում ունենք դպրության մեջ մագաղաթի (կամ որևէ այլ փափուկ գրանյութի) կիրառման փաստ: Կարմիր բլուրի պեղումներից, ի թիվս այլոց, գտնվել է հանքածուխից (բիտում) պատրաստված մի կնքադրոշմ, որի ներքին մակերեսը և նրանում պահպանված թելի հետքերը ցույց են տալիս, որ այն դրված է եղել փաթեթի ձև ստացած փափուկ գրանյութի վրա: Բ. Բ. Ժողատրովսկին այն համարում է պապիրոսի փաթեթ և գտնում, որ Թեյշեբախմուս գոյութ-

Արձանագրությունների քանակն ու տեսակները: Այսօր մեր ունեցած բոլոր մեծ ու փոքր արձանագրությունների (ավելի ճիշտ՝ գրական ատարկաների) թիվն անցնում է 1500-ից: Այս թիվը մոտ ապագայում անընդհատ կարող է փոխվել, քանի որ, օրըստօրե ի հայտ են գալիս նոր հուշարձաններ, գանձագողության հետևանքով աշխարհով մեկ սփռվող և տարբեր քանգարաններում ու հավաքածուներում հայտնվող ու հրապարակվող նորանոր նյութեր:

Մեր ունեցած արձանագրությունները կարելի է դասակարգել ըստ ծավալի և բովանդակային բնույթի: Տեսակավորման համար կարևոր չափանիշ է նաև արձանագրությունների կառուցվածքը, բայց քանի որ մեր ունեցած բնագրերը սակավանիշ են և հիմնականում չվերծանված, այդ հատկանիշով բիայնա-ուրարտական մեհենագրության բնութագրումը մնում է ապագայի գործ:

Ըստ ծավալի արձանագրությունները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի՝ միանիշ (հիմնականում վարպետի նշանով) և բազմանիշ: Բազմանիշ արձանագրությունները նույնպես բաժանելի են երկու խըմբի՝ միատող և բազմատող: Մեծամասնություն են կազմում միատող արձանագրությունները,

յուն է ունեցել նաև պապիրուսների փաթեթների արխիվ, իսկ դրանց վրա, հնարավոր է, որ գրած լինեին արամեերեն (ՔԵ-1, էջ 76-77): Ընդունելով հեղինակի եզրահանգումը այլ, սեպագրից տարբեր գրով արխիվի գոյության խնդրում, մենք վերապահությամբ ենք մոտենում գրի և գրանյութի հարցերին: Բանն այն է, որ Հայկական լեռնաշխարհում չկար պապիրուսի հումք և իբրև փափուկ գրանյութ պետք է ծառայեր մեկ ուրիշը (օրինակ՝ մագաղաթը կամ այլ նյութ): Ինչ վերաբերում է արամեական գրին, ապա բիայնական տերությունում այդ գրի գործածության որևէ վաստ չունենք: Փոխարենը Վանի թագավորությունում սեպագրին զուգահեռ կիրառվում են մեհենագրերը: Նման իրավիճակ է խեթական տերության մեջ, ուր մեհենագրերն օգտագործվում էին հիմնականում կոթողային (մոնումենտալ), իսկ սեպագիրը՝ առօրյա գրառումներում: Բիայնական պետության մեջ, ընդհակառակը, սեպագիրն է հանդես գալիս կոթողային արձանագրություններում, և կարելի է ենթադրել, որ մեհենագիրն առավելապես գործածվել է առօրյա գրագրության մեջ, որի համար պահանջվել է փափուկ գրանյութ: Վերջինս կարող էր երկարադիմացկուն չլինել, որով էլ պայմանավորված է մինչ օրս փաթեթային արխիվների պահպանված չլինելը (ինչպես որ չի պահպանվել Կարմիր բլուրի կնքադրոշմը կրած փաթեթը):

որոնց շարքն ենք դասում
նաև խեցեղեն ամանների
վարպետի նշանից կամ
դաջից և տարողության
նշումներից բաղկացած
նշանախմբերը:

Քանի որ
բնագրերի մեծ մասը
վերծանված չէ և հնարա-
վոր չէ դրանք
դասակարգել ըստ



Նկ. 17

բովանդակության, մենք այդ խնդրի ուղղությամբ անում ենք
միայն նախնական քայլեր՝ ելնելով բնագրակիր առարկայի
նպատակադրումից: Ըստ նշված հատկանիշի, մեր ունեցած
արձանագրությունները բաժանվում են հետևյալ խմբերի.

ա) արքայական իշխանության ոլորտին վերաբերող բնա-
գրեր, որոնց մեջ են մտնում մի խումբ կնիքների, ռազմական հան-
դերձանքի, արքաների անունով սեպագիր աձանագրություններ
կրող և այլ իրերի գրությունները,

բ) արձանագրություններ պաշտամունքային նշանակու-
թյուն ունեցող առարկաների (քրոնոգե քիթեղներ, մեղալի ժոռոններ,
կնիքների մի խումբ և այլն) վրա. ի դեպ, միշտ չէ, որ կարելի է
հստակ սահման դնել այս երկու խմբերի միջև, քանի որ Վանի
թագավորությունում հոգևոր բարձրագույն իշխանությունը ևս
պատկանում էր արքային,

գ) տնտեսական և կենցաղային նշանակության առարկա-
ների վրա հանդիպող գրություններ, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազ-
մում խեցեղեն ամանները.

դ) արձանագրություններ, որոնց բովանդակային բնույթն
առայած անհայտ է մնում՝ լրացուցիչ տեղեկությունների բացակա-
յության պատճառով:

Գրության ուղղությունները: Առկա նյութերի ուսումնասի-
րությունը ցույց է տալիս, որ բիայնական մեհենագրության մեջ
կիրառվել է գրության երկու ուղղություն՝ աջից ձախ (հորիզոնա-
կան գրության դեպքում) և վերից վար (ուղղահայաց դասավորու-
թյան պարագայում), իսկ շրջանաձև կամ բուստրոֆեդոն ուղղու-
թյուն ենթադրելու համար որևէ հիմնավոր փաստարկ չունենք:

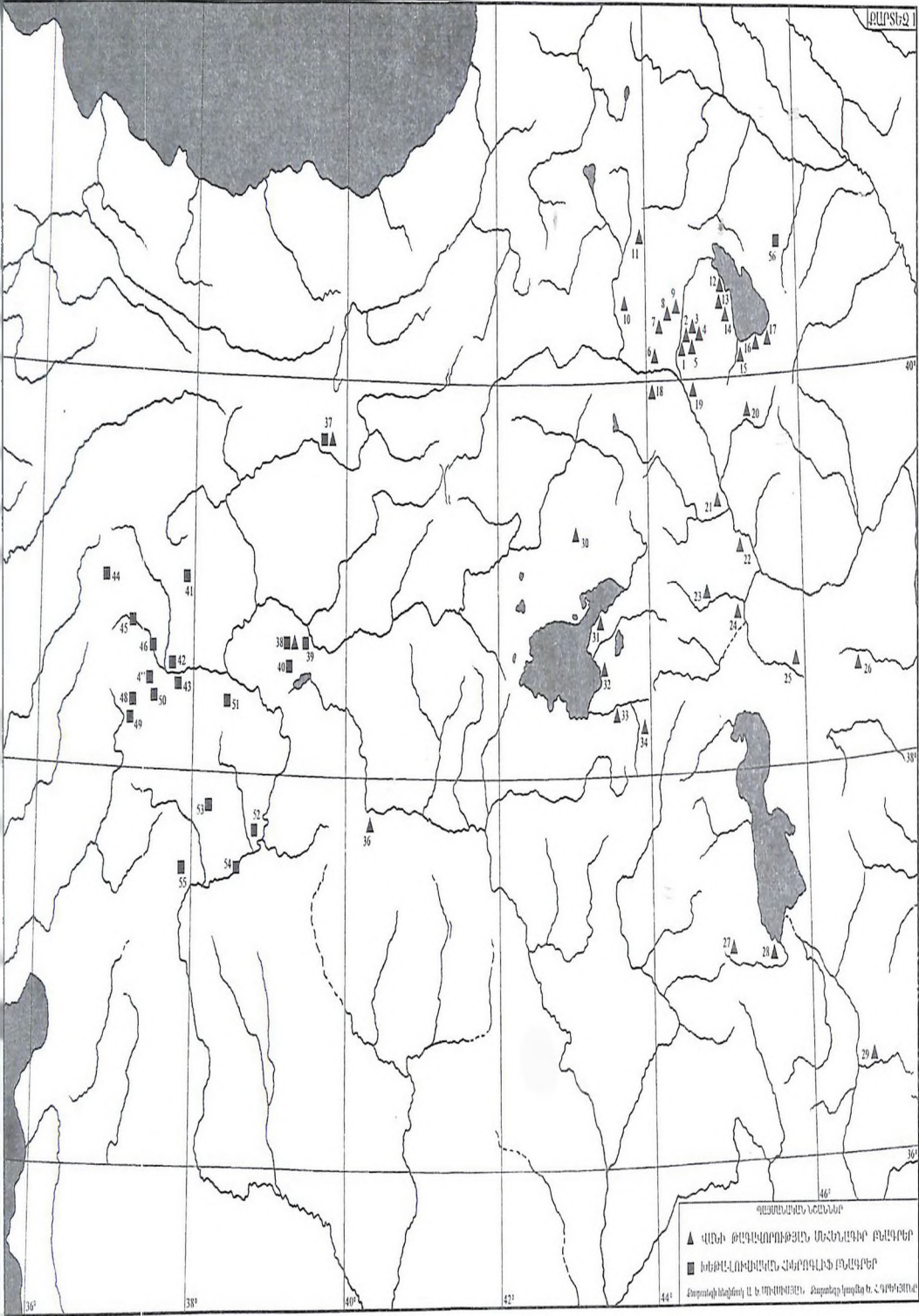
Նշանների թիվն ու գրային համակարգի տեսակն ըստ այդմ: Բիայնական մեհենագրերը մեր կատարած նախնական հաշվումներով 300-ից ավելի են: Այդ թիվը հետագայում կարող է փոփոխություն կրել՝ կապված նոր բնագրերի հայտնաբերման հետ: Նշանների մման քանակը ցույց է տալիս, որ մեզ հետաքրքրող գրային համակարգը գաղափարագրերի կիրառմամբ վանկային՝ բառա-վանկային (գաղափարահնչյունագրային) է: Գրային համակարգի նույնպիսի բնութագիր ունի նաև Վանի թագավորությունում կիրառված սեպագիրը:

Նշանների խմբային դասակարգումն ըստ արտաքին տեսքի: Ուրարտական մեհենագրերի՝ ըստ արտաքին տեսքի խմբային դասակարգման առաջին փորձը կատարել է Ռ. Դ. Բարնեթը: Նա իր հավաքած 102 նշանները բաժանում է 8 խմբի՝ բուսական, երկնային, ճարտարապետական, մարդկային, կենդանական, առարկաների, թվերի և անորոշ տեսքով հիերոգլիֆների²⁴: Մեր կարծիքով այս խմբերին պետք է ավելացնել ևս երկուսը՝ դիցաբանական էակների պատկերներ և օժանդակ նշաններ: Մեր կազմած նշանացանկը, որը հրատարակվում է առաջին անգամ, ներկայացնում ենք Հավելվածում:

Թվանշանները: Մեր ունեցած հիերոգլիֆակիր առարկաների մեջ մեծ թիվ են կազմում տարողության նշումներով խեցեղեն ամանները, որոնց վրա բազմաթիվ տարբերակներով հանդիպում են մեկից մինչև ինը թվերի նշումները՝ կետերով: Տարողության նշումներում կետերի կողքին հանդիպում են որոշ առարկաների (տիկ, սսփոր, գավաթ, թաս և այլն) գծապատկերներ, որոնք չափի միավորներ ցույց տվող հիերոգլիֆներ են²⁵: Կարասների վրա առարկաների պատկեր-նշաններից բացի հանդիպում են ևս չորս հիերոգլիֆներ, որոնցից երկուսը, մեր կարծիքով, կարող էին նշանակել «ակարկի (ահարկու)», մյուս երկուսը՝ «տերուսի (տուրու-

²⁴ Barnet. 1974. էջ 50-51:

²⁵ Կարասների վրա վկայված են հեղուկների տարողության երեք չափեր՝ ակարկի (ահարկու), տերուսի (տուրուվա, որը հավասար է տասը տերուսի) և արուսի (արուգա): Այանիսից հայտնաբերված նյութերը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ այս շարքում գոյություն է ունեցել ևս մեկ միավոր՝ «1/2 տերուսի», իսկ արուսին վերջինիս 1/10 և տերուսիի 1/20 մասն է կազմել (տե՛ս Salvini, 2001, էջ 293-295):



Քարտեզ 1.

Հնավայրեր, որոնցից հայտնաբերվել են խեթա-լուվիական և
վանի թագավորության մեհենազիր բնազդեր

- | | |
|---------------------------------|----------------------------|
| 1. Կարմիր բլուր | 30. Պատնոց |
| 2. Արին բերդ | 31. Այանիս |
| 3. Նոր Արեշ | 32. Թովրաք կալե |
| 4. Նրեանի բլայնական
դամբարան | 33. Հայկաբերդ |
| 5. Նրեան Ա և Բ | 34. Հիրկանիս (Գլյիմլի) |
| 6. Արմավիր | 35. Կայալի-դերե |
| 7. Արագած | 36. Դիարբեքիր |
| 8. Օշական | 37. Ալրին-քեփե |
| 9. Դովրի | 38. Նորշուն քեփե |
| 10. Հակկո | 39. Քորուջու քեփե |
| 11. Հոռոմ | 40. Թեփեջիք |
| 12. Նորատուս | 41. Շիրզի |
| 13. Գավառ | 42. Իշփեքչուր |
| 14. Սարուխան | 43. Հյոթյուկալե |
| 15. Գեղիովիս | 44. Կարակույու |
| 16. Ծովինար | 45. Գյուրյուն |
| 17. Կարճաղբյուր | 46. Դարենդե |
| 18. Իգդիր | 47. Փալանգա |
| 19. Արտաշատ | 48. Կարահյույուք |
| 20. Նդեգնաձոր | 49. Իզգին |
| 21. Ալիշար | 50. Ասլանբաշ |
| 22. Կալեհ-օղլու | 51. Մալաքիա
(Ասլանքեփե) |
| 23. Բաստամ | 52. Անշոգ |
| 24. Էփոդլու | 53. Ադիյանան |
| 25. Լիվալ | 54. Սամոսատ
(Շամշատ) |
| 26. Սեկենդե | 55. Բոյբեյփինարի |
| 27. Ուշնավիե | 56. Կալաքենդ |
| 28. Հասանլու | |
| 29. Զիվիե | |

գա)» չափման միավորները, մաս համապատասխանաբար ցույց տալ 10 և 100 թվերը²⁶:

1-9 թվերի համար կետային նշումներից բացի ունենք նաև ուղղահայաց գծիկներով նշաններ, որոնք հանդիպում են Թուրքեր կալեում, Արին բերդում և Այանիսում: Միայն երեք հուշարձաններում հանդիպելուց զատ հատկանշական է նաև, որ այդ նշաններն արված են շատ անարվեստ, այսինքն՝ դրանք պատկանել են ստորին խավի: Մյուս կողմից, ակնհայտ է դրանց ընդհանրությունը խեթա-լուվիական հիերոգլիֆ-թվանշանների հետ: Ուստի մեծ հավանականությամբ կարելի է ենթադրել, որ այդ նշանները գործածել են բիայնական արքաների՝ արևմտյան արշավանքներից բերված ռազմագերիները, որոնց մասին կա գրավոր հիշատակություն²⁷:

Թվերի կետային նշումը հին առաջավորասիական տարածաշրջանում բնորոշ է միայն Հայաստանին: Ի տարբերություն Եգիպտոսի, Փոքր Ասիայի, սեպագիրը գործածող Միջագետքի և հարակից երկրների, Հայկական լեռնաշխարհում թվերի նշումները կատարել են ոչ թե գծիկներով, սեպերով կամ այլ սիմվոլիկ նշաններով, այլ կետ-շրջանակներով (տե՛ս աղ. 5): Թվերի կետային նշումը, լինելով հայաստանյան երևույթ, գալիս է դեռևս ժայռապատկերներից. բիայնական մեհենագրության մեջ վերջինիս լայն կիրառումը այդ գրային համակարգի տեղական ծագման ապացույցներից մեկն է:

Օժանդակ նշանների կիրառությունը: Այսօրվա մեր ունեցած գիտելիքները թույլ են տալիս խոսելու բիայնական մեհենագրության մեջ երեք օժանդակ նշանների կիրառության մասին: Դրանցից ամենատարածվածը դեպի վեր ուղղված անկյունաձև նշանն է, որը դրվում է այլ մեհենագրերի վրա: Այս օժանդակ նշանի ստույգ բովանդակությունն առայժմ հայտնի չէ. նշենք միայն, որ այսօր հայտնի է սովյալ հիերոգլիֆի կիրառության մեկ տասնյակից ավելի դեպք:

²⁶ Մովսիսյան, 1998, էջ 24: Թեք խաչի մմանվող նշանը, որի համար մենք ենթադրաբար առաջարկում ենք «100» նշանակությունը, տեսքով գրեթե նույնանում է խեթա-լուվիական «100» թվանշանին (Laroche, 1960, էջ 213, N 399; Дунаевская, 1969, էջ 105):

²⁷ Տե՛ս Меликишвили, 1960, էջ 216; Арутюнян, 2001, էջ 161-162, 190: Կարազյոզյան, 1981, էջ 60, 67:

Թվեր	Բիսյանական	Եզիպտական	Մեպագիթ	Խեթա-լուվիական
1	•		∇	
3	⋈, ⋈, ⋈, ⋈, ⋈, ⋈		𐎶𐎶	
5	⋈, ⋈, ⋈, ⋈, ⋈, ⋈	 	𐎶𐎶	
10	⊙, 7 (?)	∩	𐎶	—
100	×, ∪ (?)	9	∇➤	⊗ (?)

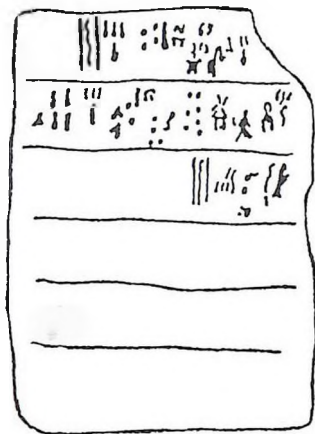
Աղ. 5

Մյուս օժանդակ նշանը հանդիպում է Թուփրաք կալեի տողագծած սալիկի (նկ. 18) առաջին և երրորդ տողերի վերջում։ Նման դիրքում հանդես գալը ցույց է տալիս, որ այն, հավանաբար, կիրառվել է իբրև ավարտանշան։ Նման մի նշանով է ավարտվում Երևանի բիսյանական դամբարանի տարածքից հայտնաբերված երկտող արձանագրությունը (նկ. 19)։

Երրորդ նշանը, որը մենք ենթադրաբար ենք համարում օժանդակ, քանի որ ունենք դրա կիրառման մեկ դեպք (եթե դա կցագրում չէ), հանդիպում է Բուդինի թիթեղի վրա (նկ. 14), երկրպագող չորրորդ անձի գլխավերևում։ Այս հիերոգլիֆի նշանակությունը ևս մեզ անհայտ է մնում։

Ծավալուն բնագրերի բացակայությունը ներկայումս թույլ չի տալիս պարզելու՝ կիրառվե՞լ են արդյոք բառանցատիչն Գլըշման Ռ., Աբեմենյան քաղաքակրթությունը և Ուրարտուն՝ (համառոտաժողովարկություն), «Իրան-նամե».

1993, ք. 5եր և կետադրական այլ նշաններ, թե ոչ։



Նկ. 18

Որոշիչներ (ցուցիչներ, դետերմինատիվներ): Հին գրային համակարգերում լայն տարածում ունեւ մեկ բառը, երևույթը մեկ նշանով արտահայտելու, գաղափարագրելու սկզբունքը: Գրային մտածողության գարգացմանը զուգընթաց՝ նշանները, կապված իրենց իմաստային և գործառութային բազմանշանակության հետ, ձեռք էին բերում բազմիմաստություն: Դա բավական լայնացրեց գրային հաղորդակցության հնարավորությունները և որպեսզի ստեղծված բազմիմաստությունը առաջ չբերեր խառնաշփոթ, հին դպիրները սկսեցին կիրառել որոշիչներ (դետերմինատիվներ):



Նկ. 19

Կիրառության սկզբունքը հետևյալն էր. բազմիմաստ նշանը գործածելիս ճշգրտության նպատակով նրանից առաջ դրվում էր մեկ այլ որոշիչ-նշան, որը որոշակիացնում էր այդ գրանշանի իմաստը: Նույն սկզբունքով հատուկ անուններից առաջ դրվող որոշիչը ցույց էր տալիս անվան տիրոջ ով կամ ինչ (աստված, տղամարդ, կին, թագավոր, երկիր, քաղաք և այլն) լինելը:

Վանի թագավորության մեհենագրության մեջ ևս լայն տարածում ունի որոշիչների գործածությունը: Ամենաշատը կիրառվել են «արքա» և «աստված» որոշիչները: Վերծանության ուղղությամբ հետազայում տարվելիք աշխատանքները. կարծում ենք, ի հայտ կբերեն նոր որոշիչներ:

Կցագրում: Որոշիչ-գաղափարագրության մի դրսևորում է կցագրումը: Տարբերությունն այն է, որ առաջին դեպքում որոշիչ և որոշյալ նշանները գրվում են առանձին, իսկ երկրորդի դեպքում կցագրվում և հանդես են գալիս որպես մեկ բաղադրյալ գրանիշ:



Նկ. 20

Ուրարտական մեհենագրության մեջ ամենից շատ կցագրեր են կազմվել աշտարակատեսք հիերոգլիֆով: Վերջինս, թերևս, նշանակել է «մեծ կառույց, շինություն» և համապատասխանել սեպագրերի É. GAL-ին («մեծ տուն/շինություն», նաև՝ «ամրոց, պալատ»): Այսօր հայտնի են այդ նշանով կազմված

առնվազն հինգ կցագրեր (նկ. 20), որոնք ցույց են տվել կառույցների, շինությունների զանազան տեսակներ:

Կան մի քանի մեհենագրեր, որոնց կցագրեր լինելու մասին կարելի է խոսել մեծ հավանականությամբ²⁸:

Կցագրերի մի հետաքրքիր խումբ է հանդիպում խեցեղեն անոթների վրա: Այս նշանների առանձնահատկությունն այն է, որ կցագրի բաղադրիչները ոչ թե դասավորվում են մեկը մյուսի վրա, այլ «մըտնում» են իրար մեջ (նկ. 21):



Նկ. 21

Համաժամանակյա գրավոր աղբյուրներից ստացվող տեղեկությունները: Վերծանության խնդրի լուծման համար առանձնակի կարևորություն ունեն Վանի թագավորության ժամանակաշրջանից մեզ հասած զուգահեռ գրավոր հուշարձանները: Այսօր ունենք այդպիսի գրավոր աղբյուրների չորս խումբ.

ա) Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունները, որոնք կիրառվում են Իշպուլինի ժամանակաշրջանից,

բ) ասորա-բաբելական սեպագիր արձանագրությունները, որոնք բաժանվում են երկու խմբի՝ Ասորեստանում և Բիայնիլիում կիրառված,

գ) խեթա-լուվիական հիերոգլիֆ արձանագրությունները, որոնք վերաբերվում են մինչև Ք.ա. VIII դարն ընկած ժամանակահատվածին,

դ) Աստվածաշնչի Հին Կտակարանի գրքերը, որոնցում Արարատի թագավորությունը հիշատակվում է՝ կապված Ք.ա. VII-VI դարերի իրադարձությունների հետ²⁹:

Այլ գրային համակարգերի հետ ունեցած առնչությունները: Հայտնաբերման և հետազոտության սկզբից եթե քիայ-

²⁸ Մանրամասն տե՛ս Մովսիսյան, 1998, էջ 25-26, 67:

²⁹ Առաջին երեք աղբյուրների մասին տե՛ս այս գրքի համապատասխան բաժիններում: Աստվածաշնչում Արարատի երկիրն ու թագավորությունը հիշատակվում են Ծննդոց (Ը, 4), Դ Թագավորաց (ԺԺ, 37), Տոբիթի (Ա, 24) գրքերում և Եսայու (ԼԷ, 38), Երեմիայի (ՃԱ, 27) մարգարեություններում: Ուրարտու-Արարատի հետ է կապված նաև Աստվածաշնչի դրվագներից մեկը, որում չի նշվում թագավորության անվանումը (Կարապյոզյան, 1999, էջ 42-43):

նական մեհենագրերը համաժամանակյա գրային համակարգերի մեջ ամենից ավելի նմանեցվել են խեթա-լուվիականին: Հետա-

Բիայնական	Խեթա-լուվիական	Շումերական	Եգիպտական	Միջնադարյան հայկական
 a; Արև	 su, su ₁ (<siuui ?)		 Արև	 Արև
 nu	 nu < nuwa «9»			
 Աստված(ային) Երկինք, Երկնային	 Երկինք, Երկնային	 Օր, արև, Ժամանակ		
 Haldi Աստված		 Տեր		
 Haldi Արարիչ	 Տեր	 Մեծ		 Սկիզբն
 Առավոտ	 ?			 Առավոտ
 Teiṣeba Տուլ	 Տուլ	 Հերոս	 Կառաղի	 Տուլ
 Teiṣeba (?)	 Teṣub			
 Քուրմ, Երկրաբազուկ				 Կռաբաշտ
 Ականջ			 Ականջ	
 Կենաց ծառ / անմահություն	 Կենաց ծառ			 Անբաբան

Աղ. 6

գոտությունները ճշգրտեցին և իրենց տեղը դրեցին արտահայտված կարծիքները, սակայն երկու հարևան երկրներում կիրառված հիերոգլիֆային նշանների նմանությունը մնաց անհերքելի: Մեր ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ այդ նմանությունը ոչ միայն պատահական չէ, այլև երկու գրային համակարգերի միջև առկա են փոխառնություններ, որոնք պայմանավորված են նաև ժամանակաշրջանի պատմական անցուղարժով (նշանների համեմատությունը տես՝ աղ. 6)³⁰:

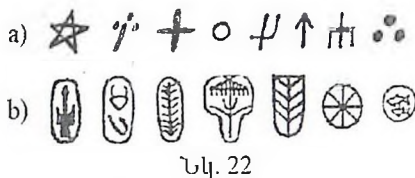
• **Վերծանության ներկա վիճակը:** Վերծանության ասպարեզում կատարված աշխատանքները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի: Առաջին խմբի հեղինակները (Կ. Ֆ. Լեհման-

³⁰ Մովսիսյան, 1998, էջ 54-55, 74-75:

Հաուպտ, Բ. Բ. Պիտրովսկի, Ջ. Մ. Ղասաբյան, Չ. Բարնեյ, Ա. ֆոն Շուլեր, Ռ. Դ. Բարնեթ, Փ. Քալմայեր, Ա. Ա. Վայման, Ի. Մ. Դյակոնով, Ս. Գ. Հմայակյան և ուրիշներ) փորձել են մեկնաբանել միայն առանձին նշաններ, երկրորդինը՝ վերծանել ամբողջական բնագրեր: Նման փորձեր են կատարել Լ. Ա. Բարսեղյանը, Ա. Ա. Վայմանը, Հ. Հ. Կարազյոզյանը, մենք³¹ և Ս. Գ. Հմայակյանը³²:

Ընդհանուր առմամբ, այսօր վերծանված և մեկնաբանված են ընդամենը շուրջ վեց տասնյակ մեհենագրեր, որը կազմում է գրանշանների ընդհանուր թվի մոտ 20 %-ը: Կարելի է ասել, որ գրային համակարգի վերծանությունը ներկայումս գտնվում է միայն սկզբնական փուլում:

Ընթերցված գրություններն ու նշանները իրենց բնույթով յոթ տեսակի են.



Նկ. 22

- ա) ցույց են տալիս պատկանելությունն այն իրի, որի վրա նշված են,
- բ) մատնանշում են պատկերվողի ինքնությունը,
- գ) ունեն նվիրատվական բովանդակություն,
- դ) իբրև վարպետի նշան՝ ցույց են տալիս տվյալ իրը պատրաստողին (վարպետի նշանները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝

³¹ Վերծանության ուղղությամբ 1995 և 1997 թթ. մեր կատարած աշխատանքների ընթացքում ընթերցվեցին և մեկնաբանվեցին շուրջ հինգ տասնյակ մեհենագրեր, այդ թվում՝ բառային և վանկային գործածություն ունեցող հիերոգլիֆներ, թվանշաններ և մեկ օժանդակ նշան: Ընթերցվեցին հնչյունային գրությամբ երեք հատուկ անուններ (Իշ-պուինի, Մենուա, Ինուսանի). որոնցում գործածված էին 11 վանկեր: Եվս վեց հատուկ անուններ (Խալի, Թեյշերա, Շիվինի, Սարդի, Ռուսա, Սարդուրի) գրված են գաղափարագրերով: Գաղափարագիր գրությամբ վերծանված է երկու քաղաքանուն (մայրաքաղաք) «Ռուսախինիլի» և «Ռուսայի փոքր քաղաք»: Հաջողվեց բացահայտել առաջին երկնագույն արձանագրությունները (Մովսիսյան, 1998, էջ 31-45):

³² Լ. Ա. Բարսեղյանի, Ա. Ա. Վայմանի և Ս. Գ. Հմայակյանի աշխատանքների մասին (համապատասխան հղումներով) տե՛ս Մովսիսյան, 1998, էջ 28-31, 34-35, 68-69: Հ. Հ. Կարազյոզյանի փորձին համառոտակի անդրադարձանք այս ենթաբաժնի սկզբում:

ՎԵՐԾԱՆՎԱԾ ԵՎ ՄԵԿՆԱԲԱՆԵԼԻ ՆՇԱՆՆԵՐ		
		1- . . °
 Haldi; Առյուծ	 — Աստված(ային), երկինք (երկնային)	2-
	 — Դժոխք (?)	3-
 Haldi; Աստված	 — (հալոյան) տաճար	4-
	 — Տաճար	5-
 — Haldi; Արարիչ(?)	 — Քուրծ, երկրպագող	6-
 TeiSeba; Ցուլ	 — Կենաց ծառ, անմահություն	7-
	 — Առավոտ	8-
 TeiSeba (?)	 — Քաղաք	9-
	 — Մեծ տուն, շինություն	(a) — a
	 — Փոքր	(á) — á
	 — Rusa; (ծիու գլուխ)	(i) — i
	 — Քաղ, այծ	(i) — i
	 — Հացահատիկ, հասկ	(u) — u
	 — Տիկ; Akarki (aharku)	(i) — i
 Sardi; Աստղ	 — Սափոր; Terusi (turusa)	(i) — i
	 — Terusi (turusa); «100»(?)	(i) — i
 — Melardi; Լուսին(?)	 — Akarki (aharku); «100»(?)	(i) — i
 — «Քեղտվե»		(i) — i
 («Դրախտի պահապան»)		(i) — i

Աղ. 7

պարզապես նշաններ և դաջվածքներ, տե՛ս նկ. 22 a և b),

ե) բնորոշում են նշանակիր առարկայի որակական տվյալները (տարողության նշաններ և այլն),

զ) կապվում են տվյալ իրի նպատակադրման հետ,

է) բազմաթիվ հիերոգլիֆ գրությունների բնույթը մնում է դեռևս չպարզաբանված:

Վերծանության հետագա աշխատանքներին նպաստելու նպատակով ստորև զետեղում ենք վերծանված ու մեկնաբանելի մեհենագրերի ցանկը, որում մեր վերծանածներից բացի տեղ են գտել նաև մեզմիջ առաջ մեկնաբանված նշանները (տե՛ս Վերծանված և մեկնաբանելի նշանների աղյուսակը, իսկ Հավելվածում՝ մեր կազմած նշանացանկի նախնական տարբերակը):

Գ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՀԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՏԲԻԱՅՆԱԿԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Մեհենագրության գործածությունը հետքիայնական Հայաստանում մինչև քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումը: Հայաստանյան պատկերագրության բիայնա-ուրարտական փուլը վերաբերում է Վանի թագավորության ժամանակաշրջանին: Դեռևս անորոշ է մնում Զ.ա. VI դարից մինչև քրիստոնեության պետականացումն ընկած ժամանակամիջոցում մեր մեհենագրության ճակատագրի հարցը: Ըստ Հ. Ա. Մարտիրոսյանի, «այն չի բավարարում զարգացող երիտասարդ պետականության և համապատասխան գաղափարաբանության պահանջները: Այդ պատճառով հեթանոսական Հայաստանում լայնորեն օգտագործվում են օտարագրի հնչյունային գրեր... Գաղափարագրությունը շարունակում է հարատևել մասնավորապես մեհյաններում իբրև կրոնական-հմայական գրչության ձև»¹: Դատելով մատենագրական տեղեկություններից, սակայն, կարելի է եզրակացնել, որ հայալեզու նշանագրերը նախաքրիստոնեական Հայաստանում ունեցել են ավելի լայն կիրառություն: Այդ են վկայում Հիպպոլիտոսի՝ 234-235 թթ. գրված «Ժամանակագրության» մեջ հայերի նշվելը սեփական դպրություն ունեցող ժողովուրդների շարքում, Ագաթանգեղոսի հաղորդումները նախաքրիստոնեական Հայաստանում դպրության աստծո՝ Տիրի պաշտամունքի և կիրառված նշանագրության մասին, Մովսես Խորենացու տեղեկությունը II-III դարերում Դարանադյաց Անի ամրոցում մեհենական պատմագրության արխիվի մասին, որից ասորի մատենագիր Բարդաժանը թարգմանություններ է կատարել ասորերենի ու հունարենի և այլն²:

Մեհենագրերի գործածությունը Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից հետո: Քրիստոնեության ընդունումը ադետաբեր եղավ հայկական մեհենագրության համար, որն ընկալվում էր իբրև նախաքրիստոնեական պաշտամունքի հիմնական կրողը, ուստի պատահական չէ, որ քրիստոնյաների

¹ Մարտիրոսյան, 1973, էջ 69:

² Նշված մատենագրական տեղեկությունները տե՛ս Ե գլխում:

կողմից կործանվածներից առաջինը եղավ դպրության Տիրաստծո տաճարը³։ Դրանով, սակայն, մեհենագրերն իսպառ դուրս չեկան գործածության ասպարեզից։ Զրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից հետո սկսվում է մեհենագրության պատմության նոր՝ գաղտնի փուլը, որը տարբեր դրսևորումներով շարունակվում է մինչև մեր օրերը։ Այդ դրսևորումից առանձնապես հիշատակելի են հետևյալները.

ՀԱՆԻՎԱՆԻ
ԿԱՆՈՒՄԻ
ՆԱԿԱՆԻ
ՆԱԿԱՆԻ
ՆԱԿԱՆԻ

ՆԱԿԱՆԻ
ՆԱԿԱՆԻ
ՆԱԿԱՆԻ
ՆԱԿԱՆԻ
ՆԱԿԱՆԻ

ՆԱԿԱՆԻ
ՆԱԿԱՆԻ
ՆԱԿԱՆԻ
ՆԱԿԱՆԻ
ՆԱԿԱՆԻ

ա) **Հմայագրեր**։ Հանդիպում են ժապավենաձև և զըրքային հմայիլներում, որոնք բովանդակում են կախարդական և մոգական նշանակությամբ աղոթքներ, հմայանքի, թովչանքի բանաձևեր և նշանագրեր (նկ. 23)։ Սրանք գալիս են նախաքրիստոնեական ժամանակներից և պատահական չէ, որ հայ եկեղեցին իր գոյության ողջ ընթացքում եռանդագին պայքարել է հանուն հմայիլների և հմայագրության վերացման⁴, սակայն այդ երևույթն առկա է նաև մեր օրերում⁵։ Հմայագրերը համաուուպարփակ ուսումնասիրության դեռևս չեն ենթարկվել, սակայն Լ. Խաչիկյանի կողմից հրատարակված

Նկ. 23 Մատենադարանում պահվող հմայիլներից երեքի նշանագրերի հատվածները

³ Ագաթանգեղոս, 778։

⁴ Այդ մասին մատենագրական տեղեկությունները տե՛ս Խաչիկյան, 1995(ա), էջ 16-19։

⁵ Անցած և մեր դարերում Հայաստանում հմայագրության առկայության վերաբերյալ կա մեծաքանակ ազգագրական գրականություն։ Դրանում համոզվելու նպատակով մենք անձամբ այցելեցինք հմայագրերով «կախարդություն» կատարող երկու անձնավորության և ակնմատես եղանք, թե ինչպես են այսօր ևս հավատում հմայագրերի գերբնական զորությանը, որոնք տարբեր նպատակների համար արտագրվում էին մեծ վախվորությամբ, թեպետ այդ նշանների իմաստը արտագրողներից և ոչ մեկը չէր հասկանում։

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

43

հմայական նշանագրերի ցանկի (աղ. 8, որը կազմել է ընդամենը ութ ձեռագրերից քաղվելով, իսկ դրանց թիվն անհամեմատ մեծ է) ուսումնասիրությունն իսկ ցույց է տալիս դրանց կապը հայկական մեհենագրության հետ⁶ (հմայագրերի համադրումը հայկական մեհենագրության մյուս փուլերի նշանների հետ տե՛ս աղ. 9): Հմայագրերը վերծանված չեն, սակայն դրանց մեկնաբանմանն օգնում են մեսրոպատառ հայերենով զուգահեռ գրված աղոթքներն ու բացատրագրերը, որոնցից իմացվում է տվյալ հմայիլի բովանդակությունը: Ըստ այդմ հմայագրերի իմաստային մեկնաբանման փորձ, որքան մեզ հայտնի է, դեռևս չի կատարվել:

բ) *«Նշանագիրք իմաստնոց»*: Քրիստոնեական դարաշրջանում հայկական մեհենագրության դրսևորման կարևոր արտահայտություններից մեկը միջնադարյան հայկական մատյաններում նշանագրերի ցանկերի առկայությունն է, որոնցում ամեն նշանի դիմաց տրվում է նրա բացատրությունը⁷: Նշանացանկերը կարելի է օգտագործել հայկական մեհենագրության վերծանության ընթացքում որպես օժանդակ աղբյուր, սակայն հարկավոր է դրանց նկատմամբ ունենալ խիստ զգուշավոր մոտեցում՝ հաշվի առնելով մի շարք հանգամանքներ: Նախ դրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում մաշտոցյան այբուբենի հիմամբ ստեղծված պարզ ու փակագիր համառոտագրություն-նշանները⁸, որոնք ոչինչ չեն տալիս մեհենագրության վերծանությանը: Երկրորդ՝ պետք է

⁶ Խաչիկյան, 1995(a), էջ 22-27:

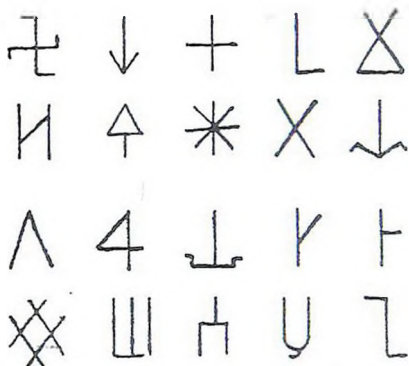
⁷ Նշանագրերի ամենամեծ ժողովածուն առ այսօր կազմել է Հր. Աճառյանը (Աճառյան, 1984, ցանկը բերված է գրքի վերջում կցված հավելվածում): Դրանց ուսումնասիրության գործում կարևոր ներդրում ունի նաև Ա. Գ. Աբրահամյանը (Աբրահամյան, 1959, էջ 139-173; 1973, էջ 201-243):

⁸ Հր. Աճառյանն իր հավաքած 509 նշանագրերից 332-ը համարում է մաշտոցյան տառերից առաջացած (Աճառյան, 1984, էջ 425): Ա. Գ. Աբրահամյանի կատարած քննությունը ցույց է տալիս, որ նշանագրերի ցուցակներն ունեցող ձեռագրերը հստակորեն բաժանվում են երկու խմբի, որոնք նա պայմանականորեն կոչում է «կիլիկյան» և «Երզնկայի»: Առաջին խմբի նշանագրերի հիմնական մասը ստեղծված է մաշտոցյան տառերից, մինչդեռ երկրորդի գերակշիռ մասը (ավելի քան 180 գաղափարագիր) կապ չունի հայկական այբուբենի հետ և բազմաթիվ զուգահեռներ ունի հին աշխարհի մի շարք գրային համակարգերում (Աբրահամյան, 1959, էջ 144-165):

հաշվի առնել, որ դրանց իմաստները կարող էին փոփոխություն կրել՝ հարմարվելով նոր, քրիստոնեական միջավայրի մտածողությանը: Երրորդ՝ պահպանելով իմաստը՝ նշանը կարող էր կոչվել նոր, օտար լեզվից փոխառյալ բառով, իսկ հնում գործածված տերմինը մոռացվեր: Այս հանգամանքը կարևոր է հատկապես վանկագրության (հնչյունագրության) բացահայտման տեսանկյունից, քանի որ սկզբնահնչյունության (ակրոֆոնիայի) կանոնի համաձայն, որևէ բառ արտահայտող նշանը վանկային գրության մեջ ցույց է տալիս այդ բառի առաջին վանկը (մասը). ուստի կարևոր է իմանալ ամեն մի բառ-գաղափարագրի ճշգրիտ հնչողությունը: Եվ վերջապես, դարեր շարունակ արտագրվելու հետևանքով նշանների տեսքը կարող էր զգալի փոփոխության ենթարկվել: Այս բոլոր հանգամանքները հաշվի առնելու պարագայում միայն նշանագրերի ցանկերը կարելի է օգտագործել իբրև վերծանության օժանդակ աղբյուր:

գ) *Արհեստագործ վարպետների նշաններ:*

Պատկերագրության զարգացած փուլի՝ գաղափարագրության դրսևորումներից մեկը դրոշմների կամ տոհմական նշանների ի հայտ գալն էր: Դրանք ներկվում, խազվում կամ փորագրվում էին տների պատերին, իսկ այդ նշանների առկայությունը որևէ իրի, ապրանքի վրա ցույց էր տալիս վերջինիս պատկանելությունը տվյալ տան կամ տոհմի անդամին: Այդպես ծագեցին արհեստագործ վարպետների նշանները, որոնք դարեր շարունակ անփոփոխ կրում էին նույն տոհմի ներկայացուցիչները (հին և միջին դարերում արհեստները և ժառանգական էին): Միջնադարի հայկական շինությունների



Նկ. 24 Վարպետների նշաններ IX-X դարերի կառույցներից

Ժայռապատկերներ	Գծալիմ գիր	Բխանական նկերագրեր	Մջնարայան հայկ. նշաններ	«Մոզական» նշաններ	Հայ վարդապետների նշաններ	Կիլիկիական հղաների նշաններ

Աղ. 9

պատերին պահպանվել են մեծ թվով վարպետի նշաններ⁹, որոնց մի մասը նույնությամբ առկա է նաև Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում (աղ. 9):

⁹ Արեմտյան Հայաստանի հուշարձանների նշանները քաղել ենք Դելե, 1982, էջ 45, իսկ Արևելյան Հայաստանից՝ Մնացականյան, 1958, էջ 101, 104-ից:

դ) *Նշաններ դրամների վրա*: Մաշտոցի գյուտից առաջ Հայաստանում սեփական գրի ու դպրության մասին վկայող տեղեկություններից մեկը պատկանում է Վարդան Արևելցուն (XII-XIII դդ.), ըստ որի Լևոն Մեծ արքայի օրոք (1187-1219թթ.) Կիլիկյան Հայաստանում գտնվել է դրամ՝ հեթանոս հայ արքաների հայերեն գրությամբ¹⁰: Կիլիկյան դրամների ուսումնասիրությամբ պարզվում է ուշագրավ մի երևույթ. հենց Լևոն Մեծի ժամանակներից սկսած կիլիկահայ դրամների վրա հայտնվում են նշաններ, որոնք կապ չունեն ոչ՝ հայկական, ոչ՝ եվրոպական, ոչ՝ Առաջավոր Ասիայում այդ ժամանակաշրջանում գործածված այբուբենների հետ: Մենք հավաքեցինք մինչ օրս հայտնի դրամների նշանները (որոնց թիվը հասնում է չորս տասնյակի) և համադրեցինք հայկական մեհենագրության բոլոր փուլերի ու դրսևորումների գրային միավորների հետ¹¹: Համադրության արդյունքը (աղ. 9) բավական համոզիչ կերպով ցույց է տալիս հայկական մեհենագրության և Կիլիկյան Հայաստանի դրամների ժառանգական կապը, որի բացատրման համար խիստ կարևորվում է Վարդան Արևելցու վերոհիշյալ հաղորդումը: Նախաքրիստոնեական շրջանից դրամները կամ դրամանման իրերը (երկկողմ կնիքներ, մեդալիոններ և այլն) մինչև XII-XIII դարերը կարող էին հասնել Հայաստանում պահպանված նախաքրիստոնեական հավատքին ու ավանդույթներին՝ հավատարիմ մնացած համայնքների միջոցով¹², իսկ նրանց նշանները պետք է որ տեղափոխված լինեն կիլիկյան դրամների վրա՝ առաջին հայ արքաների («կուսպաշտ հայկա-

¹⁰ Մատենագրի տեղեկությունն ամբողջությամբ տե՛ս Ե գլխում: Միքայել Չամչյանցը՝ քննելով Վարդան Արևելցու այս տեղեկությունը՝ ենթադրում է, որ այդ գլերը կարող էին լինել բառ ցույց տվող նշանագրեր. որոնք կային հին ձեռագրերում և գործածական էին նաև իր ժամանակ XVIII դարում (Չամչյանց, 1985, էջ 760):

¹¹ Մովսիսյան, 1996 (Ե), էջ 68-71: Կիլիկիո հայկական դրամների նշանները քաղել ենք դրանց «սմենալիսկաստար ժողովածուից» (Bedukian, 1979):

¹² Նման հնարավորության լավագույն օրինակ է Ներսես Շնորհալու կաթողիկոսության շրջանում Հայաստանի հարավ-արևմտյան Սամոսատ քաղաքում պահպանված արևորդիների համայնքը, որում կենսունակ էին մնացել նախաքրիստոնեական հավատալիքն ու ավանդույթները (մանրամասն տե՛ս Бартикан, 1967, էջ 102-112):

զանց») և Կիլիկիո տիրակալների ժառանգական կապն ընդգծելու միտումով:

ե) *Մարմնին դաջված մոզական նշաններ*: Ըստ հայտնի բանահավաք-ազգագրագետ Գարեգին Սրվանձոտյանցի հաղորդման, մինչև XIX դարի վերջերը Հայաստանի հարավ-արևմուտքում (Տիգրանակերտի շրջանում) պահպանվել էին նախաքրիստոնեական շրջանից եկող շատ ավանդույթներ, որոնցից մեկը մարմնի տարբեր մասերին մոզական համարվող նշանների դաջումն էր¹³ (նկ. 25): Սրանց կապը մեհենագրության հետ նույնպես ակնհայտ է: Մեհենական նշանների մինչև մեր ժամանակները հասնող կիրառության այս ասպարեզը կարելի է համարել հմայական գրչության դրսևորման մի ձև:

Այսքանով առայժմ սահմանափակվում են հայկական մեհենագրության քրիստոնեական դարաշրջանում ունեցած մեզ հայտնի դրսևորումները, սակայն չի բացառվում, որ առաջիկայում հայտնի դառնան նորերը¹⁴:



Նկ. 25

* * *

Ի մի բերելով այս գլխում շարադրվածը հանգում ենք հետևյալին.

¹³ Սրվանձոտյանց, 1982, 438-439:

¹⁴ 1987թ. Լեռնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջանից գտնվել էին երկաթե սրբեր ու դաշույններ, որոնցից երեքի վրա կային բազմաթիվ նշաններ: Իրերը գտնողը պետք է դրանք հանձնեք պատմության թանգարանին: Ներկայումս մեզ հայտնի չէ դրանց գտնվելու վայրը: Նման գտածոներ կարող են հայտնի դառնալ հետագայում ևս:

ա) Հայաստանում պատկերագրության զարգացմամբ սկսած Բ.ա. V հազարամյակից, ձևավորվում է գաղափարագրությունը,

բ) գաղափարագրերի զարգացմամբ և պարզեցմամբ Հայաստանում ստեղծվում է գծային գրերի մի համակարգ, որը կիրառվում է Բ.ա. III հազարամյակից մինչև I-ի սկիզբը,

գ) Բ.ա. IX-VI-րդ դարերում հայաստանյան պատկերագրության հիմքի վրա, կրելով խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի ազդեցությունը, կիրառվում է Վանի թագավորության մեհենագրությունը,

դ) առաջմ անորոշ է մնում հետքիայնական դարաշրջանում, մինչև քրիստոնեության ընդունումը հայաստանյան մեհենագրության գործածության բնույթը. կարելի է ենթադրել, որ այն սահմանափակվել է մեհյաններում.

ե) քրիստոնեության ընդունումից հետո հայկական մեհենագրության գործածությունը հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի հետ արգելվում և հետապնդվում է: Չնայած դրան, մեհենագրերը, որպես «մոզական, կախարդական» նշաններ, մինչ օրս շարունակվում են Հայաստանում կիրառվել իբրև հմայական գրչության ձևեր: Մեհենագրերն առանձին գաղափարանշանների ձևով շարունակում են գործածվել իբրև արհեստագործ վարպետների նշաններ, հայտնվում են Կիլիկյան Հայաստանի դրամների վրա, առանձին ցուցակներով վկայվում հայկական միջնադարյան մատյաններում:

Այսպիսով, ստեղծվելով Բ.ա. V-IV հազարամյակներում և տարբեր դրսևորումներով կիրառվելով մինչև այսօր, հայաստանյան պատկերագրությունը՝ հայկական մեհենագրությունը, ներկայանում է իբրև *աշխարհի ամենաերկարակյաց նշանագրային համակարգերից մեկը:*

**ԱՅԼ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ ԱՏԵՂԾՎԱԾ ԵՎ ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՅՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԿԵՐԱՌՎԱԾ ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ**

Այլ երկրներում ստեղծված և նախամաշտոցյան Հայաստանում կիրառված գրային համակարգերը բաժանվում են երկու խմբերի՝ գաղափարա-հնչյունագրային (բառա-վանկային) և այբբենական (տառային): Առաջին խմբին են պատկանում խեթա-լուվիական¹ մեհենագրությունը, ասուրա-բաբելոնյան և բիայնական (ուրարտական) սեպագիր համակարգերը, իսկ երկրորդ խումբը կազմում են հունական, արամեական և վերջինից ծագող պաղևա-վական (միջին պարսկական) ու ասորական այբուբենները:

*Ա. ԽԵԹԱ-ԼՈՒՎԻԱԿԱՆ ՀԻԵՐՈԳԼԻՖԻԿԱՅԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ
ՀԱՅԱԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄՔ*

Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Եփրատի հովտում, Ջ.ա. II-I հազարամյակներում կիրառվել է խեթա-լուվիական մեհենագրությունը (հիերոգլիֆիկան): Այդ գրով առաջին արձանագրությունները նոր ժամանակներում հայտնի են դարձել XIX դարի երկրորդ կեսին՝ սկիզբ դնելով գրային համակարգի ուսումնասիրությանը²: Սկզբնական շրջանում հայտնվել էր կարծիք, որ խեթա-լուվիական հիերոգլիֆների լեզուն կարող է լինել հնագույն հայերենը (գերմանացի գիտնական Հ. Ենսենը անգամ

¹ Մինչև 1970-ական թթ. գիտական գրականության մեջ այս գրահամակարգն առավել հայտնի էր «խեթական» անվամբ: 1970-ականներից սկսած տարածվեց ու հետագայում գերիշխող դարձավ «լուվիական» անվանումը: Ջերմ մնալու համար անվանական շփոթից՝ մենք գործածում ենք «խեթա-լուվիական» բաղադրյալ անվանաձևը:

² Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի վերաբերյալ խորհրդատվության և գրականության տրամադրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում պատմական գիտ. դոկտոր Արամ Զոսյանին:

³ Գրային համակարգի և դրա ուսումնասիրության պատմությունը՝ համապատասխան գրականության հղումներով՝ տե՛ս Jensen, 1958, էջ 133-141; Diringer, 1962, էջ 66-69; Дирингер, 1963, էջ 118-123; Гельб, 1982, էջ 86-88; Фридрих, 1979, էջ 83-85; Косян, 1994, էջ 6-7, 106-107 (նաև հղված գրականությունը):

դրանք փորձեց ընթերցել հայերեն)⁴։ Սակայն տարիներ անց պարզ դարձավ, որ դրանք գրված են ոչ թե հայերենով, այլ հայերենին մոտ ազգակից հնդեվրոպական լեզուներից մեկով՝ լուվիերենով։ Թեպետ ներկայումս կատարված է զգալի աշխատանք վերծանության ուղղությամբ, դեռևս մնում են մեծ քանակությամբ չլուսաբանված հարցեր, որոնք կարող են նորություններ բերել նաև հայագիտությանը։

Գրային համակարգի ծագումը։ Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆների ծագման վերաբերյալ ընդհանուր ճանաչում գտած կարծիք դեռևս չկա։ Առավել տարածված մի տեսակետի համաձայն՝ խեթա-լուվիական հիերոգլիֆները առաջացել են կրետական պատկերային գրից, որն իր հերթին մեծ ազդեցություն է կրել եգիպտական հիերոգլիֆիկայից⁵։ Ըստ մեկ այլ տեսակետի, խեթա-լուվիական հիերոգլիֆները ստեղծվել են ինքնուրույնաբար՝ տեղական փոքրասիական պատկերագրության հիման վրա⁶։ Գրային համակարգի առաջացումը ենթադրաբար թվագրվում է Բ. ա. III հազարամյակով կամ II-ի սկզբով։

Այլ գրային համակարգերի հետ ունեցած առնչությունները։ Եթե մի կողմ թողնելու լինենք բոլոր պատկերագրային համակարգերում առկա ընդհանրությունները, խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկան ամենից ավելի համադրելի է կրետական պատկերային գրի և Վանի թագավորության մեհենագրության հետ։ Մեր շարադրանքի ընթացքում արդեն նշել ենք խեթա-լուվիական և բիայնական հիերոգլիֆային համակարգերի կապի մասին (նշանների համեմատությունը տե՛ս աղ. 6)։

Գրության ուղղությունը։ Սա միակ գրային համակարգն է, որում բոլոր բնագրերը գրված են պարուրաձև (բուստրոֆեդոն) ուղղությամբ։ Որպես օրինակափություն, բնագրերը սկսվում են աջից և ամեն հաջորդ տողը գրվում է նախորդի հակառակ ուղղությամբ։

⁴ Sten Yensén. 1898 աշխատությունը, որում ի մի են բերված այդ ժամանակի հայտնի ընդամենը 92 հիերոգլիֆներ։ Թեպետ հետագայում հարցը ստացավ այլ լուծում, կարծում ենք ավելորդ չի լինի մեկ անգամ ևս ակնաւոր գիտնականի տեսակետին անդրադառնալը։

⁵ Տե՛ս, օրինակ, Гелб6, 1982, էջ 87, 355-ի աղյուսակը; Meriggi, 1966, էջ 9։

⁶ Фридрих, 1979, էջ 85; Иванов, 1980, էջ 137։

Նշանների թիվը, գրային համակարգի բնույթը և որոշ սկզբունքներ: Խեթա-լուվիական նշանների թիվը շուրջ 500 է⁷: Նշաններից շուրջ 70-ը հնչյունային արժեքով գրեր են, մյուսները գաղափարագրեր են կամ դեռևս վերծանված չեն: Այսինքն՝ Խեթա-լուվիական մեհենագրությունը բառա-վանկային գրային համակարգ է:

Հիերոգլիֆները նկարային բնույթի են, մի մասն ունի նաև պարզեցված տարբերակներ:

Հայտնի են երեք ձայնավորներ՝ a, i, u: Առավել տարածված են բաց վանկերը՝ բաղաձայն-ձայնավոր կառուցվածքով, հանդիպում են նաև եռահնչյուն փակ վանկեր: Ի տարբերություն սեպագրի, հնչյունային նշաններն ունեն միայն մեկ նշանակություն:

Լայնորեն կիրառված է ակրոֆոնիայի (սկզբնահնչունության) սկզբունքը, որի համաձայն գաղափարագրերը հնչյունային գրությամբ գրվելիս արտահայտում էին բառի սկզբնամասը: Շատ տարածված է նաև «հնչյունային կոմպլիմենտի» երևույթը, որը կոչված է ճշգրտելու, թե տվյալ նշանը հատկապես իր որ իմաստով է գործածված:

Արձանագրություններում տարբերակվում են գրության երկու ոճեր՝ կոթողային (մոնումենտալ) և արագագիր (գծային կամ պարզեցված), ընդ որում, առաջինի նշանները պահպանում են զգալի նմանություն նախնական պատկերանշաններիին:

Գրահամակարգի հայաստանյան կիրառությունը (տարածման աշխարհագրությունն ու ժամանակագրությունը): Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկան գործածվել է Բ.ա. XVI-VIII դդ. Փոքր Ասիայում, Հայկական լեռնաշխարհում և Սիրիայի հյուսիսում: Նորիսեթական թագավորությունում (Բ.ա. XV-XII դդ.) այն հանդես է գալիս խեթական սեպագրին զուգահեռ, ընդ որում, վերջինս օգտագործվում է առօրյա գրագրության մեջ, իսկ հիերոգլիֆները՝ կոթողային (մոնումենտալ) արձանագրություններում⁸: Այդ ժամանակաշրջանով են թվագրվում Ծոփքի (սեպագիր աղբյուր-

⁷ Է. Լարոշի նշանացանկն ընդգրկում է 497 հիերոգլիֆ (Laroche, 1960): Դրանցից մի քանիսը հետազայում համարվեցին այլ նշանների տարբերակներ, ավելացվեցին 24 նոր նշաններ (Il Geroglifico Anatolico, 1998, էջ 15-124, մանրամասն տես Հավելվածում):

⁸ Косаян, 1994, էջ 8 (տես նաև հոլված գրականությունը):

ներում՝ Ծուփա(նի), Իսովա) տարածքից հայտնաբերված կնիքները⁹: Ք.ա. XII-VIII դարերում խեթա-լուվիական հիերոգլիֆները լայն տարածում են ստանում, այսպես կոչված, հետխեթական կամ լուվիական պետություններում (այդ թվում՝ Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Եփրատի հովտում գտնվող Մելիդ-Թեգարամայում և Կումմուխում)¹⁰:

Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներով արձանագրություններ են հայտնաբերվել Հայկական լեռնաշխարհի շուրջ երկու տասն-



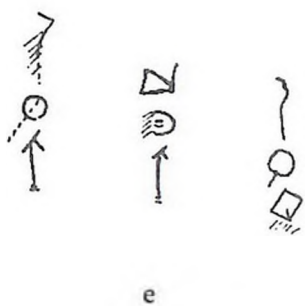
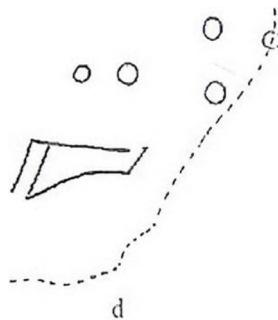
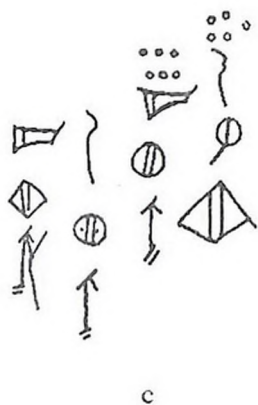
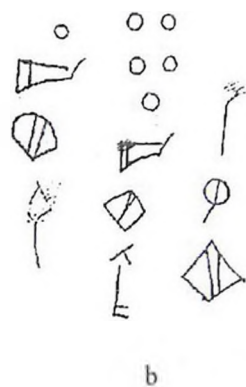
Նկ. 26 Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներով կնիքներ
Քորուջու թեփե հնավայրից

յակ հնավայրերից (տե՛ս քարտեզ 1): Դրանք հիմնականում պատկանում են արքայական իշխանության ոլորտին: Մալաթիայում, Սալանթաշում, Շիրզիում, Գյուրյունում, Դարենդեում, Փալանգայում, Իշփեքչուրում, Զոթյուկալեում, Իզգինում, Կարահյույուքում, Սամոսատում, Բոյբեյփինարիում, Անջոզում, Կարակույում և Ադիյամանում գտնվել են արձանագրություններ հարթաքանդակների և այլ կոթողների վրա: Քորուջու թեփեից, Նորշուն թեփեից և Թեփեջիքից հայտնաբերվել են արքայական կնիքներ (դրանցից մի քանիսը տե՛ս նկ. 26):

Չափազանց ուշագրավ են Երզնկայի մոտ գտնվող Ալթին թեփե հնավայրից (պատմական Հայաստանի Չրմես ամրոցը) հայտնաբերված իրերը, որոնց վրա խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներով գրված են բիայնական չափի միավորների անվանումները

⁹ Դրանք հայտնաբերվել են Ծոփքի հնավայրերից՝ Թեփեջիքից, Նորշուն թեփեից և Քորուջու թեփեից (Güterbock, 1973, էջ 135-147, աղ. 3-5):

¹⁰ Մելիդ-Թեգարամայի տարածքից գտնված արձանագրությունները տե՛ս Bossert, 1942, էջ 67-70, 181-190, նկ. 763-795; Meriggi, 1975 (a) և (b), NN 97-119; Hawkins, 2000, էջ 282-329, աղ. 133-164: Կումմուխից հայտնաբերված բնագրերը՝ Meriggi, 1975 (a) և (b), NN 124-131; Hawkins, 2000, էջ 334-360:



Նկ. 27 Ալթին քեփե հնավայրի ածանցազրույթուններից

(նկ. 27)¹¹: Դա յուրօրինակ սահմանային խառնարան էր խեթա-լուվիական և բիայնական գրավոր մշակույթների տարածման շրջանում:

Եփրատի հովտից բավականին հեռու՝ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան Կալաքենդ հնավայրից գտնվել է արքայական մի գայիսուն, որի վերին մասում կան երկու հիերոգլիֆներ՝ «տեր / տիրակալ» և «քաղաք» (տե՛ս նկ. 28)¹²: Եթե գայիսունը հետագա դարերում չի հասել նշված հնավայրի տարածք, այն կարելի է համարել խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի՝ Հայկական լեռնաշխարհում տարածման արևելյան սահմանը:

Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված խեթա-լուվիական հիերոգլիֆ արձանագրությունները ժամանակագրորեն բաժանվում են երեք խմբի.

ա) Բ.ա.XV-XII դդ. արձանագրված կնիքներ (Քոլուջու թեփեից, Նորշուն թեփեից և Թեփեջիքից),

բ) Բ.ա. XII-XI դդ. արձանագրություններ (որոնք փոքր խումբ են կազմում և գտնվել են Մելիդի տարածքից),

գ) Բ.ա. X-VIII դդ. արձանագրություններ (Մելիդի և Կում-մուխի տարածքից, Ալթին թեփե (Չրմես) հնավայրից):

Արձանագրությունների խմբերն ըստ բովանդակության և կառուցվածքի: Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված արձանագրություններն ըստ բովանդակության և կառուցվածքի կարելի է բաժանել չորս խմբի.

1) միայն արքայի (կառավարչի¹³) անունով կնիքներ,

2) նվիրատվական արձանագրություններ՝ կապված շինությունների կառուցման և աստվածներին նվիրաբերման հետ,

3) եակիրճ գրություններ բարձրաքանդակների վրա, որոնցում նշվում են միայն արքայի անունն ու որոշ տիտղոսներ,

4) այս դեպքում ևս մեկուսի է ընկած Կալաքենդի գայիսունը, որը կրում է միայն «քաղաքի տեր/տիրակալ» տիտղոսը:



Նկ. 28

¹¹ Laroche. 1971, էջ 55-61, աղ. I-IV; Klein. 1974, էջ 77-95: Հետաքրքիր է նաև այն, որ թվերը նշված են ոչ թե խեթա-լուվիական գծիկ-նշաններով, այլ հայաստանյան կետանշաններով:

¹² Lehmann-Haupt. 1931, էջ 593:

Կառուցվածքի մասին խոսելիս քննության առարկա կա-
րելի է դարձնել միայն վերոնշյալ երկրորդ խմբի բնագրերը, որոնք
ունեն եռամաս կառուցվածք.

ա) նախաբան, որում հեղինակ-արքան ներկայանում է ա-
նունով, տիտղոս(աշար)ով և իր ծագումնաբանության ներկա-
յացմամբ,

բ) հաղորդման բուն նյութը,

գ) անեծքի բանաձևը՝ ուղղված շինությունը կամ կոթողը
ավերողներին ու պղծողներին:

Վերծանության ներկա վիճակը: Կատարված զգալի աշ-
խատանքով հանդերձ, խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի վեր-
ծանության բազմաթիվ հարցեր սպասում են իրենց բացահայտ-
մանը: Դեռևս զգալի թիվ են կազմում անհայտ իմաստով մեհենու-
գրերը (նշանացանկը տես Հավելվածում): Արձանագրությունների
առավել դժվարընկալելի խումբը Մելիդ-Թեգարամայի Ք.ա. XII-
XI դդ. բնագրերն են, որոնց բնորոշ է նշանների արխայիկությունը՝
զաղափարանշանների գերակշռմամբ: Որպեսզի պարզ լինի
արձանագրությունների ընթերցման ալյոթվա աստիճանը, բերենք
երկու համառոտ և երկու համեմատաբար ընդարձակ օրինակ
(բնագրերը բերում ենք ըստ ժամանակագրական հերթականու-
թյան. չվերծանված նշանների փոխարեն նշվում են դրանց համար-
ներն՝ ըստ Է. Լարոշի նշանացանկի):

Կարահյույուր (Փոքր Հայք. նկ. 29)¹³.

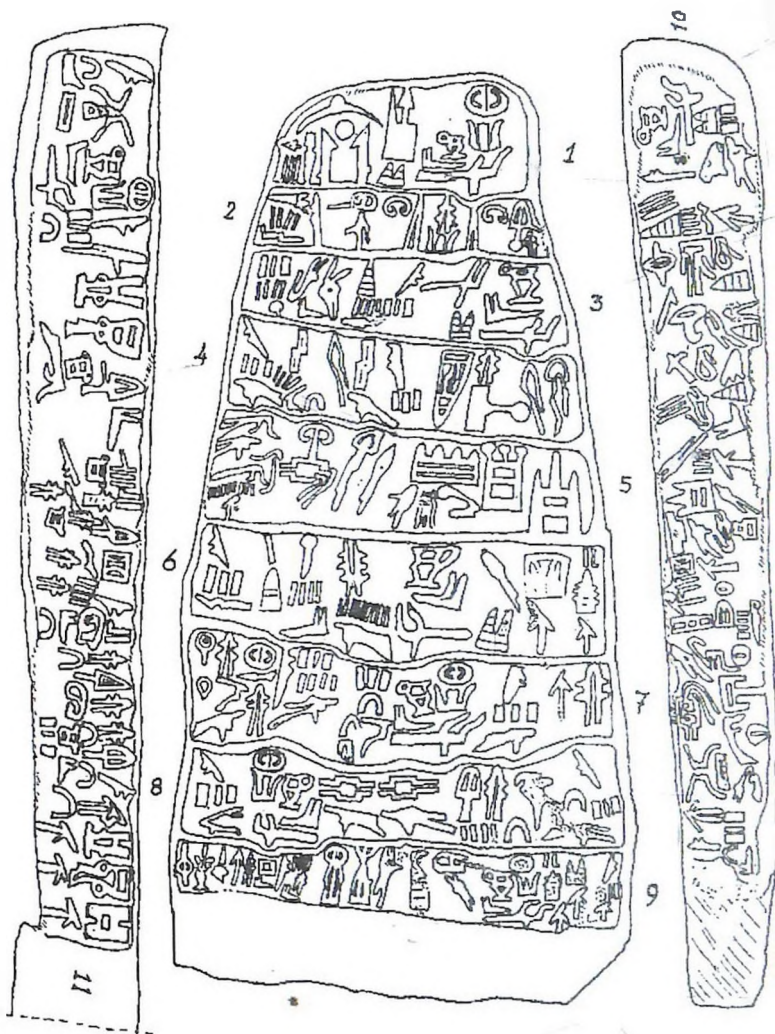
(Դիմացի կողմը)

«Գավաթ»¹⁴ երկրի Ամարուպ-աստծուն (այս) կոթողը նվիրեց
Արմանանիսը՝ «կարասների մարդկանց» տերը, այն
ժամանակ.
երբ Իր-Թեշուրը՝ Մեծ արքան¹⁵, եկավ «Գավաթ» երկիր:

¹³ Meriggi, 1975 (a) և (b), N 101; Hawkins, 2000, էջ 288-295, աղ. 133-134:

¹⁴ Երկրանունը գրվում է «Գավաթ, քառ» գաղափարագրով և հայտնի չէ,
թե որ տեղանունն է ծածկագրված այդ գաղափարագրով:

¹⁵ Ալքայի անունը գիտական գրականության մեջ ընթերցվել է մի քանի
տարբերակով՝ Արի-Թարխունտաս, Յարրիթարխունտաս, Իր-Թեշուր
(Թարխունտաս և Թեշուր դիցանունները գրվում էին միևնույն՝ ամարուպի



Նկ. 29 Կարահյույուքի 11 տողանոց արձանագրությունը՝ գրված բուստրոֆեդոն ուղղությամբ: Վերջին երկու տողերը գրված են կրթողի կողային երեսներից: Տողերից առաջ տրված են դրանց համարները

Նա գտավ քաղաքը դատարկ,
և նա նստեց տեղում,
(կամ՝ և նա նստավայր հաստատեց)

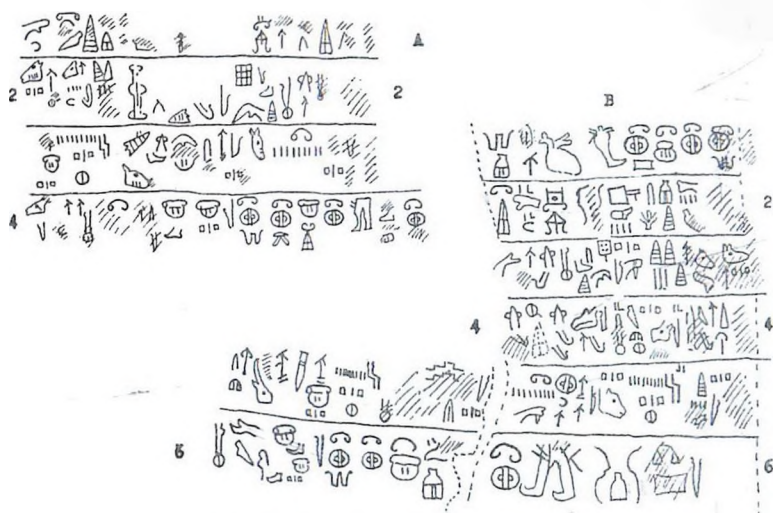
... նա վերցրեց:
... նա հիմնեց(?),
նա(?) բարելավեց «Գավաթ» երկրի տներն (ու) քաղաքները:
Ես սիրելի(?) էի «Գավաթ» երկրի Ամայրոսպ-աստծուն և ինքս
ինձ աստծուն ես ... (?) եցի:
Իմ կողմից «Գավաթ» երկրի Ամայրոսպ-աստվածը պաշտվում
էր ամենուր ... (?) հետ,
և իմ երկրներում ես(?) հանձնեցի քաղաքները «Գավաթ»
երկրի Ամայրոսպ-աստծուն,
(և) ես(?) հիմնեցի ... :
... աստվածը ... (?) իմ տնից
ես(?) տոնեցի ... :

(Աջ կողմը)

«Գավաթ» երկրում՝ երեք քաղաքներ՝ Լու/իկարաման¹⁶, Հանթ-
... փիյան (և) Ջու(վա)մական տրվեց ինձ տիրոջ կողմից:
Ես սլատրաստեցի (234) մի տուն (263)-TANA-ի
... ես ... (?) եցի,
ես վերցրեցի ... :
Պետք է չլինի որևէ վեճ իմ դեմ,

աստծո գաղափարագրով): Արձանագրությունից (որը թվագրվում է Ք.ա. XII դարի վերջերով) ակնհայտ է, որ նա ոչ թե տեղական կառավարիչ էր, այլ մեծ երկրի տիրակալ, որի մեջ էր ընդգրկված նաև Մեյլոդ: Այդ իսկ պատճառով մեզ հավանական է թվում նրա նույնացումը Ք.ա. XII դարի կեսերին հիշատակվող Սուբարտուի արքա Արի-Թեշուրի հետ (Millard, 1970, էջ 172):

¹⁶ Կարծիք կա, որ Լու/իկարաման նույն խեթական աղբյուրների Թա/եգարաման է (Косян, 1994, էջ 22-23):



Նկ. 30 Գլուկյունի արձանագրությունը



Նկ. 31 Մալաթիա I արձանագրությունը

(Չախ կողմը)

դարպասների դեմ (?) թող չլինի (293) (469):

Ով էլ որ լինի ... իմ տանը կամ քաղաքում

կամ տեղավորվի (293) (469),

թող նրան մեղադրի Ամպրոպ-աստվածը «Գավաթ» երկրի:

Գյուրյուն (Փոքր Հայք, նկ. 30)¹⁷.

Մեծն Ամպրոպ-աստվածը, Հեփաթու մեծ դիցուհին, Սառումա
աստվածը մեծ.

Ռունթիյաս (?)՝ թողը Քուզի-Թեշուրի՝ Մեծ Արքայի՝

Կարկամիշի Հերոսի, որդին «Բռունցք»-միլիի¹⁸,

Մալիզի¹⁹ քաղաքի երկրի տիրակալը:

Թախթա (?) քաղաքից Ջինափի (?) լեռները, Նահարասա (և)

Նամա... Ես անջատեցի (առանձնացրեցի),

և ...

և ... քաղաքը Ես հիմնեցի.

Ինձ աստվածները մեծացրեցին (դարձրեցին մեծ),

և այս վայրերը ... Ես հիմնեցի.

Ով վնասի այս արձանագրությունը,

նրան թող Մեծն Ամպրոպ-աստվածը, մեծն Հեփաթուն և մեծն

Սառուման դատեն:

Մալաթիա I (նկ. 31)²⁰.

Սրանք նետսձգություններն (են) Հալփասուլուփիսի՝ Թարասի

(?) թռան, հերոսի, Մալազի քաղաքի տիրակալի,

Վասու(?)-ռունտիյասի(?) որդու՝ արքայի(?):

¹⁷ Meriggi, 1975 (a) և (b), N 97; Hawkins, 2000, էջ 295-299, աղ. 135-138:

¹⁸ Մելիլի թագավորության նշանավոր տիրակալներից է, որի անունը գրվում է «Բռունցք» գաղափարագրով և «-միլի» հնչյունային վերջավորությամբ. անվան լիարժեք վերականգնումն առայժմ չի հաջողվել:

¹⁹ Մելիլ-Մալաթիա քաղաքի անվանաձևերից մեկն է:

²⁰ Meriggi, 1975 (a) և (b), N 105; Hawkins, 2000, էջ 318-319, աղ. 155:

*Մրանք նետաձգություններն (են) Մարիտիսի՝ Մուվարամիսի
որդու,(?):*



Նկ. 32 Մալաթիա III արձանագրությունը

Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆ արձանագրությունները հայագիտության համար ունեն եռակի կարևորություն: Նախ՝ լինելով հայերենին մոտ ազգակից լեզվի հուշարձաններ՝ կարևոր սկզբնաղբյուրներ են վաղնջահայերենի ուսումնասիրության համար, ապա՝ արժեքավոր վկայագրեր են Հայաստանի (հատկապես արևմտյան շրջանների) Ք.ա. II-I հազարամյակների պատմության վերականգնման տեսանկյունից, և ի վերջո՝ կիրառվելով նաև Հայկական լեռնաշխարհում՝ նպաստել են նախամաշտոցյան Հայաստանում գրային մտածողության զարգացմանը:

²¹ Meriggi, 1975 (a) և (b), N 107; Hawkins, 2000, էջ 321-322. աղ. 156:

Գրային համակարգի ծագումը: Ասուրա-բաբելոնյան սեպագրությունը, ինչպես միջագետքյան ծագում ունեցող մյուս սեպագիր համակարգերը, ակունքներով կապվում է Բ.ա. III հազարամյակի շումերական իրականության հետ: Շումերները նախապես ստեղծել էին պատկերագրեր և գրում էին վերից վար ուղղությամբ: Շումերական պատկերագրության հիման վրա Բ. ա. III հազարամյակի առաջին կեսին ստեղծվում է սեպագիրը, որի ծնունդը պայմանավորված էր Միջագետքում որպես հիմնական գրանյութ հանդես եկող կավի օգտագործմամբ: Միջագետքյան դպիրները քաջ կավի վրա եղեգնյա ձողերով կատարում էին իրենց նշումները, որից հետո դրանք չորացնում ու քրծում էին: Թրծման շնորհիվ կավն սալիկները հազարամյակներով պահպանեցին իրենց վրա դրոշմված գրերը, որոնք ընթերցվում են մեր օրերում: Թաց կավի վրա շրջանակներ, կոր և երկար գծեր քաշելը ավելի դժվար ու անհարմար էր. քան կարճ, ուղիղ գծիկներ դաջելը: Դրանից ելնելով, միջագետքյան դպիրները հետզհետե պատկերագիրը փոխարինեցին գծային նշաններով:

Գծային նշաններից անցումը սեպանշաններին նույնպես պայմանավորված էր գրի և գրչության միջագետքյան առանձնահատկություններով: Բանն այն է, որ երբ հում կավի վրա գծիկները դաջում էին ուղղանկյուն եղեգնյա ձողերով, ձողը սեղմում էին կավին՝ անկյուններից որևէ մեկով և քաշում գիծը: Արդյունքում՝ գծի սկիզբը դառնում էր սեպաձև, իսկ գիծը ստանում էր մեխի տեսք (այստեղից էլ արաբական գրականության մեջ սեպագրի՝ «մեխաձև» անվանումը, հայկական որոշ աղբյուրներում այդ նշանների համար գործածվում է նաև «քենուագիր» տերմինը): Բ.ա. III հազարամյակում տեղի ունեցավ նաև գրության ուղղության փոփոխություն, ինչն անդրադարձավ գրանշանների արտաքին տեսքին: Սկզբնական վերից վար ուղղությունը երբ փոխարինվեց ձախից աջով, հին սալիկները գործածում էին 90⁰-ով շրջված դիրքով, ուստի նշանները ևս շրջվեցին 90⁰-ով (տես Պատկերագրից սեպագրի առաջացման և զարգացման աղյուսակը՝ աղ. 10):

Սեպագիրը շումերներից անցավ արադացիներին, որոնք այն հարմարեցրեցին սեմական լեզվանյութին: Արադական սեպագրությունը Միջագետքում զարգացավ երկու ուղղությամբ.

հյուսիսում՝ ասուրական, հարավում՝ բաբելոնյան (այդ պատճառով էլ աքադական սեպագրությունը հայտնի է նաև «ասուրա-բաբելոնյան» անվամբ): Այն Միջագետքից տարածվեց Առաջավոր Ասիայի շատ երկրներում, այդ թվում նաև Հայկական լեռնաշխարհում: Դառնալով միջազգային հաղորդակցության միջոց, ասուրա-բաբելոնյան սեպագրությունը մուտք է գործում հինարևելյան մի շարք երկրներ: Գրահամակարգի նշաններից յուրաքանչյուրն ուներ մի քանի, երբեմն մինչև 20 տարբեր ընթերցում: Ընդհանուր առմամբ, այն արտահայտում էր շուրջ 3000 վանկ և բառ:

Որոշիչների (դետերմինատիվների), թվանշանների և օժանդակ նշանների կիրառությանը կանոնադաշտնաբ. Վանի թագավորության սեպագրերի բաժնում, քանի որ դրանց սկզբունքները նույնն են երկու համակարգերում¹:

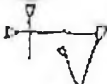
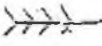
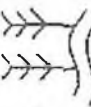
Նշանների թիվն ու գրային համակարգի տեսակն ըստ այդմ: Ասուրա-բաբելոնյան սեպագրությունը բաղկացած էր շուրջ 600 նշանից², սակայն բոլորը չէ, որ գործածվել են Հայկական լեռնաշխարհում³: Գրային համակարգը բառա-վանկային է: Առանձին նշաններով արտահայտվել են ձայնավորները (հայտնի են չորսը՝ a, e, i, u), վանկերը, գաղափարագրերը և որոշիչները (ցուցիչները, դետերմինատիվները):

Գրային համակարգի հայաստանյան կիրառությունը: Ասուրա-բաբելոնյան սեպագրության հուշարձանները Հայաստանում բաժանվում են երկու խմբի՝ օտարների թողած և տեղացիներ-

¹ Սեպագրի ծագման ու զարգացման վերաբերյալ կա հսկայածավալ գրականություն: Համաշխարհային նշանակության այդ երևույթին անդրադարձել են և՛ գրերի մասին ընդհանրացնող աշխատություններում, և՛ նվիրվել են հատուկ ուսումնասիրություններ. տե՛ս, օրինակ, Barton, 1913; Martin, 1942; Լուսկոտկա, 1955, էջ 38-57; Chiera, 1957; Jensen, 1958, էջ 74-88; Gelb, 1958; Mercer, 1959; Diringen, 1962, էջ 35-46; Дирингер, 1963, էջ 59-77; Истрин, 1965, էջ 187-198; von Soden, 1965; Rozenkranz, 1975; Labat, 1976; Фридрих, 1979, էջ 83-85; Оппенхейм, 1990, էջ 181-228 և դրանցում վկայակոչված գրականությունը:

² Տե՛ս Հավելվածում:

³ Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ հայաստանյան տիրակալների թողած ասուրերեն արձանագրություններում կիրառված են որոշակի թվով նշաններ. որոնք երբևէ չեն հանդիպում տեղական (բիայնական) գրավոր հուշարձաններում: Այդ նշանները (առանձնացված հատուկ պայմանանշանով) տե՛ս Меликишвили, 1960, էջ 36-44:

Սկզբնական ստանկերագիրը	Պատկերաչափ դիզայն ապիկի ուշ շրջանում	Հինքաբերական նշաններ	Աստվածական նշաններ	Նշանաբանային
				Թռչուն
				Չուկ
				Յուլ
				Սրև, Օր
				Տարեհ (հացահատիկ)
				Այգի
				Փորել
				Կանգել Գնալ

Աղ. 10 Շումերական պատկերագրից սեպագրի առաջացման և զարգացման ընթացքը

րի հեղինակած: Առաջին խմբին կանդրադառնանք հաջորդ զըլ-խում: Երկրորդ խմբի հուշարձանները վերաբերում են բացառա-պես Վանի թագավորության ժամանակաշրջանին:

Սարգսուրի Ա արքայի օրոք (Ք.ա. մոտ 835-825թթ.) Ուրար-տուում սկսեց կիրառվել ասորեստանյան սեպագիրը՝ ասուրերեն լեզվով, որով էլ գրի են առնվել մայրաքաղաք Տուշպայի (Վանի) հիմնադրման մասին վկայող մեզ հասած վեց արձանագրոթ-յունները (որոնցից երեքը տե՛ս նկ. 33): Դրանք ունեն հետևյալ բովանդակությունը.

«Սարգսուրիի արձանագրությունը՝ Լուծիպրիի որդու, մեծ արքայի, հզոր արքայի, տիեզերքի արքայի, Նաիրիի արքայի, արքայի, որին հավասարը չկա, զարմանահրաշ հովվի, (որ) չի վախենում կովից, արքայի, որ ենթարկում է անհնազանդներին: Սարգսուրին՝ որդին Լուծիպրիի, արքան (է) արքաների, որը բոլոր արքաներից հարկ վերցրեց: Սարգսուրին՝ որդին Լուծիպրիի, ասում է այսպես.- Ես քարերն այս Ալնիումու (քաղաքի) միջից բերեցի, ես պարիսպն այս կառուցեցի»⁴:

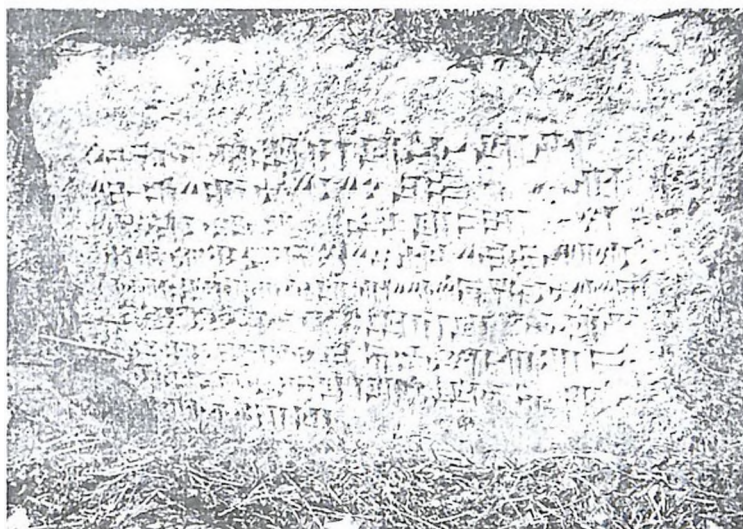
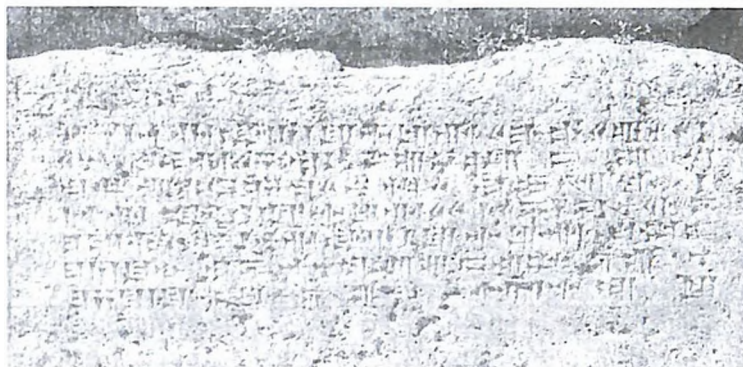
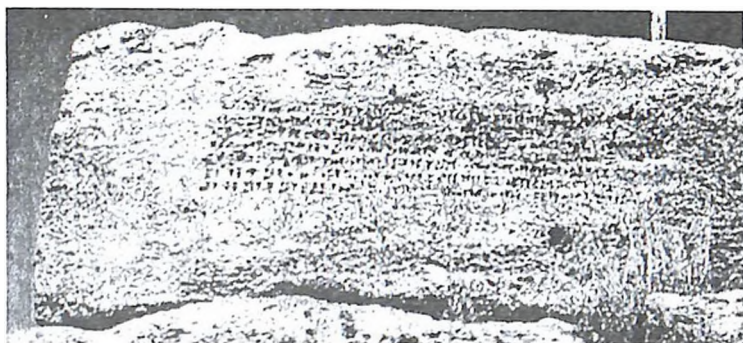
Ասուրերեն արձանագրություն է պահպանվել արծաթե մի կաթսայի վրա, ինչից իմանում ենք, որ այն Իշպուինի արքան նվիրել է իր թոռ Ինուշպուային. *«Իշպուինին՝ որդին Սարգսուրիի, տվեց Ինուշպուային, քանի որ (նա) բարեհաճ է իր ծերունու նկատմամբ»⁵:*

Ասուրերենով բնագրեր են հանդիպում են Վանի արքանե-րի երկլեզու կոթողներում՝ գրված ուրարտական տեքստերից հե-տո, թարգմանելով վերջիններիս: Այդպիսի արձանագրություն են կանգնեցրել Իշպուինի արքան և արքայազն Սինուան Քելիշինում (Ուրմիո լճից հարավ-արևմուտք, Ռևանդուզ քաղաքի մոտ, նկ. 34), որը պատմում է Խալդի աստծո պաշտամունքի գլխավոր կենտրոն Արդինի-Մուսասիրում նրանց կատարած շինարարական աշխա-տանքների և պաշտամունքային արարողությունների մասին⁶:

⁴ Меликишвили, 1960, էջ 117-118; Կարապյոզյան, 1981, էջ 39-40; Арутюнян, 2001, էջ 9-11:

⁵ Арутюнян, 2001, էջ 12, աղ. III-2 (նույն տեղում տե՛ս նաև Մ.Սալվինիի առաջին հրապարակումների նկարները):

⁶ Меликишвили, 1960, էջ 125-131; Арутюнян, 2001, էջ 25-30 (և հղված գրականությունը):



Նկ. 33 Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքի հիմնադրման
արձանագրություններից երեքը

Մինուայի՝ Շուշանցուն (Վանի մոտ) թողած կոթողներից մեկի վրա կողք կողքի առկա են ասուրերեն և բիայներեն արձանագրություններ, որոնք, սակայն, չեն թարգմանում մեկմեկու: Բիայներեն բնագրում Խալդի աստծուց և Խալդյան դարպասներից մեծություն ու իշխանություն է ակնկալվում Իշպուինիի և Մինուայի համար, իսկ ասուրերենում պատմվում է Արծունիունու քաղաքում Խալդիի պաշտամունքին նվիրված պաշտամունքային շինությունների հիմնադրման մասին՝ կատարված միայն Մինուայի կողմից⁷:

Տուշա-Վանի միջնաբերդից գտնվել է ասուրերեն խիստ վնասված մի արձանագրություն, որը, ելնելով պահպանված բառերից մի քանիսի ընթերցումից, Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտը համարել էր զոհաբերությունների մասին բնագիր: 1982 թ. հրատարակելով բնագրի պահպանված հատվածները՝ Մ. Սալվինին կարծիք հայտնեց, որ այն կարող էր գրվել Սարգուրի Ա-ից մինչև Մինուայի կառավարման վերջն ընկած ժամանակշրջանում (Զ. ա. IX դարի երկրորդ կեսից մինչև VIII դ. 80-ական թթ.)⁸: Անդրադառնալով բնագրի պահպանված մասերի ուսումնասիրությանը՝ Ի. Մ. Դյակոնովը այն մեկնաբանում է որպես արձանագրված օրենսդրության հատված, որում մի



Նկ. 34 Ռևանդուզի երկկեզու արձանագրությունը

⁷ Арутюнян, 2001, էջ 137-139 (և հղված գրականությունը):

⁸ Lehmann-Haupt, 1907, էջ 63; Salvini, 1982, էջ 327-332 (Գ.Ա.Մելիքիշվիլու և Ն.Վ.Հարությունյանի կազմած ժողովածուներում այս կոթողը չի նշվում): Հուշարձանի մասին տես նաև Dinçol, Dinçol, 1986, էջ 351-358:

հանցանքի համար սահմանվում է պատիժ՝ փոխհատուցել 10 ցուլ և 5 կուլ, մեկ ուրիշի համար՝ ցմահ աշխատանքային ծառայություն⁹:

Ռուսա Ա-ի Թոփուզավայի (Ուրմիո լճից հարավ-արևմուտք, Ռ-Լանդուզից Ուշնու տանող ճանապարհին) երկլեզու արձանագրությունը (նկ. 35) և հաղորդում է Արդինի-Մուսասիրում կատարված պետական-պաշտամունքային արարողությունների ու շինարարական աշխատանքների մասին: Ուշագրավ է, որ այս բնագրում Վանի տիրակալն իրեն անվանում է «*խալդի աստծո ծառա, ժողովրդի հավատարիմ հովիվ*»...¹⁰



Նկ. 35 Թոփուզավայի երկլեզու արձանագրությունը

Նշենք նաև, որ Հայաստանի տարածքից գտնվել են Թոփուզավայի բիլինգվալի երկու կրկնօրինակները (Մերգեի Քարվանից և Մովանայից)¹¹:

Բիայնական երկլեզու արձանագրությունների բնորոշ կողմերից մեկն այն է, որ դրանց բիայներեն և ասուրերեն հատվածները բառացի, ստույգ չեն թարգմանում մեկմեկու:

Մեզ է հասել Արդինի-Մուսասիրի արքա Ուրզանայի կնիքը՝ ասուրերեն գրությամբ (տե՛ս նկ. 36)¹²: Պահպանվել են նաև

⁹ Diakonoff, 1989, էջ 93:

¹⁰ Меликишвили, 1960, էջ 323-327; Арутюнян, 2001, էջ 289-294 (և հղված գրականությունը):

¹¹ Boehmer, 1979, էջ 50-51, աղ. 12; André-Salvini, Salvini, 1999, էջ 21; André-Salvini, Salvini, 2002, էջ 5-66:

¹² Կնիքի մակագրությունը մասնագիտական գրականության մեջ թարգմանվել է երկու տարբերակով. «*Կնիքը Ուրզանայի՝ արքայի Մուսասիրի, ազուսվի (?) քաղաքի, որն օձի նման բացել է իր երախը թշնամի լեռներում*» (տե՛ս Thureau-Dangin, 1912, էջ XII; АВВИУ, N 48; Urartu, Gent. 1982-1983, էջ 223) և «*Կնիքը Ուրզանայի՝ արքայի*



Նկ. 36 Արդինի-Մուսասիրի արքա Ուրգանայի կնիքի դրոշմը

նույն արքայի ասուրերենով գրված մամակները, որոնք գտնվել են Ասորեստանից¹³:

Սրանք են այսօր մեր ունեցած ասուրերեն արձանագրությունները՝ թողնված հայաստանյան տիրակալների կողմից: Դրանք թվագրվում են Ք.ա. IX-VIII դարերով, գտնվել են երկու շրջանից՝ մայրաքաղաք Տուշպայից ու նրա մերձակայքից և գերագույն աստված Խալդիի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոն Արդինի-Մուսասիրի շրջանից, վերաբերում են պետական-պաշտոնական և պաշտամունքային իրադարձություններին:

Մուսասիրի, տրարտական (?) քաղաքի, որը վիշապ օձի նման բացել է երախը բշնամի լեռներում» (տե՛ս Collon, 1987, էջ 86-87, նկ. 405; Փիլիպոսյան, 1998, էջ 56, աղ. 50-5; հղվում է նաև Zadoks-Josephus Jitta A., Catalogue sommaire de cylindres orientaux au Cabinet Royal des Medailles à la Haye. Hague, 1952, նկ. 148):

¹³ АВВНУ, NN 50-2, 50-7:

Հայանվել է կարծիք, որ Դիոդորոս Սիկիլիացու հիշատակած Հայաստանի արքա Բարզանեսը, որն Ասորեստանի հետ դաշնակցած հարձակվել է Մեդիայի (Մարաստանի) վրա (տե՛ս Դիոդորոս Սիկիլիացի, 1985, էջ 16), Մուսասիրի արքա Ուրգանան է (Թաշճեան, 1950, էջ 65; Тер-Мартиросов, 2000, էջ 185-198):

Գրային համակարգի և նրանով արտահայտված լեզվի ուսումնասիրության պատմությունը: Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունների ուսումնասիրության սկիզբը կարելի է համարել 1827 թ., երբ Ֆրանսիայի Ասիական ընկերության հանձնարարությամբ, Հայաստանում եղած բազմաթիվ սեպագիր արձանագրությունների մասին Մովսես Խորենացու տեղեկության¹ հետքերով, Արևմտյան Հայաստան գործուղվեց Ֆ. Է. Շուլցը: 1829թ. երիտասարդ հետազոտողը սպանվեց Ջուլամերկի լեռների կիսավայրենի քրդերի կողմից, իսկ սեպագրերի՝ նրա կատարած ընդօրինակությունները հրատարակվեցին 1840-ին, որից հետո սկսվեցին վերծանության փորձերը: Մինչև 1880 թ. փորձեր եղան ասորական սեպագրությունից հայտնի գիտելիքների օգնությամբ ընթերցված արձանագրությունները մեկնաբանել հայերեն (Է. Հինքսը 1848 թ., Ա. Դ. Մյուրթմանը 1872թ.), վրացերեն (Ֆ. Լընդրման) և ասորերենին մոտ ազգակից սեմական մի լեզվով (Լ. դե Ռոբեր), որոնք, սակայն, չընդունվեցին: 1880 թ. Ս.Գյուլարն առաջարկեց որպես վերծանության բանալի օգտագործել արձանագրությունների վերջնամասերում կրկնվող անեծքի բանաձևերը և, համադրելով դրանք ասորական համարժեքների հետ, վերականգնեց ու մեկնաբանեց մինչ այդ անծանոթ լեզվի² մի քանի բառեր և քերականական մասնիկներ: Օգտագործելով Ս. Գյուլարի վերծանության բանալին, երկու տարի անց Ա. Հ. Սեյսը՝ ընթերցելով ամբողջական բնագրեր՝ հրատարակեց Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունների առաջին ժողովածուն:

Լեզվի հարցում որոնումները դրանով չավարտվեցին: 1900 թվին Հ. Սանտալճյանը հրատարակեց բիայնական սեպագրերի երկրորդ ժողովածուն, որում արձանագրություններն ընթերցվում ու մեկնաբանվում էին հայերեն (այս փորձը քննադատվեց մի շարք լեզվաբանների, այդ թվում՝ Հր. Աճառյանի կողմից, քանի որ դրանում առկա էին հնագույն հայերենի քերականության հետ

¹ Գիլք Ա, գլ. ԺԶ (տե՛ս Ե գլխում):

² Այդ լեզուն գիտության մեջ ստացավ պայմանական «խաղերեն», «ուրարտերեն», «բիայներեն» անվանումները, որոնցից վերջին երկուսը մենք օգտագործում ենք այս աշխատանքում նույնպիսի պայմանականությամբ:

անհամապատասխանություններ, սակայն հարկ է նշել, որ Հ. Սանտալճյանին հաջողվեց ցույց տալ բազմաթիվ լինդհանրություններ և նույնություններ հայերենի ու սեպագրերի (լեզվի միջև): XX դարում նոր փորձեր եղան բիայներենը մեկնաբանելու վրացերեն (Մ. Գ. Ջանաշվիլի), կովկասյան լեզվանյութով (Ա. Կ. Գլեն), ուղիներեն (Ա. Պայագատ), հայերեն (Ա. Սաֆրասոյան, Ս. Այվազյան, Ե. Բադունց), որոնք չդիմացան զիտակւմ քննադատության:

Համընդհանուր ճանաչում գտավ բիայներենի՝ ինքնուրույն լեզու լինելու Գյուար-Սեյսի տեսությունը, ցույց տրվեց այդ լեզվի ազգակցությունը խոտիերենին: Բիայներենի ուսումնասիրության մեջ մեծ ավանդ ունեցան Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտը, Ն. Յ. Մառը, Ի. Ի. Մեշչանինովը, Մ. Շերեթելին, Գ. Ա. Ղափանցյանը, Յ. Ֆրիդրիխը, Ա. Գյոթցեն, Գ. Վ. Շերեթելին, Ֆ. Վ. Էյնմիսը, Գ. Բ. Ջահուկյանը, Գ. Ա. Մելիքիշվիլին, Ի. Մ. Դյակոնովը, Մ. Իսրայելյանը, Վ. Բենեդիկտը, Թ. Վ. Գամկրելիժեն, Ն. Վ. Հարությունյանը, Ա. Մ. Դինչոլը, Վ. Ա. Գվախարիան, Հ. Հ. Կարազյոզյանը, Մ. Սալվինին, Ֆ. Հաազը, Վ. Սևինը, Գ. Վիլհելմը, Մ. Լ. Խաչիկյանը և ուրիշներ³:

³ Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունների ուսումնասիրության պատմությունը՝ գրականության հանգամանալի վկայակոչումներով, տես Писотровский, 1959, էջ 7-26; Ջահուկյան. 1987, էջ 417-445; Хачикян, 1985, էջ 10-14, 135-137; Salvini, 1995, էջ 5-14, մատենագիտական ցանկը՝ էջ 211-238; Կարազյոզյան, 1998, էջ 7-10 և, հատկապես, արձանագրությունների հրատարակված ժողովածուներում Sayce, 1882 (լրացումները լույս են տեսել "Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland" հանդեսի էջերում 1888-1932 թվերի ընթացքում); Sandaljian, 1900 (լրացումները՝ «Հանդես Ամսոբեայ»-ի 1913 թ. համարներում); CICH, 1928-1935 (որը Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի մահվան պատճառով մնաց անավարտ); König, 1955-1957; Меликишвили, 1960 (լրացումները՝ Меликишвили, 1971); Арутюнян, 2001:

Նոր ժողովածու է պատրաստում հրատարակելու իտալացի արևելագետ Մ. Սալվինին, որը կրելու է "Urartian Cuneiform Texts" անվանումը: Մեր առաջիկա շարադրանքում հղումներ ենք կատարելու հիմնականում վերջին երկու հրատարակված ժողովածուներին. որոնցում հանգամանորեն նշվում է նաև նախապես լույս տեսած գրականությունը:



Նկ. 37 Սեպագիր արձանագրություն Այանիս հնավայրից
(Վանա լճի արևելքում)

Վերջին տասնամյակներում եղան խուռի-ուրարտական լեզուները արևելակովկասյան համարելու փորձեր⁴։ Չընդունվելով այդ տեսակետը՝ Գ. Բ. Ջահուկյանը գտնում է, որ խուռի-ուրարտական և նախյան-դադստանյան լեզուների հեռավոր ազգակցությունը հնարավոր է ցույց տալ միայն նոստրատիկ ընդհանրության շրջանակում, եթե հաջողվի հիմնավորել արևելակովկասյան լեզուների՝ նոստրատիկ ընդհանրությանը պատկանելը⁵։

Բիայներենի՝ հնդեվրոպական լեզուների (հատկապես հայերենի) հետ ունեցած բազմաթիվ կապերին անդրադարձել են Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտը, Հ. Սանտալճյանը, Գ. Ա. Ղափանցյանը, Պ. Կրեչմերը, Ռ. Այսլերը և ուրիշներ։ Այդ խնդրին վերաբերող առավել ամփոփ ուսումնասիրությունը կատարել է Գ. Բ. Ջահուկյանը⁶։

Վերջերս փորձ եղավ Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունների ներածական բանաձևերից երեքը հայե-

⁴ Diakonoff, 1971, էջ 161-171; Дьяконов, 1978, էջ 25-38; Diakonoff, Starostin, 1986 (և հղված գրականությունը)։

⁵ Ջահուկյան, 1987, էջ 419-422։

⁶ Джаукян, 1963; Джаукян, 1967; Ջահուկյան, 1986; Ջահուկյան, 1987, էջ 417-445; Ջահուկյան, 1988, էջ 127-168։

լենով ընթերցելու⁷: Ի տարբերություն մնաց նախորդ փորձերի, այն բավականին համոզիչ է ոչ միայն լեզվաբանական, այլև սեւազրության տեսակետից, ուստի այդօրինակ աշխատանքի շարունակությունը լեզվաբանների և սեւազրագետների համատեղ ջանքերով կարող է բերել նոր, անգամ անսպասելի արդյունքների...

Արձանագրությունների ժամանակագրությունն ու տարածումը: Բիայնական սեւազրերը գործածվել են Իշպուլինի արքայի կառավարման ժամանակաշրջանից (Ք.ա. մոտ 825-810 թթ.) մինչև տերության կործանումը: Այսօր հայտնի ավելի քան 600 արձանագրությունները հայտնաբերվել են շուրջ 130 կետերից (տե՛ս քարտեզ 2), ընդ որում, կան զգալի թվով բնագրեր, որոնք սլահվում են տարբեր թանգարաններում, սակայն դրանց հայտնաբերման ստույգ վայրը հայտնի չէ:

Գրային համակարգի ծագումը: Վանի թագավորության սեւազիր արձանագրություններում տարբերակվում են նշանների գրության երեք ոճեր՝

ա) նոր ասուրական,

բ) բիայնական կոթողային (մոնումենտալ),

գ) բիայնական արագազիր:

Սարդուրի Ա-ի ասուրերեն (և նոր ասուրական ոճով գրված) արձանագրություններից հետո ասուրական ոճն աստիճանաբար իր տեղը զիջեց բիայնականին, որը գերիշխող դարձավ միայն Միմուայի օրոք, թեպետ հետագայում ևս բազմաթիվ բիայններեն արձանագրություններ գրվել են միջագետքյան ոճի սեւանշաններով:

Իշպուլինի արքայի օրոք միջագետքյան սեւազրության բարեփոխմամբ ստեղծվեց տեղական (բիայնական կամ ուրարտական) սեւազրությունը: Կատարվեց իր ընդգրկմամբ և որակով հայաստանյան մինչմաշտոցյան իրականության մեծագույն գրային բարեփոխումը, որի ելությունը հետևյալն է: Ասուրա-բաբելոնյան սեւազրությունը բաղկացած էր շուրջ 600 նշանից, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ մի քանի, երբեմն 10-ից ավելի տարբեր ընթերցում: Ընդհանուր առմամբ, այն արտահայտում էր շուրջ 3000 վանկ և բառ: Բիայնական սեւազրությունը վերցրեց ընդամենը շուրջ 200 նշաններ, որոնք հիմնականում ունեին մեկ ընթերցում և

⁷Ջահուկյան, 2000, էջ 124-129:

հազվադեպ էին հանդիպում երկու կամ երեք նշանակությամբ: Բիայնական կոթողային ոճի սեպանշանները կառուցվածքով գրեթե նույնանում են նոր ասուրական նշաններին, ինչի հիման վրա էլ ընդունված է կարծել, թե այդ ոճը փոխառվել է Միջագետքից նոր ասուրական ժամանակաշրջանում: Տարբերությունը, հիմնականում, նշանների արտաքին տեսքի մեջ է: Սեպանշաններն ասուրական ոճում հիշեցնում են մեխեր, միմյանցից քիայնական կոթողայինում եռանկյունիներ էին, և եթե միջագետքյանում նշաններն ունեին հատումներ, ապա մեզանում հատվող գծիկը փոխարինվում էր երկու նոր սեպերով (տե՛ս աղ. 11): Որոշ դեպքերում թեք սեպիկները վերածվում են հորիզոնականի և ընդհակառակը: Մի քանի նշաններ հանդես են գալիս ասուրաբաբելոնյան սեպագրության մեջ չվկայված նշանակությամբ:

Ասուրական	Բիայնական
𐎶	𐎶
𐎶𐎵	𐎶𐎵
𐎶𐎵𐎶	𐎶𐎵𐎶
𐎶𐎵𐎶𐎵	𐎶𐎵𐎶𐎵
𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶	𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶
𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵	𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵

Աղ. 11

րինակները թվագրվում են Ք.ա. VIII դարի երկրորդ կեսից մինչև Ք.ա. VII դարի վերջն ընկած ժամանակահատվածով (առաջին օրինակներն ի հայտ են գալիս Ռուսա Ա-ի օրոք)⁸: Սալիկների հնա-

⁸ Մինչև 1963թ. Թոփրաք կալեից (բիայն. մայրաքաղաք «Ռուսախինիլի») և Կարմիր բլուրից (բիայն. «Թեյշեբաինի») գտնված կավե սալիկներն ի մի են բերված Дьяконов, 1963 աշխատության էջերում (համապատասխան գրականության հղումներով): Դրանից հետո Բաստամ հնավայրից (բիայն. «Ռուսայի փոքր քաղաք») հայտնաբերված կավե սալիկները հրատարակեց Մ. Սալվինին (Salvini, 1979 (a); Salvini, 1979 (b)): Մինչև 2000 թ. հրատարակված բոլոր սալիկները՝ գրականության հղումներով, տե՛ս Арутюнян, 2001, էջ 305-309, 330-334, 360-369, 375-381, 390. 393-401: Էրիմենային սխալմամբ վերագրվող կավե սալիկի առնչությամբ տե՛ս Մովսիսյան, 2000 (b), էջ 133-139: 2001 թ. հրատարակվեցին Այանլիսից (բիայն. «Ռուսախինիլի՝ Էիդուրուլի առջև») գտնվեցին երկու սալիկի բեկորներ, որոնցից մեկն, ըստ Մ. Սալվինիի, դպրոցական (ուսումնական) բնագիր է (տե՛ս Salvini, 2001, էջ 312-315): Նույն թվականին հրատարակվեցին ևս երկու սեպագիր սալիկներ Հայկաբեր-

գրական ուսումնասիրությամբ հատուկ զբաղվել է Ի. Մ. Դյակոնովը՝ ցույց տալով, որ մի քանի նշաններ իրենց արխայիկ ձևերով առկա են հին արադական (Ք.ա. III հազ.) սեպագրում, սակայն անհետանում են արդեն հին բաբելոնյանում (Ք.ա. II հազարամյակի սկիզբ)։ Ուստի դրանց ներկայությունը բիայնական արագագիր ոճում կարելի է բացատրել հին արադական կամ վերջինից ծագող միտանիական ու խեթական գրչության դարձումների (այն էլ վաղ շրջանի) միջնորդությամբ։ Հնագրական դիտարկումների հիմամբ նա եզրակացրեց, որ բիայնական արագագիր ոճը պետք է ստեղծված լինի Ք.ա. XIV-XIII դարերից ոչ ուշ ծագելով Միտանիի ու խեթական տերության դպրության կենտրոններից⁹։



Նկ. 38 Սեպագիր կավե սալիկ
Բաստամ հնավայրից

Այսպիսով ստացվում է հետաքրքիր պատկեր. երեք ոճերից նոր աստիճանը փոխառված է Ասորեստանի Ք.ա. X-IX դդ. դպրության կենտրոններից, բիայնական կոթողայինը, ունենալով միևնույն ծագումը, Հայաստանում ենթարկվել է ընդգրկում բարեփոխման և ունեցել տեղական առանձնահատկություններ, իսկ արագագիրը կապվում է Ք.ա. XIV-XIII դարերի միտանիական ու խեթական դպրության կենտրոնների հետ։ Այս իրավիճակը բույլ է տալիս կատարելու որոշ հետևություններ, ինչը կապվում է նաև բիայնական սեպագրության լեզվի խնդրի, հատկապես, վերջին տարիներին բուռն քննարկումների առարկա դարձած հարցադրման հետ, թե եղե՞լ է այն արդյոք ժողովրդի խոսակցական և երկրի տիրակալների մայրենի լեզուն։

իլից (Dinçol, Salvini, 2001)։ Այսպիսով, մինչ օրս սեպագիր սալիկներ են հայտնաբերվել Վանի քաղաքության հինգ հնավայրերից։

⁹ Հեղինակն անգամ հույս է հայտնում, որ «պեղումները դեռևս մեզ կբերեն մ.թ.ա. XIII-Xդդ. ուրարտա-խուռիական սեպագիր վավերագրեր» (Дьяконов, 1963, էջ 19-20)։

Ինչպես նշվեց, բիայնական սեպագրության արագագիր ոճը ստեղծված պետք է լինի դեռևս Ք.ա. XIV-XIII դարերում: Եթե սեպագրին հարմարեցված բիայներենը (ուրարտերենը) լիներ Վանի արքաների մայրենի լեզուն՝ ունենալով շուրջ 500-ամյա գրային ավանդույթ, միանգամայն անհասկանալի է, թե ինչու՞ էր Սարգուրի Ա-ն, իր մայրենին թողած, օգտագործում բշնամի երկրի լեզուն՝ վերջինիս սեպագիր համակարգով: Նշանակում է՝ չկար բիայնական արքաների մայրենի լեզվին հարմարեցված սեպագիր համակարգ, այսինքն՝ բիայներենը Վանի տիրակալների մայրենի լեզուն չէր: Սարգուրի Ա-ի հաջորդ Իշպուլինին, ելնելով Ասորեստանի հետ խորացող հակադրությունից, որդեգրեց տարածաշրջանի գրչության դպրոցներից մեկի ավանդույթները: Այս առթիվ նկատենք, որ ուրարտերենի բառապաշարի աղքատիկությունը (շուրջ 500 բառ ավելի քան 600 արձանագրության մեջ), քերականական միևնույն կառուցվածքը, տեքստերի կաղապարային լինելը, շուրջ երեք դար գործածվելով՝ փոփոխություն չկրելը, գրական ստեղծագործությունների (հիմներ, աղոթքներ, ողբեր, սիրային ու վիպական երգեր և այլ ժանրի գործեր) բացակայությունը տպավորություն են ստեղծում, որ այդ լեզուն՝ իր գրային համակարգով, գործածվել է արքունի պաշտոնական գրագրության մեղ սահմաններում և չի եղել ժողովրդախոսակցական ու հասարակության լայն խավերի կողմից կիրառելի¹⁰:

Վանի տիրակալների մայրենիի և երկրի ժողովրդախոսակցականի առավել հավանական թեկնածուն բիայնական մեհենագրության լեզուն է, որի վերծանության առաջին արդյունքներն, ինչ-

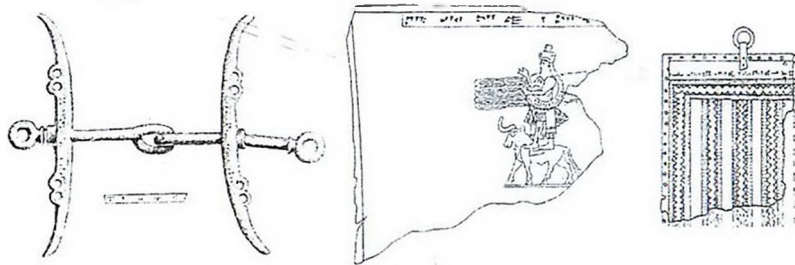


Նկ. 39 Ռուսա Բ-ի կոթողը Չվարթնոցում

¹⁰ Հմմտ. Կատվալյան, 1986, էջ 279-280; Хачатрян, 1991, էջ 36-56:

պես նշել ենք, խոսում են հոգուտ վերջինիս՝ հնագույն հայերենը լինելու¹¹...

Գրակիր հուշարձանների քանակն ու տեսակները: Մեզ հասած ավելի քան 600 սեպագիր արձանագրությունների մեծագույն մասը գրված է քարի վրա: Ամենամեծ խումբը կազմում են արձանագրված ժայռերն ու քարե կոթողները: Հանդիպում են նաև գրություններ կավե, մետաղյա և ոսկրե իրերի վրա (կավե սալիկներ, ռազմական հանդերձանքի մասեր (վահաններ, սաղավարտներ, զրահաշապիկի մասեր, նետասլաքներ, ձիու սպառազինության մասեր և այլն), մետաղյա ամաններ (թասեր, կաթսաներ), կնիքներ ու կնքադրոշմներ, խեցեղեն ամաններ, կահույքի մասեր, պերճանքի առարկաներ և այլ իրեր):



Նկ. 40 Ռազմական հանդերձանքի մասեր՝ արձանագրություններով

Ենթադրվում է, որ գոյություն է ունեցել մագաղաթի (կամ այլ տեսակ փափուկ գրանյութի) վրա գրություն, ինչը երևում է Կարմիր բլուրից գտնված փաթեթի կնիքի առկայությունից (տե՛ս Վանի թագավորության մեհենագրության բաժնում):

Արձանագրությունների ծավալը և կառուցվածքը: Ըստ ծավալի՝ բնագրերը խիստ բազմազան են: Ամենածավալուն արձանագրությունը Արգիշթի Ա-ի գահակալության մասին պատմող Խորխոռյան տարեգրությունն է՝ փորագրված Վանի ժայռի հարավ-արևմտյան կողմում, որի ոչ լրիվ պահպանված մասերը՝ զբրված ութ սյունակով¹², կազմում են 380 տող¹²: Ծավալով ամենա-

¹¹ Մանրամասն տե՛ս Մովսիսյան, 1998, էջ 31-51:

¹² Խորխոռյան տարեգրության կրկնօրինակի Վանի Սուրբ Սահակ եկեղեցուց գտնված երկու հատվածները պարունակում են 138 տողեր, որոնք չեն պահպանվել ժայռի վրա: Ուստի տարեգրության սկզբնական բնագիրը պետք է անցներ 500 տողից: Տարեգրության վերականգնմանը



Նկ. 41 Մի հատված խորխուռյան տարեգրությունից

փոքր բնագրերը միատող են (տարողության, պատկանելության և այլ նշումներ):

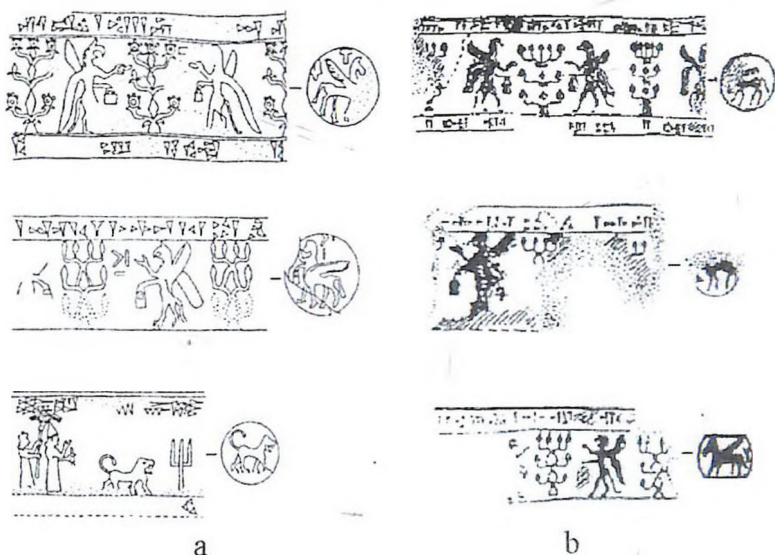
Արձանագրությունները, հիմնականում, ունեն կաղապարային կառուցվածք: Մեծ բնագրերին բնորոշ է եռամաս կառուցվածք՝ ներածություն, հաղորդման բուն մյուս և վերջաբան: Երեք մասերն էլ կառուցված են բնորոշ կաղապար-արտահայտություններով, ընդ որում, դրանք տարբեր են՝ կապված բնագրերի բովանդակության հետ: Արձանագրությունների սկզբնամասերը, սովորաբար, նվիրվում են Խալիի գերագույն աստծուն, որի հետ են այս կամ այն կերպ կապվում ներկայացվելիք իրադարձութ-

կրկնօրինակների օգնությամբ՝ կատարված Վ. Բեքի, Գ. Ա. Մելիքիշվիլու, Ն. Վ. Հալությունյանի և այլոց ջանքերով տե'ս Меликишвили, 1960, էջ 210-256; Арутюнян, 2001, էջ 155-199 (իզված գրականությամբ հանդերձ):

յումները: Միջնամասում նկարագրվում է իրադարձությունների ընթացքը (հիմնադրում, կառուցում, նվիրաբերում, զոհաբերություններ, զորահավաք, արշավանք, հաղթանակներ, ավարառություն, հարկահավաքում և այլն): Արձանագրություններն ավարտվում են հաղթող-արքայի հզորությունը ներկայացնող տիտղոսաշարով, կառուցող-արքայի փառաբանությամբ կամ օրհնությամբ, կոթողը փչացնողին ուղղված անեծքով...

Հանդիպում են արձանագրություններ, որոնցում համառոտակի տրվում է բուն հաղորդումն՝ առանց ներածականի կամ վերջաբանի:

Փոքրածավալ բնագրերին ևս բնորոշ է կաղապարային



Նկ. 42 Սեպագիր արձանագրությամբ կնիքներ
Բաստամ (a) և Կարմիր բլուր (b) հնավայրերից

կառուցվածք («...-ի սեփականությունը», «...-ի զորանոցի», «...-ի որդու ...-ի» և այլն): Տարողության նշումներին բնորոշ է «... aqarqi, ... tirusi» կառուցվածքը (aqarqi-ն tirusi-ից մեծ է տասն անգամ):

Բիայնական արձանագրությունների կառուցվածքի և բնորոշ արտահայտությունների ընդհանրությունները կարող են վկայել խեթական և ասուրական դպրությունների՝ ուրարտականի վրա

ունեցած, ինչպես մաս վերջինիս՝ հին պարսկականի վրա թողած ազդեցությունների մասին:

Կառուցվածքի առումով բիայնական արձանագրությունների ամենաբնորոշ գծերն են կադապարայնությունը և համառոտությունը (լակոնիզմը):

Արձանագրությունների խմբային դասակարգումն ըստ բովանդակության: Արձանագրությունները հիմնականում նվիրված են արշավանքների պատմությանը, նորակառույցներին՝ քաղաքների, ամրոցների, տաճարների, ջրանցքների և այլնի շինարարությանը, երկրի կյանքի հոգևոր-պաշտամունքային և վարչատնտեսական ոլորտներին, ցույց են տալիս գրակիր առարկաների պատկանելությունը, պարունակությունը և այլն:

Բերենք մի քանի բնորոշ օրինակներ:

Ռազմական արշավանքի արձանագրում, որը տեղեկացնում է Ուլուանի երկրի և մրա կենտրոն Դարանի քաղաքի (ներկայիս Աբովյան քաղաքի տարածքում) նվաճման մասին.

«Խալդին արշավեց, սեփական զենքին (?) ենթարկեց Էթլունի (երկիրը): Խալդին իմ գորեղ է, Խալդյան զենքն (?) իմ գորեղ (է): Խալդյան զորությանը արշավեց Արգիշթի Միմուայորդին (և) գրավեց Ուլուանի երկիրը՝ Դարանի (քաղաքի) երկիրը: Խալդյան մեծությանը Արգիշթի Միմուայորդին արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի երկրի, տերը Տուշպա քաղաքի»¹³:

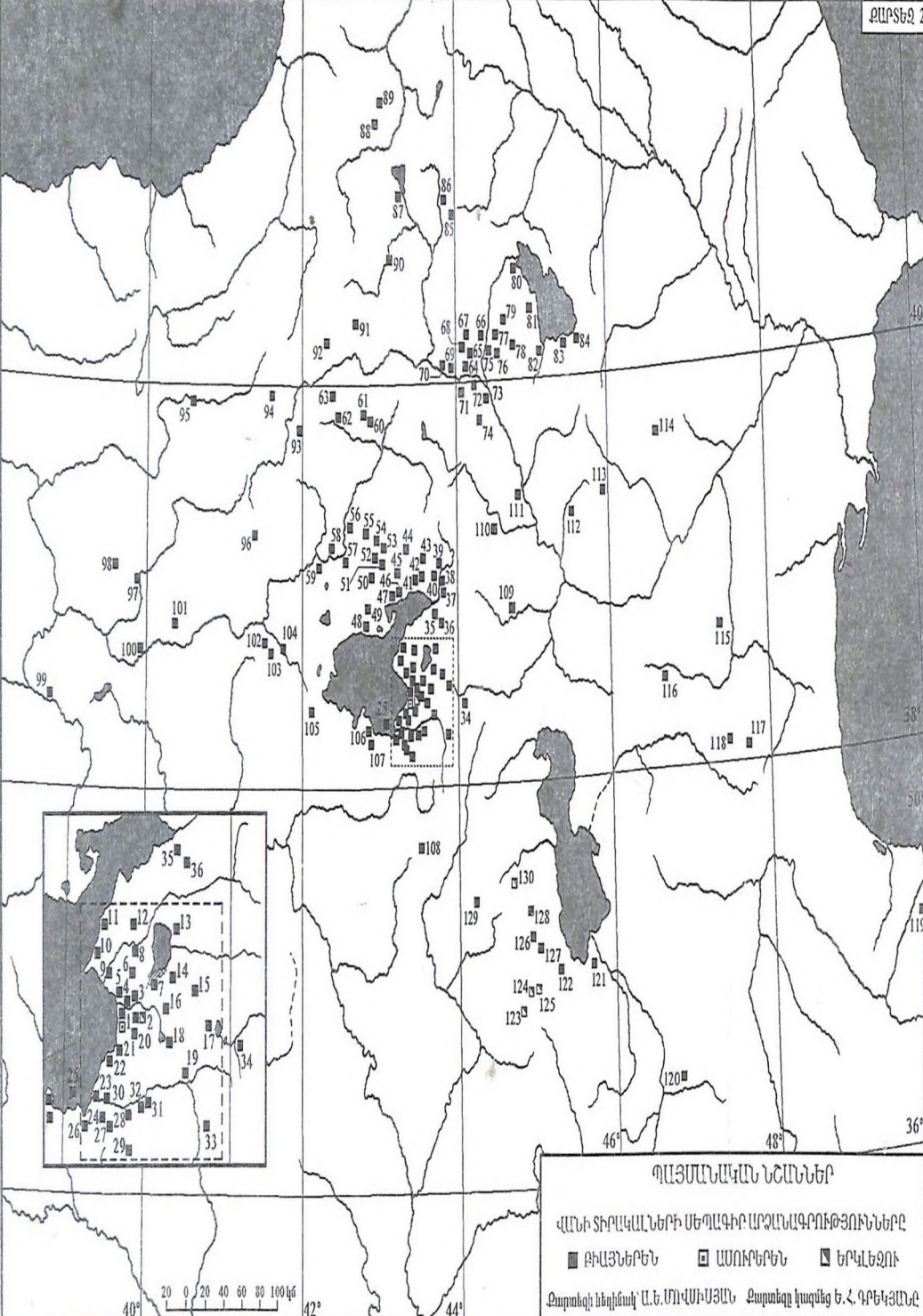
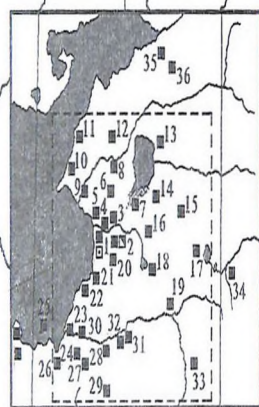
Վկայագիր Արգիշթիսինիլի ամրոցի կառուցման մասին.

«Խալդյան մեծությանը Արգիշթի Միմուայորդին ասում է. – Հոյակապ ամրոց կառուցեցի, հաստատեցի Արգիշթիսինիլի անունը: Հողը չոր (?) էր, ոչ (մի) բան այնտեղ կառուցված (չէր): Գետից չորս ջրանցք անց կացրեցի, խաղողուտ (և) անտառ հիմնեցի, կատարեցի մեծագործություններ այնտեղ: Արգիշթի Միմուայորդին արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի երկրի, տերը Տուշպա քաղաքի»¹⁴:

Վանի թագավորության աստվածներին զոհաբերություններ կատարելու կարգի սահմանում.

¹³ Меликишвили, 1960, էջ 259-260; Կարագյոզյան, 1981, էջ 54-55; Арутюнян, 2001, էջ 202:

¹⁴ Меликишвили, 1960, էջ 262-263; Կարագյոզյան, 1981, էջ 56-57; Арутюнян, 2001, էջ 207-207:

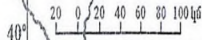


ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

ՎԱՆԻ ՏԻՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՍԵՊԱԿԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

■ ԲՈՒՅՆՆԵՐՆ □ ԱՍՈՒՐՆԵՐՆ ▣ ԵՐԿԼԵՋՈՒ

Զարգեցիկ ինքնակառավարման մարմիններ Զարգեցիկ իրավունքների պաշտպանություն

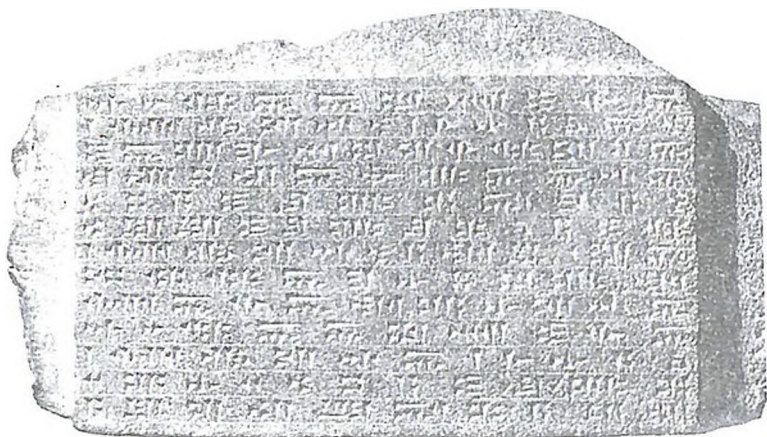


Քարտեզ 2

Հնավայրեր, որոնցից հայտնաբերվել են բիսյանական և ասուրական
սեպագիր արձանագրություններ

- | | | |
|-------------------------------|-------------------------------|----------------------------------|
| 1. Վան | 42. Արծվաբերդ | 88. Օրրաքենք |
| 2. Շուշանց (Քենեկլի) | 43. Քարաբաշ | (Հանաք) |
| 3. Սղզա | 44. Մեծոփա վանք | 89. Օրրաքենֆ |
| 4. Թոփրաք կալե | 45. Գեմուշվան | 90. Կարս |
| 5. Լեսք (Քալեջիք) | 46. Չելեքիբադլի | 91. Սարիղամիշ |
| 6. Սիեքի դոտ | 47. Հադի | 92. Զիվլին |
| 7. Անգաֆ (Վերին և
Ներքին) | 48. Արծկե
(Ադիլջեսազ) | 93. Հավնիք |
| 8. Հյուսնենց | 49. Քեֆրալեսի | 94. Փասինլար |
| 9. Ոսկերալ | 50. Քըզըլ-քայա | 95. Հասամ-քյոյ |
| 10. Էրերին | 51. Ազնավուր բեկին | 96. Բյուրակն
(Բինգյոլ-դադ) |
| 11. Այանիս | 52. Սիփան | 97. Պադին (Բազին) |
| 12. Քյազըմօղլու | 53. Քանջըքլը | 98. Մեծկերտ
(Մզկերտ) |
| 13. Խառակոնիս | 54. Պատնշց | 99. Իզդուլ |
| 14. Կոդբանց | 55. Մարմոս | 100. Պալու |
| 15. Դեյիրմենքյոյ | 56. Բոստան-քայա | 101. Բահչեջիք |
| 16. Գյովեկեր | 57. Մանազկերտ | 102. Մուշ |
| 17. Կայսարան | 58. Ադա-քյոյ | 103. Քեփենենք |
| 18. Քեշիշ-գյոլ | 59. Խոտանլու | 104. Տրմերդ |
| 19. Յեդիքիլիսե | 60. Փիրաբար | 105. Բադեշ (Բիքլիս) |
| 20. Թուրան | 61. Թոփրաք կալե
(Ալաշկերտ) | 106. Մոխրաբերդ
(Գյորունդլու) |
| 21. Ծվստան
(Զիվիստան) | 62. Յազըլը-բաշ | 107. Նորգյուղ |
| 22. Արսամես
(Էդրեմիք) | 63. Դեփրաբա | 108. Չիգլի-քյոյ |
| 23. Խրդոմ (Խուրկում) | 64. Ջանֆիդա | 109. Բասասամ |
| 24. Հյուկանց | 65. Արմավիք | 110. Մակու |
| 25. Ադրամար | 66. Զվարթնոց | 111. Ալիշար |
| 26. Ոստան
(Քարաբաշ) | 67. Սարդարասպատ | 112. Օձասար |
| 27. Մզնկերտ | 68. Բամբակաշատ | 113. Թանահատ |
| 28. Կատեպանց | 69. Արսազերս | 114. Բերձոր (Լաշին) |
| 29. Իշխանի-գոմ | 70. Դազանչի | 115. Քալեհ Շիշե
(Մանդըր-դաշը) |
| 30. Մաշտակ | 71. Տոլակերտ | 116. Սեկենդեկ |
| 31. Հայկաբերդ
(Չավուշբեկե) | 72. Դաշքուլադ | 117. Նաշտերան |
| 32. Աստվածաշեն | 73. Իզդիք | 118. Ռազլիկ |
| 33. Հիրկանիս
(Գլյինյի) | 74. Կարմիր բլուր | 119. Ամլաշ |
| 34. Աշոտակերտ
(Յեշիլալը) | 75. Նորագավիք | 120. Զիվին |
| 35. Գյուգակ (Քյոշը) | 76. Արին բերդ | 121. Դաշ-բեկե |
| 36. Գործոր (Քորգուր) | 77. Գառնի | 122. Կալատգահ |
| 37. Քալսահան | 78. Աբուլյան (Էլար) | 123. Թոփուգավա |
| 38. Բերկի | 79. Լճաշեն | 124. Քեփիշին |
| 39. Զորավանք | 80. Գավառ | 125. Մերգեհ-Քարվան |
| 40. Տարր | 81. Ատամխան | 126. Ուշնու |
| 41. Ջեռնակի-բեկե | 82. Ծովինար | 127. Էժդահա-բուլադը |
| | 83. Ծովակ | 128. Մահմուդաբադ |
| | 84. Գուլիջան | 129. Յուքսեթովա |
| | 85. Մարմաշեն | 130. Մովանա |
| | 86. Դաշքյուփորու | |

«Խաղդիին՝ տիրոջը, Իշպուինի Սարդուրորդին (և) Մինուա Իշպուինորդին այս դարպասները կառուցեցին, և սահմանեցին կարգ. Արևի (Շիվինի աստծո) ամսին տոնախմբություն (?) կատարել (?) Խաղդիին, Թեյշեբային, Շիվինիին (և) աստվածներին բոլոր»... (հաջորդում է աստվածների ներկայացումը՝ նրանց պաշտամունքի համար նախատեսված զոհերի թվարկմամբ)¹⁵:



Նկ. 43 Էրեբունիի հիմնադրման վկայագիրը

«Մինուայի ջրանցքի» անցկացման մասին պատմող արձանագրություններից մեկը.

«Խաղդյան գորությամբ Մինուա Իշպուինորդին այս ջրանցքը անցկացրեց: «Մինուայի ջրանցք» (է) անունը: Խաղդյան մեծությամբ Մինուան արքա (և) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի երկրի, տերը Տուշալա քաղաքի: Մինուան ասում է. – Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի, ով ջարդի, ով որևէ մեկին ստիպի դրանք անել, ով ասի՝ «Ես եմ այս ջրանքն անցկացրել», բոլոր Խաղդին, Թեյշեբան, Շիվինին. (բոլոր) աստվածները ոչնչացնեն նրան արևի տակ...»¹⁶:

¹⁵ Меликишвили, 1960, էջ 143-149; Կարապյոզյան, 1981, էջ 44-47; Арутюнян, 2001, էջ 44-52; Հմայակյան, 1990, էջ 10-12. 92-97 (նույն գրքում՝ բիայնական պետական կրոնի հանգամանալի ուսումնասիրությունը):

¹⁶ «Մինուայի ջրանցքի» (որը ժողովրդի հիշողության մեջ մնաց «Շամիրամի առու (ջուր)» անվամբ) անցկացման մասին մեզ են հասել տասն-

Մարգական իրադարձության արձանագրում.

«*Խաղղյան զորությանը Միմուա Բշպուինորդին ասում է. – Հենց այս տեղից Արծիբինի անունով նժույզը, Միմուայի տակ ցատկեց քսաներկու կանգուն*¹⁷: Միմուան ասում է. – Ով այս արձանագրությունը տեղահանի, թող ոչնչացնեն Խաղղին, Թեյշեբան, Շիվինին նրա ընտանիքն (ու) ժառանգությունն արևի տակ»¹⁸:

Վարչա-տնտեսական բնույթի բնագրերից մեկը կավե սալիկի վրա.

(Գիմացի կողմում) - «*Արքան ասում է. - Ասա՛ Խաղղիբուրային՝ «դրամների մարդուն», Ալուանիի՝ խոհարարի մասին. հիբայի հաճելի լինի կյանքը (քո ?) աստծուն: Մի կնոջ՝ Մուիդային՝ խոհարարին, տվեցի (նրան) լինելու կին: Հիմա (?) արքան արքունիքից վերադարձրել է (նրան) Ալուանիին՝ խոհարարին: ...»:*

(Հակառակ կողմում) - «*Վերադարձրու ...»:* (Կնիքին) - «*[Ռուսայի] Էրիմեն[այի որդու] ...*»¹⁹...

Բազմալեզու արձանագրություններում մեզ հետաքրքրող գրային համակարգը հանդիպում է միայն Վանի թագավորության մեհենագրերի և ասուրական սեպագրերի հետ, որոնց մասին արդեն խոսվել է համապատասխան բաժիններում:

Գրության ուղղությունը և որոշ սկզբունքներ: Արձանագրությունների գրության ուղղությունը եղել է ձախից աջ: Բառանջատիչներ կիրառվել են միայն սեպագիր սալիկներում: Արձանագրություններում չի թույլատրվել տողադարձը. բառը, թերևս, ընկալվում էր իբրև սրբազան հասկացություն և չէր կարելի այն մասնատել: Եթե տողը կարող էր կիսատ մնալ, կիրառվում էր հավելյալ ձայնավորների գրության սկզբունքը, օրինակ՝ Միմուա անունը կարող էր գրվել Mi-ու-ն-ա, Mi-i-ու-ա (հնարավոր է նաև, որ

չորս արձանագրություններ, որոնց մի մասում չեն նշվում արքայի տիտղոսաշարն ու անեծքի բանաձևը (Меликишвили, 1960, էջ 168-173; Կարապոյզյան, 1981, էջ 49-50; Арутюнян, 2001, էջ 90-96):

¹⁷ Քսաներկու կանգունը հավասար է 11,39 մետրի. համաշխարհային այդ ռեկորդը գերազանցվել է միայն 1975 թվականին (Կարապոյզյան, 1981, էջ 52):

¹⁸ Меликишвили, 1960, էջ 204-205; Կարապոյզյան, 1981, էջ 52; Арутюнян, 2001, էջ 134-135:

¹⁹ Дьяконов, 1963, էջ 33-34, 51-57; Арутюнян, 2001, էջ 368-369: Կնիքի գրության ճշգրտումը՝ Մովսիսյան, 2000 (b), էջ 133-139:

կրկնությունը ցույց է տվել տվյալ ձայնավորի երկար արտաբանությունը): Եթե տեղը ստույգ էր, վանկային գրության փոխարեն կիրառվում էր գաղափարագիր, օրինակ՝ «քաղաք» բառը ուրարտերեն հնչում է *pa-ta-ri* (հիմքում հայերեն «պատ» բառն է). եռավանկ գրությունը փոխարինվում է միավանկ գաղափարագրով՝ URU, որը նույնպես նշանակում է «քաղաք»:

Բիայ-
նական սեպագրության մեջ հանդիպում են բառի գրության կրճատման դեպքեր (օր.՝ ¹⁰*taršuan* «մարդ» բառի գրությունը ¹⁰*ta* կամ ¹⁰*ta* մ տարբերակներով, կարասների վրայի տարողության գրառումներում *aqarqi* և *tirusi* չափերի նշումը սկզբնատառերով՝ *a* և *t*):



Նկ. 44 Հայկաբերդից (Չաուշթեփե, Վանա լճից հարավ-արևելք) հայտնաբերված սեպագիր արձանագրություն (Իրմուշինի աստծո տաճարից)

Նշանների թիվն ու գրային համակարգի տեսակն ըստ այդմ: Ուրարտական սեպագրության համակարգը բառա-վանկային է: Առանձին նշաններով՝ արտահայտվել են ձայնավորները, վանկերը, գաղափարագրերը և որոշիչները (ցուցիչները, դետերմինատիվները): Ձայնավորներից հայտնի են չորսը՝ *a*, *e*, *i*, *u*, վկայված են *ia* և *ue* երկհնչյունները: Բաղաձայններ գրելու համար կիրառվում էր տվյալ բաղաձայնը պարունակող վանկերից մեկը (օրինակ՝ «*h*» բաղաձայնի համար՝ *la*, *li/e*, *lu*, *al*, *il*, *el*, *ul*): Մեծամասնություն են կազմում բաց վանկերը, կան մաս եռահնչյուն փակ վանկեր (*bar*, *din*, *hal*, *kur*, *man*, *sar* և այլն):

Ինչպես նշվել է. բիայնական սեպագրությանը բնորոշ է նշանների մեկ իմաստ ունենալը, սակայն հանդիպում են մաս մեկ նշանի երկու, երբեմն՝ երեք նշանակությամբ կիրառման դեպքեր (օրինակ՝ *is* = *giš*, *ri* = *sar*, *dè* = *ne* = *tè*, *hi* = *tí* = *dí* և այլն): Առկա է

նաև հակառակ երևույթը, երբ նույն վանկը գրվում է տարբեր նշաններով (ս և ս, ar և ár, di և dí, sar և sar₃ և այլն):

Լայնորեն կիրառված է ակրոֆոնիայի (սկզբնահնչունության) սկզբունքը, որի համաձայն գաղափարագրերը հնչյունային գրությանը գրվելիս արտահայտում էին բառի սկզբնամասը: Շատ տարածված է նաև «հնչյունային լրացման» երևույթը (գիտական գրականության մեջ հայտնի է առավելապես «ֆոնետիկ կոմպլիմենտ» անվամբ). բազմիմաստ գաղափարագրից հետո լրացուցիչ գրվում էր նրա վերջին վանկը, որը կոչված է ճշգրտելու, քե տվյալ նշանը հատկապես իր որ իմաստով է գործածված:

Թվանշանները: Բիայնական սեպագրության մեջ թվերը նշվել են երկու կերպ՝ հատուկ սեպագիր-թվանշաններով և վանկանշաններով դրանց անունները գրելով: Առավել տարածված է

0.5	↯	10	◀	100	↯ (↯ ↯)
1	↯	11	◀↯	200	↯↯ ↯
2	↯↯	12	◀↯↯	300	↯↯↯ ↯
3	↯↯↯	20	◀◀	1000	◀↯
4	↯↯↯↯	30	◀◀◀	2000	↯↯ ◀↯
5	↯↯↯↯↯	50	◀◀◀ (◀◀◀)	10000	◀ ◀↯
6	↯↯↯↯↯↯	60	◀◀◀◀	14000	◀ ◀↯ ↯↯ ◀↯
7	↯↯↯↯↯↯↯	70	↯◀	22 000	◀◀ ◀↯ ↯↯ ◀↯
8	↯↯↯↯↯↯↯↯	80	↯◀◀	1000000	◀↯ ◀↯
9	↯↯↯↯↯↯↯↯↯	90	↯◀◀◀	...	

Աղ. 12

առաջին տարբերակը, որը համընդհանուր տարածում ունի սեպագրության աշխարհում: Սեպագիր թվանշանները ներկայացված են աղ. 12-ում²⁰: Ամենափոքր միշը նախատեսված էր կեսի

²⁰ Թյուրիմացությունից խուսափելու նպատակով անհրաժեշտ ենք համարում տալ մի մեկնաբանություն: Բիայնական թվաբանության հիմքում ընկած է եղել հաշվարկի տասնորդական համակարգը (տես Պետրոսյան, 1945, էջ 55-72; Израелян, 1976, էջ, 115-117; Варданян, Асатрян, 1980, էջ 166-178), ինչը երևում է նաև քերված աղյուսակից, բացառությամբ մեկ դեպքի: Դա «60» թիվն է, որը տասնյակի շարքը չավարտված ունենում է նոր նշան, և «70»-ը ներկայացվում է «60 + 10» բանաձևով (փոխանակ «7 X 10»-ի), ինչը միջագետքյան միջավայրում տարածում ունեցած հաշվարկի 6-ական համակարգի հեռավոր մի արձագանքն է:

(0,5), իսկ ամենամեծը 1000-ի համար: Համակարգը հնարավորություն էր տալիս գրելու անսահմանորեն մեծ թվեր. օրինակ՝ երկու «1000» նշանակող սեպանշանները իրար կողք դնելով՝ ստացվում է մեկ միլիոն ($1000 \times 1000 = 1000000$)²¹...

Որոշիչներ (ցուցիչներ, դետերմինատիվներ): Բառ-գաղափարանշաններից մի քանիսը կիրառվում են մաս որպես որոշիչներ (դետերմինատիվներ), որոնք դրվելով այլ բառերից առաջ՝ բնորոշել են դրանց, ցույց տվել ով կամ ինչ լինելը, տեսակը, բնույթը և այլ հատկանիշներ (տե՛ս Հավելվածի նշանացանկում):

Համաժամանակյա գրավոր աղբյուրներից ստացվող տեղեկությունները: Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունների ընկալմանը, ինչպես մաս երկրի պատմության բազմաթիվ հարցերի լուսաբանմանը մեծապես օգնում են համաժամանակյա հետևյալ գրավոր աղբյուրները.

ա) ասորա-բաբելական սեպագիր արձանագրությունները, որոնք բաժանվում են երկու խմբի՝ Ասորեստանում և Բիայնիլում կիրառված.

բ) բիայնական մեհենագիր արձանագրությունները, որոնք կիրառվում են առնվազն Իշպուինիի ժամանակաշրջանից (Ք.ա. 825-810թթ.),

գ) խեթա-լուվիական հիերոգլիֆ արձանագրությունները, որոնք վերաբերվում են մինչև Ք.ա. VIII դարն ընկած ժամանակահատվածին,

դ) Աստվածաշնչի Հին Կտակարանի գրքերը, որոնցում Արարատի թագավորությունը հիշատակվում է՝ կապված Ք.ա. VII-VI դարերի իրադարձությունների հետ:

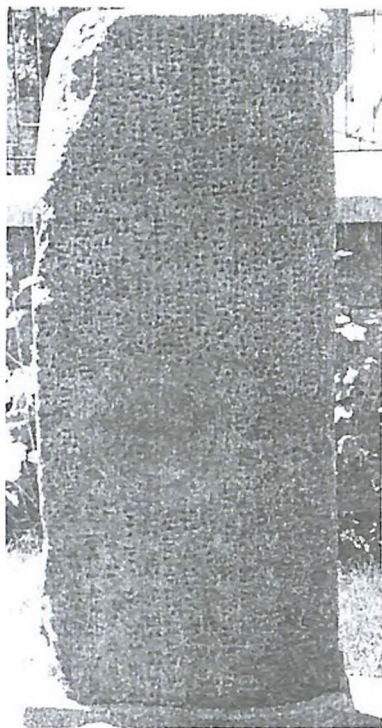
Այլ գրային համակարգերի՝ հետ ունեցած առնչությունները: Վանի թագավորության սեպագրության ամենասերտ կապը միջագետքյան ծագում ունեցող մյուս սեպագիր համակարգերի հետ է, ինչը, հասկանալիորեն, կապվում է ծագումնաբանական ընդհանրության հետ: Իր հերթին բիայնական գրահամակարգը ազդել է հին պարսկական սեպագրի վրա²²:

²¹ Բիայնական թվանշանները և դրանց տառադարձումը գիտական գրականության մեջ տե՛ս Հավելվածում:

²² Հմմտ. Меликишвили, 1960, էջ 114: Ճարտարապետության և շինարարական տեխնիկայի, մետաղագործության, խեցեգործության. կրոնա-սլաշտամունքային պատկերագրության բնագավառներում բիայնական

Վերծանության ներկա վիճակը և հետագա խնդիրները:

Թեպետ բիայնական սեպագիր արձանագրություններն ուսումնասիրվում են ավելի քան մեկ ու կես դար, վերծանության ուղղությամբ աշխատանքները դեռևս չի կարելի ավարտված համարել:



Նկ. 45 Ներկայումս Վանի քանդարանի բակում պահվող սեպագիր արձանագրություն

Տակավին շատ են կապակցված վերծանության չենթարկվող բնագրերը (հատկապես, ոչ կադապարային բնագրերը)²³:

Վերջնական ճշտման կարիք ունի բիայնական սեպագրերի վերծանության հնչյունային կողմը. մինչ օրս արձանագրություններն ընթերցվում են սեպանշանների՝ ասուրերենում ունեցած հնչյունային արժեքներով, ինչը մման կլինեք, ասենք, այսօր անգլերենը լատիներենի տառային արժեքներով կարդալուն: Արդեն մշել ենք Հայաստանում կատարված գրային ընդգրկում բարեփոխման մասին, ինչի արդյունքում, տրամաբանական է, որ գրային համակարգը հարմարեցվեք տեղի լեզվանյութին: Մի քանի նշանների պարզաբանված իմաստ-

ներն արդեն տարբերվում են Ասորեստանում ունեցածներից:

քաղաքակրթության՝ Աբենենյան Իրանի վրա ունեցած ազդեցության մասին տե՛ս Ghirshman, 1962; հայերեն համառոտած թարգմանություն՝ Գիրշման, 1993, էջ 16-17; Տիրացյան, 1964, էջ 149-163 (հղված գրականությամբ հանդերձ):

²³ Տե՛ս, օրինակ, Арутюнян, 2001, էջ 299-305, 338-339, 418-419 և այլն:

Մյուս կողմից ակներև է, որ պետք է շարունակել ճշգրտման աշխատանքները: Բերենք մի օրինակ: Բիայնական սեպագրերում, ըստ այսօրվա ընթերցումների, բացակայում են «օ» և «վ» հնչյունները, որոնք հաճախ փոխարինվում են «ու»-ով (բացի այդ, «վ»-ն հանդես է գալիս նաև «բ»-ի տեսքով): «Ու»-ն, իբրև առանձին հնչյուն, ունի երկու սեպանշան և հանդես է գալիս նաև բազմաթիվ այլ վանկանշաններում. ո՞ր վանկի դեպքում «ու»-ն պետք է կարդալ «օ», ո՞րի դեպքում «վ» կամ «ու», հստակեցված չէ: Նման օրինակները շատ են...

Դ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԱՄԵԱՏԱՈ՛ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արամեական գրի ծագումը: Արամեացիներն իրենց բնօրրանից՝ Արաբական թերակղզուց տարածվել են դեպի Սիրիա և Միջագետքի հյուսիս-Ք.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին, այսպես կոչված, երրորդ սեմական զաղթի ժամանակ: Ք.ա. II հազարամյակի վերջին և I-ի սկզբին նշված տարածքներում ստեղծվում են արամեական իշխանություններ: Ք. ա. I հազարամյակի սկզբին փյունիկյան այբուբենը ենթարկելով որոշ փոփոխությունների՝ արամեացիները ստեղծում են իրենց այբուբենը: Արամեական իշխանությունների նվաճումից հետո Ասորեստանի արքաներն արամեացիներին մեծ զանգվածներով տեղահանեցին և բնակեցրին իրենց տերության տարբեր շրջաններում: Կապված նրանց՝ Հին Առաջավոր Ասիայում լայն տարածման և, հիմնականում, առևտրի ոլորտում ներգրավված լինելու հետ, արամեերենը և արամեական գիրը սկսած Ք. ա. 8-րդ դարից Ասորեստանում վերածվում են միջազգային հաղորդակցության լեզվի ու գրի: Ք. ա. 6-4-րդ դարերում արամեերենն իր գրային համակարգով դառնում է Աքեմենյան Պարսկաստանի պաշտոնական լեզուներից մեկը, ինչպես նաև Փոքր Ասիայից ու Եգիպտոսից մինչև Հնդկաստան ձգվող տարածքի հիմնական առևտրական լեզուն:

Արամեական արձանագրությունների պատմության ուշագրավ առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ դրանք տարածում են գտնում արամեական իշխանությունների անկումից հետո, որոնց տարածքում խիստ փոքրաթիվ են, փոխարենը մեծ քանակությամբ հանդիպում են նրանց բնակության տարածքներից բավականին մեծ հեռավորության վրա (Ասորեստան, Պարսկաս-

¹ Այս բաժնում բննարկվելիք արձանագրությունները մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի են «արամեական», «արամեերեն» և «արամեաստու» («արամեագիր») որակումներով: Մենք նախընտրում ենք երրորդը, քանի որ մինչ օրս հայտնի և մեկնաբանված արձանագրություններից ոչ մեկը չի թողնվել ազդեցությամբ արամեացի անձանց կողմից, ուստի չի կարող կոչվել «արամեական», իսկ դրանց (զոհե մի մասի) ընթերցումն արամեերեն չի կարելի վերջնական համարել:

տան, Փոքր Ասիա, Եգիպտոս, Հյուս. Արաբիա, Աֆղանստան, Հնդկաստան, Հունաստան, Հայաստան և այլուր):

Արամեական գիրը բնությով բաղաձայնային է՝ բաղկացած 22 տառից: Պարզության և գործնականության շնորհիվ լայն տարածում է ստացել Առաջավոր Ասիայում՝ հիմք դառնալով մի շարք նոր (եբրայական, նաբաթեական, պալմիրական, պահլավական, ասորական, մանիքեական և այլ) գրատեսակների²:

*Հայաստանում արամեատառ արձանագրությունների հայտնագործումների և ուսումնասիրության պատմությունը*³: Արամեատառ գրությամբ առաջին առարկան՝ երկկողմանի սարդիլոնե մի կնիք, որը գտնվել էր Արևմտյան Հայաստանից (թերևս Էրզրումի շրջանից), գիտական աշխարհին հայտնի դարձավ 1864 թվին: Իրը պահվում է Էրմիտաժում (Սանկտ-Պետերբուրգ)՝ կրելով 6434 գույքահամարը: Մի կողմին պատկերված են այծ և առյուծ, մյուսին՝ սլացող վարազ, որից վեր և վար առկա է երկտող գրություն⁴ (տե՛ս նկ. 46):

1864, 1883 և 1889 թվականներին կատարվեցին կնիքի մակագրության ընթերցման փորձեր, ընդ որում, միևնույն գրությունը երեք դեպքերում տառադարձվեց և ընթերցվեց իրարից զանազանվող երեք տարբերակներով՝

MTRS / TTW // ŠMR / ZNKZ (1864թ.)

MTRSTW / '? // ŠSRZNH / SM (1883 թ.)

² Արամեերենի. արամեական գրի և դրա տարածման մասին կա մեծածավալ գրականություն. տե՛ս օրինակ Schiffer, 1911; Dupont-Sommer, 1949; O'Callaghan, 1948, էջ 93-144; Jensen, 1958, էջ 281-285; Diringen, 1962, էջ 133-140; Аветисян, 1997; Լուկուտկա, 1955, էջ 114-130; Дирингер, 1963, էջ 302-354; Lipinski, 1975; Фридрих, 1979, էջ 105-108; Lipinski, 2000 և դրանցում հղված գրականությունը:

³ Նկատի ունենալով, որ Հայաստանի արամեատառ արձանագրությունների մասին ներկայումս չկա ամփոփ աշխատություն. մենք այս բաժնում կներկայացնենք դրանց ուսումնասիրության պատմությունն ու առկա հրապարակումները հմարավորինս մանրամասն՝ հուսալով, որ այն կմպաստի գրային հուշարձանների կարևոր այս խմբի վիսկատար դիվանի կազմելուն ու հետագա հետազոտություններին (բնագրերի աշխարհագրությունը տե՛ս քարտեզ 3):

⁴ Винников, 1965, էջ 18-19, նկ. 1-2; Тирацян, 1988, էջ 66, աղ. XVI-9.

Ընթերցման մեզ հայտնի վերջին փորձը, որն այսօր համարվում է առավել ընդունելի, կատարվել է 1965 թվին. արդյունքում ստացված ընթերցումն է՝



Նկ. 46

MTRSTR Միթրիչիթր(այ)ին (Մլիթրիչիթր(այ)ին)
HMR ZNH ZY այս կնիքը պատկանում է⁶:

Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերված արամեերեն բաժին ունեցող միակ երկլեզու արձանագրությունը հայտնաբերվել է 1900 թվին, Փոքր Հայքի տարածքի Աղջակալե կամ Աղաչա կալե (բառացի՝ «Ամառուի ամրոց») հնավայրից⁷: Արձանագրության երկյորդ լեզուն հունարենն է: Բնագրի հունարեն և արամեերեն հատվածները բառացիորեն չեն կրկնում մեկմեկու. այստեղ բերում ենք արամեերեն մասի թարգմանությունը, իսկ մյուսը կներկայացնենք հունարեն արձանագրությունների բաժնում.

⁵ Винников, 1965, էջ 18-19 (և հղված գրականությունը):

⁶ Винников, 1965, էջ 19: Ելնելով առաջին հրատարակիչ Օ.Բլաուի՝ բնագրի և փորասխական սատրապների դրամների տառածների մանրության մատնանշումից, Գ. Ա. Տիրացյանը հնարավոր է համարում կնիքի տիրոջ նույնացումը Զ.ա. IV դարի Փոքր Հայքի սատրապ Միթրաուտեսի հետ (Тирацян, 1957, էջ 82):

⁷ Արձանագրությունը գտել է Սվազի ֆրանսիական հյուպատոս Մ. Գրենարը Տերիկից 41 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող Աղջակալե հնավայրից: Արձանագրության ուսումնասիրության մանրամասն պատմություն՝ համապատասխան գրականության մատնանշմամբ, բնագրի տառադարձումներն ու անգլերեն թարգմանությունը տես Lipinski, 1975, էջ 197-208:

1. BGNT' [D' QM G]M[H]'
2. DY RMN B[R' DY HRYW]
3. K' L[DKRN TB] BR'H
4. HRY[WK'] BR' DY RMN
5. HŠT[RPN' DY 'L HR]MN

1. (Այս) պարիսպների մեջ հիմնվեց դամբարանը
2. Օրոմանայի՝ որդու Արիյաու-
3. կայի: Որպես [մնայուն հիշատակ] կառուցեց այն
4. Արիյ[սուկան]՝ որդին Օրոմանայի՝
5. սատ[րապլը Ար]մենիայի⁸:

Արձանագրության հնագրական հետազոտությունն ու հայտնած տվյալների համադրումը այլ աղբյուրների հաղորդումների հետ ցույց են տալիս, որ այն կանգնեցվել է Ք.ա. 3-րդ դարի կեսերին⁹:

Հայաստանից գտնված արամեատառ արձանագրությունների մեջ մեծ թիվ են կազմում սահմանաքարեր համարվածները, որոնք, ընդունված տեսակետի համաձայն, վերաբերում են Արտաշես 1-ինի (Ք. ա. 189-160 թթ.) ժամանակաշրջանին¹⁰:

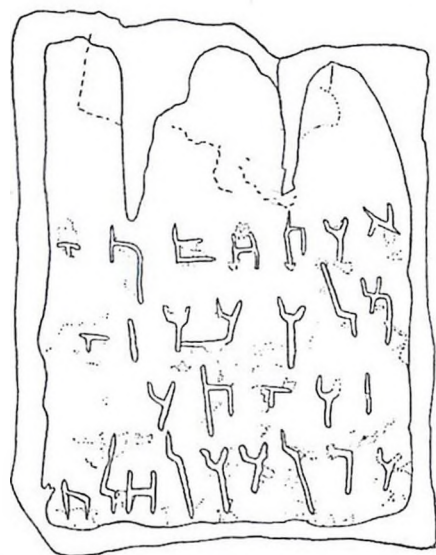
Առաջին սահմանաքար համարվող կոթողը գտնվել է 1906 թվին ներկայիս Գավառի շրջանի Կարմիրգյուղում (լուսանկարն ու գծանկարը՝ նկ. 47 ա): Արձանագրությունը հայտնաբերող և հրատարակող Ե. Լալայանի հաղորդման համաձայն՝ այն գտնվել է շինարարական աշխատանքների ժամանակ պատահաբար բացված դամբարանից¹¹: Ե. Լալայանի կողմից արձանագրութ-

⁸ Lipinski, 1975, էջ 199-200:

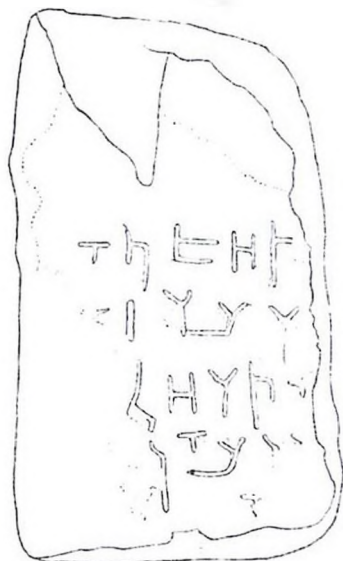
⁹ Արձանագրությունը կանգնեցնող Արիուկեսը որդին է Փոքր Հայքի սատրապ Օրոմանեսի և թողը՝ Գավգամեայի ճակատամարտին (Ք.ա. 331 թ.) մասնակցած կապադովկացիների զորքի առաջնորդ Արիակուսի: «Արիյաուկ» անձնանունը հիմարեկյան աղբյուրներում հայտնի է դեռևս Ք.ա. XVIII դարից և բաղկացած է ariya- «արիա(ցի/կան)» հիմքից և -ուկ մասնիկից (Lipinski, 1975, էջ 202-208; տես նաև հունարեն արձանագրությունների բաժնում):

¹⁰ Թե ինչու ենք դրանք անվանում «սահմանաքար համարվածներ», ոչ թե հաստատապես սահմանաքարեր, տես ստորև՝ «Դիստրիկտներ հետագա ուսումնասիրությունների համար» ենթաբաժնում:

¹¹ Լալայան, 1931, էջ 97-98:



a



b

Նկ. 47 Արամեաստառ արձանագրություններ
Կարմիր (a) և Կզմուտ (b) գյուղերից

յան պատճեններն ուղարկվել են Եվրոպա, սակայն որոշակի պատասխան, ըստ երևույթին, չի ստացվել:

1932 թ. Մարտունու շրջանի Կզնուտ գյուղի մի տան պատի շարվածքում գտնվեց նույնանման արձանագրություն (լուսանկարն ու գծանկարը՝ նկ. 47 Ե), որի ծագումն այդպես էլ անհայտ մնաց¹²: Չնայած, որ նշված երկու արձանագրություններն էլ վնասված ու քերի էին, ակնհայտ էր, որ երկուսում էլ կրկնվում էր միևնույն գրությունը: Ս. Բարխուդարյանը արձանագրությունների պատճեններն ուղարկեց նախ Լենինգրադ՝ ակադեմիկոս, արամեագետ Պ. Կ. Կոկովցևին, ապա Հր.Աճառյանի միջոցով՝ Հ. Պերպերյանին (Փարիզ): Երկուսից ստացված պատասխաններում էլ նշվում էր, որ տառերն արամեական են, լեզուն՝ ոչ: Հ. Պերպերյանը նշում էր նաև, որ առաջին տողում կարելի է ենթադրաբար ընթերցել «Արտաքսերքսես» անունը¹³:

1935 թ. Ա. Պայազատն առաջարկեց բնագրերն ընթերցել ուղիներեն¹⁴, ինչը, սակայն, չընդունվեց ուսումնասիրողների շրջանում:

1941 թ. Ա. Բորիսովն առաջարկեց արձանագրությունների առաջին մասն ընթերցել՝ «Արտաշես՝ արքա, որդի Չարիաթրի (Չարեհի)...»: Ուշադրություն հրավիրելով հայրանունից հետո «արքա» տիտղոսի բացակայությանը՝ նա եզրակացրեց, որ հիշատակվող Արտաշեսը պետք է լինի դինաստիայի առաջին, հիմնա-

¹² Բարխուդարյան, 1935, էջ 205-214:

¹³ Բարխուդարյան, 1935, էջ 213: Ըստ Ա. Բորիսովի տեղեկության՝ անվան ընթերցումն առաջարկել է ականավոր սեպագրագետ Ֆ. Թյուրո-Դանսենը (Борисов, 1946, էջ 98):

¹⁴ Ա. Պայազատի առաջարկը հետևյալն էր.

ուղիներեն
Ավատուխտ բըեղ Թամ
Սիանի վի շու-սա գու
Թեգ վըն Թացե քա
Քոնո հաքոր հախ լայյի...

հայերեն
Իմացածից արև կատարյալ
Այստեղ է քո գիշերը – միայն ես չեմ
հավատացած գնացել այդտեղ
Նա այդպես ճշմարտության
բարձրանալով...

Ա. Պայազատը տալիս է նաև բնագրի հավելյալ մեկնություն, վերականգնելով այն՝ «Մեր իմացածից վեր, դու աստված կատարյալ, այստեղ է քո գիշերը – միայն ես չեմ, որ հավատացած եկել եմ այդտեղ: Նա այդպես ճշմարտության հասնելով...» (Պայազատ, 1935, էջ 215-219):

դիր արքան, որպիսին Հայաստանում եղել է Արտաշես I-ինը (Ք. ա. 189-160թթ.): Շարունակությունն, ըստ նրա, արամեներեն չի թարգմանվում, իսկ ընթերցված արամեներեն բառերը գաղափարագրեր են, որոնք փոխարինում են արձանագրության ոչ-սեմական, հավանաբար, հայերեն, պարսկերեն կամ այլ լեզվի բառերին: Առաջին արձանագրության վերջին տողում Ա. Բորիսովն առանձնացրեց երկու բառ՝ **RWNDKN** և **HLT**, և առաջին բառը ենթադրաբար մեկնաբանելով պահլավերեն՝ «գնացողներ», «անցնողներ», կարծիք հայտնեց, որ այդ քարերը կարող են լինել ճանապարհացույց սյուներ, սահմանաքարեր կամ ի նշանավորումն որևէ իրադարձության կանգնեցված կոթողներ: Նա նախապես ենթադրել էր, որ **RWND**-ն կարող է լինել Նրվանդ արքայի անունը (որին տապալել էր Արտաշեսը), սակայն դա համարել քիչ հավանական, քանի որ «տվյալ անունը պետք է սկսվեր մի ձայնավորով, որն արամեական գրության մեջ նշանակվում է հազազի (ալեֆի) միջոցով»¹⁵:

Հ. Օրբելին, մեկնաբանելով Ա. Բորիսովի վերծանությունը և հիմք ընդունելով Մովսես Խորենացու մոտ վկայված Արտաշես արքայի սահմանաքարերի նկարագրությունը¹⁶, «Իզվեստիա» թերթին տված հարցազրույցում կարծիք հայտնեց, որ գրակիր կոթողները սահմանաքարեր են, որոնց վրայի սեմական գրերով արձանագրությունները պետք է ընթերցվեն հայերեն¹⁷:

1946 թ. ֆրանսացի սեմագետ-հնագրագետ Ա. Դյուպոն-Սոմերն առաջարկեց արձանագրությունների լրիվ ընթերցում՝

(1906 թ. գտնված բնագիրը)

- | | |
|--------------|--------------|
| 1. 'RTHŠSY | Արտախշասայր՝ |
| 2. MLK BR ZY | արքան, որդին |

¹⁵ Բորիսով, 1941; Борисов, 1946, էջ 97-107:

¹⁶ «...Արտաշեսը հրամայում է գյուղերի և ագարակների սահմաններ որոշել, որովհետև նա մեր աշխարհը բազմամարդացրեց շատ ազգեր (ուրիշ երկրներից) բերելով, որոնց բնակեցրեց լեռներում, հովիտներում ու դաշտերում: Սահմանների համար նա նշաններ սահմանեց այսպես. հրամայեց տաշել քառակուսի ձևով քարեր, մեջերը պնակի նման փոսքնել և թաղել հողի մեջ, իսկ նրանց վրա կանգնեցնել քառակուսի կոթողներ՝ գետնից քիչ բարձր» (Խորենացի, Բ, ԾԾ):

¹⁷ Расшифровка древнейших надписей, "Известия", 31. 01. 1941.

- | | |
|----------------|--------------------------------|
| 3. [ZR]YTR | Չարիաթրի, |
| 4. NWN' KN HLS | ծուկ էր այստեղ ձգում (որսում): |

(1932 թ. գտնված բնագիրը)

- | | |
|------------------|-----------------------------|
| 1. [ʹR]THŠSY | Արտախշասայլ՝ |
| 2. [ML]K BR ZY | արքան, որդին |
| 3. [ZR]YTR HL[S] | Չարիաթրի, ձգում (որսում) էր |
| 4. [K]N BYN[Y] | այստեղ ծա- |
| 5. [T]Y | ծանցներ ¹⁸ : |

Անդրադառնալով վերծանության այս փորձին՝ Կ. Վ. Տրևերը քիչ հավանական համարեց այն, գտնելով, որ հագիվ քե Հայաստանում գործածվել հայերենից խիստ տարբերվող արամեերենը, պաշտպանելով իրենից առաջ հայտնված տեսակետը արամեագիր հայերենի վերաբերյալ¹⁹:

1950 թ. կրկին Սևանի ավազանից (Մարտունու շրջանի Չորագյուղ գյուղի եկեղեցու մերձակայքից) գտնվեց նոր արամեատառ արձանագրություն, որը նախորդներից շատ ավելի վատ էր պահպանված: Ի. Մ. Դյակոնովն ու Կ. Բ. Ստարկովան, ուսումնասիրելով այն, ձեռնպահ մնացին քարգմանելուց, նշելով միայն, որ կոթողի հնագրական հետազոտությունից կարելի է եզրակացնել նախորդ երկուսից ժամանակագրորեն ավելի ուշ շրջանի պատկանելը²⁰:

Նույն հրապարակումով հիշյալ հեղինակները, մերժելով Ա. Դյուպոն-Սոմերի վերծանության վերջնամասերը, լիովին անհիմն համարեցին դրանք ձկան որսի հետ կապելը: Ընդունելով Հ. Օրբելու կարծիքը սահմանաքարերի մասին, նրանք 1906 և 1932 թվերին գտնված բնագրերն ընթերցեցին լիովին արամեերեն՝ տալով հնարավոր երկուական մեկնաբանություններ՝

(1906 թ. գտնված բնագիրը)

- | | |
|-----------------|--------------|
| (ա) | (բ) |
| 1. Արտաքսիլը՝ | Արտաքսիլը՝ |
| 2. արքան, որդին | արքան, որդին |

¹⁸ Dupont-Sommer, 1946-1948, էջ 53-66:

¹⁹ Тревер, 1953, էջ 162-174:

²⁰ Дьяконов, Старкова, 1955, էջ 163-174.

- | | | |
|--|---|--|
| 3. Չարիաքրի | - | Չարիաքրի: |
| 4. (հողամասը) RWNDKN բաժանեց (սահմանագատեց): | | RWNDKN հողամաս (կամ՝ RWND-ական հողամաս): |

(1932 թ. գտնված բնագիրը)

- | | |
|-------------------------|----------------------|
| (ա) | (բ) |
| 1. Արտաքսիլը՝ | Արտաքսիլը՝ |
| 2. արքան, որդին | արքան, որդին |
| 3. Չարիաքրի, բաժանեց | Չարիաքրի: Հողամասը |
| 4. [...] ... միջև [...] | [...] ... միջև [...] |
| 5. | ²¹ |

Այստեղ նրանք փորձեցին Ա. Բորիսովի կողմից առանձնացված և ենթադրաբար պահպանվեցին «զնացողներ», «անցնողներ» քարգմանված RWNDKN բառում տեսնել Երվանդ-Օրոնտաս արքայանունը, սակայն իրենք էլ առարկեցին, քանի որ, ըստ նրանց, պարսկական ծագում ունեցող այդ անունը տվյալ ժամանակաշրջանում պետք է ունենար Arvant(a) ձևը և գրվեր ժ-ով, ոչ թե t-ով: Ի վերջո եզրակացվեց, որ RWNDKN-ն հողամասի անվանումն է²²:

Ա. Դյուպոն-Սոմերի և Ի. Մ. Դյակոնովի ու Կ. Բ. Ստարկովայի ընթերցումների «հաշտեման» յուրօրինակ փորձ արեց Ա. Մ. Դանիելյանը՝ Սևանի ավազանից գտնված արձանագրությունները մեկնաբանելով իբրև արքա-



Նկ. 48

²¹ Дьяконов, Старкова, 1955, էջ 161-174:

²² Дьяконов, Старкова, 1955, էջ 168-169:

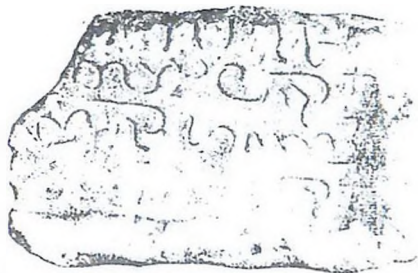
յական ձկնորսարանի սահմանները ցույց տվող վկայագրեր: Լինելով իրավագետ և նկատի ունենալով այլ երկրներում (հատկապես Բարեյրնում) սահմանաքարերի գործածման փորձը, նա իրավացիորեն գտնում է, որ սահմանաքարերի բնագրերը պետք է միմյանցից տարբերվեն՝ զոնե բաժանված հողերի սեփականատերերի անունների նշումներով²³:

1957 թ. Մարտունու շրջանի Ծակքաք գյուղի մոտակայքից հայտնաբերվեց սահմանաքար համարվող ևս մի կոթող, որն, ի տարբերություն նախորդների, շատ լավ էր պահպանված (նկ. 48): Բնագրի վերծանությունը հրատարակեց Գ.Ա.Տիրացյանը, որը RWNDKN-ն համարեց Արտաշես արքայի տոհմանունը.

1. 'RTHSSY MLK
2. BR ZY ZRYTR
3. RWNDKN HLQ
4. 'RQ BYN
5. QRS [YN]

Արտաշես արքան,
Ջարեհի որդին
Երվանդական բաժանեց
հողը (միջև)
մասերի (բաժինների)²⁴:

1961 թ. Գառնիի ամրոցի պեղումների ժամանակ ուշ միջնադարյան պատի շարվածքում գտնվեց քարե արամեատառ արձանագրություն ևս (նկ. 49), որի վերին մասն ու ձախ եզրը վնասված էին: Հրատարակելով բնագրի վերծանությունը՝ Ա. Գ.



Նկ. 49

Փերիխանյանը կարծիք հայտնեց, որ դրա հեղինակը երկրորդ դարավերջին և երրորդ դարի սկզբին իշխած Վաղարշի (Վուրգե-

²³ Դանիելյան, 1977, էջ 235-244:

²⁴ Տիրացյան, 1957, էջ 105-109; Тирацян, 1959, էջ 88-90: Այստեղ առաջ քաշվեց և հետագայում լայն տարածում գտավ այն կարծիքը, որ Արտաշեսն իրեն «Երվանդական» է հռչակել իր իշխանությանն իրավական հիմնավորում տալու, Երվանդունիներին և, թերևս, նրանց միջոցով, նաև Արեւմտյաններին կապվելու նպատակով:

սի) որդի խոսքով I հայոց արքան է: Արձանագրության պահպանված մասը վերծանվում է՝

- | | |
|---------------------|------------------------|
| 1. | |
| 2. MLK RB ZY 'RM[YN | արքա մեծ Հայ[աստանի |
| 3. BRN ZY WLGS | որդի Վոլոգեսի՝ |
| 4. MLK | արքայի ²⁵ : |

1964 թ. Ձանգեգուրի Իշխանասար լեռան ստորոտին, Սիսիանից Գորիս տանող ճանապարհի մոտակայքից գտնվեց ինը տողանոց արամեատառ արձանագրություն (մկ. 50), որի վերծանությունը հաջորդ տարի ներկայացրեց Ա. Գ. Փերիխանյանը.

- | | |
|----------------------|------------------------------|
| 1.]QH[| |
| 2. QRY' [ZY] | գյուղը [] |
| 3. [']RTHŠ[SY] | Արտաշեսը՝ |
| 4. MLK 'RWND[QN (?)] | արքան, Երվանդական, |
| 5. TB BR | Բարին՝ որդին |
| 6. ZRYHR | Ջարեհի, |
| 7. WNQPR | և Նեկփառը՝ |
| 8. QTR BR | թագադիր, որդին |
| 9. 'HŠTRSRT | Ախշահրասարտի ²⁶ : |

Սակայն վեց տարի անց նույն գիտնականը միևնույն արձանագրությանը տվեց միանգամայն այլ վերծանություն և մեկնաբանություն՝

- | | |
|------------------|--|
| 1. ['R]Q H[LQ] | Հողը բաժանեց |
| 2. [L]QRY['] | գյուղերի միջև |
| 3. [']RTHŠ[SY] | Արտաշեսը, |
| 4. MLK 'RWND[KN] | արքան, Երվանդական, |
| 5. TB BR | Բարին, որդին |
| 6. ZRYHR | Ջարեհի, |
| 7. WNQPR | հաղթողն ամենի, ինչ
բաջալերում է չարը, |

²⁵ Периханян, 1964, էջ 123-137:

²⁶ Периханян, 1965, էջ 107-128; Perikhanian, 1966, էջ 17-29.



Նկ. 50 Արամնատու կոթող
Իշխանասար լեռան ստորոտից



Նկ. 52 Թեղուտից գտնված
թերի կոթողը



Նկ. 51 Սիսիանի արծաթե
բասը, վերևում՝
արձանագրության հատվածը



Նկ. 53 Թեղուտից գտնված
մեծ կոթողը

8. QTRBR
9. 'HSTRSRT

թագակիրը,
դաշնակիցը ԽՀատրայի²⁷:

Իմաստային աղաղակող տարբերությունը, մեղմ ասած, վստահություն չի ներշնչում ընթերցումների արժանահավատության նկատմամբ...

Արամեական գրով արձանագրություն է հայտնաբերվել 1970 թ. Սիսիանի մոտակայքում բացված մի դամբարանից, որում առկա թանկարժեք մետաղներից պատրաստված իրերի մեջ ամենաուշ թվագրվող դրամները կրում էին պարթև արքա Օրոդես Բ-ի (Բ.ա. 57-37 թթ.) անունը: Արձանագրությունը կետային դրվագմամբ կատարված էր արծաթե մի թասի վրա (նկ. 51), որն, ըստ Ա. Գ. Փերիխանյանի, թարգմանվում է՝ «*Այս թասը պատկանում է Արախսատին. արծաթի քաշն է 100 դրախմա*»²⁸: Հարկ է նշել, սակայն, որ թասի գրության առաջին նշանը չի հանդիպում արամեական (կամ նրանից ծագած որևէ) այբուբենում, ինչը նշում է և հեղինակը՝ տալով խիստ անհամոզիչ մի բացատրություն, ըստ որի, դա, հավանաբար, ցույց է տալիս արձանագրության սկիզբը²⁹:

1971 թ. Իջևանի շրջանի Թեղուտ գյուղից գտնվեցին երկու քարակոթողներ (նկ. 52-53), որոնցից մեկն ամբողջական էր, մյուս-

²⁷ Հեղինակը տառադարձման մեջ բաց է թողել 7-րդ տողը:

ԽՀատրան (Շահիրը) գրադաշտականության մեջ համարվում էր անմահներից մեկը՝ Ամեշա Սպենտան կամ Ամահրասպանը (Perikhanian, 1971 (b), էջ 169-174):

Արձանագրության ընթերցման առաջին՝ հեղինակի կողմից իսկ մերժված փորձը, որպես հավաստի սկզբնաղբյուր, օգտագործվել է 1971 թ. լույս տեսած «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական ութ-հատորյակի առաջին հատորում (էջ 537-538), այնուհից էլ՝ բազմաթիվ այլ ուսումնասիրություններ և ուսումնական ձեռնարկներ՝ համարվելով Հայաստանում թագադիր ասպետության և հարակից հարցերի մասին վաղագույն վկայություն...

²⁸ Периханян, 1971, էջ 78-82; Perikhanian, 1971 (a), էջ 5-11, աղ. I-II:

²⁹ Բացատրությունն անհամոզիչ է մաիս այն պատճառով, որ թասի միայն մի կողմը զբաղեցնող գրության սկիզբն ու ավարտն ինքնին հասկանալի են, և ապա, եթե այդ նշանը սկզբնացույց լիներ, կհանդիպեր աշխարհում հայտնի հսկայական թվով արամեագիր արձանագրություններից և որևէ մեկում:

սը՝ վնասված³⁰: Երկուսն էլ կրում էին համանման արձանագրություններ, որոնք Ա.Գ.Փերիխանյանը վերծանեց՝

Ա.

1. BŠNT 'RTSRKSSY MLK 'RWNDKN
2. BR ZRYTRY TBY QTRBR
3. HŠHRST WNQPR 10 'RTRKSRK[S]S
4. MLK 'RWNDKN BR ZRYTRY HLQ
5. 'RQ' BNY QRY'

Բ.

1. BŠNT 'RTRKSRKSS MLK 'RWNDKN
2. BR ZRYTRY TBY QTRBR
3. HŠHRST WNQPR 10 ['R]TRKSRKS[S]
4. MLK 'RWNDKN BR ZRYTR[Y ?] HLQ
5. 'RQ' BNY QRY'

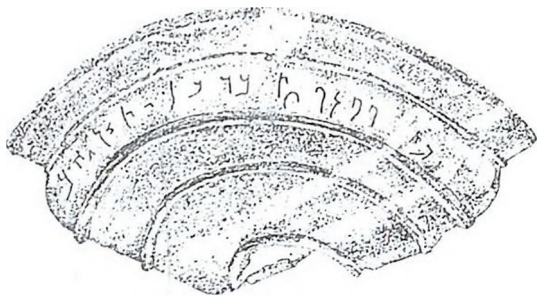
1. Արտաշես արքա Երվանդականի,
2. Ջարեհի որդու, Բարու, քազակրի,
3. Խշատրայի դաշնակցի, հաղթողի այն ամենը, ինչ քաջալերում է չարը, 10-րդ տարում: Արտաշեսը՝
4. Ջարեհի որդին, բաժանեց
5. հողը գյուղերի միջև:

1977 թ. Սպիտակի մերձակայքից գտնվեց մի նոր սահմանաքար համարվող կոթող, որը Գ.Ա.Տիրացյանի կողմից ընթերցվեց հետևյալ կերպ.

- | | |
|---------------|-----------------------------|
| 1. 'RTHŠS | Արտաշես |
| 2. MLK RWNDKN | արքա, Երվանդունի |
| 3. TB 'BR | վեհը, որդի |
| 4. ZRYTR MHLQ | Ջարեհի, բաժանող |
| 5. 'RQ BZNY B | հողը, այստեղ, (այսինչ) |
| 6. QR [Y] | գյուղի մեջ... ³¹ |

³⁰ Կարախանյան, 1971, էջ 274-276; Perikhanian. 1971 (b), էջ 169-174:

1970-1977 թթ. Արտաշատի պեղումների ընթացքում հայտնաբերվեցին արամեատառ գրություններով երեք առարկաներ՝ լաջվարեն (լագուրիտեն) թաս (նկ. 54), գդալ և զարդատուփի բեկոր³²: Որքան մեզ հայտնի է, դրանց վերծանության փորձեր դեռևս չեն հրատարակվել:



Նկ. 54

1979-80 թթ.

Արտաշատի 5-րդ բլրի պեղումներից

հայտնաբերվեցին շուրջ 8000 կնքադրոշմներ³³: Ժ. Դ. Խաչատրյանի բանավոր հաղորդման համաձայն՝ դրանց թվում կան արամեատառ գրություններով բազմաթիվ կնքադրոշմներ, որոնք դրոշմված են շուրջ երեք տասնյակ կնիքներով (կան նույն կնիքի բազմակի դրոշմվածքներ):

2001 թ. ամռանը, հայ-իտալական միացյալ արշավախումբը Գավառ քաղաքից հարավ գտնվող Սարուխան գյուղից հայտնաբերեց թվով իններորդ³⁴ «սահմանաքարը»՝ հետևյալ գրությամբ.

³¹ Արձանագրության գտնվելու հանգամանքները և վերծանությունը տե՛ս Քալանթարյան, Սարգսյան, Ղարիբյան, 1977; Տիրացյան, 1977, էջ 254-259; Тирацян, 1980, էջ 99-104:

³² Аракелян, 1982, էջ 33, աղ. XLI:

³³ Առաքելյան, 1981, էջ 19-20; Խաչատրյան, 1981, էջ 20-22):

³⁴ Հրապարակման մեջ այն համարվում է տասներորդը, քանի որ վերջերս Սևանա լճի ավազանից գտնվեց մի կոթող, որը, դատելով պահպանված վիճակից, սկզբնապես պետք է եղած լիներ «սահմանաքար»: Վերջինիս վրա որևէ գրանշան չի պահպանվել, այն վերանշակված է «միջնադարյան բնորոշ պատկերագրությամբ» (Հակոբյան, Հմայակյան, Կարապետյան, 2001, էջ 18): Ուստի մենք այն չենք դասում արամեատառ բնագրերով կոթողների շարքը՝ նկատի ունենալով հայտնի այն դեպքերը, երբ կոթողը պատրաստվել, սակայն չի արձանագրվել:

- | | |
|--------------|-------------------|
| 1. 'RTHŠ SY | Արտաշես |
| 2. MLK BR ZY | արքան, որդին |
| 3. ZRYTR HLQ | Ձարեհի
բաժանեց |
| 4. 'RQ BYN | հողը |
| 5. QRY (') | գյուղ(երի) միջև: |

Ուշագրավ է, որ նշված հինգ տողերից վերև և ներքև, քարի կենտրոնական մասերում առկա են երկու կամ երեք նշաններ (նկ. 55), որոնք, ըստ երևույթին, արամեական տառեր չեն³⁵:

Նույն թվականին Գեղարքունիքի մարզի պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության պետ Ն. Հազեյանը հայտնաբերեց ևս երկու մման արամեատառ քարակոթողներ, որոնք պահպանվել էին Վարդենիկ գյուղի եկեղեցու պատի մեջ: Արձանագրություններից մեկը հնգատող էր, մյուսը՝ վեցատող.

Ա.

- | | |
|--------------|--------------------------|
| 1. 'RTHŠ SY | Արտաշես |
| 2. MLK BR ZY | արքան, որդին |
| 3. ZRYTR HLQ | Ձարեհի բաժանեց |
| 4. 'RQ BYN | հողը միջև: |
| 5. QRY | գյուղերի ³⁶ : |

Բ.

- | | |
|----------------|--------------------|
| 1. 'RTHŠ SY | Արտաշես |
| 2. MLK BR ZY | արքան, որդին |
| 3. ZRYTR | Ձարեհի |
| 4. 'RWNDKN HLQ | Երվանդական բաժանեց |



Նկ. 55

³⁵ Բիշխուն, Հակոբյան, Հմայակյան, Պարմեջիանի, 2001, էջ 79-82: Հեղինակները հնարավոր են համարում, որ այդ նշանները փորագրված լինեն ավելի ուշ շրջանում:

³⁶ Հազեյան, Հակոբյան, Հմայակյան, 2002, էջ 76-77:

Ի մի բերելով և դասակարգելով մինչև 2002 թվականը հայտնաբերված արամեատառ քարակոթողների առանձնահատկությունները, Ս. Հմայակյանը արեց մի շարք ուշագրավ դիտարկումներ: Հիմք ընդունելով Ս. Գ. Պետրոսյանի և Ս. Բ. Հարությունյանի փաստարկները «Երուանդ»-ի՝ հնդեվրոպական ամպրոսի աստծո հետ կապված դիցանուն լինելու վերաբերյալ, նա հնարավոր է համարում «Երվանդական» բառի «աստվածային», «աստվածագարմ» թարգմանությունը, որի դեպքում արքայի տիտղոսաշարը կստանա հետևյալ տեսքը. «Արտաշես արքան, Ջարեհի որդին աստվածային»³⁸...

Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանի մերձակայքի արամեներեն արձանագրություններից հատուկ հիշատակության են արժանի Վրաստանից հայտնաբերված բնագրերը, որոնցից մեկը երկլեզու է (հունարեն-արամեներեն)³⁹:

Հայկական լեռնաշխարհին մերձակա և պատմականորեն առավել կապված շրջաններից հայտնաբերված հնագույն արամեներեն արձանագրությունը գտնվել է 1985 թ. Ուրմիո լճից դեպի հսրավ-արևելք ընկած Բուկան հնավայրից (լուսանկարն ու գծանկարը տես՝ նկ. 56): Այն պաշտամունքային նշանակություն ունեցող բնագիր է, անեծքի բանաձև, որում հիշատակվում են աստվածներ Խադլին և Հադադը (իմա՝ Ադադ-Թեյշեբան, որը Վանի թագավորության դիցարանի երկրորդ գլխավոր աստվածն էր): Ելնելով հայագիտության համար ունեցած կարևորությունից և նկատի ունենալով, որ մեզանում այդ ուշագրավ արձանագրությունը դեռևս մնում է գրեթե անծանոթ, ստորև բերում ենք բնագրի ամբողջական տառադարձումն ու թարգմանությունը.

³⁷ Հագեյան, Հակոբյան, Հմայակյան, 2002, էջ 77:

³⁸ Հմայակյան, 2002, էջ 72-76:

³⁹ Ըստ հյուստարակիչների՝ դրանք բոլորն էլ թվագրվում են I-III դարերով: Այդ բնագրերի հնարավոր մեկնաբանություններում քիչ չեն առնչությունները Հայաստանի հետ (Церетели, 1941, էջ 1-72 (նկարները՝ վերջում); Церетели, 1948, էջ 49-57; Церетели, 1990, էջ 3-76, վերջում՝ նկարները):

1. ZY.YHNS.'YT.NSB['].ZNH[..... ?]
2. BLHMN.'W.BSLM.[K]L.MN.MWTN'.[..?]
3. ZY.HWH.BKL.'RQ'.YSMWH.'LHN.B[Y]
4. T.MLK'.HW'WLS.H'.L'LHN.WLS.
5. H'.LHLDY.ZY.BZ'TR.SB'.SWRH.
6. YHYNQN.'GL.HD.W'L.YSB'.WSB
7. '.NSN.Y'PW.BTNR.HD[.]W'L.YML'
8. WHY.WY'BD.MN.MTH.TNN.'SH.WQL.
9. RHYN.W'RQH.THWH.MMLH[H?]MYT MR
10. 'H.PR'.R'S.WMLK'.H'.ZY.[...]D/R/B.
11. 'L.NSB'.ZNH.KRS'H.YHPKN.HD[D.]
12. WHLDY.WSB'.SNN.'L.YTN.HDD.QLH[.]
13. BMTH.WYM'H.YH.KL.LWS.NS[B]'.ZNH.

1. Ով որ շրջի այս կոթողը, [թե']
2. պատերազմի ժամանակ, թե' խաղաղության, ամեն տեսակ համաճարակ, այնքան
3. շատ, որքան եղել է ողջ աշխարհում, թող աստվածները տարածեն երկրում
4. այդ արքայի: Եվ նա ատելի է աստվածներին, և նա ատելի է
5. Խալդիին, որը Z'TR-ում է: Թո՛ղ յոթը կով
6. կերակրեն մեկ հորթի, և այն թող չկշտանա: Թո՛ղ յոթը
7. կին [հաց] թխեն մի վառարանում և չլցնեն
8. այն: Թո՛ղ ծուխը (եփող) կրակի և աղմուկը
9. ջրաղացի անհետանան նրա երկրից: Թո՛ղ նրա հողն աղակալվի, և
10. թո՛ղ այն մուխտութից դառնանա թունավոր: Եվ այն արքան, որ [կգրի (°)]
11. այս կոթողին, թո՛ղ Հադադն ու Խալդին կործանեն նրա գահը:
12. Եվ թո՛ղ Հադադը չամպրոպի
13. նրա երկրում, և թո՛ղ ողջ անեծքն այս կոթողի հարվածի (ջախջախի) նրան⁴⁰:

⁴⁰ Lemaire, 1998, էջ 15-30; Sokoloff, 1999, էջ 105-121: Ի դեպ, սա առաջին և առայժմ միակ դեպքն է, երբ ունենք «Խալդի» անվան այբուբենական (տառային) գրություն, ինչը կարևոր է հատկապես դիցանվան մեկնաբանման տեսակետից (տես Մովսիսյան, 2000 (a), էջ 33-35):

Հայաստանից հայտնաբերված արամեատառ դրամները:

Վերջերս գիտական շրջանառության մեջ դրվեց Վանա լճի շրջանից գտնված մի դրամ (նկ. 57, այժմ պահվում է անգլիական մի մասնավոր հավաքածուում), որի արամեատառ գրությունը առաջարկվեց ընթերցել «Միհրդատ արքա Տոսպի»⁴¹: Ներկայումս համանման երեք դրամներ են պահվում Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում, որոնցից երկուսը հայտնաբերվել են Արտաշատից, մեկի ծագումն անհայտ է⁴²: Դրանց գրությունների ընթերցման մասին դեռևս հրապարակումներ չեն եղել:



Նկ. 57

1998-1999 թթ. Արտաշատի պեղումներից հայտնաբերվեց անհայտ արքայի պղնձե մի դրամ՝ արամեատառ քառատող կամ հնգատող գրությամբ, որը դեռևս վերծանված և հրատարակված չէ⁴³:

Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում են պահվում նաև Արտաշեսյան արքաների արամեատառ գրություններ կրող հինգ դրամներ, որոնք հայտնաբերվել են վերջերս և հրատարակության են պատրաստվում թանգարանի դրամագիտության բաժնի վարիչ Ռուբեն Վարդանյանի կողմից:

Արձանագրության քարգմանությունը՝ կատարված Նվարդ Տիրացյանի կողմից՝ տես Տիրացյան, 2001, էջ 6:

⁴¹ Khurshudian, 1998, էջ 8: Хуршудян, 1998, էջ 167-174: Նույն տեղում նշվում են այլ մասնագետների կողմից առաջարկվող տարբեր մեկնություններ: Հեղինակի բանավոր հաղորդման համաձայն՝ այս հրապարակումներից հետո նա տեղեկացել է, որ մույնատեսակ մի դրամ էլ պահվում է անգլիական մեկ այլ հավաքածուում, որը ևս գտնվել է Վանա լճի վակազանից:

⁴² Տեղեկության տրամադրման համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում թանգարանի դրամագիտության բաժնի վարիչ Ռուբեն Վարդանյանին և աշխատակից Արմինե Ջոհրաբեյանին:

⁴³ Գտածոյի մասին հաղորդումը տես Խաչատրյան, Կարապետյան, Վարդանյան, Կանեցյան, 2002, էջ 51-54:

Փաստորեն, այսօր մեզ հայտնի են արամեատառ գրություններով տասնմեկ դրամներ, որոնց հանգամանալի ուսումնասիրությունը մնում է ապագայի խնդիր:

Դիտարկումներ հետագա ուսումնասիրությունների համար:

Վերոշարադրյալ նյութից ակնհայտ է, որ թեպետ ցայսօր Հայաստանից հայտնաբերվել են զգալի թվով արամեատառ արձանագրություններ⁴⁴, դրանց ընթերցումը չի կարելի լիովին ճշգրիտ համարել և պետք է շարունակել ուսումնասիրությունները այդ կարևոր խնդրում: Չլինելով արամեագետ, սակայն որոշ գիտելիքներ ունենալով հնագույն գրերի վերծանության և ուսումնասիրության ասպարեզում, հարկ ենք համարում մի քանի դիտարկումներ հայտնել արծարծվող խնդրի վերաբերյալ:

1. «Սահմանաքար» համարվող քարակոթողների վերծանության փորձերը կատարվել են նախապես որոշված կադապրով, ինչն անընդունելի է զուտ գիտական տեսակետից: Ա. Դյուլոն-Մոմերը, Սևանի ավազանից գտնվելու պատճառով, դրանք ընթերցեց՝ կապելով ձկան որսի հետ, իսկ Հ. Օրբելու կողմից կոթողների համեմատությունը Մովսես Խորենացու նկարագրած արտաշեսյան սահմանաքարերի հետ հիմք ընդունելով՝ Ի. Մ. Դյակոնովը և Կ. Բ. Ստարկովան (հետագայում՝ նաև ուրիշները) մեկնաբանել են որպես հողաբաժան սահմանաքարեր: Վերծանության երկու տարբերակներում էլ առկա է կանխակալ մոտեցումը...

Ինչ վերաբերում է Պատմահոր տեղեկության հիմամբ դրանք սահմանաքար համարելուն և համապատասխան բովանդակությամբ ընթերցելուն, պետք է ասել, որ մեր ուսումնասիրողները փոքր-ինչ շտապել են. Խորենացին սահմանաքարեր է համարում նաև մեր երկրում տարածված Վանի թագավորության

⁴⁴ Նշենք, որ արամեատառ ևս մեկ արձանագրություն կարող է լինել Փոքր Հայքի Նիկուպոլիս քաղաքի շրջանում (Трубец, 1953, էջ 174): Իսկ 1909 թ. գտնված, Զ.ս. 88-21թթ. թվագրվող արամեատառ պալիսկերեն գրությամբ մագաղաթը և առուծախի ու ժառանգության վերաբերյալ հունարեն երկու վավերագրերը գտնվել են ոչ թե Կորդուքից (ինչպես նշված է Աբրահամյան, 1982, էջ 78-ում, ուր Տաշեան, 1933, էջ 211-ում հիշված Զրդաստանը թյուրիմացաբար համարվում է Կորդուք), այլ՝ Ավրոմանից, որը բավական հեռու է գտնվում մեր լեռնաշխարհից:

սեպագիր արձանագրությունները⁴⁵, մինչդեռ դրանցից և ոչ մեկը (որոնց թիվն այսօր անցնում է 600-ից) սահմանաքար չէ...

Ուշագրավ երկու հանգամանք ևս: Նախ, Մովսես Խորենացին, որ ամենուրեք խիստ բժախնդրորեն մատնանշում է առկա գրերը, հանգամանորեն նկարագրելով արտաշեսյան սահմանաքարերը՝ դրանց վրա գրեր չի հիշատակում... Եվ երկրորդ. եթե անգամ ընդունենք, որ քննարկվող քարակոթողները Պատմահոր հիշատակած սահմանաքարերն են, ապա դրանց վրա պետք է լինեին տարբեր ազգությունների բնակավայրերի հիշատակումներ, ինչպիսիք ներկայումս ընդունված ընթերցումներում մույնպես չկան: Չկան նաև բաժանված հողերի սեփականատերերի անունների նշումները, որոնցով, ինչպես ժամանակին նկատել է Ա. Մ. Դանիելյանը՝ ելնելով այլ երկրներում սահմանաքարերի գործածման փորձից, սահմանաքարերի բնագրերը պետք է տարբերվեին միմյանցից...

2. Քիչ ուշադրության է դարձվել սահմանաքար համարված քարակոթողների՝ մեկ գծի վրա դասավորված լինելուն (տես քարտեզ 3) և դրանից դուրս հայտնի չլինելուն: Եթե դրանք հողային բարփոխման արտահայտիչներ են, ապա ինչով բացատրել, որ այդ բարեփոխումը տարածվել է Հայաստանի միայն հյուսիս-արևելքում, այն էլ միայն մեկ գծով... Այդ գիծը հյուսիս-արևմուտքում սկսում է Սալիտակի շրջանից, Փամբակի լեռնաշղթայի հյուսիսային ստորոտով հասնում Թեղուտ, այնտեղից Սևանա լճի արևմտյան և հարավային ափերով ձգվում հարավ՝ ամենահարավային կետում հասնելով մինչև Ջանգազուրի Իշխանասար լեռը: Գայթակղիչ է նշված գծի համընկնումը հին քարավանային ճանապարհների հետ: Ուստի և անիմաստ չէր լինի կրկին հնարավոր այլ մեկնաբանությունների ևս անդրադառնալը (ճանապարհացույց սյուներ, ի նշանավորումն որևէ իրադարձության կանգնեցված կոթողներ և այլն):

3. Հայտնի է, որ արամեական այբուբենում R և D տառերն ունեն միևնույն տեսքը: Ա. Բորիսովն առաջարկելով Ջարիաթր (Ջարեհ) անվան ընթերցումը, ինքն էլ մատնանշել էր դրա թեականությունը, քանի որ այն կարելի էր ընթերցել չորս տարբերակով՝ 1) ZDYTD, 2) ZDYTR, 3) ZRYTD և վերջապես 4) ZRYTR: Վերջին տարբերակի ընտրությունը պայմանավորված էր միայն

⁴⁵ Խորենացի, գիրք Ա, գլ. ԺԶ (տես Ե գլխում):

Ձարիադրես անվանը նման լինելով⁴⁶։ Հետագայում, չգիտես ինչու, այդ պայմանականությունը մոռացվեց, և Արտաշես Ա-ին ամրագրվեց որևէ տեղ չվկայված Ձարեի հայրանունն ու արվեցին դրանից բխող եզրակացություններ (Ձարեհավան, Ձարիշատ և այլ բնակավայրերի հիմնադրման ու անվանակոչման մասին, անգամ կարծիք հայտնվեց, թե Արտաշեսը Ծովքում իշխած Ձարեհի որդին է)...

4. Արտառոց է Արտաշես արքայի անվան գրության բազմազանությունը (երեք տարբերակ՝ 'RTHSS; 'RTSRKSS; 'RTRKSRKSS), ընդ որում, Թեղուտի արձանագրություններից մեկում արքայանունը հանդիպում է երկու տարբեր գրությամբ...

5. Կան նշաններ, որոնք բացակայում են արամեական այբուբենում (Սիսիանի թասի առաջին, Սարուխանի կոթողի վերին ու ներքին նշանները) ... Սա մեզ մղում է մտածելու, որ ներմուծելով արամեական այբուբենը՝ Հայկական լեռնաշխարհում այն կարող էին հարմարեցնել տեղի լեզվանյութին, ըստ այդմ, ավելացնել նոր նշաններ կամ փոխել որոշ տառերի նախկին նշանակությունը։ Ուստի անհրաժեշտ է կազմել նոր նշանացանկ՝ պարզելով տառերի կրկնության հաճախականությունը, ինչը կարող է նոր բացահայտումների բերել։

Հաշվի առնելով ողջ ասվածը, կարծում ենք, ճիշտ կլիներ մի կողմ թողնելով բոլոր կանխակալ մոտեցումները՝ վերանայել Հայաստանից հայտնաբերված բոլոր արամեատառ արձանագրությունների վերծանության փորձերը, եթե անգամ դրանք այսօր համարվում են ընդունված...

⁴⁶ Борисов, 1946, էջ 102:

**Ե. ՀՈՒՆԱՐԵՆԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՅՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Հունական այբուբենը և նրա ծագման հարցը: Հունական գիրը համաշխարհային պատմության ընթացքում ստեղծված մեզ հայտնի առաջին այբուբենն է, որն օժտված էր ձայնավորներով: Հունա-հռոմեական աղբյուրներում պահպանված ավանդազրույցներն այդ գրային համակարգի ստեղծումը կապում են մի շարք առասպելական (Պալամեդես, Պրոմեթեա, Օրփեոս, Մուսեոս, Լինոս, Կեկրոպս, Կադմոս) և պատմական (կատակերգու Էպիխարմես, բանաստեղծ Սիմոնիդաս) դեմքերի հետ: Նրանց մեջ հատկապես ընդգծվում է Թեբեի առասպելական հիմնադիր, փյունիկյան Ագենոր (Փենիկս) արքայի որդի Կադմոսը, որը համարվել է փյունիկյան այբուբենը Հունաստան ներմուծողը: Գրաբանության ասպարեզում կատարված ուսումնասիրությունների զգալի մասում եզրակացվել է, որ նշված ավանդությունը պահպանել է պատմական իրականության հիշողությունը: Հետազոտողների մեծ մասի կարծիքով՝ հույները այբուբենը փոխառել են փյունիկացիներից, ինչի օգտին (նշանների արտաքին նմանությունից բացի) վկայակոչում են մաև փյունիկյան և հունական տառերի անվանումները, որոնք իմաստ չարտահայտելով հունարենում՝ թարգմանվում են հին սեմական լեզուներով, որոնց շարքին է դասվում մաև փյունիկերենը (օր.՝ ալեֆ - «ցուլ», բետ - «տուն», զիմել - «ուղտ», դալետ - «դուռ» և այլն)¹:

Ավանդաբար հաղորդված և առավել ընդունված այս տեսակետից բացի առաջ են քաշվել հունական այբուբենի ծագման մասին այլ վարկածներ²:

¹ Տես, օրինակ, Լուկուտկա, 1955, էջ 167-169; Jensen, 1958, էջ 422-425; Дирингер, 1963, էջ 523-525; Истрин, 1965, էջ 332-340; Гельб, 1982, էջ 171-174; Фридрих, 1979, էջ 127-128 և այլն:

² Դրանցից հատուկ ուշադրության է արժանի տեսակետը, որի համաձայն փյունիկյան, հունական և էտրուսկյան այբուբեններն իրարից անկախ կարող էին առաջացանալ միևնույն վանկագրից (Георгиев, 1952, էջ 51-65. հունական այբուբենի՝ միևնույն վանկագրից ծագելու տեսության մասին մինչ այդ լույս տեսած գրականության հղումները՝ էջ 51): Ըստ մեկ այլ կարծիքի, այն սերում է կրետե-միքենյան գծային գրերից: Մեկ ուրիշ վարկածի համաձայն, հունական այբուբենը կարող էր ստեղծվել տեղական, «եվրոպական» ռունագրերի հիմքի վրա. ինչի հիմ-

Կատարելագործելով փյունիկյան այբուբենը (տե՛ս Հավելվածում), հույները առանձին տառեր նշանակեցին ձայնավորների համար, փոխեցին բաղաձայնային կազմը, ավելացրեցին «ֆի», «խի», «փսի» բաղաձայնները: Որոշ փոփոխության ենթարկվեցին տառերի անվանումները (օր.՝ ալեֆ - ալֆա, բետ - բետա, գիմել - գամմա, դալետ - դելտա և այլն):

Սկզբնապես հունական գիրն ուներ աջից ձախ ուղղություն, որը ժամանակի ընթացքում վերածվեց պարտրաձևի (բուստրոֆեդոնի), իսկ Ք.ա. 4-րդ դարում հաստատվեց ձախից աջ ուղղությունը, որն առ այսօր մնում է անփոփոխ:

Հունական այբուբենի տառերն օգտագործվել են նաև թվային նշանակությամբ (տե՛ս Հավելվածի նշանացանկում)³:

Նախամաշտոցյան Հայաստանում հունարենի կիրառության ուսումնասիրության պատմությունը: Հունարեն առաջին բնագրերը Հայաստանում հանդես են գալիս Ք. ա. 3-րդ դարից սկսած՝ իբրև հետևանք Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո Արևելքում հեղեմական մշակույթի տարածման: Դրանց ուսումնասիրությունը գիտության համար առնվազն երկակի կարևորություն ունի. նախ Հայաստանի պատմության ու մշակույթի, ապա՝ հեղեմիզմի դրսևորման օջախներից մեկի առանձնահատկությունների լուսաբանման առումով:

Քանի որ մեզ հետաքրքրող դարաշրջանում (Ալ. Մակեդոնացու արշավանքներից մինչև Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտը) Հայաստանը բաժանված էր մի քանի հայկական պետական կազմավորումների (Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, Ճոփք և Կոմմագենե), նպատակահարմար ենք գտնում հունարենի կիրառությունը ներկայացնել ըստ թագավորությունների (քարտեզ 3):

Մեծ Հայքի թագավորություն: Նոր ժամանակներում գիտությանը հայտնի դարձած առաջին հունարեն բնագիրը Մեծ Հայքի արքա Բակուր III-ի (161-163 թթ.) արձանագրությունն էր

նավորման համար, սակայն, չկան բավարար հնագիտական ապացույցներ (Фридрих, 1979, էջ 127):

³ Հունական այբուբենի ծագման ու զարգացման մասին կա հսկայածավալ գրականություն. տե՛ս, օրինակ, Լուկիտտկա, 1955, էջ 167-175; Jensen, 1958, էջ 422-442; Diringer, 1962, էջ 149-164; Дирингер, 1963, էջ 522-536; Истрин, 1965, էջ 332-351; Гельб, 1982, էջ 171-177; Фридрих, 1979, էջ 127-133 (նաև դրանցում հղված գրականությունը):



ԳԵՊՈՂԱՅԻՆ ԱՆՆՆԵՐ

- 1. ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԳՐԱԾԱՅԻՆՆԵՐ
- 2. ՄԱՐԶԱԿԱՆ ԳԵՊՈՂԱՅԻՆՆԵՐ
- 3. ՄԱՐԶԱԿԱՆ «ՊԵՏԱԿԱՆ» ԿՈՌԹՆԵՐ
- 4. ՄԱՐԶԱԿԱՆ ԴԱՐԱՆԵՐ

Հանրապետության և նրա մարզերի

Հանրապետության և նրա մարզերի

Քարտեզ 3.

Հնավայրեր, որոնցից
հայտնաբերվել են տեղացիների
կողմից թողնված հունարեն,
արամեա-տառ և ասորերեն
քնագրեր

1. Կարմիրգյուղ
2. Մարուխան
3. Կցնուտ
4. Շակքար
5. Չորագյուղ
6. Վարդենիկ
7. Գառնի
8. Արտաշատ
9. Արմավիր
10. Ապարան
11. Սալիտակ
12. Թեղուտ
13. Իշխանասար
14. Միսիան
15. Բուկան
16. Քարափառ
17. Վան
18. Էրզրում
19. Տրապիզոն
20. Նիկեպոլիս
21. Սեբաստիա
22. Վանք
23. Աղձախչակալե
24. Ֆարկին
25. Եղեմիա
26. Սամոսատ
27. Մելիկ
28. Ադիսման
29. Աճջուղ
30. Կարաբուշ
31. Քյանդա
32. Նեմկուք
33. Գևրգեղ
34. Դիրեք կալե
35. Չապուշու Արաչ
36. Հասանճողու
37. Դոլիկե
38. Կեսարիա

Հռոմում, գրված մարմարյա գոհասեղանին՝ ի հիշատակ իր եղբորը (գծանկարը տես նկ. 58 առաջին անգամ հրատարակվել է 1602 թ.): Դատելով սկզբնաղբյուրների հաղորդումներից՝ Բակուր III-ը Հռոմում պետք է եղած լինի 163 թ. վերջին կամ 164-ին⁴: Արձանագրված է հետևյալը.

«Ա[ստվածներին] Ա[նդրաշխարհի].

Ավրելիոս Պակուրը (Բակուրը)՝ արքան Մեծ Հայքի, գնեց սարկոֆագ Ավր[ելիոս] Մերիթատին՝ քաղցրագույն եղբորը, ինձ հետ ապրած հիսունվեց տարի, երկու ամիս»⁵:

Մեզ է հասել նույն արքայի ևս մի արձանագրություն՝ արված այժաօրե քասի վրա, որը գտնվել է Հյուս. Կովկասում, Մայկոպի մոտ գտնվող Դուխովսկայա կայարանից: Բարձր արվեստով պատրաստված քասը պատված է տոնախմբությունների ու քատերական խաղերի տեսարաններով և կրում է հունարեն հակիրճ գրություն՝ «Պակուր (Բակուր) արքայից» (նկ. 59)⁶: Թե ե՞րբ և ինչպե՞ս է հասել քասը Հյուս. Կովկաս, ու՞մ է ուղղված եղել այն, հայտնի չէ. այդ մասին այսօր կարելի է միայն ենթադրություններ անել...

Հայոց արքաների՝ Հայաստանից դուրս հայտնաբերված արձանագրությունների մեջ հիշատակության է արժանի Կապա-

Θ Κ
ΑΥΡΗΛΙΟΣ
ΠΑΚΟΡΟΣΒΑΣΙ
ΛΕΥΣΜΕΓΑΛΗΣΑΡ
ΜΕΝΙΑΣΗΓΟΡΑΣΑΡΑΡ
ΚΟΦΑΓΟΝΑΥΡΜΕΡΙΘΑ
ΤΙΑΔΕΛΦΩΓΛΥΚΥ
ΤΑΤΩΖΗΣΑΝΤΙ
CYNEMOIΕΤΗ
ΝΣ.ΜΗ.Β

Նկ. 58

⁴ Тревер, 1953, էջ 237-242:

⁵ Արձանագրության հրապարակումների պատմությունը, գրականության մատնանշումը և հարակից հարցերի մասին հանգամանորեն տես Тревер, 1953, էջ 224-242: Հռոմում արդեն գահընկեց արքա Բակուրը և նրա եղբայր Միիրդատը (քնագրում՝ Մերիթատ) ընդունվել էին կայսերական Ավրելիոս ազգակցության մեջ. այդ պատճառով էլ այս արձանագրության մեջ կրում են «Ավրելիոս» պատվանունը (ՀԺՊ, 1971, էջ 786-787):

⁶ Лунин, 1939, էջ 220-223; Гоян, 1952, էջ 377-388; Тревер, 1953, էջ 242-245.



Նկ. 59 Բակուր արքայի
մսկագրությամբ թասը՝ երկու
կողմից, աշուն՝ հունարեն
գրությունը

ΠΑΡΑΒΟΛΕΩΣ ΤΗΝ ΚΟΡΥ

դովկիայից՝ Կեսարիայի շրջանից, 1891 թ. գտնված սաղավար-
տածև դիմակը՝ հունարեն արձանագրությամբ⁷:

Արձանագրությունը բաղկացած է երկու մասից, որի առա-
ջին մասում ընթերցվում է՝ «Տիզրան(ի) թագավոր(ի) Հայաստա-
նի»: Գլխավոր հուշարձանը ուղարկվել է Կոստանդնուպոլիս¹, որից
հետո դրա մասին որևէ տեղեկություն հայտնի չէ:

Արձանագրության առաջին (և, հավանաբար, միակ) հրա-
պարակումը եղել է 1908 թվականին, սակայն այն չի մտել հայա-
գիտության շրջանառության մեջ: Որքան էլ տալիսինակ է, այս
ուշագրավ տեղեկությունը վրիպել է հայագետների ուշադրությու-
նից, որի պատճառով, թերևս, տեղեկության հրապարակումն է ոչ
շատ հայտնի մի ժողովածուի էջերում⁸:

Արձանագրության երկու հատվածներն ունեն հետևյալ
տեսքը.

(ա)

TEK

PAN BA

ΣΕΛΕΑ

ΣΑΡΜΑΝ

(բ)

ΑΠΟΚΤΗΣΕΟΣ.ΚΟΣΜΟΥ.ΕΦΘΑΣΛΕΟΥΤΕΣΑΡΑΙΣ.ΧΙΛΙΑΔΑΙΣ.ΠΕΝΤΑΚ
ΟΣΙΑΣ ΑΡΑΝΤΑΡΙΟ

⁷ Jerphanion, Jalabert, 1908, էջ 470 (N 59):

⁸ Անշուշտ, սրանով չի կարելի արդարացնել հայագետների
անուշադրությունը, մանավանդ, որ խնդրո առարկա հրապարակումը
(հատորի 437-478 էջերը՝ մույն տեսքով) լույս է տեսել մահ 42 էջանոց
առանձնատիպով:

Արձանագրության հատվածները գրված են ոչ գրագետ հունարենով և, չնայած փոքրածավալ լինելուն, բավականին բարդություններ են առաջացնում ընթերցման ժամանակ: Այս հատվածները, համապատասխան ուղղումներ կատարելով, հունարենից թարգմանեց և ակադեմիկոս Հրաչ Բարթիկյանը, որը շնորհակալությամբ ներկայացնում ենք ստորև.

(ա)

ΤΙΓΡΑΝΟΥ	Տիգրան(ի)
ΒΑΣΙΛΕΩΣ	թագավոր(ի)
ΑΡΜΕΝΙΑΣ	Հայաստանի

(բ)

ΑΠΟΚΤΙΣΕΩΣ.	Արարչագործությունից
ΚΟΣΜΟΥ.	աշխարհի
ΕΦΘΑ	5571 (կամ 5509) ⁹
ΣΑΕΟΥ (?)	(?)
ΤΕΣΣΑΡΕΣ.	չորս
ΧΙΛΙΑΔΕΣ.	հազար
ΠΕΝΤΑΚΟΣΙΑ	հինգհարյուր
ΣΑΡΑΝΤΑ	քառասուն
ΔΥΟ	երկու ¹⁰ ..

Մահվան դիմակների կիրառությունը բավական տարածված է Հին Աշխարհում (Եգիպտոս, Միկենք, Իրան, Ասորեստան, մաս Մեքսիկա և այլն) և կապվել է անդրաշխարհի հետ առնչվող հավատալիքներին: Սակայն այդ ծիսակարգը լիովին բացակա-

⁹ ΕΦΘΑ (=5571) ուղղումը Հր. Բարթիկյանինն է, որը Θ-ն (=9) սրբագրել է Ο-ի (=70), հաշվի առնելով, որ վերջինիս հաջորդող Α-ն (=1) միավոր է և կարող է հաջորդել տասնավորի: Բնագրում, սակայն, առկա է ΕΦΘΑ. լիովին հնարավոր է, որ վերջին Α-ն կապ չունենա թվի հետ: Այդ դեպքում հաջորդող անհասկանալի բառը կլինի ΑΣΑΕΟΥ. իսկ ΕΦΘ-ի թվային արժեքը, այսինքն՝ բնագրում նշվող արարչագործության թվականը կլինի 5509:

¹⁰ ΔΥΟ («երկու») ուղղումը ևս Հր. Բարթիկյանինն է: Բնագրում ΡΙΟ է: Քանի որ բնագիրն անավարտ է, չի բացառվում, որ վերջին երեք տառերը լինեն մեզ չհասած հատվածի սկզբնամասը և կապ չունենան «երկու» թվի հետ:

յում է Հայաստանում, ինչից, քերես, կարելի է ենթադրել, որ թաղվողը եղել է ոչ հայազգի, Հայոց արքայի օտարազգի գորավարներից մեկը:

Տառախալների առկայությունից, ոչ գրագետ հունարենից կարելի է ենթադրել, որ գրության կազմողը չի եղել ո՛չ հույն, ո՛չ էլ հայ (հակառակ դեպքում արքայանունը ճիշտ կգրվեր): Ելնելով երկրանվան Arman գրելաձևից հնարավոր է ենթադրել, որ գրության կազմողը ռենեցել է սեմական ծագում:

Ո՞վ կարող էր լինել արձանագրության մեջ նշվող Հայոց արքա Տիգրանը:

Մեր պատմությունից հայտնի այդ անունը կրող առաջին արքան Բ.ա. 6-րդ դարում իշխած Տիգրան Երվանդյանն է: Նրա թեկնածությունը բացառվում է այն պարզ պատճառով, որ նրա օրոք այդ ժամանակաշրջանում հունարենը չի կիրառվել մեր տարածաշրջանում:

Տիգրան Բ-ի հոր՝ Տիրան-Տիգրան Ա-ի Կապադովկիայում լինելու մասին որևէ տեղեկություն չունենք:

Հունագիր հուշարձանը կարող էր վերաբերել Տիգրան Բ-ի իշխանության ժամանակաշրջանին, ավելի որոշակի՝ Միհրդատ Եվպատորի դաշնակցությամբ նրա կապադովկիական արշավանքների (Բ.ա. 93 և 91 թթ.) տարիներին¹¹: Եթե այս կարծիքը հաստատվի, հունագիր հուշարձանը կարող է համարվել նշված արշավանքների մասին առաջին հայտնի միակ նյութական վկայությունը:

Չի բացառվում, սակայն, որ հունագիր հուշարձանը կապված լինի Տիգրան Գ-ի, որը Բ.ա. 20 թվականին Հռոմի կողմից ուղարկվեց Հայաստան¹², կամ Հայոց գահին հավակնող հռոմեա-

¹¹ Տիգրան Բ-ի կապադովկիական արշավանքների մասին կա մեծածավալ գրականություն. տես, օրինակ, Մանանդյան, 1977, էջ 145-146, 430-436; ՀԺՊ, 1971, էջ 558-561 (բաժնի հեղինակ՝ Գ. Խ. Սարգսյան) և այլն:

¹² Մանանդյան, էջ 285-287; ՀԺՊ, 1971, էջ 630-632 (բաժնի հեղինակ՝ Գ. Խ. Սարգսյան); Хачикян, 1999, Е., 1999, с 24-27:

կան դրածոներ Տիգրան Ե-ի (մոտ 6 թ.)¹³ և Տիգրան Զ-ի (60-61 թթ.) հետ¹⁴, որոնք անցել են Կապադովկիայով:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի արձանագրության երկրորդ հատվածը, որում հիշատակվում է թվական հաշված «աշխարհի արարչագործությունից»: Բանն այն է, որ «աշխարհի արարչագործությունից» հաշվարկվող մինչ օրս մեզ հայտնի տոմարները ի հայտ են եկել միջնադարում¹⁵: Այսինքն՝ այս դեպքում պետք է ենթադրել, որ հունարեն արձանագրության երկրորդ հատվածը ավելացվել է միջնադարում կամ էլ՝ Զ.ա. I – I դարերում մեր իրականության մեջ գոյություն է ունեցել «աշխարհի արարչագործությունից» հաշվարկվող տոմար: Նշենք նաև, որ փաստերի բացակայության պատճառով նշված և հնարավոր ենթադրություններից որևէ մեկն այսօր չի կարելի հաստատել կամ իսպառ մերժել...

Տիգրան Բ Մեծի պատկերաքանդակով և մեծածավալ հունարեն արձանագրությամբ կոթող է հայտնաբերվել Արևմտյան Հայաստանում, որը 1869 թ. Տրապիզոնի անգլիական հյուպատոսի կողմից ուղարկվել է Բրիտանական թանգարան: Հասել է այն Լոնդոն, թե ոչ, մեզ հայտնի չէ. համեմայն դեպքս, այն մինչ օրս չի հրատարակվել և դարձել Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանի պատմության սկզբնաղբյուր¹⁶...

¹³ Մանանդյան, 1977, էջ 295-297; ՀԺՊ, 1971, էջ 709-710 (բաժնի հեղինակ՝ Ս.Տ.Երեմյան); Хачикян, 1999, էջ 46-49:

¹⁴ Մանանդյան, 1977, էջ 332-336; ՀԺՊ, 1971, հ. I, էջ 740-749 (բաժնի հեղինակ՝ Ս.Տ.Երեմյան):

¹⁵ Դրանց մասին տե՛ս, օրինակ, Бикерман, 1976, էջ 65-72; Пронштейн, Кияшко, 1981, էջ 78-82 և այլն:

¹⁶ Տեղեկությունը հրատարակվել է «Աուգսբուրգյան թերթում», որից այն արտատպվել է «Բիրժեվլեն վեդոմոստի» թերթի 1869 թ. ապրիլի 25-ի համարում: Հաղորդագրության մեջ նշվում է, որ ի պատասխան Կ.պոլսի ռուս դեսպան գեներալ Իգնատևի հարցումին, թե ինչու՞ է թուրքական կառավարությունը երկար ժամանակ խոչընդոտել կոթողի տեղափոխմանը. մեծ վեզիրը պատասխանել է. «Դա արվում է ոչ ամենևին հմուրյունների մասին նոր օրենքի ուժով, այլ որովհետև կառավարությունը նախատեսում էր ոչնչացնել այն, որպեսզի չորրորդվի հայերի մեջ նիրհող ազգայնականության զգացումը»: Նշվում է նաև, որ դրանից դեռևս տարիներ առաջ Արևմտյան Հայաստանի տեղական կառավարիչները հրահանգ էին ստացել՝ ոչնչացնելու բոլոր հուշարձանները, որոնք կարող

Ուշագրավ հունարեն մի արձանագրություն է հայտնաբերվել 1819 թ. Ուրմիո լճից հարավ, Ջագատու գետի միջին հոսանքի շրջանում գտնվող Քարաֆտու լեռան¹⁷ վրա գտնվող ժայռափոր շինության մեջ: Դատելով կառույցի առանձնահատկություններից և երկտող հունարեն արձանագրությունից (նկ. 60), այն եղել է Վահագն-Հերակլեսին (որի անունը նշվում է բնագրում) նվիրված պաշտամունքային ամրացված կենտրոն¹⁸:

1898-1899 թթ. Կ.Ֆ.Լեհման-Հաուպտը ուսումնասիրություններ կատարեց Ֆարկին հնավայրի բերդի՝ իր կարծիքով՝ Տիգրանակերտի¹⁹ ավերակներում, հատուկ ուշադրություն դարձնելով ամրոցի մուտքի մոտ պարսպի շարվածքի հունարեն արձանագրության բեկորներին (նկ. 61-62)²⁰, որն իրենից առաջ նկատել են Բ. Թեյլորը 1865 թ. և պորտուգալացի ճանապարհորդ Ա. Թենրեյրոն դեռևս 1560 թվին: Արձանագրության պահպանված ութ քարերով (որոնք Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի կարծիքով սկզբնապես դասավորված են եղել հինգ շարքով, ընդ որում, առաջինը, որում պետք է լինեին արքայի անունը, չի պահպանվել), դժբախտաբար, հնարավոր չէ վերականգնել այն: Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի հետ

էին հիշեցնել հայերին իրենց փառավոր անցյալը: Հրահանգի իրականացման արդյունքում, ըստ թերթի, ոչնչացվել են բազմաթիվ դեռևս չընթերցված և այդպես էլ գիտությանը անհայտ մնացած սեպագիր արձանագրություններ (տե՛ս Ներսիսյան, 2002, էջ 402-403: Տեղեկությունը քաղված է Մատենադարանում պահվող Մսեր Մսերյանի արխիվից (թղթ. 193, վավ. 196): Այս չափազանց ուշագրավ հաղորդագրությունը մեր ուշադրությանը հրավիրեց պատմ. գիտ. դոկտոր Պարույր Մուրադյանը):¹⁷ Կ. Վ. Տրևերը հնարավոր է համարում, որ այս անունը լինի հին հայկական «Քարաֆտուն» տեղանվան աղավաղված տարբերակը (Тревеп, 1953, էջ 156, ծնթ. 1):

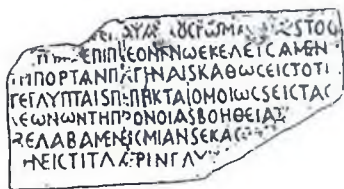
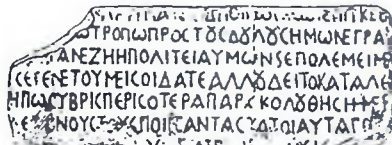
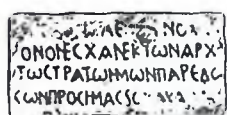
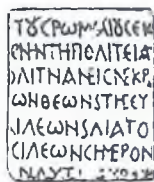
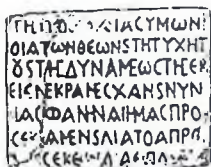
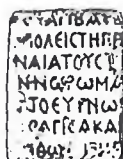
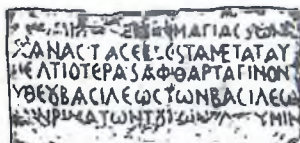
¹⁸ Հուշարձանի մանրամասն նկարագրությունը և դրա վերաբերյալ եղած գրականությունը տե՛ս Тревеп, 1953, էջ 156-162:

¹⁹ Տիգրանակերտի տեղադրությունը վերջերս կրկին դարձավ հատուկ քննության առարկա, ըստ որի արդյունքների՝ Ֆարկին հնավայրի ամրոցը եղել է ոչ թե Տիգրանակերտը, այլ Նվրկերտը (Հարությունյան, 2001, էջ 177-199, որտեղ քննվում են Տիգրանակերտի տեղադրության նախորդ տեսակետները և):

²⁰ Արձանագրության պահպանված հատվածները տե՛ս Lehmann-Haupt, 1908, էջ 497-520; Lehmann-Haupt, 1910, էջ 410-421; Тревеп, 1953, էջ 283-288, աղ. 88-90; Саркисян, 1960, էջ 76-86; Մարտիրոսյան, 1975, էջ 192 (հունարեն բնագրից թարգմանությունը՝ Հ.Բարթիկյանի):

ΗΡΑΚΛΗΣ ΔΕΚΥΓΓΕΙ
ΜΗΦΕΝ ΙΣΤΠΛΤΘΟΙΚΑΚΩΝ

Նկ. 60 Հերակլես-Վահագնին նվիրված արձանագրությունը
Քարափտու (Քարափտու՞ն) լեռան սրբավայրում



Նկ. 61 Ֆարկին հնավայրի ամրոցի հունարեն արձանագրություն-
ների սկզբնական դասավորությունն ըստ Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի

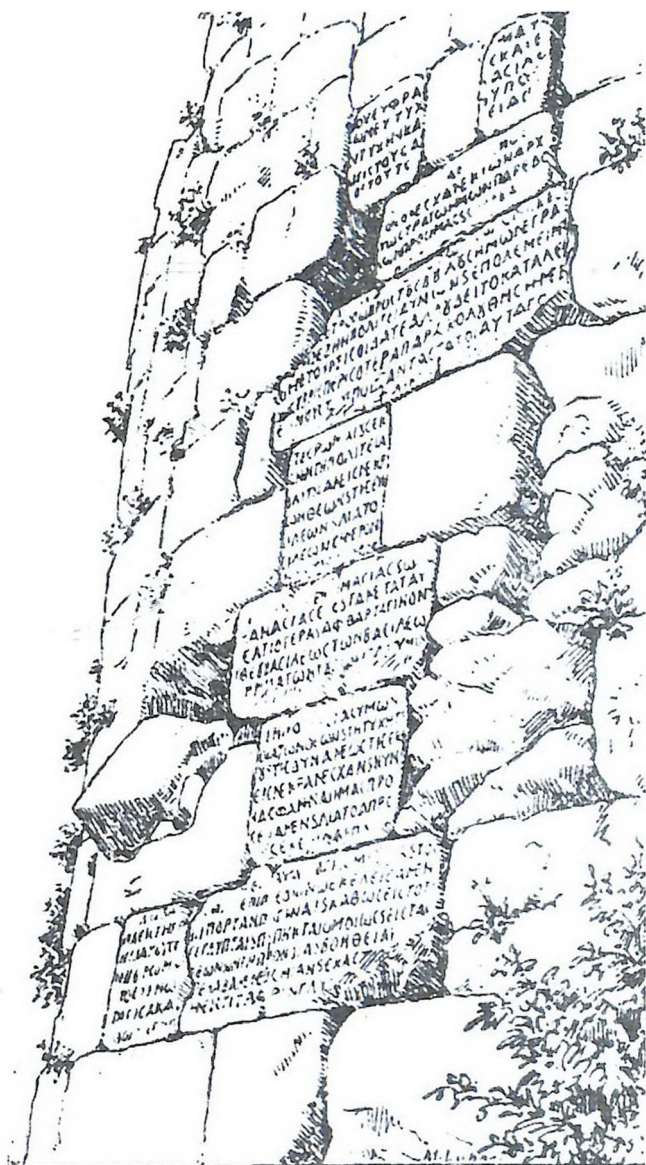
բնագրի ընթերցման ուղղությամբ ջանքեր են գործադրել ժամանակի հայտնի հնագրագետներ Ֆ.Հ. ֆոն Գաերթրիֆզենը, Թ. Նյոյդեկեն, Ու. ֆոն Վիլլամովից-Մյուլենդորֆը և Վ. Դիտտենբերգերը, սակայն չի հաջողվել վերականգնել ամբողջական և կապակցված մի բնագիր: Արձանագրության հնագրական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն պետք է գրված լինի III-IV դարերում, ինչի մասին են վկայում այդ ժամանակաշրջանին բնորոշ կցագրումների մեծ քանակությունը (միաձուլված են երկուսից մինչև չորս տառեր) և համառոտագրությունները: Պատկանված հատվածների քննությունից կարելի է հասկանալ, որ այն պարունակում է հայոց արքայի դիմումը²¹ քաղաքի բնակչությանը: Արքան, ինչպես նշում է Կ.Ֆ.Լեհման-Հաուպտը (և նրա հետ համաձայն են մյուս ուսումնասիրողները), հայոց թագավորն է, քանզի բնագրում պարսից արքան և հռոմեացիները հիշատակվում են երրորդ դեմքով: Արքան քաղաքի բնակչությանը դիմում է «ձեր համայնքը», «դուք» արտահայտություններով, ինչը Հին Հայաստանում քաղաքային ինքնավարության գոյությունը վկայող փաստերից է: Արքան հանդիմանում է քաղաքի համայնքին ապստամբելու համար, որին հետևել է իր ռազմական միջամտությունը:

«Ձեր համայնքն ասպատամբեց և սլաքար սկսեց [.....] հետ... Ահա թե ինչու մենք քաղաքը հանձնեցինք մեր զորքին, որ պեսզի կանխենք հետագա հանդգնությունը և որպեսզի ինչ-որ մասը չլսաստամբի կրկին» մեր դեմ: Իսկ այն չարիքը, որը դուք կրեցիք, թե ո՞վ էր դրա մեղավորը, ինքներդ գիտեք»:

Մեկ այլ հատվածում արքան հաղորդում է.

«...Ես հրամայեցի ամրացնել սա ... դարպասների մոտ, և ինչպես որ գրված է հրամանում, այնպես էլ փորագրել և ամրացնել: Ես հրամայեցի նույնպես, որ դարպասների մոտ բոլոր մյուս քաղաքների, որոնց մենք իշխում ենք աստվածների նախախնամությամբ և բարեհաճությամբ, նույնպես քանդակեն ճմնան արձանագրություններ»:

²¹ Գ.Խ.Սարգսյանն ուշագրավ գուգահեռ է անցկացնում Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» հունարեն տարբերակում պահպանված Տրդատ Գ-ի (քրիստոնեության պետականացումից առաջ գրած) հրովարտականությունի և Տիգրանակեսի արձանագրության սկզբնամասերի միջև (Սարգսյան, 1969, էջ 112-113):



Նկ. 62 Հունարեն արձանագրությամբ բարերը Ֆարկին հնավայրի ամրոցի շարվածքում

Արձանագրության մեջ պահպանված մի քանի արտահայտություններից («*նախնիների բախտ*», «*քչնամիների տապալում*», «*աստվածների բարեհաճություն*», «*արքայի բախտ*») Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտը եզրակացնում է, որ հեղինակ-արքան պետք է վտալիսնդիությունից և ինչ-որ խռովություններից հետո նոր վերադարձած ու հաստատված լինի գահին: Նրա կարծիքով՝ արձանագրության հեղինակը Պապ թագավորն է, որն այն կանգնեցրել է Չիրավի ճակատամարտից հետո:

Այս կարծիքը չեն կիսում Յ. Մարկվարտը, նրան հետևելով՝ Հ. Մանանդյանը, Գ. Խ. Սարգսյանը, Ա. Մարտիրոսյանը: Բանն այն է, որ արձանագրության մեջ հայոց արքան վկայակոչում է ոչ թե մեկ աստծո, այլ «աստվածների», իսկ պարսից արքային մեծարում է «աստված, արքայից արքա» պատվատիտոլոսներով, որից ելնելով՝ հիշյալ հեղինակները բացառում են Պապի կամ որևէ քրիստոնյա արքայի թեկնածությունը²²: Պապի թեկնածությունը մերժվում է նաև այն պատճառով, որ Տիգրանակերտը ավերվել էր նրա հոր՝ Արշակ Բ-ի օրոք, իսկ վերջինիս գահընկեցությունից հետո Աղծնիք նահանգը՝ Տիգրանակերտ քաղաքով, գտնվում էր պարսիկների ձեռքում: Յ. Մարկվարտն ու նրա կարծիքի հետևորդները արձանագրության հեղինակ են համարում Տրդատ Գ-ին, բնագրի ստեղծման ժամանակը համարելով նրա իշխանության առաջին՝ մինչև քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու ժամանակաշրջանը²³:

Արձանագրության հեղինակի հարցն, այդուհանդերձ, չի կարելի վերջնականապես լուծված համարել²⁴:

²² Յ. Մարկվարտը նկատում է, որ Պապի ժամանակ կարող էր լինել, նահանջ քրիստոնեությունից, ինչի պատճառով հայ եկեղեցին նրան վերագրել է դիվային հատկանիշներ, սակայն վերադարձ բազմաստվածությանը չի կատարվել (Markwart, 1930, էջ 150):

²³ Markwart, 1930, էջ 133-135; Մանանդյան, 1978, էջ 124-126; Саркисян, 1960, էջ 85-86; Մարտիրոսյան, 1975, էջ 160-169:

²⁴ Կ. Վ. Տրեբերը, հիմնականում, պաշտպանում է Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի մեկնաբանությունները՝ արձանագրությունը համարելով չորրորդ դարի վկայագիր (Тревер, 1953, էջ 283-288): Ավելի ուշ Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի թվագրման պաշտպանությամբ հանդես եկավ Լ. Ա. Ելնիցկին (Елницкий, 1961, էջ 207-211), որին սուր քննադատության ենթարկեց Գ. Խ. Սարգսյանը (Саркисян, 1960, էջ 226-231): 1960-ական թթ. կեսերին նշված հեղինակները շարունակեցին բանավեճը՝ հիմնականում կրկնե-

Թագավորական պարզևագրի արձանագրում է 1908 թ. Ապարանից գտնված Մեծ Հայքի Տրդատ արքայի հունագիր կոթողը (նկ. 63)²⁵, որը հաղորդում է հետևյալը.

1. Տիրիդատես
2. Մեծը, Մեծ
3. Հայքի թագա-
4. վորը տվեց
5. Գնթունու (տոհմից)
6. Հռոդոմիթրի²⁶
7. որդուն հուտեստ (°)
8. Նիզ նորաքաղաքը
9. ... փետրվարի ...²⁷

Ուսումնասիրողների շրջանում բուռն բանավեճ է ծավալվել արձանագրության հեղինակի ինքնության վերաբերյալ. ո՞ր Տրդատն է մա՝ Ա-ն, Բ-ն, թե Գ-ն²⁸: Բանավեճն այսօր էլ չի կարելի ավարտված համարել:

յով իրենց մախորդ փաստարկներն ու եզրահանգումները (Սարգսյան, 1966, էջ 66, ուր քննադատված է Լ. Ա. Ելնիցկու 1965 թ. լույս տեսած հոդվածը)...

²⁵ Արձանագրությունը հայտնաբերել է հայագետ Գ. Հովսեփյանը: Այն մախապես գտնվել է մոտակա ամրոցի ավերակներում: Առաջին անգամ հրատարակել է Մ. Ի. Ռոստովցևը՝ Վ. Վ. Լատիշևի, Ն. Յ. Մառի, Յ. Ի. Սմիրնովի և Վ. Վ. Բարտոլդի աջակցությամբ (Ростовцев, 1911, էջ 1-32, հավելվածում՝ լուսանկարը): Արձանագրության ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Հ. Հ. Մանանդյանը, Կ. Վ. Տրևերը, Բ. Առաքելյանը, Լ. Ա. Ելնիցկին, Ս. Գ. Կրկյաշարյանը և ուրիշներ: Բնագիրը բերում ենք Ս. Գ. Կրկյաշարյանի թարգմանությամբ (ՀԺՊՔ, 1981, էջ 362-363):

²⁶ Ս. Գ. Կրկյաշարյանի կարծիքով սա հայերեն Վարդ-Միր անվան հունարեն թարգմանությունն է (ՀԺՊՔ, 1981, էջ 363):

²⁷ Ամսանունից առաջ պետք է լիներ տարեթիվը, ինչը, սակայն, հողմահարվելու պատճառով չի պահպանվել: Մ. Ի. Ռոստովցևը, հիմք ընդունելով Վ. Վ. Լատիշևի դիտարկումը, ըստ որի հողմահարված մասում վատ պահպանված նշանների հետքերը պետք է կարդալ K (20) կամ I (10) և X (600), ստանալով 620 կամ 610 թ., որը Սելևկյան տոմարում համապատասխանում է Ք.հ. 298 կամ 308 թ., եզրակացնում է, որ արձանագրության հեղինակը Տրդատ III-ն է (Ростовцев, 1911, էջ 14-15):

²⁸ Հ. Հ. Մանանդյանը և Լ. Ա. Ելնիցկին, հետևելով Մ. Ի. Ռոստովցևին, բնագրի հեղինակ են համարում Տրդատ Գ-ին (Մանանդյան, 1978, էջ

1911 թ. Արմավիրի բլրի հարավային լանջին գտնվեց մի մեծ քար՝ երեք հունարեն արձանագրություններով²⁹ (նկ. 64-66), որոնց վերձանության ուղղությամբ առաջին քայլերը կատարվեցին Յ. Ի. Սմիրնովի կողմից: Հեղինակի մահվան պատճառով ուսումնասիրությունը կիսատ մնաց, իսկ նրա գրառումները տրվեցին Ա. Ի. Բոլտունովային՝ այն շարունակելու հանձնառությամբ³⁰:

1927 թ. (1911 թ. հայտնաբերվածից 10-12 մետր հեռավորության վրա) Արմավիրում գտնվեց նոր քար՝ չորս հունարեն արձանագրություններով (նկ. 67-69): Հատուկ ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ բոլոր յոթ արձանագրություններն էլ գրված են ոչ թե վիմագիր կոթողային, այլ մագաղաթի և խեցեղենի գրառումներում տարածված ոճով: Չորս արձանագրություններից երկուսի մեկնաբանումն առաջին անգամ կատարեց Ս.Տեր-Հակոբյանը³¹: Ըստ նրա՝ առաջին հատվածը «մի բարեկամական ողջունագրում է Միթրա և Օրոնտ թագավորների»³²: Երկրորդ հատվա-



Նկ. 63 Ապարանի արձանագրությունը

126; Елницкий, 1958, էջ 148-150), Կ. Վ. Տրևերը՝ 217-222 թթ. իշխած Տրդատ Բ-ին (Тревер, 1953, էջ 271-283), Ս. Գ. Կրկյաշարյանը, Գ. Ս. Մուրադյանը՝ Տրդատ Ա-ին (Կրկյաշարյան, 1971, էջ 202; Мурадян, 1981, էջ 84), իսկ Բ. Ն. Առաքելյանի կարծիքով՝ բնագրի հեղինակ հավասար կերպով կարող է լինել և՛ Տրդատ Ա-ն, և՛ Տրդատ Գ-ն (Առաքելյան, 1940, էջ 78)...

²⁹ Արձանագրությունները կրող քարը հայտնի է եղել դեռևս 1908 թ.. բայց քանի որ այն հետազոտության առարկա է դարձել 1911-ից, գիտական շրջանառության մեջ է մտել վերջին թվականը (Тер-Аветисян, 1941, էջ 61; Болтунова, 1942, էջ 35-37; Тревер, 1953, էջ 114-117):

³⁰ Յ.Ի.Սմիրնովի գրառումները շուրջ չորս տասնամյակ անց հրատարակեց Կ. Վ. Տրևերը (Тревер, 1953, էջ 148-156):

³¹ Տեր-Հակոբյան, 1935, էջ 143-150:

³² Տեր-Հակոբյան, 1935, էջ 148:

ծում ընթերցելով սելեկյան ամսանունները՝ նա կարծում է, որ այն Հայաստանում սելեկյան տոմարի անցման պաշտոնական որոշման արձանագրումն է: Եվ արձանագրության երկրորդ տողի տառերը («զ» և «ա») համարելով թվական՝ 31, հաշվելով սելեկյան թվարկության սկզբից (Ջ.ա. 313-31 = Ջ.ա. 282 թ.), ստացավ, իր կարծիքով, բնագրերի և հիշատակվող դեպքերի ու անձանց ժամանակաշրջանը³³: Գայթակղիչ այս բացատրությունը հետագայում մերժվեց Կ. Վ. Տրևերի կողմից, քանի որ այդ տառերը պարզապես բաց են թողնվել երկրորդ ամսանունից, ապա լրացվել («Ապելլաիոս»-ի փոխարեն գրված է Ապելիոս)³⁴: Նույն այս արձանագրության մեջ բաց է թողնված երրորդ ամսանունը, որն ավելացվել է լուսանցքի համապատասխան տողի դիմաց (նկ. 68). դա կարող է վկայել գրագրի ոչ այնքան լավ իմացության մասին:

1927 թ. Արմավիրի պեղումների արդյունքների մասին ընդհանրացնող հրապարակումով հանդես եկավ Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանը, որում նա արձանագրությունների չափագրության հետ ներկայացրեց նաև չորս բնագրերի համառոտ բովանդակություններն՝ ըստ Ա. Ի. Բոլտունովայի (Ամիրանիշվիլի) նախնական հաղորդման: Հաղորդման համաձայն՝ արձանագրությունները վերաբերում են Ջ.ա. II դարին: Դրանցից առաջինը հայոց արքաներից մեկի նամակն է մյուսին, երկրորդը բարեմաղթություն է Պոնտոսի արքա Փառնակեսին տարվա բոլոր 12 ամիսների ընթացքում, որը, հավանաբար, գրել է հայոց Արտաշես արքան (ենթադրության պատճառը հայոց արքայի անվան պահպանված առաջին երկու տառերն են՝ «Ար»), երրորդը՝ ողջունագրում է Նումենիոսին, չորրորդը Սելեկյան արքաներից մեկի դեպի Հայաստան կատարած արշավանքը նկարագրող բանաստեղծական հատված է³⁵:

Շարունակելով Յ. Ի. Սմիրնովի աշխատանքները՝ Ա. Ի. Բոլտունովան 1942 թ. ներկայացրեց Արմավիրից հայտնաբերված բոլոր յոթ բնագրերի նախնական ընթերցումը³⁶, որի վերաբերյալ

³³ Տեր-Հակոբյան, 1935, էջ 148-149: Նշենք, որ էջ 149-ում հեղինակի կատարած ձեռագիր ընդօրինակությունները թերի են:

³⁴ Тревер, 1953, էջ 137:

³⁵ Тер-Аветисян, 1941, էջ 61-62:

³⁶ Болтунова, 1942, էջ 35-61:

իրենց դիտարկումները հայտնեցին Բ. Գրակովը³⁷, Հ. Հ. Մանանդյանը³⁸, Գ. Ի. Գոյանը³⁹, Կ. Վ. Տրևերը⁴⁰ և ուրիշներ: Արձանագրությունների վնասվածությունը տարակարծությունների առիթ է դարձել ուսումնասիրողների շրջանում՝ կապված ոչ միայն առանձին բառերի ու հատվածների, այլև ամբողջական արձանագրությունների մեկնաբանման հետ:

Առաջին բնագիրը 8 տողանոց չափածո մի հատված է (նկ. 64), որի առաջին տողում Յ. Ի. Սմիրնովը Ս. Ա. Ժեքելովի օգնությամբ ընթերցում է «Գործեր և օրեր» խրատական պոեմի հեղինակ Հեսիոդոսի, իսկ երկրորդում՝ նրա եղբայր Պերսեսի անունները: Բնագիրը բավականին վնասված է, չնայած դրան, ակնհայտ է, որ այն չափածո ստեղծագործություն է՝ գրված վեցտոնյա տաղաչափությամբ⁴¹: Ըստ Ա. Ի. Բոլտունովայի՝ արձանագրության ընդհանուր իմաստը բարոյախրատական է, որում դրսևորվում է հնի ու նորի հակադրությունը⁴²: Ընդունելով Ա. Ի. Բոլտունովայի ընթերցումն ու իմաստի բարոյախրատական լինելը՝ Հ. Հ. Մանանդյանը, վկայակոչելով Հեսիոդոսի և նրա եղբոր մասին հին աղբյուրներում պահպանված կենսագրական տեղեկությունները, գտնում է, որ այն «դատապարտում է ժառանգական գույքի անարդար բաժանումը և խրատում է մոտիկ ազգականներին ապրել խաղաղ ու համերաշխ և աջակցել ու օգնել միմյանց»⁴³: Կ. Վ. Տրևերը, ևս նշելով, որ սա բարոյա-խրատական բովանդակությամբ գրական ստեղծագործության հատված է, մատնանշում է Հեսիոդոսին վերագրված գուշակությունների շնորհի մասին տեղեկությունները. դրանով իսկ բացատրելով նրա անվան առկայությունը մի տեղում, որն, ըստ իր տեսության, եղել է Արամանյակին նվիրված գուշակությունների սոսյալ անտառը⁴⁴...

³⁷ Граков, 1946, էջ 166-168. Հեղինակը հիմնականում ընդունում է Ա. Ի. Բոլտունովայի ընթերցումները՝ կատարելով մի քանի լրացումներ և ճշգրտումներ:

³⁸ Մանանդյան, 1946 (հայերեն և ռուսերեն):

³⁹ Гоян, 1952, էջ 138-161:

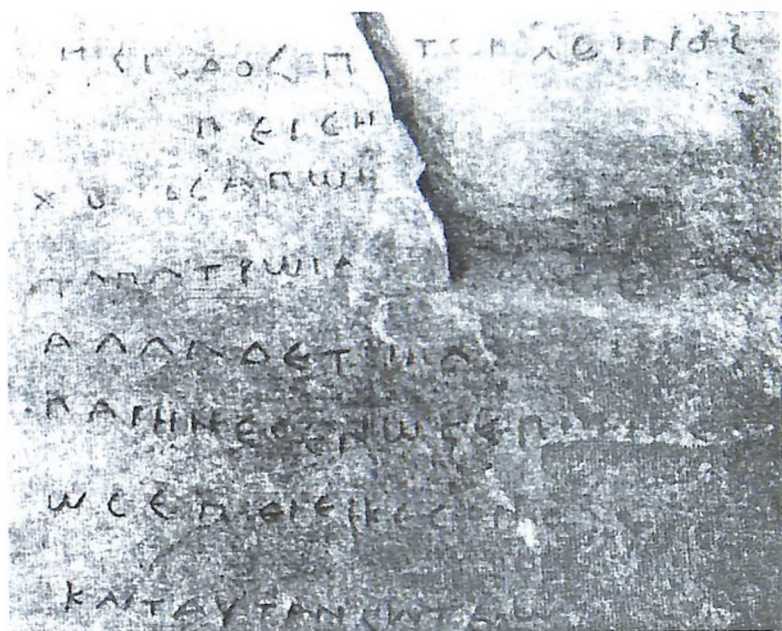
⁴⁰ Тревер, 1953, էջ 104-147:

⁴¹ Тревер, 1953, էջ 149-151:

⁴² Болтунова, 1942, էջ 37-38:

⁴³ Մանանդյան, 1946, էջ 5-6:

⁴⁴ Тревер, 1953, էջ 120-122:



Η ΚΙΟ ΔΟΣ Π ΤΕΚΛΕΙΝΟΣ
ΕΠΕΙ ΠΕΡΗ
ΧΩΡΟΣΑΡΩΙ

ΤΑΡΑΤΡΩΙΑ

ΑΛΛΑΔΕΤΟΙΑ

ΠΑΡΗΝΕΣΕΝΩΣΕΠΙΚΙΒΕΣ
ΩΣΕ

ΠΕΙΕΚΕΣΟΝ

ΚΑΙΤΑΥΤΑΝΕΩΤΕΙ

Նկ. 64 Արճափիի առաջին արձանագրությունը

Երկրորդ հատվածը (քանդակված է առաջինի աջ կողմում) նույնպես չափածո է՝ գրված յամբական չափով: Այն բաղկացած է 12 տողերից (նկ. 65), որոնցից առաջինը (խիստ վատ պահպանված), թերևս, վերնագիրն է: Վերնագրին հաջորդող առաջին տողն ընթերցվում է. «Չկա որևէ տեղ ավելի ռազմատենչ աստվածուհի»: Վերջինս նույնացվում է հայոց Անահիտ դիցուհու հետ⁴⁵: Հաջորդ տողերն ասվում են դիցուհու անունից, որում նա սպառնում է իսկապես պատժել մարդկանց վատ արարքները: Այստեղ ևս Ա. Ի. Բոլտունովան և Հ. Մանանդյանը տարակարծիք են. Ա. Ի. Բոլտունովան դիցուհու խոսքում տեսնում է սպառնալիք ընդդեմ «անարդարացի և վատ սկզբունքների»⁴⁶, իսկ Հ. Հ. Մանանդյանը՝ կալվածքների անարդարացի բաժանման⁴⁷: Կ. Վ. Տրևերը այս հատվածի վերջում և հաջորդում ընթերցում է «[գուշակություն], առաքված քամու փչելով (շնչով)» արտահայտությունը՝ համարելով իր տեսության հաստատում: Բացի այդ, նա առաջին վնասված տողում (որը պետք է լիներ վերնագիր) պահպանված 7 տառերից վերջին երեքը (ΔΗΩ) համարում է երկրի և պտղաբերության, նաև օրենսդիր աստվածուհի Դեմետրայի անվան տարբերակներից մեկը⁴⁸:

Երկու հատվածների տաղաչափության, բովանդակության և դարձվածքների վելյութությունից Յ. Ա. Սմիրնովը և Ա. Ի. Բոլտունովան եզրակացնում են, որ սրանք ինչ-որ անհայտ ողբերգության հատվածներ են, որի հեղինակը քաջածանոթ է եղել Հեսիոդոսի, Սոֆոկլեսի, Եվլիպիդեսի և Մենանդրոսի ստեղծագործություններին: Նրանք հավանական են համարում, որ սա տեղական պոետի ստեղծագործություն է և գտնում, որ նա, ըստ երևույթին, հայոց Արտավազդ Բ արքան է: Նման եզրակացության համար հիմք են տալիս Արտավազդ Բ-ի արքունիքում Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներ»-ի բեմականացումը և Պլուտարքոսի տեղեկությունը նույն արքայի հունարենով գրած ողբերգություն-

⁴⁵ Болтунова, 1942, էջ 38-41; Մանանդյան, 1946, էջ 6-8:

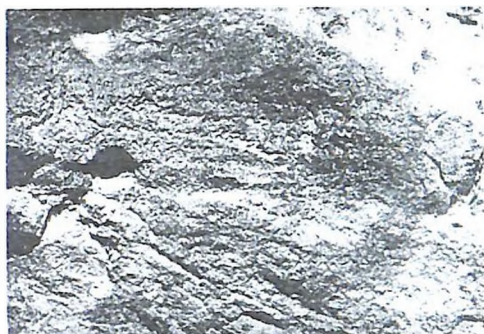
⁴⁶ Болтунова, 1942, էջ 40:

⁴⁷ Մանանդյան, 1946, էջ 7-8: Այդ կարծիքը նա հիմնավորում է բնագրի 9-10-րդ տողերի իր առաջարկված թարգմանությամբ՝ «այն տունը, որ վատ ու անարդար կերպով է սահմանատվում՝ ինքն իրեն փորում է գերեզման»:

⁴⁸ Тревер, 1953, էջ 122-128:

ΔΙΣΤΙΔΗΩ

ΠΥΚΞΙΣΤΙΔΟΥ: ΛΥΠΟΛΕΜΙΚΩΤΕΡΑΘΕΟΣ
 ΑΥΤΗΓΙΛΑ ΚΩΛΥΣΙΑΥΤΗΔΕΙΜΑΤΑ
 ΑΛΛΟΥΤΕΡΕΙΣΩ ΚΟΜΠΟΝΕΞΟΙΣΩΛΟΓΩΝ
 ΟΥΤΕΝΔΕΟΝΤΑΤΗΚΑΛΗΘΕΙΑΚΕΓΩ
 ΕΡΕΙΓΑΡΕΞΩ ΑΓΛΟΛΟΥΣ ΚΗΝΩΜΑΤΩΝ
 ΑΥΣΤΙΔΗΚΙΒΔΗΛΟΝΑΝΟΙΩΠΟΙΣΚΑΚΟΝ
 ΓΩΞΑΦΑΥ ΚΑΙΦΟΟΝΟΣΤΟΥΜΗΦΟΟΝ
 ΙΔΙΚΑΙΩΣΜΗΚΑΛΩΣΩΡΙΣΜΕΝΟΣ
 ΥΤΟΝΚΑΘΑΥΤΟΝΤΥΜΒΟΝ: ΥΝΕΙΔΟΜΟΣ
 ΔΗΡΕ ΩΝΑΚΟΩΝΑΛΛΑΤΟΔΕΞΩ
 ΤΕΛΑ Σ ΤΕ ΦΟΡΑΘΕΗΛΑΤΟΝ



Նկ. 65 Արմավիրի երկրորդ
 արձանագրությունը
 (գծանկարը և երկու հատվածների
 լուսանկարները)



ների ու այլ ստեղծագործությունների մասին, որոնցից մի քանիսը պահպանվել և հայտնի էին նրա ժամանակներում, Հայաստանի սահմաններից դուրս⁴⁹:

1911 թ. հայտնաբերված քարի երրորդ բնագիրը (նկ. 66) հնգատող նվիրատվական մի արձանագրություն է, որը Ա. Ի. Բոլտունովան վերծանում է. «*չորս ձի, մեկ կառք՝ նվիրաբերված Եվտիխարմիդասի, և մի փոքր նկար՝ Պելամիդեսի կողմից*»: Հետևելով Ս. Դ. Լիսիցյանի ցուցումին՝ Ա. Ի. Բոլտունովան հակված է ուղիղ կապ տեսնելու չորս ձի և մի կառք նվիրաբերելու (ինչը, թերևս, առնչվում է Արևի պաշտամունքին) և Արտավազդ Բ-ի դրամներին պատկերված քառաձի կառքի միջև⁵⁰: Նրա ընթերցման հետ համաձայնելով՝ Հ. Հ. Մանանդյանը ենթադրում է Արմավիրում Զ.ա. III-II դարերում հունական գաղութի և տաճարի գոյություն⁵¹, ինչն, իրավացիորեն, սուր քննադատության է ենթարկում Կ. Վ. Տրևերը⁵²: Յ. Ի. Սմիրնովը ընթերցման առաջին փորձի ժամանակ հնարավոր էր համարում առաջին անվան մասնատումը և բնագրի երրորդ տողի երկրորդ կեսում «Խարմի» անվան ընթերցումը՝ այն համարելով Հարմա նահապետի անունը⁵³: Կ. Վ. Տրևերը համաձայնելով Յ. Ի. Սմիրնովի հետ, խիստ տրամաբանական է համարում այստեղ Հարմայի հիշատակությունը (որին, ըստ հայոց ազգային ավանդության, Գեղամ նահապետը ծնելով Արմավիրում՝ թողել է այնտեղ, և ինքը հեռացել էյուսիս-արևելք), մանավանդ, որ Արմավիրում, ըստ Մովսես Խորենացու, Արևի և Լուսնի աստվածների կողքին պաշտվել են հայոց արքաների նախնիները⁵⁴: Ուստի առաջարկում է բնագրի հետևյալ ընթերցումը. «*Չորս ձի [և] կառք՝ (նվիրաբերված) Հարմային. Պելամիդեսի պնակիտն [է]*»: Բացի այդ, Կ. Վ. Տրևերը հատուկ ուշադրություն է դարձնում բնագրից աջ, երրորդ տողի ուղղությամբ պահպանված «*[գուշակություն]*»,

⁴⁹ Болтунова, 1942, էջ 40-42; Тревер, 1953, էջ 127-128:

⁵⁰ Болтунова, 1942, էջ 42-43:

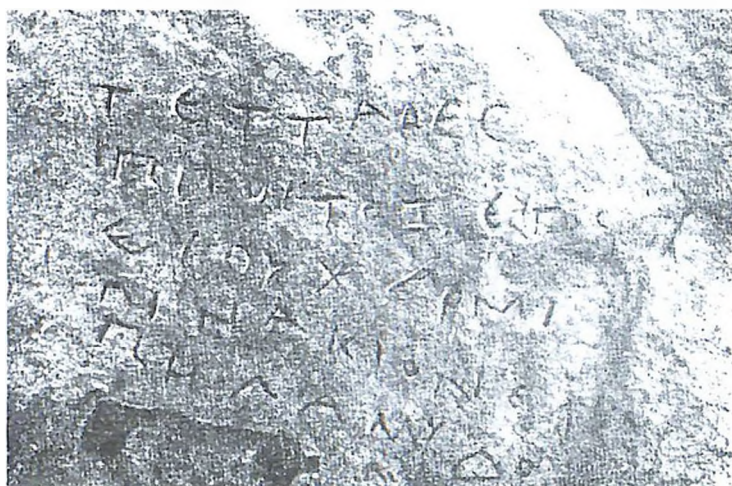
⁵¹ Մանանդյան, 1946, էջ 8-10:

⁵² Тревер, 1953, էջ 130:

⁵³ Тревер, 1953, էջ 154-155:

⁵⁴ Մովսես Խորենացի, գիրք Ա, գլ. ԺԲ և գիրք Բ, գլ. ՀԷ:

Τ Ε Τ Τ Α Ρ Ε Σ
 Ι Π Π Ο Ι Τ Ο Ι Ε Υ Γ Ο Σ
 Ε Υ Θ Υ Χ Α Ρ Μ Ι
 Π Ι Ν Α Κ Ι Ο Ν Ε Ι
 Π Η Λ Α Μ Υ Δ Ο



Նկ. 66 Արմավիրի երրորդ արձանագրությունը

առաքված քանու փչելով (շնչով)» արտահայտությանը, որն առկա է նաև երկրորդ բնագրում⁵⁵:

Առաջին երկու բնագրերի՝ Արտավազդ Բ-ի հեղինակած ողբերգության հատվածները լինելու հարցում համամիտ լինելով Յ. Ի. Սմիրնովի և Ա. Ի. Բոլտունովայի կարծիքներին, Գ. Ի. Գոյանը փորձում է ավելի հիմնավորել այդ տեսակետն՝ ուշագրավ թատերագիտական բնությանը: Նա միանգամայն հավանական է համարում, որ նման մի հատված է նաև երրորդ բնագիրը, որը ոչ թե առանձին մկրատական արձանագրություն է, այլ՝ միևնույն ստեղծագործության կտորներից մեկը, որը նա պայմանականորեն, ըստ առաջին հատվածի սկզբնատողի, կոչում է «Ռազմատենչ աստվածուհին»⁵⁶:

Չորրորդ՝ 1927 թ. գտնված առաջին՝ II տողանոց բնագիրը (նկ. 67), որն, ըստ Ա.Տեր-Հակոբյանի, «մի բարեկամական ողբունագրում է Միթրա և Օրոնտ թագավորներին»⁵⁷, Ա. Ի. Բոլտունովան համարում է Արտաշես Ա արքայի դիմումը Եբրոնտ արքային՝ թարգմանելով հետևյալ կերպ. «*Արքա Արտաշես] Մադոնիքոն Միթրասը ողջուն է հղում Եբրոնտ արքային: Եթե դու ողջ-առողջ տալրում ես. տալս լավ կլիներ. որ ողջ-առողջ տալրեր նաև նրա սեբրունդը: Ողջ-առողջ լինելով՝ դու կբոլորես թագավորությունը...*»: «Արտաշես» անունը նա վերականգնում է՝ կարծելով, որ առաջին տողի վերջին երկու տառերը՝ «ա» և «ր», արքայանվան կրճատումն են: Հաջորդ երկու բառերը նա համարում է տիտղոսներ⁵⁸: Հ. Հ. Մանանդյանը չընդունելով նման մեկնաբանությունը՝ առաջարկում է բնագրի առաջին տողի վերջին երկու տառերը միացնել երկրորդ տողին և, կատարելով մի տառի փոփոխություն՝ չորս տողերը կարդալ. «*Արմավիրցիների թագավոր Միթրասը բարև է ուղարկում Երվանդ թագավորին*»: Միթրասին նա նույնացնում է Մովսես Խորենացու հիշատակած Երվանդ արքայի եղբայր Երվազ քրմապետի հետ⁵⁹: Կ. Վ. Տրևերը հիմնականում համաձայնե-

⁵⁵ Тревер, 1953, էջ 128-133: Վերջին արտահայտությունը չկա Ա. Ի. Բոլտունովայի մոտ. Կ. Վ. Տրևերը վկայակոչում է 1911 թ. արշավախմբի մասնակիցների արխիվային փաստաթղթերը:

⁵⁶ Гоян, 1952, էջ 138-161:

⁵⁷ Տեր-Հակոբյան, 1935, էջ 148:

⁵⁸ Болтунова, 1942, էջ 43-44:

⁵⁹ Մանանդյան, 1946, էջ 18-22:

Ο ΒΑΚΙΛΕΥΚΑΡ
 ΜΑΔΟΕΙΡΩΝ
 ΜΙΘΡΑΚΕΡΟΝΤΗ
 ΒΑΚΙΛΕΙΧΑΙΡΕΙΝ
 ΙΕΡΡΩΚΕΥΑΝΕΧΟΙ
 ΥΓΙΑΙΝΕΙΝ ΔΕΚΑΙΤΑ ΕΓ
 ΓΟΝΑΥΤΟΥ ΥΓΙΑΙ
 ΝΩΝ ΤΗΝ ΒΑΚΙΛΕΙ
 ΑΝΔΕΑΤΕΛΕΚΕΙΚ.
 ΤΕ ΚΙΒΙΟΥ
 Δ



Նկ. 64 Արժավիրի չորրորդ արձանագրությունը

լով Ա. Ի. Բոլտունովայի ընթերցման և Հ. Հ. Մանանդյանի ուղղումների հետ՝ բարեհաջող թագավորության գուշակություն ու առողջության մաղթանք պարունակող այս բնագրի նպատակադրումը ևս կապում է քրմական գուշակության հետ⁶⁰:

1927 թ. գտնված երկրորդ բնագիրը (ընդհանուր թվով՝ հինգերորդը, 13 տող, նկ. 68) Ս.Տեր-Հակոբյանը իրավացիորեն համարել էր սելևկյան օրացույցի ամիսներ, սակայն չէր նկատել վերջին տողում «Փառնակ» անվանը հետևող շարունակությունը, որն, ըստ Ա. Ի. Բոլտունովայի, ողջույն-մաղթանք է՝ ուղղված Պոնտոսի Փառնակ արքային (Ք.ա. 190-169 թթ.)⁶¹: Սրան ևս առարկում է Հ. Հ. Մանանդյանը՝ գտնելով, որ 13-րդ տողի սկզբում նշված է ոչ թե արքայանունը, այլ 13-րդ հավելյալ ամիսը (epagomenia), որը կոչվել է լուսնի «Փառնակ» մականունով, իսկ առողջության մաղթանքն ուղղված է Արմավիրի քրմապետ Միթրասից Երվանդ արքային⁶²: Կ. Վ. Տրևերը մերժելով թե՛ Ա. Ի. Բոլտունովայի և թե՛ Հ. Հ. Մանանդյանի մեկնաբանությունները, շեշտում է Փառնակի՝ Լուսնի աստծո անվանումներից մեկը լինելը և այն համարում ամիսների հովանավոր աստվածություն՝ կրկին դիտարկելով իր տեսության համատեքստում (թեպետ չի բացառում նաև անձնանուն լինելը)⁶³:

Օրացույց-արձանագրության տակ փորագրված է վեցերորդը (1927 թ. երրորդը, նկ. 69), որից նշմարելի են միայն հինգ վատ պահպանված տողեր: Դրանցում հիշատակվում է «հելլեն Նումենիոսը», որին Ա. Ի. Բոլտունովան հակված է նույնացնելու Ք.ա. II դարի համանուն պատմական մի գործչի հետ⁶⁴: Հ. Հ. Մանանդյանը և Կ. Վ. Տրևերը ձեռնալախ են մնում եզրակացություններ կատարելուց⁶⁵:

⁶⁰ Тревер, 1953, էջ 134-137:

⁶¹ Болтунова, 1942, էջ 44-45:

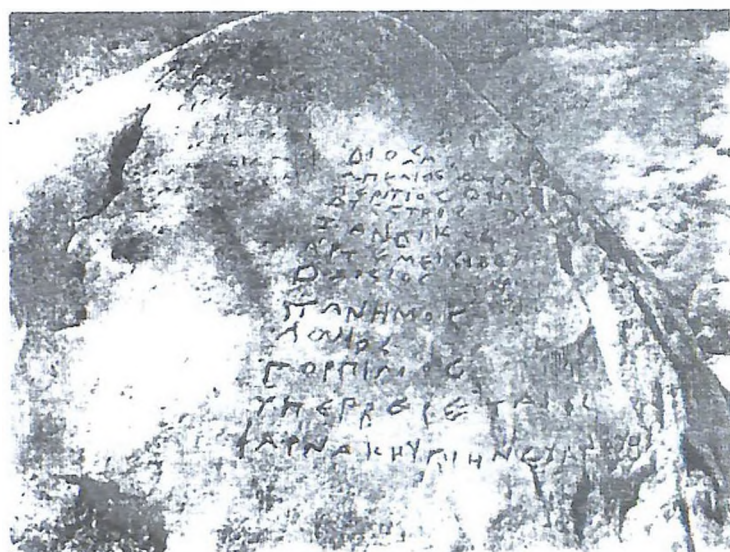
⁶² Մանանդյան, 1946, էջ 22-24:

⁶³ Тревер, 1953, էջ 137-140:

⁶⁴ Болтунова, 1942, էջ 45-46:

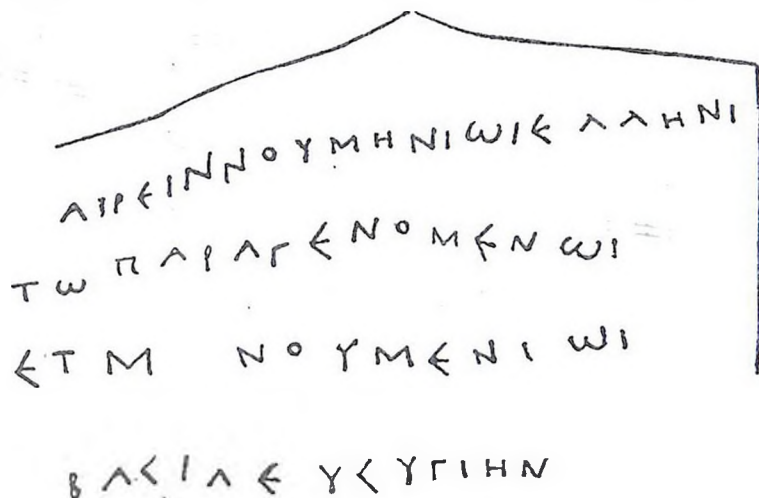
⁶⁵ Մանանդյան, 1946, էջ 24-25; Тревер, 1953, էջ 140-142:

ΔΙΟΣ
 ΛΑ
 ΑΠΕΛΙΟΣ ΑΥΑ
 ΠΕΡΙΤΙΟΣ ΟΝΙ
 ΔΥΚΤΙΟΣ ΟΣ
 ΞΑΝΔΙΚΟΣ
 ΑΡΤΕΜΕΪΚΙΟΣ
 ΔΑΙΚΙΟΣ
 ΠΑΝΗΜΟΣ
 ΛΩΙΟΣ
 ΓΟΡΠΙΛΙΟΣ
 ΥΠΕΡΒΕΡΕΤΑΙΟΣ
 ΑΙΝΑΚΗΥΓΙΗΝΕΥΑΝΕΧΟΥ



Նկ. 68 Արմավիրի հիմներուդ արձանագրութիւնը

Յոթերորդ (1927 թ. գտնված չորրորդ բնագիրը՝ բաղկացած 11 տողից) գտնվում է վեցերորդի տակ և չափածո է: Ա. Ի. Բոլտունովայի մոտ բերված է այս բնագրի միայն տառադարձումը (առանց լուսանկարի և գրչանկարի) և հետագա ուսումնասիրողները, դժգոհությամբ այդ փաստը նշելով հանդերձ, չեն փորձել լրացնել այդ բացը: Պահպանված մասերից, ըստ Ա. Ի. Բոլտունովայի,



ԱՐԲԻՆՆՕՄԻՆՈՒԿ ԼԼԻՆԻ
 ԴՊԱՐԼԵՆՈՄԵՆՈՒ
 ԷՏՄ ՆՕՄԵՆՈՒ
 ՅԱԿԼԵՄԿԻՆՆ

Նկ. 69 Արմավիրի վեցերորդ արձանագրության գծանկարը

վայի, կարելի է հասկանալ, որ նկարագրվող դեպքերը տեղի են ունեցել Ք.ա. 160-ական թթ., որոնց մասին մախորդ բնագրից արդեն հայտնի Նումենիոսը պատմում է Սելևկյան Անտիոքոս Դ Եպիփանես արքայի քույր Լաոդիկային, որը բնագրում հանդես է գալիս ոչ թե անունով, այլ թագուհիներին տրվող «փիլադելփոս» պատվանունով: Նա հաղորդում է տխուր լուրը, նշելով, որ դրանում չկա «անփառունակ ոչինչ», և հայտնում, թե նրա ամուսինը, որ տիրացել էր «զեղեցիկ Հայաստան երկրին», սպանվել է իր զինվորներից՝ «շունչը փչելով զենքը ձեռքին»: Իր այս մեկնաբանությունը Ա. Ի. Բոլտունովան փորձում է հիմնավորել ժամանակաշրջանի պատմական դեպքերի քննությամբ⁶⁶:

⁶⁶ Болтунова, 1942, էջ 46-54:

Հ. Հ. Մանանդյանն այս դեպքում ևս, ընդունելով Ա. Ի. Բոլտունովայի ընթերցումը, չի համաձայնում նրա մեկնության հետ: Նա իրավացիորեն նշում է, որ նախ Անտիոքոս Դ-ի մահվան պատմությունը, ըստ տրամաբանության, պետք է արձանագրվեր ոչ թե Արմավիրում, այլ Սելևկյանների կենտրոնական որևէ նստավայրում, բացի այդ, սկզբնաղբյուրներից հայտնի է, որ այդ արքան ոչ թե սպանվել, այլ ծանր հիվանդացել ու մահացել է Էլամում: Նա կարծում է, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է Բ.ա. III դարավերջի իրադարձություններին. զենքը ձեռքին, իր զինվորներից սպանված արքան, Մեծ Հայքի Երվանդ Վերջին արքան է, որը, համաձայն Մովսես Խորենացու հաղորդումների, սպանվել է Երվանդաշատում Արտաշեսի զորքերի հարձակման ժամանակ իր զինվորներից մեկից: Այնուհետև Արտաշեսը հրամայել է նրան թաղել և մահարձան կանգնեցնել: Հ. Հ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ Նումենիոսը Երվանդ արքայի մահվան գույժը հայտնում է նրա քույր-թագուհուն, որը հիշվում է միայն «փիլադելփոս» պատվանունով, իսկ Երվանդ արքայի դին փոխադրվել է Արմավիր, և 1927 թ. գտնված քարը, հավանաբար, եղել է նրա մահարձանի մի մասը⁶⁷: Կ. Վ. Տրևերը ընդունելով Հ. Հ. Մանանդյանի կողմից Ա. Ի. Բոլտունովայի մեկնության քննադատությունը՝ իր հերթին քննադատում է Հ. Հ. Մանանդյանին (հատկապես չորս արձանագրություններով քարը Երվանդ արքայի մահարձան համարելը): Նա ենթադրում է, որ բնագիրը կարող է լինել գրական մի երկի համոված, որը պատմում է ոչ թե Անտիոքոս Դ-ի կամ Երվանդ Վերջինի, այլ Արտաշես Տիեզերակալի ողբերգական մահվան մասին, որը սպանվեց իր զինվորների կողմից (Խորենացի, գիրք Բ, գլ. ԺԲ): Հնարավոր համարելով ընթերցման մեջ թույլ տրված որոշ սխալները, Կ. Վ. Տրևերը խիստ բարձր է գնահատում բնագրի պատմագիտական և գրական արժեքը, նշելով, որ այն պատմական բովանդակությամբ Բ.ա. II-Ի դարերի պոեմի կամ ողբերգության հատված է, մինչդեռ Հռոմում պատմական կերպարները գրական ստեղծագործություններում հայտնվում են միայն Քրիստոսի ծննդյան I դարում⁶⁸...

Մենք այստեղ կանգ առանք հիմնականում Յ. Ի. Սմիրնովի, Ս. Տեր-Հակոբյանի, Ա. Ի. Բոլտունովայի, Բ. Ն. Գրակովի,

⁶⁷ Մանանդյան, 1946, էջ 25-30:

⁶⁸ Тревер, 1953, էջ 142-147:

Հ. Հ. Մանանդյանի, Գ. Ի. Գոյանի, Կ. Վ. Տրևերի աշխատանքներին: Նշենք, որ Արմավիրի հումարեն արձանագրություններին անդրադարձել են բազմաթիվ այլ ուսումնասիրողներ (Գ. Խ. Սարգսյան⁶⁹, Ս. Մ. Կրկյաշարյան⁷⁰, Գ. Ա. Տիրացյան⁷¹, Ժ. Գ. Էլչիբեկյան⁷² և ուրիշներ), սակայն նրանց բոլորի աշխատանքներին անդրադառնալը դուրս է մեր խնդրից: Մեկ անգամ ևս ցանկանում ենք շեշտել մեր ժողովրդի քաղաքական ու մշակութային սլատմության ուսումնասիրության համար արմավիրյան արձանագրությունների կարևորությունը, որոնք վերջին տասնամյակներում հանիրավի անուշադրության են մատնվել⁷³...

Հին Հայաստանի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության առումով արժեքավոր է 1945 թ. Գառնիից գտնված Տրդատ արքայի հումարեն արձանագրությունը (նկ. 70), և պատահական չէ, որ այն դարձել է մեծ թվով ուսումնասիրությունների առարկա⁷⁴: Արձանագրությունը հաղորդում է.

⁶⁹ Саркисян, 1960, էջ 33-41:

⁷⁰ Կրկյաշարյան, 1970, էջ 134-139, 145-148:

⁷¹ Գ. Ա. Տիրացյանը, վկայակոչելով Յ. Ա. Սմիրնովի, Խ. Հաբիխի (Habicht, 1953, էջ 251-256) և Յ. Լ. Ռոբերի (Robert, 1954, էջ 179-180) ուսումնասիրությունները, համաձայնում է Խ. Հաբիխի կարծիքի հետ, ըստ որի՝ Արմավիրում տարբեր (հիմնականում Եվրիպիլոեսի) ողբերգությունների տողերից կազմվել է «մի ժողովածու, անթուղիա, ինչը կարող էր ուսուցողական նպատակ ունենալ և կիրառվել դպրոցում» (ՀԺՊ, 1971, 912-913):

⁷² Էլչիբեկյան, 1979, էջ 52, 63:

⁷³ Այդ անուշադրության հետևանքը պետք է համարել մեկ մեհենագիր և երեք հումարեն արձանագրությունների անհետացումն Արմավիրից, ինչպես նաև պահպանվածների ամմխիթար վիճակը՝ աղբակույտերի հարևանությամբ, առանց պահպանության, ինչին ականատես եղանք վերջերս հուշարձան այցելելիս...

⁷⁴ Արձանագրության մասին առաջին հաղորդումները՝ բնագրի ընթերցմամբ, հրատարակել է Ստ. Լիսիցյանը (Լիսիցյան, 1945: այդ մասին՝ Замечательная находка, «Коммунист», 30. 09. 1945): Այնուհետև այն քննության նյութ է դարձել հետևյալ աշխատանքներում. Մանանդյան, 1946 (a); Արրահամյան, 1947, էջ 61-72; Тревер, 1949; Манабян. 1951, էջ 9-35; Аракелян, 1951, էջ 59-68; Тревер, 1953, էջ 174-211; Moretti, 1955, էջ 46-47; Սարգսյան, 1956, էջ 45-56; Елницкий, 1958, էջ 146-148; Բարթիկյան, 1965, էջ 229-234; Կրկյաշարյան, 1965, էջ 234-238; Feydit,



Նկ. 70 Գառնիի հունարեն արձանագրությունը

1. Հելիոս Տիրիդատես՝ թագավոր
2. Մեծ Հայքի, թագավորելով
3. իբրև ղեսպոտ (վեհապետ), կառուցեց պայծառափայլ
4. թագուհու համար անհաղթահարելի ամրոցը
5. 11-րդ տարում իր թագավորության...
6. Մենենասը տիրոջ արտոնությամբ [իբրև]
7. լիտուրգոս մեծ սպահպետի,
8. ի նշան շնորհակալության,
9. Մատե վկայի ներկայությամբ [գնեց]⁷⁵:

Արձանագրության առանձին բառերի, անունների և հասկացությունների շուրջ հայտնվել են զանազան կարծիքներ ու մեկնություններ, որոնց այստեղ չենք անդրադառնա: Նշենք, որ տարակարծություններ կան նաև այն հարցում, թե ո՞ր Տրդատն է ամրոցի և կոթողի հեղինակը (ինչպես Ապարանի արձանագրության պարագայում)...

Առանձնակի ուշադրության են արժանի 1953 թ. հայտնաբերված Գառնիի բաղնիքի հանդերձարանի առասպելա-դիցա-

1969, էջ 184-189; Կրկյաշարյան, 1981, էջ 359-362; Мурадян, 1981, էջ 81-94, Կրկյաշարյան, 1997, էջ 11 և այլն:

⁷⁵ Թարգմանությունը բնագրից՝ Ս. Գ. Կրկյաշարյանի (Կրկյաշարյան, 1981, էջ 359-362):

բանական բովանդակությամբ խճանկարի հումարեն գրությունները (նկ. 71): Խճանկարում պատկերված են ծովային աստվածություններ, ջրահարսեր (մերեուհիներ), իխթիոկենտավրոսներ (տղամարդու տեսքով, ձիու իրանով և ձկան վերջավորությամբ առասպելական էակներ), ձկնորսներ, ձկներ և այլն: Խճանկարի



Նկ. 71 Գառնիի բաղնիքի խճանկարը՝ հումարեն գրություններով

կենտրոնում եղջյուրավոր տղամարդու և կնոջ տեսքով պատկերված են *Օվկիանոսը* (ըստ հոմերոսյան շրջանի պատկերացումների՝ բոլոր աստվածների նախահայրը, ըստ Հեսիոդոսի՝ Ուրանոսի և Գեայի որդին, Քրոնոսի եղբայրը, երեք հազար գետային որդի-աստվածությունների և մույնքան օվկիանոսի դուստրերի. ավելի ուշ շրջանի պատկերացումներում նա է մղվել

Պոսեյդոնի կողմից. Օվկիանոսը համարվել է մահ երկիրը շրջապատող գետ, որից սկիզբ էին առնում բոլոր ջրերը) և *Ծովը* (որից ծնվել է սիրո դիցուհի Աֆրոդիտեն): Կենտրոնական մասում՝ Օվկիանոս և Ծովի գլխավերում արձանագրված է. «*Աշխատեցին՝ չստանալով ոչինչ*»: Եռոտմյա տաղաչափական յամբով գրված այս հիանալի հատվածը (որը հայտնի չէ որևէ հունական ստեղծագործությունից) ասվում է խճանկարի վերոնշյալ երկու գլխավոր կերպարների անունից՝ խորհրդանշելով նրանց հավերժական, անհոգնում և անշահախնդիր աշխատանքը հանում երկրի վրա կյանքի լինելության⁷⁶: Խճանկարի վերին եզրաշերտով (հյուսիսային պատի երկայնքով) ձախից աջ համապատասխան պատկերների կողքին (պահպանված հատվածներում) կան հետևյալ գրությունները. «*Ծովի խորք*», «*Ծովի անդորր*», «*Գլավկոս* (ձկնորսներին և ծովագնացներին հովանավորող աստվածություն), *Պելևս և Թետիս* (Աթլլեսի հայրն ու մայրը), «*Ծովի ափ*»: Աջ եզրագծի սկզբին, թևավոր ձկնորսի գլխավերում մակագրված է՝ «*Գեղեցկություն*», իսկ շարունակության վրա պահպանվել են միայն որոշ տառեր, ապա մեկ այլ անվան թերի սկզբնամաս: Ստորին եզրաշերտը խիստ վնասված է, աջ կողմում հնարավոր է վերականգնել միայն Ապոլոնին և Դիոնիսոսին տրված մականուններից մեկը (որը տվյալ դեպքում, թերևս, վերաբերում է Դիոնիսոսին) և «*Ցանկություն*» բառերը: Արևմտյան պատի երկայնքով ձգվող եզրաշերտում պահպանված գրության ու պատկերների բեկորների վերլուծությունից հնարավոր է վերականգնել, որ այնտեղ եղել են սիրո աստված *Էրոսի*, սիրո համոզմունքի և պերճախոսության աստվածուհի *Պիթոյի* և ցանկության աստված *Պորոսի* պատկերներն ու անունները: Ենթադրելի է, որ վնասված մասերում պետք է լինեին մահ Աֆրոդիտեի և ամուսնության աստված Հիմենայոսի պատկերներն ու անունները, որոնք ընդունված են եղել նման տեսարաններում: Այսպիսով, «Գառնիի խճանկարը ներկայացնում է մի կենսահաստատ տեսարան, որը խորհրդանշում է կյանքի սկզբնավորումն՝ ըստ հին հունական պատկե-

⁷⁶ Խորհրդային պատմագրության մեջ երբեմն այս հատվածը միանգամայն անհիմն կերպով վկայակոչվում էր իբրև «վկայություն» դասակարգային հակասությունների ու ճնշման...

րացումների՝ օվկիանոսից ու ծովից, և նրա հարատևությունը սիրո և ամուսնության միջոցով»⁷⁷:

1971-1977 թթ. Արտաշատի անտիկ ժամանակաշրջանով թվագրվող դամբարանադաշտերի պեղումներից հայտնաբերված վնասված կավե արձանիկներից մեկի պատվանդանին առկա էր երկտող հունարեն արձանագրություն, որը գրվել էր նախքան արձանիկի թրծումը: Առաջին տողի գրությունն է՝ *PHOYHNA*, երկրորդինը՝ *IA*: Ենթադրվում է, որ առաջին տողում արձանիկի տիրոջ անունն է, երկրորդում նշված է տարեթիվ՝ 11⁷⁸:

Մեծ արձանագրություններից բացի, հունատառ մենանշաններ և առանձին բառերի գրություններ են հայտնաբերվել Արմավիրից, Արտաշատից և Գառնիից գտնված կնքադրոշմների և խեցեբեկորների վրա, որոնք դեռևս չեն դարձել հատուկ ուսումնասիրության առարկա⁷⁹:

Փորքի Հայքի բազավորություն: 1898-1899 թթ. Արևմտյան Հայաստանում Կ.Ֆ.Լեհման-Հաուպտի և Վ.Բելքի բազմաթիվ հայտնագործություններից մեկը եղավ Վանք գյուղի (Մալաթիայից 95 կմ դեպի հյուսիս, ուր պահպանվել են հին ամրոցի ավերակներ՝ ժայռափոր կառույցներով) մերձակա ժայռի հունարեն արձանագրությունը: Այն 10 տողանոց, եղերերգի բանաստեղծական չափով գրված տապանագիր էր (նկ. 72), որի հնագրական

⁷⁷ ՀԺՊ, 1971, էջ 876-878 (բաժնի հեղինակ՝ Բ. Ն. Առաքելյան); Аракелян. 1976, էջ 89-100 (հանգամանալի վերլուծությամբ և գրականության հղումներով): Բ. Ն. Առաքելյանը, խճանկարը թվագրելով III դարի վերջով, ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքին, որ խճանկարի գրություններին բնորոշ են միևնույն առանձնահատկությունները, որոնք առկա են Հայաստանի II-III դարերի հունագիր մյուս հուշարձաններում (Аракелян. 1976, էջ 98):

⁷⁸ Խաչատրյան, 1981(а), էջ 169, տախտակ XXVII-3:

⁷⁹ Արտաշատից գտնված հունատառ մենանշանով կնքադրոշմների մասին տես Առաքելյան, Խաչատրյան, 1983, էջ 20: Հունատառ մենանշաններով և առանձին բառերի գրություններով խեցեղենի բեկորներ են հայտնաբերվել Արմավիրից (ըստ հնագետ Ի. Կարապետյանի բանավոր հաղարդման), Արտաշատից և Գառնիից, որոնք դեռևս հրատարակված չեն: Հնագետ Ժորես Խաչատրյանի բանավոր հաղորդման համաձայն՝ Արտաշատից և Գառնիից գտնվածների թիվը հասնում է երեք-չորս տասնյակի:

ΕΝΘΑΔΕΚΕΙΤΑΙ ΑΝΑΣΣΑΘΗΝΑΙΣΗΝΠΟΤΕΓΩΓΕ
 ΗΓΑΓΟΜΗΝΕΥΝΟΥΝΠΡΟΓΑΜΟΝΗΜΕΤΕΡΟΝ
 ΤΑΥΤΗΝΟΣΠΑΡΤΩΝΤΕΙΣΙΡΩΔΩΗΕΤΙΑΛΛΩ
 ΑΝΘΕΙΕΧΟΙΕΓΥΕΩΠΑΝΤΑΙΣΕΠΟΥΡΑΝΙΟΥΣ
 ΕΙΔΑΛΛΘΕΛΘΘΙΤΙΣΑΤΑΘΑΛΑΜΕΡΜΗΡΙΖΩΝ
 ΤΟΥΤΟΝΕΧΕΙΝΔΥΣΝΟΥΣΠΑΝΤΑΣΥΠΟΧ
 ΟΓΡΑΥΑΣΑΕΙΜΑΡΤΗΣΠΑΤΡΟΣΟΜΩΝ
 ΖΩΣΑΝΕΠΙΣΤΕΡΓΩΝΣΥΝΓΑΜΟΝΗ
 ΚΑΝΤΩΝΠΑΤΡΟΣΕΟΝΣΑΝΟΜΩΝΥΜΟΥΠΑΤΡΟΣΕΜΕΙΟ
 ΜΗΤΡΟΣΤΑΝΤΩΝΗΣΛΟΥΚΙΟΥΘΥΓΑΤΕΡΟΣ

Նկ. 72

ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս այն քվադրելու II դարով: Բնագիրն ընթերցել է Կ.Ֆ.Լեհման-Հաուպտը՝ Ա.Մոմզենի և Ֆ.Հ. ֆոն Գաերբրինգենի օգնությամբ: Ստորև բերում ենք տապանագրի տողացի (ոչ չափածո) թարգմանությունը.

1. Այստեղ հանգչում է տիրուհի Աթենաիսը, որի հետ ես ժամանակիս
2. փոխադարձ ծգտմամբ ամուսնացա:
3. Նրան, ով անցնելով՝ կնվիրի [նրան] վարդ կամ այլ
4. ծաղիկ, թող բարեհաճ լինեն բոլոր երկնաբնակները:
5. Եթե որևէ մեկը գա՝ վատը խորհելով,
6. նրան թող պատժեն բոլոր ստորերկրյա աստվածները:
7. Սա գրեց Աեյմարիտը (Դեյմարիտը⁸⁰)՝ [որդին] նույնանուն հոր,
8. որի համար նա իր կարճ կյանքում եղել էր սիրելի կին / ամուսին:
9. Հայրը նրա նույնանուն էր իմ հորը,
10. մայրը նրա՝ Անտոնիան, դուստրն էր Լուկիոսի⁸¹:

⁸⁰ Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտն անունը ընթերցում է «Աեյմարիտ»՝ նշելով, որ այն չի հանդիպում այլ աղբյուրներում (Lehmann-Haupt, 1910, էջ 493): Կ. Վ. Տրևերն առաջարկում է կարդալ «Դեյմարիտ»՝ մատնանշելով Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմության» էջերում հանդիպող, VI-VII դարերի սահմանում ապրած մի հայ հոգևորականի համանման անունը (Тревєр, 1953, էջ 248-249):

⁸¹ Lehmann-Haupt, 1910, էջ 488-493; հմմտ. Тревєр, 1953, էջ 245-250:

Եղերերգի բանաստեղծական չափով գրված հունարեն այս ժայռափոր արձանագրությունը ոչ միայն կարևոր գրական հուշարձան է, այլ պատմական ուշագրավ սկզբնաղբյուր II դարի հայ ազնվականության վերաբերյալ⁸²:

Հունարեն չափածո մեկ այլ տապանագիր է գտնվել Փոքր Հայքի Նիկոպոլիս քաղաքի մերձակայքից⁸³:

1900 թ. Փոքր Հայքի տարածքի Աղջակալե (Աղաչա կալե) հնավայրից հայտնաբերված հունա-արամեական երկլեզու արձանագրության մասին խոսվել է մախորդ գլխում, ուր բերվել է արամեերեն մասի թարգմանությունը: Քանի որ բնագրի հունարեն և արամեերեն հատվածները բառացիորեն չեն կրկնում մեկմեկու, այստեղ ներկայացնում ենք հունարեն բաժինը.

*«Օրինավոր սատրապների մեջ ամմահ հիշատակ կլինի Օրոմանեսին՝ (որդուն) Արիոուկեսի, և Արիոուկեսին՝ (նրա) սիրելի որդուն, Արանդայի (Անդոմոնի) համար, որ (նա) կառուցեց գեղեցիկ բնակավայրի շքեղ պարիսպներն ամալի տեղերում»*⁸⁴:

Փոքր Հայքի տարածքից գտնվել են մաս Պոնտական թագավորության ժամանակաշրջանի (Ջ.ա. 302/1-64 թթ.) հունարեն արձանագրություններ (Տրապիզոն և Սեբաստիա քաղաքներից), որոնք ևս կարող են որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հայագիտության համար⁸⁵:

⁸² Զննելով արձանագրության հաղորդումները և համադրելով հայտնի հարակից տվյալներին՝ Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտը հնարավոր է համարում, որ Աթենաիսը լինելու Փոքր Հայքում իշխած Կոսիսի ծոռը (Lehmann-Haupt, 1910, էջ 492-493; այդ առնչությամբ տե՛ս մաս Դրեբեր, 1953, էջ 248-250):

⁸³ Դրեբեր, 1953, էջ 248 (հղվում է Cumont Fr. et Cumont E., *Studia Pontica*, t. II, Bruxelles, 1906, N 363, էջ 307):

⁸⁴ Lipinski, 1975, էջ 197-208:

⁸⁵ Olshausen, Biller, 1984, էջ 98, 101 (տե՛ս հղված գրականությունը):

Խոսելով Միհրդատ Եվպատորի մասին, մենք հաճախ հիշատակում ենք միայն նրա դաշինքը Տիգրան Մեծի հետ՝ մոռանալով հայ իրականության հետ նրա առաջին կարևոր կապի մասին. Ջ.ա. 112 թ. Պոնտոսից փախուստի դիմած Միհրդատ Եվպատորին որդեգրել էր Փոքր Հայքի արքա Անտիպատրոսը և ժառանգել նրան իր թագավորությունը (Ստրաբոն, XII 3, 28-29, Ե., 1940, էջ 75; Հարությունյան, 1986, էջ 373), ինչը մեզ հիմք է տալիս նրան դիտարկելու մաս իբրև Փոքր Հայքի արքա:

Վիմագրերից բացի, Փոքր Հայքում հունարենը գործածվել է նաև դրամասիատության բնագավառում, որին կանդրադառնանք դրամների մասին խոսելիս:

Կոմնագեննի թագավորություն⁸⁶: XIX դարի երկրորդ կեսին գիտական աշխարհին հայտնի դարձավ հայոց նախաքրիստոնեական մշակույթի ամենափառահեղ հուշարձանախմբերից մեկը (նկ. 73), որը պահպանվել է Եփրատի աջ ափին գտնվող Նեմրուք լեռան վրա (շշիոթել Վանա լճից հյուսիս բարձրացող Նեմրուքի հետ): Հուշարձանախումբը կառուցել է հայոց Երվանդունյաց տոհմի շառավիղ, Կոմնագեննի արքա Անտիոքոս Ա-ն (Ջ.ա. 69-34 թթ.), թողնելով մեծ թվով հունարեն արձանագրություններ, որոնք մեր պատմության և, հատկապես, հոգևոր ու նյութական մշակույթի ուսումնասիրության համար անգնահատելի սկզբնաղբյուրներ են: Նեմրուքի սրբավայրը համակարգված ուսումնասիրության է ենթարկվել XIX դարի երկրորդ կեսին գերմանացի հետազոտողների, և 1950-ական թվականներին՝ գերմանական և ամերիկյան արշավախմբերի կողմից: Կոմնագեննի տարածքում Նեմրուք լեռան սրբավայրի բնագրերից բացի հունարեն արձանագրություններ են գտնվել մայրաքաղաք Սամոսատից. «Եփրատի վրա (գտնվող) Արսամեայից» (ներկայումս՝ Գերգեր կամ Գյառզյառ), «Նիմֆայոս գետի վրա (գտնվող) Արսամեայից» (այժմ՝ Բյահթա), Ադիյաման, Սեմսիդիա, Կարակուշ, Սելիկ, Անջոզ, Չապուտլու, Ադաչ Բյուլուք, Դոլիխե, Դիրեք կալե, Հասանօղլու հնավայրերից: Ընդհանուր առմամբ, Կոմնագեննի տարածքից հայտնաբերված նախաքրիստոնեական շրջանի արձանագրությունների թիվն անցնում է հիսունից⁸⁷:

⁸⁶ Շոփրի և Կոմնագեննի միացյալ թագավորության ժամանակշրջանից (Ջ.ա. III դ.) մեկ են հասել միայն հունագիր դրամներ, որոնց կանդրադառնանք քիչ հետո: Այս ենթաբաժնում ներկայացվելիք արձանագրությունները վերաբերում են միայն Կոմնագեննի թագավորությանը (երբ Շոփրը Մեծ Հայքի մի նահանգն էր):

⁸⁷ Կոմնագեննի սրբավայրերի և հունարեն արձանագրությունների ուսումնասիրության մասին տես Humann, Puschtein, 1890, էջ 232-352; Jalabert, Mouterde, 1929, էջ 9-60 (այստեղ հավաքված են վերոհիշյալ հնավայրերից գտնված 46 հունարեն արձանագրություններ՝ NN 1-37, 45-52, 54, 56); Goell, 1961, էջ 390-405; Dörner, Goell, 1963; Тирация,

Նշված արձանագրությունների ճնշող մեծամասնության հեղինակը Անտիոքոս Ա-ն է, որը, սովորաբար, հանդես է գալիս «Մեծն արքա Անտիոքոս՝ Աստված, Արդարադատ, Հայտնված (աստված), Հռոմեասեր և Հելլենասեր, տոհմից արքա Միթրա-



Նկ. 73 Հայոց աստվածների արձանախումբը
Կոմմագենեի Նեմրութ լեռան վրա (Եփրատի աջ ափին)

դատես Կսպիինկուսի և թագուհի Լատիլկեի՝ եղբայրասեր աստվածուհու...» տիտղոսաշարով⁸⁸: Արձանագրություններում տիտղոսաշարին հաջորդում են բուն հալորդումները, որոնք վերաբերում են աստվածների պաշտամունքին, թագավորական նախնիներին, նրանց և արքայի անձի աստվածացմանը, քաղաքների ու շինությունների (հատկապես՝ սրբավայրերի) հիմնադրմանն ու բարե-

1956, էջ 69-74; Մարգարյան, 1966, էջ 28-33; Маргарян, 1992 (մակրանցում հղված գրականությունը):

⁸⁸ Տարօրինակ է, որ մեծ տիտղոսաշարով ներկայացող արքայի դրամները կրում են անհամեմատ համեստ՝ «արքայի Անտիոքոսի» մակագրությունը (տե՛ս ստորև):

կարգմանը, նոր օրենքների ու կարգերի սահմանմանը և այլ հար-
ցերի:

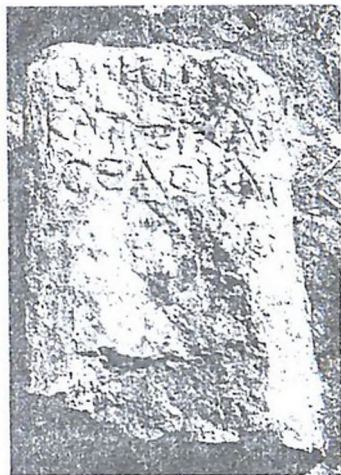
Անտիոքոս Ա-ի հաղորդումների մի զգալի մասը վերաբե-
րում է իր նախնիներին: Նիմֆայոսի Արսամեայի 256 տողանոց
արձանագրության մեջ, օրինակ, տեղեկացվում է, որ այդ քաղաքը
հիմնադրել է Արսամեսը (Արշամը, Բ.ա. III դ.), որում սրբավայր է
կառուցել իր հայր Միթրադատես (Միհրդատ) Կալլինիկոսը, իսկ
ինքը բարեկարգել և շքեղացրել է քաղաքը⁸⁹: Նեմրութի սրբավայ-
րի արձանագրություններից⁹⁰ իմանում ենք, որ նա հայրական գը-
ծով սերում էր Երվանդունիներից: Հայրական նախնիների ոչ լրիվ
պահպանված շարքում հիշատակվում են Հայաստանի սատրապ
Արտանդեսը (Երվանդ, Քսենոփոնի «Անաբասիսում»՝ Օրոնտաս,
Բ.ա. V-IV դդ.), որը Աքեմենյան տիրակալ Արտաքսերքսես Մենմո-

⁸⁹ Այս արձանագրության հիմնական հաղորդումը վերաբերում է արքայի
և նրա հոր պաշտամունքի հաստատմանը, դրա հետ կապված կարգերի
ու օրենքների հաստատմանը, և բազմաթիվ զուգահեռներ ունի Կոմ-
մագենեի այլ սրբավայրերից գտնված մանաբովանդակ բնագրերի հետ
(արձանագրության համեմատական հրատարակությունը Ֆ. Կ. Դյորմե-
րի կողմից տես Dörner, Goell, 1963, էջ 36-59):

⁹⁰ Նեմրութ լեռան զագաթամերձ շրջանի արևելյան ու արևմտյան կող-
մերում վեր են խոյանում նույնատեսակ երկու պաշտամունքային համա-
լիրներ: Երկուսում էլ գլխավոր էասը կազմում են հինգ մարդատեսք ար-
ձանները (մատած վիճակում), որոնցից կենտրոնականը պատկերում է
գերագույն աստված Օրոմազդես-Ջես-Արամազդին (9 մետր բարձ-
րությամբ), նրա երկու կողմերում՝ Մայր դիցուհուն, Արտագնես-Հե-
րակլես-Վահագնին, Միհր-Ապոլոն-Հելիոս-Հերմեսին և Անտիոքոս Ա-ին
(8-ական մետր բարձրությամբ): Արձանների քիկունքին քանդակված է
հսկա մի արձանագրություն՝ նվիրված արքայի և նրա հոր պաշտա-
մունքի հաստատմանը, նրանց ծննդյան ու գահակալման օրերը տոնա-
կան սահմանելուն, մի շարք նոր կարգերի ու օրենքների հաստատմանը:
Յուրաքանչյուր կողմում եղել են 30-ական քարե սալեր (2 շարքով, 3
մետր բարձրությամբ), որոնց վրա պատկերված են եղել արքայի նախ-
նիները՝ 15-ը հայրական, նույնքան էլ մայրական գծով (դրանց մի մասը
ոչնչացել է ժամանակի ընթացքում, մյուսները պահպանվել են մասամբ
կամ ամբողջությամբ): Յուրաքանչյուր քարասալի հետևում առկա է
պատկերված նախնուն ներկայացված արձանագրություն, որը սկսվում
է վերոհիշյալ տիտղոսաշարով: Հետաքրքրական է, որ սրբավայրի սալե-
րից մեկին արձանագրված է արքայի բախտացույցը՝ երկնային լուսա-
տուների դիրքի պատկերմամբ...

նի (Ք.ա. 405-359 թթ.) փեսան էր, մեկ այլ Արտանդես (Երվանդ), որն, ի տարբերություն նախորդի, կրում է «արքա» տիտղոսը⁹¹, Շոփքի և Կոմմագենեի միացյալ թագավորության առաջին արքաներ Սամեսն ու Արսամեսը (Արշամը), որոնք իշխել են Ք.ա. III դարում⁹²: Սրան ավելացնենք, որ Անտիոքոս Ա-ն կրում է Հայկական (Տիգրանյան) թագ, որը մինչև թագավորության անկումը (Ջրիստոսի ծննդյան 72 թ.) կոմմագենյան դրամների վրա խորհրդանշում է հայկական պետականությունը (տես դրամների բաժնում): Աավածը, կարծում ենք, բավական է պատկերացնելու կոմմագենյան հուշարձանների ուսումնասիրության կարևորությունը հայագիտության համար⁹³...

Կոմմագենեի պատմության ուսումնասիրության կարևորությունը մեզ համար մի ավելորդ անգամ կարող են ընդգծել վերջին տասնամյակներում այնտեղից գտնված երկու սահմանաքարերը (պահվում են Ադիյամանի թանգարանում. մեկի լուսանկարը՝ նկ. 74), որոնց վրայի արձանագրություններում հիշատակվում է Օրիոն-Հայկ աստվածը⁹⁴...



Նկ. 74

Հունարեն գրությամբ հայկական դրամներին անցնելուց առաջ կարևոր ենք համարում էջ-միսմնի Մայր տաճարի հյուսիսային պատի շարվածքում պահպանված երկու հունագիր սալաքանդակների հիշատակումը:

⁹¹ Սա, ամենայն հավանականությամբ, Գավգամենլայի ճակատամարտից հետո Հայաստանի անկախությունը վերականգնած Երվանդ արքան է (ՀԺՊ, 1971, էջ 504-505, բաժնի ինդիքակ՝ Գ. Ա. Տիրացյան):

⁹² Humann, Puschtein. 1890, էջ 308-309; Тирациян. 1956, էջ 70-74; Սարգսյան, 1966, էջ 30-32:

⁹³ Հակառակ դրան, կոմմագենյան բնագրերից մինչ օրս միայն առանձին պատառիկներ են թարգմանվել հայերեն, դեռևս չի գրվել Կոմմագենեի հայոց թագավորության ամբողջական պատմությունը որևէ հայագետի ձեռքով...

⁹⁴ Blaylock, French, Summers, 1990, էջ 119-122:

Դրանցից առաջինին քանդակված են երկու երկու անձինք՝ իրենց անուններով՝ Թեկղի և Պողոս (ΘΕΚΛΑ, ΠΑΥΛΟΣ), երկրորդին՝ շրջանակի մեջ հավասարաթև խաչ, կողքին երկու թռչուններ (առավանի⁹⁵), հունարեն աղոթք և ΔΑΝΙΗΛ, ΤΙΡΕΡ, ΓΑΡΙΚΙΝΙΣ անունները: Ուսումնասիրողներն այդ քանդակները թվագրում են IV-VI դարերով⁹⁵, սակայն հնարավոր չէ ավելի որոշակիացնել՝ փորագրվել են դրանք Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտից առաջ, թե հետո...

Հունարեն գրությամբ հայկական դրամները: Հայկական լեռնաշխարհում հունարենի կիրառության կարևորագույն ոլորտներից մեկը դրամաշրջանառությունն էր: Զ. ա. 3-րդ դարից սկսած Հայաստանում թողարկվում են դրամներ, որոնց մեծ մասի գրությունները հունարեն են: Հունագիր դրամներ են հատել ինչպես Մեծ Հայքի, այնպես էլ Փոքր Հայքի. Ծովքի և Կոմմագենի հայոց արքաները⁹⁶: Դրամների մակագրություններում կարելի է առանձնացնել նշումների չորս խմբեր՝ անուններ, տիտղոսաշարեր, տարեթվեր, մենանշաններ: Ըստ թագավորությունների՝ ներկայացնենք դրամների վրա առկա անուններն ու տիտղոսաշարերը.

Ծովքի և Կոմմագենի թագավորություն.⁹⁷

Սամես (Զ.ա. մոտ 260-240 թթ.).

ΒΑΣ ΙΛΕΩΣ / ΣΑΜΟΥ // ΘΕΟΣΕΒΟΥΣ / ΚΑΙΦΙΚΑΙΟΥ -

«արքայի Սամեսի»

Արշամ⁹⁸ (Զ.ա. մոտ 240-220 թթ.).

⁹⁵ Առաքելյան, 1949, էջ 41-42:

⁹⁶ Մեզ են հասել Արեմենյան ժամանակաշրջանի Հայաստանի սատրապներ Օրոնտա-Երվանդի հունատառ և Տիրիբագոսի հունատառ ու արամեատառ դրամները, որոնք, սակայն, հատվել են ոչ թե Հայաստանում, այլ (համապատասխանաբար) Մյուսիայում և Կիլիկիայում նրանց իշխանության տարիներին. ուստի և չեն կարող դիտարկվել որպես հայկական կամ հայաստանյան դրամներ (տե՛ս Մուշեղյան, 1983, էջ 16-25):

⁹⁷ Ծովքի և Կոմմագենի միացյալ, ապա մահ անջատ թագավորությունների դրամները տե՛ս Bedoukian, 1985: Մուշեղյան, 1983, էջ 38-43; Nercessian, 1995, էջ 47-53, 89-101:

⁹⁸ Հատած դրամների տարատեսակությունից ելնելով՝ դրամագետներն առաջարկում են Զ.ա. 240-230-ական թվերին տեսնել Արշամ անունով երկու գահակալների (Bedoukian, 1985, էջ 10-12, 23-24, 32-33), ինչը.



Նկ. 75 Շամի (Սամեսի) և Արշամի (Արսամեսի)
դրամներից



Նկ. 76 Ծովքի արքաներ Քսերքսեսի, Արդիսարեսի և Ջարեհի
դրամներից

Ծովքի թագավորություն.

Քսերքսես (Ք.ա. մոտ 220-210-ական թթ.).

BAΣ IΛEΩΣ // XEPXOY - «արքայի Քսերքսեսի»

Արդիսարես (Ք.ա. II դարի վերջ).

BAΣ IΛEΩΣ // ABΔIΣΣAPOY - «արքայի Արդիսարեսի»

Զարեհ (Զարիադրես, Ք.ա. 189-ից)⁹⁹.

ΔΣAPI // ANIΣA /ΔΩ - «Զարի[ադրեսի]» (որդու)

Անիասադ[րեսի] (?)»

Մորֆիլիկ (Ք.ա. մոտ 150 թ.).

MOPI[ΦΙΛΙΟΣ] // ΔΣAPI[ΑΔΡΙΟΣ] - «Մորի[ֆիլիկի]»
(որդու) Զարի[ադրեսի]»

Կոմմագենեի թագավորություն.¹⁰⁰

Միթրադատես (Միհրդատ) Ա Կալինիկոս (Ք.ա. 96-70 թթ.).

սակայն, չի հաստատվում գրավոր աղբյուրների տվյալներով: Փորձ է արվել անգամ նրանց միջև գահակալած համարել Քարասպես անունով հայ արքային (Nercessian, 1995, էջ 48-49), որի մասին նրա անունը կրող մեկ դրամից բացի մեզ ոչինչ հայտնի չէ:

⁹⁹ Կարծիք կա, որ Զարեհին և Մորֆիլիկին (վերջինս որևէ այլ աղբյուրից հայտնի չէ) վերագրվող դրամները ոչ թե հայկական են, այլ հատվել են Կապադովկիայի Անիսա և Մորիմա քաղաքներում, որոնց անունները փորձում են տեսնել պահպանված մակագրություններում (տես Մուշեղյան, 1983, էջ 42-43, Կ. Ռեզվինգի տեսակետն է, որն ընդունում է հեղինակը): Այդուհանդերձ դրամը վերագրվում է Զարեհին և Մորֆիլիկին (տես Bedoukian, 1985, էջ 13-15, 26-28, 35; Nercessian, 1995, էջ 52-53 և հղված գրականությունը):

¹⁰⁰ Մեկկյանների կողմից Ք.ա. III դարավերջին նվաճվելուց հետո Կոմմագենեն Պտղոմեոս սասորապի գլխավորությամբ կրկին անկախություն ձեռք բերեց Ք.ա. 163 թվականին: Վերականգնված թագավորության մեզ հասած առաջին դրամները պատկանում են Միթրադատես Ա Կալինիկոսին, իսկ վերջինները վերաբերում են Ք.հ. 72 թվին, երբ Հռոմը վերացրեց Կոմմագենեի թագավորությունը (Bedoukian, 1985, էջ 15-18, 29-31, 36-37; Nercessian, 1995, էջ 89-101):



Նկ. 77 Սիւրղատ Կալինիկոսի դրամներից



Նկ. 78 Անտիոքոս Ա Թեոսի դրամներից

ΒΑΣΙΛΕΩΣ // ΜΙΘΡΑΔΑΤΟΥ / ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ - «արքայի
Միթրադատեսի Կալլինիկոսի»

Անտիոքոս Ա Թեոս (Ք.ա. 69-34 թթ.).

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ANTIOXΟΥ - «արքայի Անտիոքոսի»

Անտիոքոս Ա-ին հաջորդում են Միթրադատես Բ-ն, նրա եղբայր Անտիոքոս Բ-ն, Միթրադատես Գ-ն, Անտիոքոս Գ-ն, որոնցից դրամներ մեզ չեն հասել: Անտիոքոս Գ-ի մահից հետո տիրած անիշխանությունից հետո Հռոմի կայսր Կալիգուլան գահ է բարձրացնում Անտիոքոս Դ Եպիփանեսին, որն իր մի կողմից արյունակից քրոջ՝ Յոթապեի (Իոթապեի) հետ իշխում է Ք.հ. 38-72 թվերին: Այդ ընթացքում նրանք թողարկում են և՛ համատեղ, և՛ առանձին դրամներ: Անտիոքոս Դ-ի դրամները հիմնականում կրում են ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΕΓΑΣ / ANTIOXΟΣ / ΕΠΙΦΑΝΗΣ - «արքայի Մեծի Անտիոքոսի Եպիփանեսի», Յոթապեին՝ ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ / ΙΩΤΑΠΕ / ΦΙΛΑΔΕΛΦΟΣ - «թագուհու Իոթապեի՝ եղբայրասերի» մակագրությունները, հաճախ պարունակելով նաև դրամահատության վայրի անունը: 72թ. հատվել են Եպիփանեսի և Կալլինիկոսի անուններով դրամներ: Նույն թվականին Հռոմի Վեսպասիանոս կայսրը վերացրել է Կոմմագենեի թագավորությունը: Առաջին դարում Կոմմագենեի թագավորությունը հատել է այլ դրամներ ևս, որոնցից առանձնապես հետաքրքիր են Սամոսատի դրամները թողարկվել են Ք.ա. 31-Ք.հ. 38 թթ. և կրում են ΣΑΜΟΣΑΤΩ // ΠΟΛΕΩΣ - «Սամոսատ քաղաքի», իսկ Կոմմագենեի պետության դրամները՝ ΚΟΜΜΑΓΗΝΩΝ մակագրությամբ՝ 72 թվականին: Հատուկ ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ թեպետ Ք.հ. I դարի Կոմմագենյան դրամները կրում են հռոմեական դրամահատության բնորոշ գծերը, դրանց (այդ թվում՝ Կոմմագենեի պետության դրամների) վրա հաճախ է հանդես գալիս Հայկական (կամ Տիգրանյան) թագը¹⁰¹, որը Հայաստանի և

¹⁰¹ Nercessian, 1995, էջ 92-101: Հատկանշական է, որ Հայկական (կամ Տիգրանյան) թագով է պատկերվում Անտիոքոս Ա-ն (Ք.ա. 69-34 թթ.) և իր դրամների վրա, և՛ Նեմրուքի սրբավայրում. իսկ նրա հայր Միթրադատես Կալլինիկոսը՝ Ծովքի և Կոմմագենեի միացյալ թագավորության առաջին արքաների մման՝ սրածայր խույրով (Bedoukian, 1985, էջ 16-18, 29-31, 36-37; Nercessian, 1995, էջ 89-92):



Նկ. 79 Կոմմագենեի արքաներ Եպիփանեսի և Կալլինիկոսի
72 թ. հատած դրամներից, որոնց մի մասն ունի
Հայկական (Տիգրանյան) թագի պատկերը



Նկ. 80 Կոմմագենե պետության դրամներից, որոնց մի
երեսին պատկերված է Հայկական (Տիգրանյան) թագ

հայկական թագավորության խորհրդանշանն էր նաև հռոմեական դրամահատության մեջ¹⁰²...

Ք.ա. III-II դարերի անհայտ ծագումով հայկական դրամներ¹⁰³.

Քարասպես (Ք.ա. III դ.).

ΒΑΣΙΛ[ΕΩΣ] / ΧΑΡΑΣΠΟΥ - «արքայի Քարասպեսի»¹⁰⁴

Միհրդատ (Միթրիդատ, Ք.ա. III-II դարերի սահման).

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΙΘΡΙΔ... - «արքայի Միթրիդ[ատի]»¹⁰⁵

¹⁰² Հայկական (կամ Տիգրանյան) թագի, ինչպես նաև հռոմեական դրամների վրա այդ թագի՝ Հայաստանի խորհրդանշանը լինելու մասին տես, օրինակ, Bedoukian, 1978; Մուշեղյան, 1983, էջ 43-67 (Հայաստանին վերաբերող հռոմեական դրամները՝ էջ 89-109); Nercessian, 2000, էջ 138-149, նաև հղված աղբյուրները:

Մի առանձնահատկությունն է. քեպետ առաջին դարում Կոմմագենեն գտնվում էր Հռոմի գերիշխանության ներքո և կոմմագենյան դրամները կրում են հռոմեական դրամահատության բնորոշ գծերը, դրանց մակագրությունները ոչ թե լատիներեն, այլ հունարեն էին:

¹⁰³ Անհայտ ծագումով հայկական այս դրամները, հավանաբար, պատկանել են Փոքր Հայքի և Ծոփքի արքաներին (ՀԺՊ, 1971, էջ 692-693 (բաժնի հեղինակ՝ Խ.Ա. Մուշեղյան); Մուշեղյան, 1983, էջ 30-31, 68-69):

¹⁰⁴ Մուշեղյան, 1983, էջ 68-69; Nercessian, 1995, էջ 49 (այստեղ Քարասպեսը համարվում է Ծոփքի արքա):

¹⁰⁵ Մուշեղյան, 1983, էջ 68: Չի բացառվում, որ այս դրամը հատած լինի Ք.ա. III դ. վերջին Փոքր Հայքի սելևկյան կառավարիչ, Ք.ա. 180-ական թթ. ինքնիշխան տիրակալ դարձած Միհրդատը (նրա մասին տես Մանանդյան, 1977, էջ 126-127, 420, 424; Սարգսյան, 1969(a), էջ 48-55; Էլ-չիբեկյան, 1979, էջ 49-59):

Ինչպես վերը նշվեց, մենք բոլոր հիմքերն ունենք Միհրդատ Զ Եվպատորին դիտարկելու նաև իբրև Փոքր Հայքի արքա: Նշենք, որ մեզ են հասել նրա թողարկած բազմաթիվ դրամները (այդ թվում՝ գտնված Հայաստանից), որոնք կրում են հունարեն ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΙΘΡΑΔΑΤΟΥ ΕΥΠΑΤΟΡΟΣ - «արքայի Միհրդատի Եվպատորի» մակագրությունը և դրամի թողարկման թվականի հունատառ նշումը (Մուշեղյան, 1973, էջ 34):

Մեծ Հայքի թագավորություն (Արտաշեսյան հարստություն)¹⁰⁶.

Արտաշես Ա (Ք.ա. 189-160 թթ.).

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ // ΑΡΤΑ(ΞΙΟΥ) - «արքայի Մեծի Արտաշեսի»¹⁰⁷

Տիգրան Ա (Ք.ա. մոտ 115-95 թթ.).

ΒΑΣΙΛΕΥC / ΜΕΓΑΛΟΥ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ - «արքայի Մեծի Տիգրանի»

ΒΑΣΙΛΕΥC / ΜΕΓΑΛΟΥ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ / ΦΙΛΕΛΛΗΝΟC - «արքայի Մեծի Տիգրանի հելլենասերի»

Տիգրան Բ (Ք.ա. 95-55 թթ.).

ΒΑΣΙΛΕΩΣ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ - «արքայի Տիգրանի»

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ - «արքայից արքայի Տիգրանի»

Չարեհ (Ք.ա. 72 թ.).

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ // ΖΑΔΡΙ-ΑΔΟΥ - «արքայից արքայի Չարեհի»¹⁰⁸

Արտավազդ Բ (Ք.ա. 95-55 թթ.).

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ // ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ - «արքայից արքայի Արտավազդի»

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ // ΑΡΤΑΥΑΖΔΕΩ / ΘΕΙΟΥ - «արքայից արքայի Արտավազդի՝ աստվածայինի»¹⁰⁹

¹⁰⁶ Մեծ Հայքի Արտաշեսյան թագավորության դրամների մակագրությունների մասին տե՛ս ՀԺՊ (ակադ. Կլաւտ.), հ. I, էջ 692-698 (բաժնի հեղինակ՝ Խ.Ա.Մուշեղյան); Bedoukian, 1978 (հատկապէս էջ 42-43-ում); Մուշեղյան, 1973, էջ 78-81; Մուշեղյան, 1983, էջ 43-67; Պսոլկեան, 1983; Nercessian, 1995, էջ 55-88; Nercessian, 2000, էջ 1-206; Nercessian, 2000(a), էջ 43-108 և այլն:

¹⁰⁷ Այս մակագրությամբ առայժմ եզակի դրամը վերագրվում է Արտաշես Ա-ին (Տոմապետյան, 1971, էջ 135-143; Bedoukian, 1978, էջ 7-8; Մուշեղյան, 1983, էջ 69-70)

¹⁰⁸ Սա Տիգրան Բ-ի ավագ որդին է, որն ապստամբեց իր դեմ Ք.ա. 72 թ. և հատեց դրամ: Նախկինում այն համարվում էր կեղծ կամ Ծոփքի արքա Չարեհի (որը, սակայն, չի կրել «արքայից արքա» տիտղոսը) թուրքկաձը (Bedoukian, 1978, էջ 46; Պսոլկեան, 1983, էջ 7; Մուշեղյան, 1983, էջ 69; Nercessian, 1995, էջ 54): Դրամի պատկանելության ճշգրտումը տե՛ս Համբարձումյան, 1998, էջ 18-20:



Նկ. 81 Արտաշես Ա-ի և Տիրան-Տիգրան Ա-ի դրամներից



Նկ. 82 Տիգրան Բ Մեծ-ի դրամներից



Նկ. 83 Տիգրան Բ-ի որդի Չարեհի և Արտավազդ Բ-ի դրամներից

Արտաշես Բ (Ք.ա. 34/30-20 թթ.).

ΒΑΣΙΛΕΥC / ΜΕΓ - - - «արքայի Մեծի...»

Տիգրան Գ (Ք.ա. 20-8 թթ.).

ΒΑΣΙΛΕΩC / ΜΕΓΑΛΟΥ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ - «արքայի Մեծի Տիգրանի»

ΒΑΣΙΛΕΩC / ΜΕΓΑΛΟΥ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ / ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟC / ΚΑΙΦΙΛΕΛΛΗΝΟC - «արքայի Մեծի Տիգրանի՝ հայրասերի և հեղինակասերի»

ΒΑΣΙΛΕΩC / ΜΕΓΑΛΟΥ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ / ΘΕΟΥ - «արքայի Մեծի Տիգրանի՝ աստծո»

Տիգրան Դ և Էրատո (Ք.ա. 8-5 և 2-1 թթ.)¹¹⁰.

ΒΑΣΙΛΕΩC կամ ΒΑΣΙΛΕΩC / ΤΙΓΡΑΝΟΥ // ΜΕΓΑΛΟΥ - «արքայի Մեծի Տիգրանի»

ΒΑΣΙΛΕΥC / ΒΑΣΙΛΕΩΝ / ΤΙΓΡΑΝΗC // ΕΡΑΤΩC / ΒΑΣΙΛΕΥC / ΤΙΓΡΑΝΟΥ / ΑΔΕΛΦΗ - «արքայից արքայի Տիգրանի // Էրատո՝ քույրը արքայի Տիգրանի»

ΒΑΣΙΛΕΥC ΜΕΓΑC ΝΕΟC ΤΙΓΡΑΝΗC // ΕΡΑΤΩC / ΒΑΣΙΛΕΥC / ΤΙΓΡΑΝΟΥ / ΑΔΕΛΦΗ - «արքայի Մեծի, նորի Տիգրանի // Էրատո՝ քույրը արքայի Տիգրանի»

ΒΑΣΙΛΕΥC / ΜΕΓΑC / ΝΕΟC / ΤΙΓΡΑΝΗC // ΚΑΙCΑΡ / ΘΕΟC / ΘΕΟΥ / ΥΙΟC / CΕΒΑCΤΟC - «արքայի Մեծի, նորի Տիգրանի // աստվածային Օգոստոս կայսեր՝ աստծո որդու»

Արտավազդ Գ (Ք.ա. 5-2 թթ.).

ΒΑΣΙΛΕΩC / ΜΕΓΑΛΟΥ // ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ - «արքայի Մեծի Արտավազդի»:

¹⁰⁹ Արտավազդ Բ-ի դրամների մակագրություններում նրա անունը՝ դրված սեռական հոլովով, հանդիպում է երկու տարբերակով՝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΕΩ և ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ, որոնցից առաջինը դասական հունարենի (Ք.ա. VIII-IV դդ.) ձևն է և կապվում է արքայի՝ այդ բնագավառում քաջիմացությամբ հետ:

¹¹⁰ Դրամագիտական գրականության մեջ Տիգրանի և Էրատոյի անուններով հատված դրամների մի մասի պատկանելությունը վերագրվում է Տիգրան Դ-ին, մյուսը՝ Տիգրան Ե-ին, սակայն սկզբնաղբյուրներում չկան հաղորդումներ, որոնք վկայեին Տիգրան Ե-ի և Էրատոյի համատեղ կառավարման մասին, ուստի Տիգրանի և Էրատոյի անուններով հատված բոլոր դրամների հունարեն գրությունները ներկայացնում ենք Տիգրան Դ-ի և Էրատոյի անունների ներքո (հմմտ. Хачикян, 1999, էջ 33-35):



Նկ. 84 Արտաշես Բ-ի և Տիգրան Գ-ի դրամներից



Նկ. 85 Տիգրան Դ-ի և Արտավազդ Գ-ի դրամներից



< Նկ. 86 Տիգրան Դ-ի և իր քույր Էրատոյի համատեղ հատած դրամներից



< Նկ. 87 Արտավազդ Դ-ի և Օգոստոս կայսեր համատեղ հատած դրամներից

Հետարտաշեսյան շրջանում մասամբ շարունակվում են Արտաշեսյանների դրամահատության ավանդույթները, ինչի արդյունք կարելի է համարել հռոմեական դրածո Արտավազդ Դ-ի (Ջ.հ. 4-6 թթ.) և Օգոստոս կայսր համատեղ դրամները՝ նրանց պատկերներով ու ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ / ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ // ΘΕΟΥ / ΚΑΙΣΑΡΟΣ / ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ («*արքայի մեծի Արտավազդի // աստծո, կայսեր, բարերարի*») մակագրությամբ, մեկ այլ հռոմեական դրածո Տիգրան Ե-ի (Ջ.հ. 6 թ., հրեից արքա Հերովդես Մեծի թոռը) դրամները՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ / ΤΙΓΡΑΝΟΥ («*արքայի մեծի Տիգրանի*») գրությամբ¹¹¹: Իրենց բնույթով զգալիորեն տարբեր են Վոնոն Արշակունու դրամները, որը Պարթևստանում գահազրկվելուց հետո մի քանի տաբի (11-16 թթ.) իշխել է Մեծ Հայքում: Նրա դրամների մի մասը թողարկվել է Հայաստանում, հավանաբար, հենց այդ տարիներին, ինչի վկայությունն է դրանց վրա Տիգրանակերտ անվան հապավում-կցազրի առկայությունը՝ կազմված ԴԴՔ հունական տառերով¹¹²:

Նշվածներից բացի, հայոց թագավորների անուններ են հիշատակվում մի շարք հռոմեական դրամների վրա¹¹³, որոնք կարևոր պատմական անցքերի վկայություններ լինելով հանդերձ՝ դուրս են տույն աշխատանքի խնդիրների շրջանակից:

Առանձնակի ուշադրության են արժանի Արտաշատ մայրաքաղաքի դրամները, որոնք II դարի վերջից հաստվել են ոչ թե հայոց արքայի կամ հռոմեական կայսեր անունից, այլ հենց մայրաքաղաքի (նման իրավունք նվաճել էին միջազգային առևտրի, մշակույթի և վարչական խիստ ապակավաթիվ կենտրոններ): Հետաքրքրական է և այն հանգամանքը, որ այդ դրամների գրությունները հունարեն էին, թեպետ Հայաստանը վաղուց զսնվում էր հռոմեական ազդեցության ներքո, իսկ կայսերական դրամները լատինատառ էին: Սա կարող է վկայել նաև ներմուծված գրերի

¹¹¹ ՀԺՊ, 1971, էջ 813-814 (բաժնի հեղինակ՝ Խ.Ա.Մուշեղյան); Bedoukian, 1978, էջ 37-40, 43, 76-77:

¹¹² ՀԺՊ, 1971, էջ 821-822 (բաժնի հեղինակ՝ Խ.Ա.Մուշեղյան):

¹¹³ Դրանցից են, օրինակ, Ջենոն-Արտաշեսի (18-34 թթ.) և Սոհեմոսի թագադրությունների առիթներով թողարկված լատինատառ գրությամբ դրամները (ՀԺՊ, 1971, էջ 816-817, 820-821 (բաժնի հեղինակ՝ Խ.Ա.Մուշեղյան); Bedoukian, 1978, էջ 40-41, 77):

հարցում տեղական կայուն ավանդույթների գոյության մասին: Արտաշատյան դրամի մի երեսին պատկերված է աստվածամայր Անահիտը՝ մայրաքաղաքի հովանավորը, մյուսին՝ դափնեպսակ պարգած Հաղթանակի թևավոր դիցուհին: Նրա դիմաց նշված են I. քիկունքի մոտ՝ $Z\Xi$ տառերին նմանվող նշաններ, իսկ շրջագծով $\text{APTA}\Xi\text{ISAT}\Omega\text{N}$ MHTPOΠOΛEΩN - «Արտաշատ մայրաքաղաքի» մակագրությունն է (նկ. 88)¹¹⁴:

* * *

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում հայկական դրամների թվագրումը ևս կատարվել է հունական այբուբենով, տառերի թվային արժեքների միջոցով: Ընդ որում, այսօր հայտնի դրամների գրություններում կարելի է ցույց տալ առնվազն թվագրման երեք սկզբունք.

ա) ժամանակի հաշվարկը սելևկյան տոմարով, որի սկիզբը հաշվվում է Ջ.ա. 312 թվից (Տիգրան Բ-ի Դամասկոսում հատված արծաթե դրամները կրում են $\text{AMZ}=241$, $\text{BMZ}=242$, $\text{ΓMZ}=243$ թվագրումները, որոնք համապատասխանում են Ջ.ա. 71-69 թվականներին, երբ հայոց տիրակալն իշխում էր նաև Սելևկյանների տիրույթներին)¹¹⁵. հիշենք, որ սելևկյան օրացույցի ամիսներն արձանագրված են եղել Արմավիրում;

բ) տարիների նշումը փյունիկյան օրացույցի միջոցով, որի թվագրության սկիզբը Ջ.ա. 111 թվականն էր (Տիգրան Բ-ի դրամների մի խումբ թվագրված է 34-ից ($\Delta\Lambda$) մինչև 39 ($\Theta\Lambda$) թվական-



Նկ. 88

¹¹⁴ ՀԺՊ (ակադ. իրաւ.), հ. I. էջ 821-822 (բաժնի հեղինակ՝ Խ. Ա. Մուշեղյան); Аракелян, 1976, էջ 87. ադ. CVII: Ընդունված այս թվագրումից զատ, կարծիքներ են հայտնվել, որ Արտաշատ մայրաքաղաքի դրամները հատվել են ոչ թե Ջ.հ. 183 թ., այլ Ջ.ա. 80-ական կամ Ջ.հ. 1-4 թթ. (Варданян, 1987, էջ 195-207):

¹¹⁵ Մուշեղյան, 1983, էջ 50-51; Nercessian, 2000, էջ 24, 47; Nercessian, 2000 (a), էջ 100 և այլն:

ները, որոնք Ք.ա. 111-ից հաշվելով ստանում ենք Ք.ա. 77-72 թվականները)¹¹⁶,

զ) արքայի թագավորության սկիզբը թվագրման հիմք ընդունելը (օրինակ՝ Արտավազդ Բ-ի դրամների S (6) և Z (7) տարեթվերը)¹¹⁷:

Կա կարծիք, որ դրամների վրա որպես մեմանշաններ հանդիպող հունական այբուբենի առաջին տասը տառերը դրամների թողարկման ամիսների նշումներն են, ինչի հետ ոչ բոլոր ուսումնասիրողներն են համաձայն¹¹⁸:

Հայկական դրամների վրա առկա մեմանշանները (նկ. 89) կարելի է բաժանել երեք խմբի.

ա) հունական այբուբենի տառեր (որոնց մի մասն, ինչպես նշվեց, ժամանակագրության նշումներ են),

բ) հունական տառերի հիմամբ ստեղծված կցագրեր (օրինակ՝ Արտաշատ և Տիգրանակերտ մայրաքաղաքների նշումը ΡΤΞ և ΤΓΡ հունական տառերով կազմված կցագրերով, տե՛ս նկ. 89, «բ» շարքի առաջին երկու նշանները), որոնց ոչ բոլորի իմաստ է մեկնաբանված,

գ) որևէ այբուբենի հետ չկապվող պատկերանշաններ (նկ. 89 գ), որոնք մնում են չմեկնաբանված:

Մ Ե Ն Ա Ն Շ Ա Ն Ն Ե Բ						
ա	Α	Δ	Θ	Η	Ι	ΞΚ
բ	Σ	Ψ	Α	Φ	Ρ	Υ
գ	✝	∩	♂	♂	⊗	✱

Նկ. 89

* * *

Բացի մինչ այսօր գտնված արձանագրություններից, մենք ունենք մի շարք մատենագրական տեղեկություններ նախամաշտոցյան Հայաստանում հունական գրի ու գրականության լայն տարածման մասին, որոնց կանդրադառնա՞նք համապատասխան բաժնում:

¹¹⁶ Մուշեղյան, 1987, էջ 105-124; Nercessian, 2000 (a), էջ 101-102; Nercessian, 2000, էջ 25, 48-49 (և հղված գրականությունը):

¹¹⁷ Bedoukian, 1978, էջ 26; Մուշեղյան, 1983, էջ 56:

¹¹⁸ Մուշեղյան, 1983, էջ 46; Մուշեղյան, 1987, էջ 105-124; Nercessian, 2000 (a), էջ 102; Nercessian, 2000, էջ 25, 48-49

Ի մի բերելով նախամաշտոցյան Հայաստանից հայտնաբերված հունարեն արձանագրությունները՝ փորձենք տալ դրանց խմբային դասակարգումը.

1) արքայական արձանագրություններ՝ նվիրված աստվածների պաշտամունքին,

2) թագավորական նախնիներին ձոնված արձանագրություններ,

3) թագավորական իշխանության և արքայի անձի աստվածացմանը վերաբերող արձանագրություններ,

4) արքայական արձանագրություններ քաղաքների ու շինությունների (հատկապես՝ սրբավայրերի) հիմնադրման ու բարեկարգման մասին,

5) նոր օրենքներ ու կարգեր սահմանող արձանագրություններ,

6) արքայական նվիրատվական արձանագրություններ,

7) թագավորական դրամների մակագրություններ,

8) արքայական նամակագրության արձանագրումներ,

9) հոգևոր-պաշտամունքային բնույթի բնագրեր,

10) ժամանակագրական-օրացուցային արձանագրություններ,

11) ընծայագրեր,

12) բարոյա-խրատական բովանդակությամբ չափածո ստեղծագործության (ողբերգությա՞ն) հատվածներ,

13) պատմական բովանդակությամբ չափածո ստեղծագործության (ողբերգությա՞ն) հատվածներ,

14) տապանագրեր (այդ թվում՝ չափածո եղերերգեր),

15) մենամշաններ:

Ձ. ԱՍՈՐԵՐԵՆԻ ԵՎ ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԳՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՅՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ասորերենը արևելաարամեական բարբառներից է, որը Ք.ա. II դարից վերածվում է գրական լեզվի: Ասորական սկզբնական գիրը («էստրանգելա» կամ «էստրանգելո») արամեական այբուբենի ճյուղավորումներից է, որով մեզ հասած վաղագույն արձանագրությունները թվագրվում են Ք.հ. I դարով: Ինչպես արամեական այբուբենը, այն բաղկացած է 22 բաղաձայնից (ձայնավորների կիրառությունը սկսվում է միայն VII դարից), որոնք ունեցել են նաև թվական արժեք (վաղ ասորական այբուբենը տե՛ս Հավելվածում): Տառանունները քիչ են տարբերվում արամեականներից (ալեֆ-ալաֆ, գիմել-գամալ, դալետ-դալատ/դ, լամեդ-լամադ, մեմ-միմ և այլն): Գրության ուղղությունը եղել է աջից ձախ:

V դարում, կապված Հիսուս Քրիստոսի բնույթի հարցի հետ, ասորական եկեղեցին կիսվեց, որի հետևանքով առաջ եկան ասորական գրի երկու տարբերակներ՝ նեստորական (արևելյան) և յակոբյան (արևմտյան): Ասորերեն և ասորագիր գրականությունը, որն առավելապես քրիստոնեական է, ծաղկման հասավ III-VII դարերում¹:

Եղեսիան (ներկայիս Ուրֆան), որ Ք.ա. II դարից մինչև Ք.հ. III դարը ասորա-հայկազան բնակչությամբ Օսրոյենե թագավորության (որի արքաները կրում էին Աբգայր («հզոր») պատվանունը) մայրաքաղաքն էր, սկսած I դարից դառնում է քրիստոնեության կարևորագույն համաշխարհային կենտրոններից մեկը, ասորական քրիստոնեության գլխավոր կենտրոնը: I-II դարերում ասորերեն են թարգմանվում մի շարք գրքեր (այդ թվում՝ Աստվածաշնչի, որի հին ասորական թարգմանությունը հայտնի է «Պեշիտտա» անվամբ), ստեղծվում ինքնուրույն ստեղծագործություններ, գրի առնվում պարականոն և խրատա-ուսուցողական բնույթի ստեղծագործություններ (որոնցից էր Ախիկար իմաստու-

¹ Ասորերենի և ասորական գրի մասին տե՛ս Լուկուտկա, 1955, էջ 155-157; Jensen, 1958, էջ 295-301; Brockelmann, 1962 (գիրը՝ էջ 4-12, հղվող գրականությունը՝ էջ 150-184, բնագրերից մի քանիսն ասորերենով՝ հավելվածի էջ 3-145);

² Дирингер, 1963, էջ 336-346; Церетели, 1979, էջ 10-19 և վկայակոչված գրականությունը՝ էջ 155-157:



Նկ. 90 IV-V դարերի ասորերեն արձանագրություն Եդեսիայից
(տե՛ս Bossert, 1951, էջ 69, 262, N 902)

նի զրույցը, որը դեռևս Ք.ա. V դարում գրի էր առնվել հին արամեերենով, իսկ Ք.հ. V դարում ասորերենից թարգմանվել է հայերեն²): III-IV դարերում ստեղծվում է հարուստ ասորական գրականություն, որի աչքի ընկնող գործիչներից էին Բար-Դայասանը (II-III դարեր, Խորենացու մոտ՝ Բարդաժանը, որը Հայաստանում անհաջող քարոզչություն է կատարել, ապա Արամազդի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոն Ամիում ասորերենի և հունարենի է թարգմանել հայոց մեհենական պատմությունը³), Եփրեմ Ասորին (IV դ.) և ուրիշներ:

Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից հետո արգելվեց հայկական մեհենագրությունը, որից հետո Տրդատ Գ-ի հրամանով Մեծ Հայքի պետական գրագրության, հոգևոր քարոզչության և ուսուցման երկու լեզուները դարձան հունարենն ու ասորերենն՝ իրենց գրային համակարգերով: Այս ժամանակաշրջանում ասորերենը լայն տարածում է ստանում Հայաստանում, ինչի մասին են վկայում թե՛ հայ մատենագիրները⁴, թե՛ հայ-ասորական պատմա-մշակութային և գրական հարաբերությունների ուսումնասիրությունը⁵, թե՛ ասորերենից հայերենին

² Պատմություն եւ խրատք Խիկալայ Իմաստնոյ, 1969-1972:

³ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. ԿԶ:

⁴ Տե՛ս այս գրքի Ե գլխում:

⁵ Մելքոնյան, 1970, էջ 72-197:

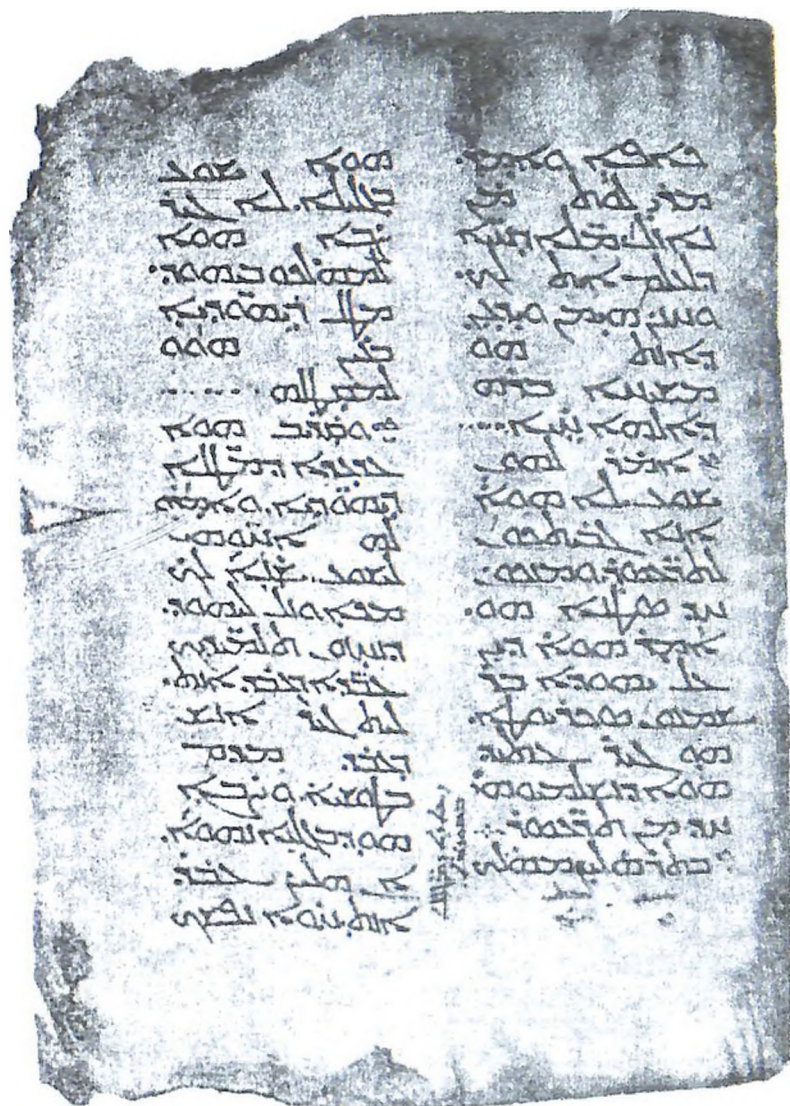
անցած բառապաշարը⁶: Եդեսիան դառնում է մաս հայերի կարևորագույն կրթօջախներից մեկը:

Մեզ հասած վաղագույն ասորերեն և ասորագիր բնագրերը գտնվել են Եդեսիայից ու նրա շրջակայքից (Աբգարների հարըստության արքա Մանուի ընտանիքի անդամներից մեկի շիրմաքարը՝ արձանագրված 73 թ., արքայի դստեր պատվին կանգնեցված քարակոթողը, մոտավորապես նույն ժամանակներով թվագրվող Ամաշ-Շամշա թագուհու՝ նույն դինաստիայի տիրակալ Շարդուի կնոջ շիրմաքարը, 243 թ. թվագրվող մագաղաթագիր առևտրական պայմանագիրը) և Սամոսատից (Մար Բար-Սերապիոնի նամակը, որն ասորական նախաքրիստոնեական գրականության կարևոր հուշարձան է)⁷:

Չմայած մատենագրական տեղեկությունների առատությանը, պետք է նշել, որ ցայսօր նախամաշտոցյան շրջանի ասորերեն և ասորագիր բնագրեր են հայտնաբերվել միայն Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան ծայրամասերից և հարակից տարածքներից (Սամոսատ, Եդեսիա և շրջակայք), որոնք տվյալ բնագրերի ստեղծման ժամանակաշրջաններում չեն կազմել հայկական որևէ պետության մաս:

⁶ Ջահուկյան, 1987, էջ 474-485:

⁷ Дирингер, 1963, էջ 336-337; Церетели, 1979, էջ 10-11 (և էջ 155-157-ում հղված գրականությունը):



Նկ. 91 Նոր Կտակարանի ստորերեն մագաղաթե ձեռագրի մի պատահիկ խաբբերոյից՝ գրված 411-435 թթ. լըթացքում (տե՛ս Bossert, 1951, էջ 69, 262, N 903)

*Է. ՊԱՐՍԿԵՐԵՆԻ ԵՎ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԳՐԻ
ԿԻՐԱՒՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՅՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ*

Պարսկերենը պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի իրանական խմբի հարավ-արևմտյան ճյուղին: Այն անցել է զարգացման երեք շրջաններ, որոնցից յուրաքանչյուրում ունեցել է տարբեր գրային համակարգեր.

ա) հին պարսկերեն (Ք.ա. VI-IV դդ.), որը գրի է առնվել աքեմենյան կամ հին պարսկական սեպագրով¹,

բ) միջին պարսկերեն կամ պահլավերեն (Ք.ա. IV - Ք.հ. X դարեր), որի համար հարմարացվել էր արամեական այբուբենը (պահլավական գիրը)²,

գ) նոր պարսկերեն (X դարից), որով ստեղծված գրականությունն արաբատառ է:

Թեպետ հնարավոր է ենթադրել, որ Աքեմենյան աշխարհակալության ժամանակաշրջանում Հայաստանում կարող էր գործածվել աքեմենյան կամ հին պարսկական սեպագիրը (հատկապես պետական գրագրության ասպարեզում), սակայն մեր նախնիների կողմից այդ գրահամակարգի կիրառության մասին որևէ փաստ չունենք: Ո՛չ Աքեմենյան Զեսերքես արքայի եռալեզու արձանագրությունը, ո՛չ էլ Դիոդորոս Սիկիլիացու տեղեկությունը մնան եզրահանգման հիմք չեն տալիս³:

Հայաստանում միջին պարսկերենի կամ պահլավերենի և պահլավական գրի կիրառության մասին նյութական վկայություններ չունենք⁴: Հակառակ դրան, մատենագրական տեղեկությունները վկայում են IV-V դարերում, Մաշտոցի գյուտից առաջ պարսկերենի գործածության մասին (տե՛ս գլ. Ե), ինչը վերա-

¹ Հանգամանորեն տե՛ս Kent, 1953; Оранский, 1960, էջ 95-135, 406-408; մահ Լուուկուկա, 1955, էջ 54-57; Jensen, 1958, էջ 95-106; Diringen, 1962, էջ 111-112; Дирингер, 1963, էջ 223-227; Фридрих, 1979, էջ 123-126 (և հղված գրականությունը):

² Jensen, 1958, էջ 405-411; Оранский, 1960, էջ 154-211, 412-416:

³ Դրանց մասին տե՛ս Գ. և Ե գլուխներում:

⁴ Հայաստանի հետ կապվող մախամաշտոցյան շրջանի միակ պարսկագիր առարկան պարթևական մի կնիք է, որը ժամանակին Երևանից ուղարկվել է Էրմիտաժ (որ պահվում է մինչ օրս), սակայն հայտնի չէ, քե՞տրտեղից է գտնվել այն (Лившиц, Хуршудян, 1988, էջ 61-81):

բերում է Հայաստանի բաժանումից հետո ընկած ժամանակամիջոցին⁵:

Արամեական այբուբենի հիմքով է առաջացել նաև մանիքեական գիրը (III դարում), որի՝ Հայաստանում գործածվելու վերաբերյալ ո՛չ մատենագրական, ո՛չ էլ հնագիտական որևէ փաստարկ չունենք: Ուստի լիովին անհիմն է Հայաստանում մանիքեական գրի կիրառման մասին տեսակետը⁶, առավել ևս, այն որպես «Դանիելյան» գրեր ներկայացնելն ու դրանցից մաշտոցյան որոշ տառաձևեր մակաբերելը:

* * *

Հայագիտության մեջ շատ է արծարծվել օտար (արամեական, հունական, ասորական, պարսկական) գրերով հայերեն դպրության խնդիրը: Առանց խորամուխ լինելու հարցի մեջ և վկայակոչելու այդ մասին ելած տվյալներն ու հայտնված կարծիքները⁷, այստեղ բավարարվենք միայն նշելով, որ թեպետ տեսականորեն լիովին հնարավոր է նախամաշտոցյան Հայաստանում օտարագիր հայերեն գրության գոյությունը, ներկայումս այդ մասին վկայող որևէ նյութական վկայություն չունենք...

Ի մի բերելով այս գլխում շարադրված ողջ նյութը՝ տեսնում ենք, որ նախամաշտոցյան Հայաստանում շուրջ երկու հազար տարվա ընթացքում (Ք.ա. XV դարից մինչև Ք.հ. V դարը)

⁵ Մինչև 360-ական թվականները Հայաստանում պարսկերենի կիրառության մասին ո՛չ հնագիտական, ո՛չ էլ մատենագրական որևէ վկայություն չկա: Մովսես Խորենացու տեղեկությունն այդ ժամանակաշրջանում Մերութան Արծրունու կողմից հունարեն դպրության արգելման և պարսկերենի պարտադրման մասին (գիրք Գ, գլ. ԼԶ) մղում է մտածելու, որ պարսկերենը Հայաստանում գործածվել է 387 թ. բաժանումից հետո, այն էլ միայն արևելյան հատվածում, ուր հաստատվեց պարսկական գերիշխանությունը (այս առթիվ տես նաև Ե գլխում):

⁶ Russel, 1994, էջ 320-333:

⁷ Դրանց մասին տես Աճառյան, 1984, էջ 460-673 (ուր հեղինակն անհիմն է համարում օտարագիր հայերեն դպրության մասին տեսակետները): Աբրահամյան, 1982, էջ 81-93 (հեղինակը գտնում է, որ նախամաշտոցյան Հայաստանում արտաքին աշխարհի հետ հարաբերվելիս գրել են օտար լեզուներով, իսկ ներքին կարիքների համար՝ հայերեն, բոլոր դեպքերում գործածելով օտար տառանիշերը):

ներմուծվել և տեղական մեհենագրության կողքին գործածվել են յոթ օտար լեզուներ՝ իրենց գրային համակարգերով: Սա ավելի քան խոսուն վկայությունն է մեր նախնիների՝ գրի ու գրականության նկատմամբ տածած հարգանքի ու սիրո (որի պերճախոս ապացույցն է դպրության Տիր աստծու պաշտամունքը), ինչպես նաև մաշտոցյան դպրության սկզբնավորման ժամանակ զարգացած գրային մտածողության առկայության բացատրություններից մեկը...

ՕՏԱՐՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՅ ՆԱԽԱՄԱՐՏՈՑՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԹՈՂՆՎԱԾ ԳՐԱՎՈՐ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհում Բ. ա. 3-րդ հազարամյակից սկսած հանդիպում են օտար գրերով և լեզուներով գրառված գանազան իրեր և հուշարձաններ, որոնց հեղինակները տեղացիները չեն¹: Սրանք, հասկանալիորեն, չեն կազմում հայաստանյան դպրության բաղկացուցիչ մասը, սակայն նախամաշտոցյան Հայաստանում առկա գրային հուշարձանների ողջ բազմազանությունը ներկայացնելու նպատակով այս աշխատանքում ներկայացնում ենք դրանք՝ առանց մանրամասների և արժևորման: Ստորև կներկայացնենք ինչպես եզակի օրինակներով հանդիպող բնագրերը, այնպես էլ միևնույն գրերով և լեզուներով կանգնեցված արձանագրությունների խմբերը:

Տեղեկություններ Մեծ Մասիսի լանջին առկա պատկերագիր, շումերական և հին բաբելոնյան սեպագիր արձանագրությունների մասին: Ի տարբերություն շարադրված և շարադրվելիք ողջ նյութի, այս ենթավերնագրի ներքո ներկայացվելու են ոչ թե հենց արձանագրությունները, այլ դրանց մասին հաղորդումները: Խոսքը վերաբերում է Մեծ Մասիսի լանջի ժայռերից մեկի վրա (Փոքր Մասիսի կողմում) փորագրված պատկերագիր (պիկտոգրաֆիկ), շումերական և հինբաբելոնյան սեպագիր արձանագրություններին, որոնք 1915 թ. ռազմական իրադարձությունների ընթացքում տեսել և արտագրել է ռուս գեղապետ Ալեքսանդր Կոռյը: Վերջինս առաջին աշխարհամարտից առաջ ստացել էր նաև լեզվաբանական պատրաստություն և քաջածանոթ է հնագույն միջագետքյան քաղաքակրթություններին: Պատերազմից հետո, հալածվելով բոլշևիկների կողմից, նա ի վերջո հանգրվանում է ԱՄՆ-ում: Իր գրառումները՝ մեկնաբանություններով ու թարգմանություններով, նա հանձնում է «Աստվածաշնչական ուսումնասիրությունների բյուրոյի» տնօրեն Ֆ. Վ. Զիննամանին. որն

¹ Դրանց տարածման աշխարհագրությունը տե՛ս քարտեզ 4-ում:

էլ հրատարակում է դրանք 1946 թվականին իր խմբագրած «Bible Archaeological Digest» հանդեսում²:

Հրապարակման մեջ, դժբախտաբար, չի բերվում արձանագրություններից որևէ մեկի լուսանկարը կամ գծանկարը: Ֆ. Վ. Զիննամանի տպավորությամբ՝ դրանք ունեն նույն բովանդակությունը և սկզբնական պատկերագիրը՝ նախ քարգմանվել է շումերերենի, ապա՝ հին բաբելոնեանի: Շումերական և հին բաբելոնյան սեպագրության օգնությամբ ընթերցելով մի շարք բառեր և արտահայտություններ («ծագել» կամ «ջրերի (ջրհեղեղի) սերմ», «Աստծո խոսք» կամ «Աստծո խոսքով», «հանգրվանել լեռների (գագաթների) վրա», «դեպի լցված երկիր», «ջրհեղեղը, գիշերը իջավ ... վրա»), Ա. Կոորը առաջարկում է վերականգնել հետևյալը. «Նրանք լրված Աստծուց՝ ջրերի վրայով հանգրվանեցին լեռներին, երբ գիշերը և ջրերը (ջրհեղեղը) իջան երկրի վրա»³: Նույն այդ գրառումները ավելի ուշ Վ. Մ. Քամինգսը առաջարկեց վերականգնել հետևյալ կերպ. «Աստված լցրեց խոսքի սերմերը ջրերի մեջ... ջրերը լցրեցին (ծածկեցին) երկիրը՝ թափվելով վերևից... նրա որդիները կանգ առան լեռան վրա (կամ գագաթին)»⁵...

Գնդապետ Ա. Կոորի կազմած քարտեզներով 1969 թ. Է. Քամինգսը և Լ. Բ. Հյուիթը գտել են նրա նկարագրած հնավայրերից մեկը, որում առկա էին շինությունների մնացորդները՝ կտր շենքեր՝ հարակից քառակուսի սենյակներով⁶, որոնք շատ բնորոշ

² Kinnaman, 1946, էջ 46-49: Շնորհակալությամբ նշենք, որ տեղեկությունը մեր ուշադրությանն է հրավիրել Էյտովիզ Խաչատրյանը, իսկ հոլովո հոդվածը (որը չկար Հայաստանի գրադարաններում) մեր խնդրանքով Նյու-Յորքի հանրային գրադարանից պատճենել և մեզ է ուղարկել սփյուռքահայ հայագետ Վարդան Մատթոսյանը:

³ «Պատկերագիր» ասածի տակ տվյալ դեպքում պետք է հասկանալ ոչ թե շումերական հիերոգլիֆները, այլ պարզ նկարային գիր, թերևս՝ հագեցած գաղափարանշաններով՝ առանց հնչյունագրության: Այլ կերպ ասած՝ գաղափարանշաններով պետք է պատկերված լինե՞ր համաշխարհային ջրհեղեղի պատմությունը, որը կարող է «կարդալ» և հասկանալ յուրաքանչյուր ոք՝ անկախ իր լեզվական պատկանելությունից:

⁴ Kinnaman, 1946, էջ 48-49:

⁵ Каммингс, 2001, էջ 63-70:

⁶ Каммингс, 2001, էջ 202-206: Նույն գրքում (էջ 68-69 և 204-205) բերվում է Չիկագոյի համալսարանի Արևելքի ինստիտուտի տնօրեն Ջոն Ուի-

են վաղ բրոնզի դարին (Ք.ա. IV հազարամյակի երկրորդ կեսից մինչև Ք.ա. XXIV դար): Մեզ մնում է հուսալ, որ ոչ հեռու ապագայում կլինեն այս արձանագրությունների վերաբերյալ ավելի ստույգ և վավերական տեղեկություններ, որոնք հնարավոր կդարձնեն դրանց հանգամանալի ուսումնասիրությունը:

Նարամ-Սուենի կոթողը Դիարբեքիի շրջանում: Օտարների կողմից Հայկական լեռնաշխարհում բողած հնագույն արձանագրությունը վերաբերում է Հայաստանի Ք.ա. XXIII դարի պատմության կարևոր մի իրադարձության՝ Աքադի տիրակալ Նարամ-Սուենի (Նարամ-Սինի) դեպի Հայկական լեռնաշխարհի կատարած արշավանքներից մեկին: Միջագետքից և Փոքր Ասիայից հայտնաբերված մի շարք բնագրեր վկայում են Արման(ի/ում) երկրի դեմ նրա ձեռնարկած պատերազմի մասին⁷, և Նարամ-



Նկ. 92 Նարամ Սուենի կոթողի պահպանված մասը

յամսի 1945 թ. նոյեմբերի 2-ին Բենջամին Ֆրանկլին Ալենին ուղղված նամակը (կամ զեկուցագիրը), որում նշվում է, որ իրենք ստացել են բազմաթիվ տեղեկություններ Արարատի լանջերին գտնված հնագույն արձանագրությունների մասին, որոնց ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է պատշաճ գիտական մակարդակ ապահովող արշավախումբ ստեղծել:

Արման(ի/ում) երկրի ճշգրիտ հայաստանյան տեղադրության առաջին հիմնավորումները տես Գարանֆիլեան, 1929, էջ 287-288: Rigg, 1937, էջ 416-418: Այդ ուղղությամբ կատարված հետազոտաշխատանքների մասին (գրականության հղմամբ) տես Մովսիսեան, 1993, էջ 113-127, Մատթեոսեան, 1994, էջ 255-268:

Սուենի արձանագրությամբ Դիարբեքիի մոտակա Փիր Հուսեին հնավայրից գտնված ու Ստամբուլի Հին Արևելքի թանգարան տեղափոխված քարակոթողը (նկ. 92), միանգամայն իրավացիորեն, համարվում է վերջինիս իրեղեն ապացույցը: Արձանագրության ոչ լիովին պահպանված չորս սյունակներում ընթերցվում է.

«I. Աստված(ային) Նարամ Սուենը, Հորը ...

II. Էնկի (Հայա) աստվածը չորս կողմերում: Ով որ շրջի կործքը (առջևը) ...

III. տեղադրի և հիմքը ծածկի (ոչնչացնի), ով այս արձանագրությունը փոխի (եղծանի), Ինաննա (Իշթար) դիցուհին թող ...

IV. սպտառոտի և նրա ընտանիքը վերացնի, նրա ժառանգները և անունները ...»⁸:

Հնագույն խոտիերեն արձանագրություններ Ուրբիշից:

Մինչ օրս հայտնի հնագույն խոտիերեն արձանագրությունը՝ գրված արաղական սեպագրով (կանգնեցված Բ.ա. XXIII-XXI դարերի միջև) կապվում է Ուրբիշ քաղաքի հետ (Հայոց Միջագետքում), որը գտնվել է Մասիուս/Մասիոն լեռների հարավային լանջերին, ներկայիս թուրք-սիրիական սահմանի մոտ, Մարդին քաղաքից հարավ (Մոզան հնավայր): Այն վերաբերում է անդրաշխարհի Ներգալ աստծո պաշտամունքին նվիրված տաճարի կառուցմանը և, ինչպես համանման այլ արձանագրությունները, ավարտվում է կառույցը ոչնչացնողներին ուղղված, աստվածներից ակնկալվող անեծքի բանաձևով.

«Թիշարին⁹ արքան է Ուրբիշի: Տաճարը Ներգալի (նա) կառուցեց, տաճարն այդ Լուբադագան թող պահպանի: Նա, ով այն իրոք ոչնչացնի, նրան Լուբադագան թող ոչնչացնի, Անը թող չլսի աղոթքը նրա, ով այն իրոք ոչնչացնի, նրան թող

⁸ Barton, 1929, էջ 140-141 (բնագրի առաջին հրապարակումների հղումներով); կոթողի գտնվելու հանգամանքները և բնութագրական մանրամասները տես Naab, Unger, 1934, էջ 5-48, աղ. I-IV: Արձանագրությունն ունեցել է բազմաթիվ վերահրատարակումներ:

⁹ Անունը նախապես ընթերցվում էր Թիշարի, վերջերս վերանայվեց և առավել ընդունելի համարվեց «Թիշաթալ» տարբերակը (Wilhelm, 1998, էջ 120-121):

^dNIN.NA.GAR^{kt}, Շիմիզե և Թեշուր աստվածները անթիվ-անհամար անգամ նգովեն»¹⁰:

Արձանագրությունը Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից ունի կրկնակի կարևորություն: Նախ այն կարևոր վկայագիր է Ք.ա. III հազարամյակի վերջին դարերում մեր երկրի հարավ-արևմտյան շրջանների հոգևոր-պաշտամունքային իրավիճակի մասին, ապա, ըստ Ի. Մ. Դյակոնովի, «այս արձանագրության լեզուն նույնքան մոտ է ուրարտերենին, որքան խուտիերենին, և, ըստ էության, կարող է դիտարկվել ոչ միայն որպես հին խուտիերեն, այլ նաև՝ հին ուրարտերեն»¹¹:

Վերջին տարիների ընթացքում հայտնաբերվեցին արձանագրության երեք կրկնօրինակներ (երկուսը ներկայումս պահվում են Լուվրում, մեկը՝ Նյու-Յորքի Մետրոպոլիտան թանգարանում)¹²:

Նույն հնավայրի պեղումներից գտնվել են նաև կնիքներ՝ մեկ այլ արքայի մակագրությամբ. «Թուվիքիշ՝ արքա Ուրքիշի»¹³:

Վերոհիշյալ արձանագրությունները ցայսօր հայտնի հնագույն խուտիական բնագրերն են:

Հին ասուրերեն գրությամբ թուրք Դիարբեքիդից: Դիարբեքիդի շրջանից գտնվել և ներկայումս Եվրոպայի մասնավոր հավաքածուներից մեկում պահվում է 1,09 մետր երկարությամբ բլրոնգե թուր, որի կենտրոնում առկա է Ք.ա. XIX-XVIII դդ. թվագրվող հին ասուրերեն սեպագիր արձանագրություն (նկ. 93). «Խութշալումի»¹⁴ տիրակալին. նրա տեր Լուլուանումը՝ որդին Ազի-

¹⁰ Дьяконов, 1967, էջ 443-445; Diakonoff, 1971, էջ 110; Wilhelm, 1982, էջ 15-16; Wilhelm, 1998, էջ 119-120:

¹¹ Дьяконов, 1967, էջ 444:

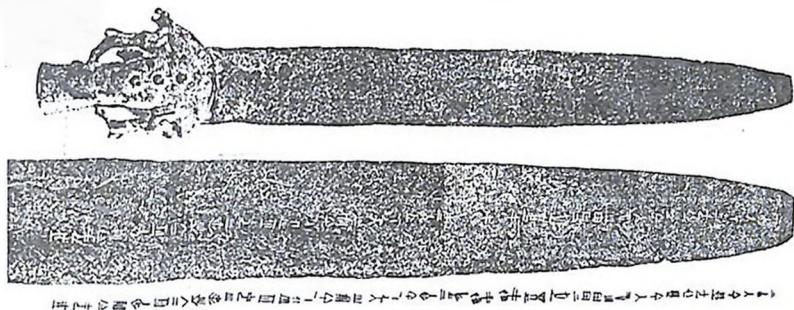
¹² Ivanov, 2002, էջ 92 (և ծան. I-ում հղված գրականությունը):

¹³ Ivanov, 2002, էջ 92 (և հղված գրականությունը):

¹⁴ Հնարավոր է երկրանվան «Խութշալում» ընթերցումը: Ըստ հրատարակչի՝ Խութշալումի տիրակալը (կամ Բեյլը) պետք է նույնացվի Աշուրբանակալի գրադարանից հայտնի Ներգալ-Խութշալի հետ, որը համարվել է անդրաշխարհի աստվածություն (Güterbock, 1965, էջ 197-198):

գումի, իր կյանքի և իր որդու կյանքի համար 12 մինա (քաշով)¹⁵ թուր նվիրեց (բերեց)»¹⁶:

Մեպազիր արձանագրությամբ այս բրոնզե թուրը, որն իր ժամանակաշրջանի հազվագյուտ գտածո է Հայկական լեռնաշ-



Նկ. 93

խարհից, կարող է լույս սփռել մեր երկրի (հատկապես հարավ-արևմտյան շրջանների) Բ.ա. XIX-XVIII դարերի պատմության որոշ անհայտ հարցերի վրա¹⁷:

Մեպազիր արձանագրությամբ հին բաբելոնյան կնիքներ:
Հրատարակելով 1981 թ. Մեծամորի պեղումներից հայտնաբերված եգիպտական հիերոգլիֆներով սարդիոնե գլանաձև կնիքի արձանագրությունը՝ Բ. Բ. Պիոտրովսկին գիտական շրջանառությամբ

¹⁵ 12 մինան հավասար է 6 կիլոգրամի. դարերի ընթացքում քայքայման ենթարկվելով՝ այն ներկայումս կշռում է մոտ 5 կիլոգրամ (Güterbock, 1965, էջ 197):

¹⁶ Güterbock, 1965, էջ 197-198, աղ. XIII-XV:

¹⁷ Մասնավորապես, ուշագրավ տվյալներ կարելի է ստանալ հատուկ անունների վերլուծությունից: Խուբշալ(ում) կամ Խուբեշալ(ում) երկրանունը, ինչպես նշում է հրատարակիչը (Güterbock, 1965, էջ 197), իր կազմությամբ ակնհայտորեն հիշեցնում է Ապիշալ(ում) երկրանունը, իսկ վերջինս գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում (Ապիշալի մասին տեղեկությունները՝ զրականության հղումներով, տես Gelb, 1938, էջ 70-72): Ի վերջո, եթե հնարավոր լինի ցույց տալ, որ Լուլուան(ում)ը տեղաբնակ է, արձանագրված թուրը կարելի է դասել Հասատանի բնիկների կողմից օտար լեզուներով ու գրերով թողած բնագրերի շարքը:

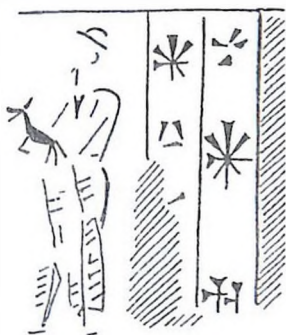


Քարտեզ 4.

Հնավայրեր, որոնցից
հայտնաբերվել են տառերներ
կողմից հայաստանում բողոքած
քննադեղ

1. Մեծ Մալախ
2. Վաղարշապատ
3. Արմավիր
4. Մեծաշոր
5. Կարմիր բլուր
6. Փոքր Վեդի
7. Ալեքսի
8. Աճի
9. Լոռի քաղաք
10. Խոջապուր
11. Արմավիր
12. Նախիջևան
13. Ջուղի
14. Հասանյուր
15. Վան
16. Սահմաններ
17. «Տիգրիսի բլուր»
18. Կովսեղ
19. Կեզրիկ
20. Փյո Նուսթյան
21. Քարի
22. Դիարբեքլի
23. Մոզան
24. Ջեն

յան մեջ մտցրեց Նախիջևանի շրջանից գտնված հին բաբելոնյան



Նկ. 94

մի կնիք (Ք.ա. XVIII-XVII դդ.), որի լուսանկարը նրան է տրամադրել հայտնի հնագետ Ա. Ա. Իեսսենը (նկ. 94): Կնիքին պատկերված է աստվածությանը ուլ զոհաբերող մարդ, որի կողքին առկա է խիստ վնասված սեպագիր արձանագրություն¹⁸:

Սեպագիր արձանագրությանը մեկ այլ կնիք է վերջերս գտնվել Հայաստանի Հանրապետության տարածքից, որը դատելով բավականին լավ պահպանված նշաններից՝ պետք է թվագրել հին բաբելոնյան ժամանակաշրջանով:

Այն ներկայումս հրատարակության է պատրաստում հնագետ Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը:

Մեծամորից գտնված գորտկշուքարը: Ք.ա. II հազարամյակի առաջին կեսով թվագրվող հնագիտական իրերի մեջ առանձնապես հիշատակելի է Մեծամորից գտնված գորտկշուքարը (լուսանկարը և գրության գրչանկարը՝ նկ. 95), որը կրում է Բաբելոնի քասիթական արքաների անունները: Այն պատրաստված է եղել ագաթից և սեպագրերով կրել է համառոտ արձանագրություն. «I սիլդ. Ուլամ-Բուրիաշի՝ որդու Բուռնա-Բուրիաշի»¹⁹:



Նկ. 95

Քասիթական դինաստիան Բաբելոնում իշխել է Ք. ա. XVI-XII դարերում: Մինչ այդ՝ Ք. ա. XVIII դարում Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջաններից քասիթները արշավանք էին ձեռնարկել դեպի Բաբելոն:

¹⁸ Ханзаян, Пиотровский, 1984, էջ 65; Փիլիպոսյան, 1998, էջ 54, աղ. 50-1:

¹⁹ Ханзаян, Саркисян, Дьяконов, 1983, էջ 113-122:

լոն. մի շարք փաստեր ցույց են տալիս, որ քասիթների բնօրրանը եղել է Հայկական լեռնաշխարհի հարավը (կամ հարավ-արևմուտքը), որտեղից էլ ծավալվել է նրանց տիրապետությունը²⁰։ Թերևս դրանով են պայմանավորված Հայկական լեռնաշխարհի և քասիթական Բաբելոնի ջերմ հարաբերությունները Բ. ա. XVI-XIII դարերում, որի առանձին դրսևորումներ գտնում ենք հնագիտական հուշարձաններում²¹...

Եգիպտական հիերոգլիֆներով իրերը։ Հայաստանից գտնված օտարագիր առարկաների մեջ հետաքրքիր խումբ են կազմում եգիպտական մեհենագրերով իրերը։ Մինչ օրս Հայաստանից հայտնաբերվել են եգիպտական հիերոգլիֆներ կրող հինգ կնիքներ և երկու ուլուքահատիկներ։

Դրանցից հնագույնը 1981 թ. Մեծամորի պեղումներից հայտնաբերված եգիպտական հիերոգլիֆ արձանագրությամբ սարդիոնե գլանաձև կնիքն է։ Այն կրում էր Բ.ա. XV դարում իշխած Բաբելոնի քասիթական հարստության տիրակալ Կուրիզալ-զու Ա-ի անունը։ Բաբելոնը քասիթական ժամանակշրջանում կրում էր նաև «Մեծ Սանգար» անունը, որն էլ առկա է կնիքի գրության մեջ. «*Կուրիզալզու՝ Մեծ Սանգար երկրի առաջնորդ*»²²։

Մյուս չորս կնիքները (գտնված Վանից, Անիից, Արմավիրից և Լոռի բերդից) բզեզատեսք են։ Վանից և Արմավիրից հայտնաբերված բզեզատեսք կնիքները կրում են Եգիպտոսի XVIII հարստության փարավոն Թութմոս Գ-ի (Բ.ա. XVI-XV դդ.) գահանունը՝ «Մենհեպերրա»։ Այդ գահանունով կնիքները, որ, թերևս, ունեցել են խորհրդանշական ինչ-որ իմաստ, լայն տարածում են գտել և գործածվել մինչև XXV և XXVI դինաստիաների իշխանության ժամանակաշրջանը (Բ.ա. VIII-VI դդ.)²³։ Ե՛վ բզեզատեսք երեք կնիքները (նկ. 96, բացի Լոռի բերդից հայտնաբերվածից), և՛ երկու ուլունքահատիկները (գտնված Կարմիր բլուրից), ըստ Բ. Բ.

²⁰ Այդ մասին մեր նախնական դիտարկումները հայտնել ենք հանրամատչելի մամուլում (տե՛ս Մովսիսյան, 1995; Մովսիսյան, 1996 (d))։

²¹ Հմմտ. Փիլիպոսյան, 1998, էջ 101-102։

²² Կնիքը հայտնաբերել է Է. Վ. Խանգադյանը, արձանագրությունը Օ. Դ. Բերլի օգնությամբ ընթերցել է Բ. Բ. Պիտրովսկին (Ханзаян, Пиотровский, 1984, էջ 59-65; Փիլիպոսյան, 1998, էջ 54-56, աղ. 50-2)։

²³ Пиотровский, 1958, էջ 20-22։



Նկ. 96

Պիտրովսկու, պետք է թվագրել Վանի թագավորության ժամանակաշրջանով²⁴: Լոռի բերդից հայտնաբերված երեք բզեզատեսք կնիքներից մեկն, ըստ Ս. Հ. Դևեջյանի հաղորդման, կրում է եզիպտական հիերոգլիֆ մեկ նշան (սակայն չի նշվում, թե ինչ հիերոգլիֆ է դա)²⁵:

Ասորեստանի արքաների՝ Հայաստանից գտնված արձանագրությունները: Օտարների կողմից նախամաշտոցյան Հայաստանում թողնված բնագրերի շարքում նշանակալի տեղ են զբաղում Ասորեստանի արքաների գրավոր հուշարձանները, որոնք կարևոր սկզբնաղբյուրներ են Հայկական լեռնաշխարհի Ք.ա. II հազարամյակի երկրորդ և I հազարամյակի առաջին կեսերի պատմության վերաբերյալ:

Խոջալլուի դամբարաններից մեկում գտնված ագաթե մի ուլունքահատիկ կրում է ասուրերեն արձանագրություն՝ «Պալատ Ադադ-Ներարիի՝ տիեզերքի և լորայի» (նկ. 97): Ասորեստանն ունեցել է Ադադ-Ներարի անունով մի քանի արքաներ: Խոջալլուի տվյալ դամբարանից գտնված նյութերը թվագրվում են Ք.ա. I հազարամյակի սկզբով, սակայն սեպագիր արձանագրության հնագրական առանձնահատկությունները ցույց են տալիս, որ այն Ք.ա. XIII դարի գոյծ է, ուստի պետք է վերագրել այդ դարում իշխած Ադադ-Ներարի Ա արքային: Թե երբ և ինչպես է այն հասել Արցախ, հայտնի չէ. դամբարանը, համենայն դեպս, թվագրվում է Ք.ա. I հազարամյակի սկզբով²⁶:

²⁴ Пиотровский, 1958, էջ 20-22; КБ -1, էջ 84; КБ -3, էջ 54:

²⁵ Դևեջյան, 1998, էջ 3:

²⁶ Meščaninov, Weidner, 1931-1932, էջ 266-268; Мещанинов, 1933, էջ 52-53; Кушнарева, 1970, էջ 114-115; АВНИУ, N 36: Ասորեստանի արքաներից ոչ մեկի արշավանքները չեն հասել Արցախի տարածք, հետևաբար գրակիր առարկան այնտեղ պետք է հայտնված լինի այլ ուղիով:

Թիզլաքալասար Ա-ի (Բ.ա. 1115-1077 թթ.) Ասորեստանի տարածքից գտնված արձանագրությունները բազմիցս հիշատակում են նրա արշավանքները դեպի Հայկական լեռնաշխարհ²⁷: Դրանց մասին վկայություններ են պահպանվել նաև տեղում՝ «Տիգրիսի թունելի»²⁸ և Մանազկերտի շրջաններում: «Տիգրիսի թունելի» արձանագրությունը հետևյալն է.

«Աշուրի, Շամաշի և Ադադի՝ մեծ աստվածների, իմ տիրակալների օգնությամբ ես՝ Թուկուլթիասպալ-Էշարրա արքան Ասորեստանի, որդին Ասորեստանի արքա Աշուրբեշիշի՝ որդու Մուբաքիլ-Նուսքուի՝ արքայի Ասորեստանի, նվաճողն Արևմտքի Մեծ ծովից և ծովից Նաիրիի, երրորդ անգամ արշավեցի դեպի Նաիրի»²⁹:

Մանազկերտի մերձակայքում (Յունջալու) գտնվող արձանագրությունը ևս վերաբերում է նրա հյուսիսային արշավանքին.



Նկ. 97

²⁷ Թիզլաքալասար Ա-ի դեպի Հայկական լեռնաշխարհի կատարած արշավանքների մասին տես Ադոնց, 1972, էջ 54-66; Плиотровский, 1959, էջ 44-46; Арутюнян, 1970, էջ 29-52:

²⁸ Տիգրիսի վերին հոսանքի ձախակողմյան վտակ Սուբնատը (ներկայումս՝ Ջերենե-սու) որոշակի մի .ուարածք հոսում է ժայռի ստորին մասով, որի՝ ժայռից արտահոսելու վայրը՝ «Տիգրիսի թունելը», Միջագետքի հնաբնակները համարում էին Տիգրիս սրբազան գետի ակունքը, ուստի այնտեղ հասնելը միջագետքյան հերոսների համար պաշտամունքային նշանակություն ունեցող մեծագործություն էր: «Տիգրիսի թունելի» ելքի ժայռին փորագրված են ասորեստանյան արքաներ Թիզլաքալասար Ա-ի և Սալմանասար Գ-ի իննգ արձանագրություններ (երկուսի գծանկարները՝ նկ. 98): Դրանցից երկու փառ պահպանվածները սկզբնապես վերագրվել են Թուկուլթի-Նինուրթա Բ-ին և Աշուրնասիրասպալ Բ-ին, սակայն հետագայում ճշգրտվել է դրանց հեղինակի ինքնությունը (Schrader, 1885, էջ 3-31; Սանտալենան, 1901, էջ 106-108, 131. 151-152: ճշգրտումը՝ Lehmann-Haupt, 1907, էջ 16-18, 31-44; Lehmann-Haupt, 1910, էջ 430-462 (իզված աշխատանքներում Սալմանասար Գ-ն (ժամանակի գիտության տվյալների համաձայն) համարվում է Սալմանասար Բ): АВИИУ, NN 16, 32, 33):

²⁹ Schrader, 1885, էջ 7-8, 27; Սանտալենան, 1901, էջ 106-107; Lehmann-Haupt, 1907, էջ 16-18; АВИИУ, N 16:

5

10

15

20

25

5

10

15

«Թուկուլթիապալ-Էշարրա՝ արքա հզոր, արքա տիեզերքի, արքա Ասորեստանի, արքա աշխարհի չորս կողմերի, նվաճողը Նաիրիի երկրների՝ Թումմիից մինչև Դայանի, նվաճողը Խաբխի երկրի մինչև Վերին ծովը»³⁰։

Ասորեստանյան հաջորդ արքան, որի թողած գրավոր հիշատակությունը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում, Աշուր-նասիրապալ Բ-ն է (Ջ.ա. 884/3-859 թթ.)։ Քարխից (Քուրխից) հայտնաբերված կոթողի վրա քանդակված են այդ արքայի և նրա հաջորդ Սալմանասար Գ-ի (Ջ.ա. 859-824 թթ.) արձանագրությունները³¹։ Աշուրնասիրապալ Բ-ն պատմում է Ջ.ա. 879 թ. դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան, իսկ Սալմանասար Գ-ն իր իշխանության առաջին տարիներին դեպի լեռնաշխարհի հարավային շրջանները կատարած արշավանքների մասին³²։

«Տիգրիսի թունելի» մյուս չորս արձանագրությունները³³ փորագրվել են Սալմանասար Գ-ի հրամանով։ Դրանցից երկու վատ պահպանվածներում ընթերցվում են միայն արքայի նկատմամբ աստվածների բարեհաճության մասին սկզբնամասերը, նրա տիտղոսաշարը, արևելքից մինչև արևմուտք կատարած նվա-

³⁰ Սանտալճեան, 1901, էջ 106 (Սանագլերտի մոտակայքում արձանագրության գտնվելու վայրն այստեղ կոչվում է «Կօճանլու», այլ տեղերում՝ Յունջալու); Lehmann-Haupt, 1907, էջ 15-16; Ադունց, 1972, էջ 59-60; АВИИУ, N 17:

³¹ Քարխը (Քուրխ, Կուրխ) Դիարբեքիից շուրջ 30 կմ (20 անգլիական մղոն) հարավ-արևելք գտնվող վայր է Տիգրիսի աջ ափին, որը համապատասխանում է սեպագիր աղբյուրների Թուշխան երկրին (Арутюнян, 1985, էջ 191-192): Այնտեղից գտնված արձանագրված մենաքարը դեռևս XIX դարում տեղափոխվել է Բրիտանական բանգարան (Լոնդոն). մասնագիտական գրականության մեջ այն սովորաբար հանդես է գալիս «Թուշխանի կամ Քարխի մենաքար» անվամբ: Ունեցել է բազմաթիվ հրապարակումներ (տես օրինակ Սանտալճեան, 1901, էջ 140-143; АВИИУ, N 26 և 27):

³² Այդ արշավանքների երթուղիների հանգամանալի վերլուծությունը տես Այունց, 1972, էջ 70-76; Пиотровский, 1959, էջ 52-60; Арутюнян, 1970, էջ 66-99:

³³ Schrader, 1885, էջ 9-31; Սանտալճեան, 1901, էջ 108, 131, 151-152; ճշգրտումը՝ Lehmann-Haupt, 1907, էջ 31-44; Lehmann-Haupt, 1910, էջ 430-462; АВИИУ, NN 32, 33):

ճումների մասին առանձին հատվածներ: Մյուս երկուսում (27 և 17 տողերից բաղկացած), աստվածների բարեհաճության մասին սկզբնամասերից և տիտղոսաշարերից բացի, ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդվում Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի ռազմա-քաղաքական իրադրության մասին³⁴: Նկատի ունենալով դրանց կարևորությունը՝ ստորև բերում ենք բնագրերի՝ Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող հատվածները.

«...*նվաճողը երկրների՝ Նաիրիի ծովից մինչև Մեծ ծովը [Արևմուտքի: Խեթերի երկիրը՝ մինչև նրա բոլոր սահմանները, Մե[լիդու] երկիրը, Դայանի, Սուխմու երկիրները, Արգաշկուն քաղաքը՝ արքայական քաղաքն Արամու ուրարտացու, Գիլգան և Խուրուշկիա երկրները՝ Տիգրիս գետի ակունքից մինչև ակունքը Եփրատ գետի, Ներքին Չամուայի ծովից մինչև Քաղդեական ծովը*³⁵ *ես խոնարհեցրի [իմ ոտքեր]ին...*»³⁶

«...*նվաճողը երկրների՝ Նաիրիի ծովից մինչև Մեծ ծովը [Արևմուտքի: Խեթերի երկիրը՝ անգամ մինչև նրա բոլոր սահմանները, ես հնազանդեցրի և ...[...], Էն[զ]իտ[ե] երկրի լեռնանցքը [ես մտա], երկրները Սուխմու, Դայանի և Ուրարտու, անգամ մինչև նրա (Ուրարտուի) սահմանները, ես հնազանդեցրի: Գիլգան երկրի վրա ես գնացի, գիլգանցիները՝ հարկը ես ստացա: Երրորդ անգամ գնացի Նաիրիի վրա և Տիգրիսի ակունքի մոտ գրեցի անունն իմ*»³⁷:

Հայկական լեռնաշխարհում Սալմանասար Գ-ի ևս մեկ արձանագրություն է հայտնաբերվել Քենքից: Այն պատմում է ասորեստանյան արքայի՝ իր թագավորության երկրորդից չորրորդ տարիներին դեպի Հայկական լեռնաշխարհ կատարած արշավանքների մասին՝ պարունակելով տվյալներ, որոնք հայտնի չեն նույն արքայի այլ արձանագրություններից³⁸:

³⁴ Schrader. 1885, էջ 13, 18, 28, 29; Սանտալճեան, 1901, էջ 108, 131:

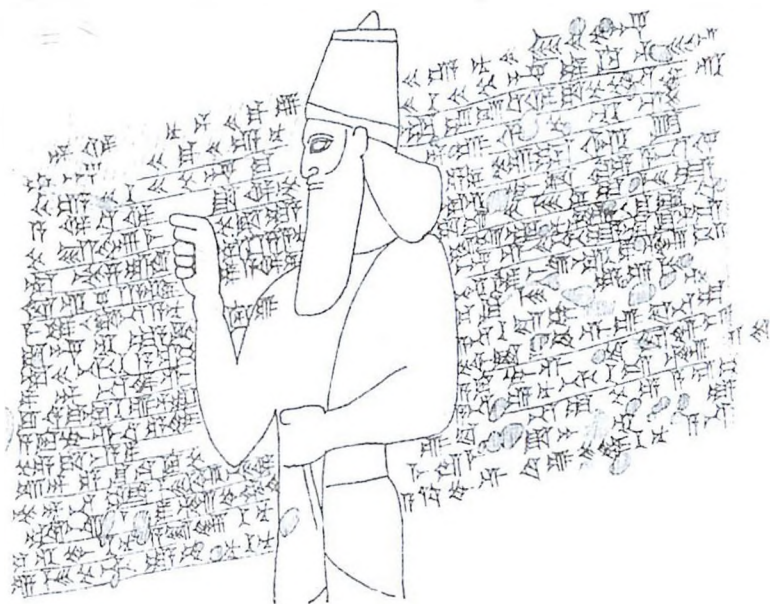
³⁵ Ներքին Չամուայի ծովն Ուլմիտ լիճն է, Քաղդեական ծովը՝ Պարսից ծոցը:

³⁶ Lehmann-Haupt, 1907, էջ 31-35: АВИИУ, N 32:

³⁷ Lehmann-Haupt, 1907, էջ 36-38: АВИИУ, N 33:

³⁸ Քենքը (Քենք Ջորջ կամ Քենք Բողազի) գտնվում է Եփրատի արևմտյան ափին, Այնթապից (Գազիանթեպից) շուրջ 60 կմ հյուսիս-արևելք: Արքայի պատկերն ու արձանագրությունը (նկ. 99) բանդակված են ժայռի վրա, գետի մակարդակից մոտ 50 մ բարձրության վրա (Taşyürek. 1979. էջ 47-50, աղ. XV-XVI, նկ. 1):

Նախամաշտոցյան Հայաստանում հիշատակություն բողած ասորեստանյան վերջին արքան Բ.ա. 705-681 թթ. իշխած Սինախերիբն (Սենեբրիմն) է, որի արձանագրությունը գտնվում է Ջուղի լեռան³⁹ վրա: Այն վերաբերում է արքայի գահակալության



Նկ. 99 Բենքի արձանագրության գծանկարը

հինգերորդ տարուն (Բ.ա. 701 թ.)⁴⁰: Հաղորդման համաձայն՝ Ասորեստանի արքան արշավում է Կուտմուխու (Կստմեա տուն) մարզի սահմանին գտնվող Թումուրա, Շարիմ, Խալբուդա, Կիպշա, Էզամա, Կուս և Կանա բնակավայրերը, որոնք «*արծվաբնի մանտեղադրված են Նիբուր լեռան բարձունքներում*» և հնում՝ նրա

³⁹ Ջուղի լեռը գտնվում է Կորդփաց լեռների շրջանում և սեպագրերում հայտնի է Նիբուր անվամբ (տես Հմայակյան, 1992, էջ 125-131 և հղված գրականությունը): Որոշ հին ավանդազրույցներում, որոնք տեղ են գտել մաս Դուրանում (I!, 38-46), այն համարվում է ջրհեղեղից հետո փրկության լեռ:

⁴⁰ Այդ մասին իմանում ենք Սինախերիբի ժամանակագրությունից՝ բանդակված «Թեյլորի վեցանիստ պրիզմայի» վրա (ABVIU, N 57):

նախնի արքաների օրոք, «*հզոր էին ու հպարտ, չէին ճանաչում տարտալիր տիրապետություն*»: Դժվարին արշավից հետո (որն, ըստ արձանագրության, ավարտվել է ասորեստանցիների հաղթանակով) արքայի զորքն ուղղություն է վերցնում դեպի հարևան Դալան երկրի Ուկկու բնակավայրը, գրավում այն շրջակա 33 այլ բնակավայրերի հետ միասին, հրդեհում, ավերածությունների և քաղաքի ենթարկում դրանք: Այնուհետև նշվում է արքայի կողմից տվյալ արձանագրությունը կանգնեցնելու մասին, որն ավարտվում է այն ոչնչացնողներին ուղղված անեծքի բանաձևով⁴¹:

*Ասորեստանյան արձանագրություններ Մանայի քաղաքության տարածքից*⁴²: Այս խմբի յոթ արձանագրություններից վեցը հայտնաբերվել են Ուրմիո լճից հարավ-արևմուտք ընկած Հասանլու հնավայրից⁴³: Դրանցից մեկը 1964թ. գտնված քարե սկավառակաձև աման է (սկիի կամ սկուտեղ, տես նկ. 100), որը պայրուճակում է ասուրերեն գրված արձանագրություն: Վերջինիս տառադարձման ու թարգմանության հարցերում մասնագետների կարծիքները տարամիտվում են: Առաջարկվել են հետևյալ ընթերցումները.

«*Բաուրիի պալատը Իդի երկրի, Շամաշ-ուշիշի(?)*»⁴⁴,

«*Բաուրիի՝ Իդի երկրի արքայի պալատը՝ ծոնված արևի աստված Ուշիշիին*»⁴⁵.

«*Պալատը Բահուրիի, Ուշի-շիի լեռնային օթևանի*»⁴⁶:

«*Բաուրիի՝ Իդի երկրի արքայի պալատին, ծոնված արևի աստծուն*»⁴⁷:

Արձանագրությունը, բոլոր դեպքերում, թվագրվում է միջին ասորեստանյան դարաշրջանի սկզբից մինչև Ք.ա. 800թ. ընկած ժամանակահատվածով⁴⁸: Ուշագրավ է, որ Ք.ա. 855 թ. Սալմանա-

⁴¹ АВВИУ, N 58:

⁴² Այս ենթաբաժնի նյութերի տրամադրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում պատմ. գիտ. թեկնածու Երվանդ Գրեկյանին:

⁴³ Dyson, 1968, էջ 49, նկ. 8-9:

⁴⁴ Medvedskaya, 1988, էջ 1:

⁴⁵ Muscarella, 1971, էջ 263-266, աղ. 63:

⁴⁶ Dyson, 1977, էջ 548-552:

⁴⁷ Salvini, Pecorella, 1984, էջ 55:

⁴⁸ Dyson, 1965, էջ 202; Dyson, Muscarella, 1989, էջ 1-26; Medvedskaya, 1988, էջ 12:



Նկ. 100

սար Գ-ն Ջամուա երկրի դեմ կատարված արշավանքի առնչությամբ հիշատակում է Իդի անունով երկիր և քաղաք⁴⁹, որի առնչությունն այս արձանագրության հետ դժվար է որոշել:

Հաջորդ երկու արձանագրությունները պահպանվել են քարե սկահակի և քարե մականի կամ գուրգի վրա, որոնցից առաջինը պարունակում է Քասիթական Բաբելոնի թագավոր Կադաշմին-Էնլիլի (Ի-ի՝ Բ.ա. 14-րդ դար, կամ II-ի՝ Բ.ա. XIII

դարի առաջին կես) անունը, իսկ երկրորդում առկա է «Աշշուր-Ուրալլիթի պալատը» արտահայտությունը⁵⁰: Խոսքն, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերել է Ասորեստանի նույնանուն արքային, որը կառավարել է Բ.ա. 1365/3-1330/1328 թվականներին:

Նույն հնավայրից հայտնաբերված իրերի մեկ այլ խմբում 15 քարե գալիսոններից (կամ մականներից) երեքը արձանագրված են: Առաջին երկուսը կրում են էլամական տիրակալ Թան-րուխուրաթերի (իշխել է Բ.ա. 2036-1850 թթ. ընթացքում) անունը, երրորդի վրա պահպանվել է միայն անվան սկզբնամասը՝ Sin...⁵¹:

Մերժումյան ավազանից հայտնաբերված և ենթադրաբար Ասորեստանի Արբաիլ քաղաքից ծագող յոթերորդ արձանագրությունը փորագրված է բրոնզե արձանիկի վրա: Տասներկու տողանոց արձանագրությունը բարեմաղթանք է՝ ձոնված Արբաիլի Իշտար աստվածուհուն՝ հանուն ասորեստանյան Աշշուր-դան I (Բ.ա. XII դ.) արքայի. բնագրի հեղինակը Արբաիլ քաղաքի դպիր Շամշի-Բեյլն է՝ Ներգալ-նադին-ախիսեի որդին⁵²:

Ինչ վերաբերում է արձանագրված այս իրերի ծագմանը, ապա դրանք, ամենայն հավանականությամբ, ներմուծվել են դրսից, ինչը կարող է վկայել էլամի, Ասորեստանի և Բաբելոնի

⁴⁹ Grayson, 1996, էջ 65, 75, 104:

⁵⁰ Dyason, Muscarella, 1989, էջ 23:

⁵¹ Medvedskaya, 2000, էջ 436:

⁵² Grayson, 1987, էջ 308:

հետ տարածաշրջանի ունեցած ակտիվ փոխհարաբերությունների մասին:

Արմավիրից գտնված սեպագիր երեք սալիկները: Օտարագիր արձանագրություններից են նաև 1980-ական թթ. սկզբին Արմավիրից գտնված սեպագիր սալիկների երեք բեկորները (նկ. 101): Դրանք կապե սալիկների մասեր էին, որոնցից ամենամեծը և լավ պահպանվածը երկու երեսին ուներ ընդամենը 28, երկրորդը՝ 16 (նույնպես երկու երեսին), իսկ երրորդի մի կողմում պահպանվել է 9 տող: Առաջինը Խ. Մ. Դյակոնովը և Ն. Բ. Յանկովսկայան վերծանեցին որպես «Գիլգամեշ» էպոսի թատերականացված մի հատված՝ գրված էլամերեն լեզվով, փորձելով նույն համատեքստում դիտարկել մյուս երկու բեկորներից ընթերցված առանձին բառերը (ենթադրաբար, դրանք կարող էին պատկանել թատերախմբի անդամներին): Բնագրերը թվագրվեցին Զ.ա. VIII դարով, իսկ «Գիլգամեշ» էպոսի մի հատվածի սցենարի առկայությունը Արգիշտիխինիյի-Արմավիրում ենթադրաբար կապվեց էլամա-ուրարտական հակաստորեստանյան դաշինքի հետ, որը կարող էր ամրապնդված լինել Սարգուրի Բ-ի (Զ.ա. 764-735 թթ.) և Էլամի արքայադստեր ամուսնությամբ, ինչն էլ զուգադիպած լինել արքայի գահակալման հանդեսին, որի ժամանակ էլ հնարավոր է, որ տեղի ունեցած լինել էլամական թատերախմբի բեմականացումը⁵³:



I



II a



II b



III a



III b

Նկ. 101

⁵³ Дьяконов, Янковская, 1989, էջ 55-62; Diakonoff, Jankowska, 1990, էջ 102-123:

Կարճ ժամանակ անց նրանց վերժանությունը կասկածի ենթարկվեց, վերանայվեց, և առաջարկվեց արմավիքյան երեք բնագրերն ընթերցել էլամերեն, սակայն մեկնաբանել որպես տնտեսական բովանդակության մասնակների հատվածներ, որոնք պետք է թվագրվեն Ք.ա. VI դարի երկրորդ կամ V դարի առաջին կեսով⁵⁴ ... Եթե վերջնականապես հաստատվի սալիկների էլամերեն ընթերցումը, մախամաշտոցյան Հայաստանում (Քսերքսեսի արձանագրության էլամերեն բաժնի հետ միասին) կունենանք էլամերեն չորս արձանագրություններ:

Քսերքսեսի եռալեզու արձանագրությունը Վանում: Արեմնյան Դարեհ Ա-ի որդի և հաջորդ Քսերքսես արքան հայտնի դարձավ Ահուրամազդայի պաշտամունքին նվիրված կրոնական բարեփոխումով: Իր գործունեությանը նվիրված բազմաթիվ արձանագրություններից մեկը (նկ. 102) նա թողել է Վանի ժայռի հարավային կողմում (գետնից շուրջ 18 մ բարձրության վրա)՝ գրված երեք լեզուներով (պարսկերեն, բաբելոներեն և էլամերեն): Երեք բաժինների միջև էական տարբերություններ չկան. տարբերվում են հատուկ անունների գրությունները: Պարսկերեն, բաբելոներեն և էլամերեն բաժիններում, համապատասխանաբար, Ահուրամազդան կոչվում է Աուրամազդա, Ախուրամազդա, Օրամազդա, Քսերքսեսը՝ Խշայարշա, Խիշի'արշա, Իկսերիսաս, Դարեհը՝ Դա-րայավաուշ, Դարի'ամուշ, Դարիյավաուս⁵⁵: Բերում ենք գլխավոր պարսկերեն բաժնի բարգմանությունը (գիտության մեջ տարածված անվանաձևերով)⁵⁶.

«Մեծ աստված է Ահուրամազդան՝ մեծագույնն աստվածներից, որ արարեց այս աշխարհը, որ արարեց այն երկինքը, որ ստեղծեց մարդուն, որ մարդկանց համար հաճույքներ ստեղծեց,

⁵⁴ Koch, 1993, էջ 219-236; Vallat, 1995:

⁵⁵ Երեք լեզուներով բաժինների համեմատական հրատարակությունը՝ համապատասխան հղումներով, տես Սյանտալճեան, 1901, էջ 224-226 (հեղինակի մոտ էլամերեն բաժինը կոչվում է «մարական խմբագրություն»):

⁵⁶ Պարսկերեն բաժնի բարգմանությունը տալիս ենք ըստ Հ. Սանտալճյանի և Ռ. Գ. Քենթի (Սանտալճեան, 1901, էջ 224-226; Kent, 1953, էջ 152-153):

Նախամաշտոցյան Հայաստանի լատիներեն արձանագրությունները: Հայաստանի մինչմաշտոցյան ժամանակաշրջանի գրավոր հուշարձանների շարքում կարևոր տեղ գրավող լատիներեն արձանագրությունները վերաբերում են հռոմեական բանակների՝ Հայաստան կատարած արշավանքներին և կանգնեցված են բացառապես օտարների կողմից: Ուստի պետք է հրաժարվել հայագիտության մեջ տարածում գտած այն մոտեցումից, ըստ որի՝ լատինական գիրը հունականի ու արամեականի կողքին համարվում է նախամաշտոցյան Հայաստանում կիրառված այբուբեններից մեկը:

Նախամաշտոցյան Հայաստանի լատիներեն արձանագրությունները կապվում են Հռոմեական կայսրության արևելյան քաղաքականության հետ և հայտնաբերվել են հայկական երեք թագավորությունների (Մեծ Հայք, Փոքր Հայք և Կոմմագենե) տարածքներից:



Նկ. 103

Մեծ Հայքի լատիներեն արձանագրությունները հայտնաբերվել են երեք՝ Վաղարշապատի (Էջմիածնի), Արտաշատի և Խարբերդի շրջաններից: Դրանցից առաջինը 1863 թ. հայտնաբերված Վաղարշապատի (Էջմիածնի) լատիներեն արձանագրությունն է (Նկ. 103), որը կանգնեցվել է 185 թվականին՝ Կոմոդոս կայսեր օրոք, հռոմեական XV Ապոլինարիս (Ապոլոնյան) լեգեոնի հրամանատարների կողմից⁵⁸:

Արձանագրությունից ջնջվել է Կոմոդոսի անունը: Դա, ըստ երևույթին, կապվում է 193 թվականին հռոմեական սենատի կողմից նրա, որպես անարժան կայսեր, անունը մոռացության

⁵⁸ Արձանագրությունն ունեցել է բազմաթիվ հրապարակումներ: Չափազրակա տվյալները, թարգմանությունը, հնագրական և հարակից պատմա-բանասիրական հարցերի քննությունը տես Тревесер, 1953, էջ 267-270 (էջ 268-ի ծանոթ. 1-ում՝ առաջին հրապարակումների հղումները, դրանցից մեկը՝ Ալիշան, 1880, էջ 206):

մատնելու որոշման հետ, որի ընդունումից հետո հիշատակարաններից սկսեցին հանել, ոչնչացնել Կոմոդոսի անունը: Իսկ դա նշանակում է, որ հռոմեական լեգեոնները մինչև այդ թվականը գտնվել են Հայաստանում⁵⁹:

Վաղարշապատից (Էջմիածնից) գտնված մյուս լատիներեն արձանագրությունը, որը հայտնի դարձավ 1907 թվականին, վերաբերում է Մարկոս Ավրելիոս կայսեր իշխանության ժամանակաշրջանին (նկ. 104): Դատելով արձանագրության մեջ կայսեր տիտղոսաշարից՝ այն պետք է կանգնեցված լինի 173-176 թվականների միջև, երբ Հայաստանում Հռոմի շահերն էին պաշտպանում հռոմեական զորաբանակներից երկուսը՝ XV Ապոլինարիս (Ապոլոնյան) և XII Ֆուլմինատա լեգեոնները⁶⁰:

1967 թ. Վաղարշապատի (Էջմիածնի) պեղումների ընթացքում բացված դամբարաններից մեկում, կարասային թաղման կավե կափարիչի վրա գտնվեց «լեգեոն չորրորդ սկյութական» լատիներեն մակագրությունը⁶¹: Դա կապվում է նույն թվականին Արտաշատից գտնված Տրայանոս կայսեր արձանագրության հետ (տե՛ս ստորև). երկու արձա-



Նկ. 104

⁵⁹ Тревер, 1953, էջ 269-270: Կա կարծիք, որ արձանագրության մեջ հիշվող կայսրը ոչ թե Կոմոդոսն է, այլ նրա հայր Մարկոս Ավրելիոսը, իսկ ջնջված բառը եղել է «Հայկական» տիտղոսը, որը մատնանշել է նրա կողմից՝ Հայաստանի նվաճումը, ուստի և ոչնչացվել է հայ հայրենասերների կողմից (տե՛ս օր. Աբրահամյան, 1959, էջ 31-32; Աբրահամյան, 1973, էջ 38): Վերջին կարծիքը քիչ հավանական է, քանի որ, եթե դա ալվեր հայ հայրենասերների կողմից, կոչնչացվեր թշնամական գործերի մասին վկայող արձանագրությունն ամբողջությամբ, ոչ թե միայն կայսեր մեկ տիտղոսը:

⁶⁰ Արձանագրության չափագրության, թարգմանության, ժամանակաշրջանի պատմական իրադրության բնութային և հարակից հարցերի մասին տե՛ս Тревер, 1953, էջ 262-267:

⁶¹ Թորոսյան, Կրկյաշարյան, 1971, էջ 287-290:

նագրություններն էլ վերաբերում են 114-116 թթ. պատմական իրադարձություններին:

Խարբերդի շրջանից լատիներեն երեք արձանագրություններ են գտնվել 1879 և 1883 թվականներին. երեքն էլ՝ նույն բովանդակությամբ (սակայն բառացի չկրկնելով մեկմեկու), երեքն էլ՝ հայկական գյուղերի եկեղեցական շինությունների շարվածքում: Առաջին երկուսը (գտնված 1879 թ.) հայտնաբերվել են Խարբերդից 2-3 կմ հարավ-արևելք ընկած Կեզրիկ գյուղից և պահպանվել են բավականին լավ⁶²: Երրորդը գտնվել է 1883 թ. Կովանք գյուղից (Կեզրիկից դեպի հարավ-արևելք). հետագա դարերում այս արձանագրության վրա փորագրվել է մեծ խաչ, որի հետևանքով լատիներեն բնագիրը մեծապես տուժել է, սակայն պահպանված հատվածները ցույց են տալիս, որ այն նախորդ երկուսի կրկնօրինակներից է: Բնագրերի համընկնող թարգմանությունը հետևյալն է. «Ներոն Կլավդիոս, Կենար, Օգոստոս, Գերմանիկոս, Իմպերատոր, Գերագույն քուրմ, իր տրիբունական իշխանության տասնմեկերորդ տարին, իր չորրորդ կոնսուլությանը, իններորդ անգամ [հռչակված] իմպերատոր, հայրենիքի հայր: Գնեոս Դոմիտիոս Կորբուլոնի՝ Օգոստոսի լեգատի, սյուրսյրետորի, և Տիտոս Ալբրեյիոս Ֆուլվիոսի՝ Օգոստոսի լեգատի օրոք, III Գալլիական լեգեոն»⁶³:

Արձանագրությունները կանգնեցվել են 64 թվականին: Դրանք վերաբերում են այն ժամանակաշրջանին, երբ Մեծ Հայքի գահի համար 52 թվականից սկսված ռազմական գործողություններն ավարտվեցին հռոմեական զորքերի՝ հայ-սլաոթևական ուժերից հռանդեալում կրած խայտառակ սլարտոթյամբ (62 թ.), որից հետո նույն վայրում 64 թվականին կնքվեց հաշտություն, որով Արշակունյաց արքայատոհմը հաստատվեց Մեծ Հայքում:

Քարե սալերի վրա արձանագրություններն առնված են քառակուսի շրջանակների մեջ. դրանք, հավանաբար, դրվել են այն շինության (կամուրջ կամ ամրոց) պատի մեջ, որը կառուցվել

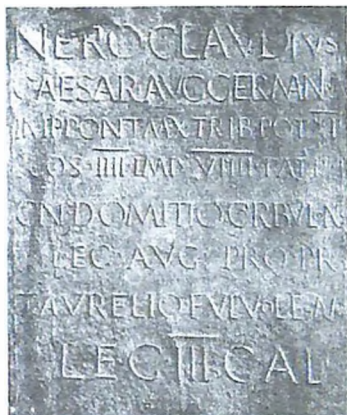
⁶² Դրանցից մեկի էստամպածն՝ արված Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի կողմից, տես նկ. 105 (Lehmann-Haupt, 1910, էջ 478):

⁶³ Lehmann-Haupt, 1910, էջ 477-478: Արձանագրությունների առաջին հրապարակումների հղումները, չափագրական տվյալները, թարգմանությունը, հնագրական և հարակից պատմա-բանասիրական հարցերի քննությունը տես Тревес, 1953, էջ 212-223:

է բանակցություններում Հռոմը ներկայացնող, Արևելքի գորքերի հրամանատար նշանակված Գնեոս Դոմիտիոս Կորբուլոնի կողմից⁶⁴:

Արտաշատի շրջանից ևս հայտնի են երեք լատիներեն արձանագրություններ՝ գտնված Ալեքլու և Փոքր Վեդի գյուղերից: Ալեքլուից հայտնաբերվել է սալիտակ քարից պատրաստված սյան բեկոր (նկ. 106), որի վրա ընթերցվում են միայն «իմպերատոր», «կեսար», «աստվածային» բառերը (հապավումներով): Ալեքլուն գտնվում է Հին Արտաշատի (ներկայիս Խոր Վիրապի) դիմաց, Արաքսի հանդիպակաց ափին, ուստի և արձանագրության բեկորը պետք է համարել Հռոմի կայսրերից մեկի՝ հայոց մայրաքաղաքի հետ կապված ինչ-որ ձեռնարկի իրեղեն վկայություն⁶⁵:

1967 թ. պատմական Արտաշատ մայրաքաղաքի հյուսիս-արևելյան սահմաններում գտնվող ներկայիս Փոքր Վեդի գյուղի հարավ-արևելյան եզրին կատարված շինարարական աշխատանքների ժամանակ 1,4 մ խորության վրա հայտնաբերվեցին երկու լատիներեն արձանագրություններ⁶⁶: Դրանցից առաջինը (նկ. 107) եռատող է, ունի շատ խոշոր չափեր (8,5 մ երկարություն և 0,8 մ բարձրություն, առաջին տողի տառերի բարձրությունը 20 սմ է, երկրորդինն ու երրորդինը՝ 16 սմ) և կրում է Հռոմի Տրայանոս կայսեր անունը, իսկ երկրորդը համեմա-



Նկ. 105



Նկ. 106

⁶⁴ Հմմտ. Тревер, 1953, էջ 222-223:

⁶⁵ Тревер, 1953, էջ 223-224 (տե՛ս նաև հղումները):

⁶⁶ Արձանագրությունների առաջին հրատարակությունը լուսանկարներով, գծանկարներով, բարգմանությամբ և ժամանակաշրջանի պատմաքաղաքական դեպքերի մանրամասն վերլուծությամբ տե՛ս Առաքելյան, 1964, էջ 302-311:

տաքար մանր տառերով գրված զինվորականի տապանաքար է:

Բնագրերը վերաբերում են 116 թվականի երկրորդ կեսին՝ Տրայանոս կայսեր՝ դեպի Հայաստան կատարած արշավանքին: Խոշոր արձանագրության վնասված մասերը հաջողվում է վերականգնել և ընթերցել. «*Իմպերատոր Կեսար աստվածային, Ներվայի որդի Ներվա Տրայանոս, Օպտիմոս (լավագույն), Օգոստոս (վեհապիառ), Գերմանիկոս (Գերմանական), Դակիկոս (Դակիական), Պարթևիկոս (Պարթևական), Գերագույն քուրմ, Մաքսիմոս (մեծագույն), տրիբունի իշխանությամբ (օժտված) 20 անգամ, կայսր (հռչակված) 13 անգամ, հյուսյատոս 6 անգամ, [հայրենիքի հայր ?]. սկյութական լեզեոնը կատարեց (կանգնեցրեց)*»:

Տապանաքարի տառը տողերից պահպանվել են առաջին



Նկ. 107

չորսը, իսկ մյուսներից՝ միայն առանձին տառեր: Գրությունը հետևյալն է. «*Ստորերկրյա աստվածներին (մաներին). Կայուս Վալ(երիուս) Կրե... , զինվոր իտալիկների I լեգեոնի զորաջոկատի, ծառայեց հուշարձանը (?) դրվեց*»:

Ի մի բերելով՝ նշենք, որ Մեծ Հայքից հայտնաբերված լատիներեն ինը արձանագրությունները Հայաստանի I-II դարերի պատմության երեք շրջանների (60-ական թվեր, երբ Արշակունյաց արքայատոհմը հաստատվում էր Մեծ Հայքի գահին, 114-116 և 160-190-ական թթ.) կարևոր սկզբնաղբյուրներ են և լրացնում են դարաշրջանի մասին մատենագրական հաղորդումներից մեր ստացած գիտելիքները:

Ինչպես Մեծ Հայքից, այնպես էլ Փոքր Հայքից և Կոմմագենեից հայտնաբերված լատիներեն արձանագրությունները հիմնականում վերաբերում են հռոմեական բանակների արևելյան արշավանքներին: Դրանցում հստակ առանձնանում է երկու խումբ՝ հռոմեական զորամասերի տեղակայման մասին վկայող արձանագրություններ, որոնցում տեղեկություններ են հաղորդ-

վում հռոմեական կայսրերի ու գորավարների վերաբերյալ, և զին-
վորների տապանագրեր⁶⁷:

Օտարների թողած հունարեն արձանագրությունները:
Հունագիր հուշարձանները Հայկական լեռնաշխարհում բաժան-
վում են երկու խմբի՝ տեղացիների հեղինակած և օտարների կող-
մից թողնված: Առաջիններին արդեն անդրադարձել ենք համա-
պատասխան բաժնում, իսկ երկրորդ խմբի բնագրերը (ինչպես լա-
տիներեն արձանագրությունները) կապվում են Հռոմի արևելյան
քաղաքականության հետ:

Հռոմեական գորականների կողմից Հայաստանում թողած
արձանագրությունների մեջ կան նաև հունարեն տապանագրեր:
Դրանցից մեկը (նկ. 108) հայտնաբերվել է 1914 թ. Վաղարշապա-
տից: Դամբանական արձանագրությունը կանգնեցվել է II դարի
երկրորդ կեսին: Հեղինակը զինվորական տրիբունն էր XV Ապո-
լոնյան լեզեոնի, որի մասին արդեն գիտենք Վաղարշապատում
173-176 և 185 թվականներին թողնված լատիներեն արձանա-
գրություններից: Տապանագիրը հետևյալն է.

«Ի հիշատակ Է-
լիի Մաքսիմի՝ ամուսնու,
որն ապրեց 35 տարի, և
Էլիի Վալենտինի՝ դուս-
տեր, որն ապրեց 13 տա-
րի, Էլիի Վալենտը՝ XV
Ապոլոնյան լեզեոնի զին-
վորական տրիբունը,
նրանց ամուսինն ու հայ-
րը, նվիրեց (աստվածնե-
րին)»⁶⁸:



Նկ. 108

Մի քանի հունարեն տապանագրեր են հայտնաբերվել
Քենքից (Եփրատի արևմտյան ափին, Այնթապից (Գազիանթե-

⁶⁷ Կոմմագենեից հայտնաբերված արձանագրությունները տես Jalabert, Mouterde. 1929, էջ 42-46. 59-61: Փոքր Հայքի արձանագրությունները Olshausen, Biller. 1984, էջ 101: Ավելացնենք, որ նշվածներով չի սահմանափակվում Փոքր Հայքի և Կոմմագենեի լատիներեն արձանագրությունների ցանկը:

⁶⁸ Ժեբելյով, 1935, էջ 75-83 (հայերեն և ռուսերեն):

այից) շուրջ 60 կմ հյուսիս-արևելք), Սալմանասար Գ-ի վերոհիշ-
յալ արձանագրությունից ոչ հեռու⁶⁹:

1978 թ. Եղեգնաձորի շրջանի Արենի գյուղի մոտ կատար-
ված ճանապարհաշինական աշխատանքների ժամանակ հայտ-
նաբերվեց ոչ մեծ քարե մի զոհասեղան՝ «*Էմփիոս Վալես. Սյոյր
Երկրին՝ Օլյուպրի աստվածուհի տիրուհուն*» արձանագրությամբ:
Արձանագրության առանձնահատկությունների և ժամանակա-
շրջանի պատմա-քաղաքական իրադարձությունների քննությու-
նը թույլ է տալիս այն թվագրելու 163-164 թվականներով⁷⁰:

Նշենք, որ սրանցով չեն տահմանափակվում օտարների
կողմից նախամաշտոցյան Հայաստանում թողնված հունարեն
արձանագրությունները. մենք տեղյակ ենք մի քանի արձանա-
գրությունների մասին (հատկապես Փոքր Հայքի և Կոմմագենեի
տարածքներում), որոնց այստեղ չենք անդրադառնում՝ չունենա-
լով ձեռքի տակ համապատասխան գրականություն:

**Հայաստանից հայտնաբերված օտար ծագումով դրամնե-
րը:** Հավատարիմ մեր սկզբունքին՝ արձանագրություններից հետո
այստեղ կներկայացնենք նույն ծագումն ունեցող գրակիր դրամ-
ները: Թեպետ ո՛չ առաջինները, ո՛չ էլ վերջինները չեն կարող դի-
տարկվել իբրև հայաստանյան դպրության բաղկացուցիչ մասեր,
մենք ժամանակագրական հերթականությամբ այստեղ կհիշա-
ստենք Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված օտար ծա-
գումով դրամների խմբերը:

Հայաստանից հայտնաբերված վաղագույն դրամները
(Ք.ա. VI-V դդ.) գրակիր չեն. դրանք, այսպես կոչված, «միլեթ-
յան» տեսակի արծաթե դրամներն են, որոնց մի երեսին առյուծի
գլուխ է պատկերված. մյուսին՝ բուսական մախշ (կամ ոճավոր-
ված հավասարաթև խաչ): Երկու այդպիսի դրամներ գտնվել են

⁶⁹ Tasyürek. 1979, էջ 47: Այս տապանագրերի բնագրերը մեզ հայտնի
չեն: Դրանք պայմանականորեն ենք վետեղել այս բաժնում (ոչ թե Բ
գլխում). քանի որ հաղորդման մեջ հիշվում են հռոմեական դամբարան-
ների հետ:

⁷⁰ Տեր-Մարտիրոսով. 1989, էջ 177-189: Արձանագրության ընթերցման
գործում հեղինակին աջակցել է Յ.Վինոգրադովը: Հոդվածագիրը հնա-
րավոր է համարում, որ այս արձանագրության հեղինակը ևս ծառայած
լինի XV Ապոլոնյան լեգեոնում:

Էրեբունիի պալատական տաճարի ներսում, Գվիրատվության սե-



Նկ. 109 Սելևկյան արքաների
Հայաստանից գտնված հունագիր
դրամներից

դանի մոտ⁷¹: Ք.ա. VI-V դարերով են թվագրվում նաև Հայաստանից գտնված աթենական և աթենեյան դրամները⁷²:

Ք.ա. IV դարում Հայաստանում տարածում են գտնում մակեդոնական (Ալեքսանդր Մեծի, նրա որդի Ֆիլիպ III-ի անուններով մակագրված) դրամները, նույն դարավերջի հռոդոսյան դրամ է գտնվել

Արմավիրից⁷³:

Ք.ա. III-I դարերում օտար դրամական միավորներից Հայաստանում լայնորեն կիրառվում են սելևկյան, փյունիկյան, պարթևական (Ք.ա. II-I դարեր), կապադովկիական, պոնտական (Ք.ա. II-I դդ.), փոքրասիական Պերգամոն և Եփեսոս քաղաքների հունագիր դրամները⁷⁴:

Ք.ա. I-ից Ք.հ. III դարի կեսերին հայաստանյան դրամաշրջանառության մեջ մեծ տարածում են ստանում հռոմեական լատինագիր դրամները, որոնց կիրառությունը հետագայում նվազում է⁷⁵:

⁷¹ Իսրայելյան, 1971, էջ 104-105, աղ. XI: Խ.Ա.Մուշեղյանը կարծիք է հայտնում, որ դրամք կարող են լինել ոչ թե Միլեթում հատված դրամներ, այլ «տեղական դրամագործության արգասիք, ինչպես Բոսֆորում մ.թ.ա. V դարում միլեթյան դրամների ընդօրինակությամբ թողարկվում էին տեղական կերտվածքի դրամներ» (Մուշեղյան, 1983, էջ 12-14):

⁷² Մուշեղյան, 1983, էջ 11-12, 14-15:

⁷³ Մուշեղյան, 1983, էջ 29-30:

⁷⁴ Մուշեղյան, 1973, էջ 22-27, 33-35, 63-78, 82-84: Մուշեղյան, 1983, էջ 31-35:

⁷⁵ Մուշեղյան, 1973, էջ 35-46, 84-123: Մուշեղյան, 1983, էջ 35-38, 82-89, 113-114:



Նկ. 110 Հայաստանից հայտնաբերված պարթև Արշակունիների հունագիր (a) և Սասանյանների պահլավագիր (b) դրամներից

Ք.հ. III դարի կեսերից մինչև V դարի սկիզբը հայաստանյան առևտրում գերակշռում են սասանյան պահլավագիր դրամները⁷⁶:

Ահա այսպիսին է նախամաշտոյան Հայաստանի դրամաշրջանառության ընդհանուր պատկերը. տարածված դրամների հիմնական խմբերը կրում են հունարեն, լատիներեն և պահլավերեն գրություններ: Հասկանալիորեն, օտար ծագումով դրամները չի կարելի կապել տեղական դպրության հետ, սակայն այդ դրամների լայն կիրառությունը երկրում կարող է ցույց տալ ժողովրդի որոշակի խավերի (թեկուզև մասնակի) ծանոթությունը դրանց մակագրությունների գրերին և լեզուներին: Բացի այդ, Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված օտար



Նկ. 111 Միհրդատ Եվպատորի դրամներից

⁷⁶ Մուշեղյան, 1983, էջ 110-115; Khurshudian. Zohrabian, 2002, էջ 39-56, աղ. I-XV:

ծագումով դրամների խմբերը մեկ անգամ ևս ընդգծում են Հայաստանի խաղացած կարեւոր դերը Հին Աշխարհի քաղաքակրթության խաչմերուկներում:

Ամփոփելով՝ մեկ անգամ ևս նշենք, որ օտարների թողած գրային հուշարձանները թեպետ չեն կազմում հայաստանյան դպրության բաղկացուցիչ մասը, սակայն նախամաշտոցյան Հայաստանի պատմության կարևոր և անգնահատելի սկզբնաղբյուրներ են, մանավանդ այն դեպքերում, երբ չունենք տվյալ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ տեղացիների թողած վկայագրեր...



Նկ. 112
Անտոնինոսի և
Օկտավիանոսի
լատինատառ
դրամներից

ԱՌԵԴՐՎԱԾԱՅԻՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ԵՎ ԱՆՀԱՅՏ
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՄԲ ԳՐԱՅԻՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Հայկական լեռնաշխարհի առեղծվածային ծագումով և անհայտ նշանակությամբ գրային հուշարձանները կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խումբը բազմաթիվ օրինակներով հայտնի և որևէ համակարգ կազմող նշանագրային հուշարձաններն են: Այս խմբին է պատկանում Հայաստանի երկրորդ սեպագիրը, որը, դատելով նշանների թվից, հավանաբար, եղել է այբուբեն: Մեկ համակարգ են կազմում նաև առեղծվածային հսկայանշանները, որոնք հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի շուրջ երկու տասնյակ կետերից:

Երկրորդ խմբի մեջ կարելի է մացնել եզակի նշանագրմամբ հուշարձանները, որոնք գուգահեռներ չունեն, քայետ չի բացառվում, որ հետագա ուսումնասիրություններով պարզվի դրանց՝ որևէ համակարգի պատկանելը:

*ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՍԵՊԱԳԻՐ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ
(ՆՈՐ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՅԲՈՒԲԵՆ)*

Հայաստանը, կազմելով համաշխարհային քաղաքակրթության գլխավոր բնօրրաններից մեկի՝ Առաջավոր Ասիայի մասը, արդեն տվել և դեռևս կարող է տալ բազմաթիվ անակնկալներ՝ կապված հնագույն քաղաքակրթությունների ուսումնասիրության հետ: Այդպիսի մի իրադարձություն կարող է դառնալ Հայաստանից հայտաբերված առեղծվածային սեպագիր նոր համակարգի վերծանությունը, որն իր հետ կրերի փոփոխություններ չին Աշխարհի պատմությանը վերաբերող մեր գիտելիքներում:

*Կարմիր բերդի առեղծվածային սեպագիր արձանագրությունը*¹: Երևանից Եղվարդ տանող ճանապարհին, Ջովունի գյուղի հարևանությամբ, Հրազդան գետի աջ ափին պահպանվել են կիկլոպյան ամրոցի մնացորդներ՝ մի քանի հարյուր դամբարաններից բաղկացած դամբարանադաշտով, որից ներքև, Հրազդանի

¹ Հաշվի առնելով նյութի կարևորությունը՝ այս արձանագրությանն անդրադարձել ենք հատուկ հոդվածով (տես Մովսիսյան, 2001, էջ 221-226):

կիրճին հակված հրվանդանի վրա պահպանվել է վաղ միջնադարյան կիսավեր ամրոց, ինչը ցույց է տալիս, որ հնավայրում կյանքը հարատևել է նաև այդ ժամանակաշրջանում: Հնավայրի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Պ. Չարկովսկին, Մ. Չաքարյանը, Է. Ռյոսերը, Բ. Պիտրովսկին, Հ. Մարտիրոսյանը, Ս. Եսայանը, Կ. Քուշնարյովան և ուրիշներ: Հնավայրի մի քանի հարյուր դամբարաններից հայտաբերված նյութերը (խեցեղեն, մետաղյա զենքեր, պերճանքի առարկաներ և այլն) թվագրվում են միջին, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններով (Ջ.ա. XXIV-IX/VIII դարեր): Կիկլոպյան ամրոցը թվագրվում է վաղ երկաթի դարով (Ջ.ա. XII-IX/VIII դդ.)²:

Ամրոցի պատմական անունը, ցավոք, չի պահպանվել: Ժողովրդի մեջ այն հայտնի է «Կարմիր բերդ» անվամբ: Հնագիտական գրականության մեջ դամբարանադաշտը հայտնի է նաև մոտակա Թազաքենդ գյուղի անունով, որը ևս որևէ կապ չունի ամրոցի պատմական անվան հետ:

Հնավայրում առկա առեղծվածային սեպագիր արձանագրության մասին գիտական գրականության մեջ առաջին հրապարակումը եղել է 1976 թվականին «Պատմա-բանասիրական հանդեսում»: Երկրաբան Հայկ Ազիզյանը, ներկայացնելով համառոտ մի հսկողում, համապատասխան մասնագետների ուշադրությունը հրավիրեց սեպագիր հուշարձանին՝ որոշելու արձանագրության լեզուն և ժամանակագրությունը՝ հաշուի նշելով, որ այն կրող «քարը դրված է ոչ թե վաղ միջնադարում կառուցված կրաշաղախով պատի, այլ ավելի հին՝ կիկլոպյան անշաղախ պատի շարվածքում»³:

Դժբախտաբար, հետագա տարիներին այս արձանագրությունը ուշադրության չարժանացավ: Առանց որևէ հիմնավորման՝ այն բանավոր գրույցներում պիտակվում էր «կեղծ». թերևս, միայն այն պատճառով, որ սեպագրի նման տեսակ աշխարհի ոչ մի տեղում հայտնի չէր: Թե որքան անհիմն ու չարդարացված է նման մոտեցումը, կարծում ենք, կարիք էլ չկա հան-

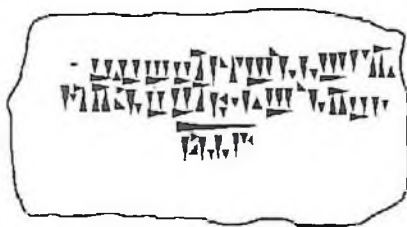
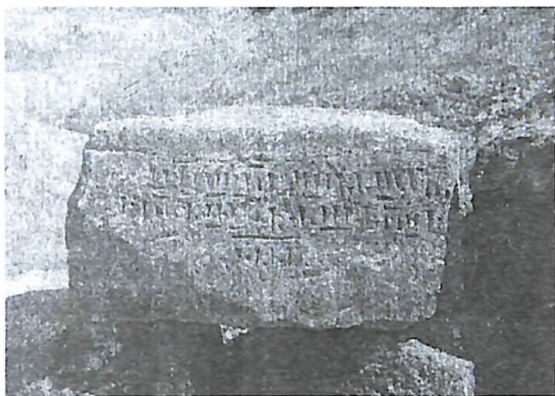
² Հնավայրի և կիկլոպյան ամրոցի ուսումնասիրության մասին մանրամասն տե՛ս Кушнарева, 1960, էջ 137-147; Мартиросян, 1964, էջ 47-56; Փիլիպոսյան, 1979, էջ 331; Եսայան, 1992, էջ 173-174; Кушнарева, 1993, էջ 134-151 (նաև դրանցում հղված գրականությունը):

³ Ազիզյան, 1976, էջ 276:

գամանորեն բացատրելու. այդպիսի տրամաբանությամբ «կեղծ» պետք է համարվեին աշխարհի բոլոր գրային համակարգերի նորահայտ առաջին հուշարձանները:

Արձանագրությունն ուսումնասիրելու նպատակով եղանք հնավայրում: Ինչպես նկարագրված էր Հ. Ագիգյանի 1976 թվի հաղորդման մեջ, արձանագրված քարը (լուսանկարը և զծանկարը տես՝ նկ. 113) գտնվում է կիկլոպյան ամրոցի մուտքի շարվածքում՝ ոչնչով չտարբերվելով մյուս քարերից (բացի արձանագրված լինելուց):

Արձանագրությունը փորագրված է գորշ տուֆե քարի վրա, որն ունի 155 սմ. լայնություն, 79 սմ. բարձրություն, իսկ հաստությունը տատանվում է 75-88 սմ. միջև: Բաղկացած է երեք հորիզոնական տողերից, որոնցից առաջին երկուսը գրված են քարի գրեթե ողջ լայնությամբ: Եր-



Նկ. 113

րորդ կարճ տողը (10 սեպանիշ) մեկ երկար հորիզոնական սեպագծով անջատված է վերին երկուսից՝ զբաղեցնելով քարի միայն կենտրոնական շրջանը: Առաջին տողի երկարությունը 122 սմ. է, երկրորդը՝ 131 սմ., երրորդը՝ 30 սմ.: Երեք տողերի ընդհանուր բարձրությունը 37 սմ. է:

Սեպանշանները չափերով շատ ավելի մեծ են Հայաստանում լայն տարածում ունեցող բիայնական (ուրարտական) սեպագիր նշաններից: Գերակշռում են ուղղահայաց, դեպի վար

ուղղված սեպանշանները: Ընդ որում, արտաքին տեսքով դրանք նման են ոչ թե միջագետքյան մեխանման նշաններին, այլ բիայնական սուրանկյուն-եռանկյունու տեսք ունեցող սեպագրերին, որպիսիք առաջին անգամ հայտնի են Վանի քաղավորությունում, իսկ վերջինիս անկումից հետո՝ Աքեմենյան աշխարհակալությունում:

Քարին փորագրված է ընդհանուր առմամբ 90 մեծ ու փոքր սեպանիշ: Արձանագրության ուշադիր զննումը և նշանացանկի կազմումը ցույց են տալիս, որ արձանագրված են շուրջ երկու տասնյակ նշաններ, որոնցից մի քանիսը կրկնվում են մինչև վեց անգամ (նշանացանկը տես աղ. 13): Ստույգ չենք նշում նշանների թիվը, քանի որ կան նշանների հնարավոր համակցություններ, որոնք կրկնվում են մի քանի անգամ և դժվար է ասել՝ գործ ունենք մեկ բաղադրյալ նշանի, թե մի քանի պարզ նշանների հետ (տես նշանացանկի երկրորդ մասը):

Նշանների կազմության սկզբունքը բավականին պարզ է. այդ տրամաբանությամբ էլ կազմել ենք ներկայացվող նշանացանկը: Ամենաբարդ նշանը քառաբաղադրիչ է:

Արձանագրությունը փորագրելուց առաջ նախօրոք տողագծում չի կատարվել, փոքր նշանները զետեղված են տողի ինչպես վերին, այնպես էլ միջին ու ստորին մասերում, իսկ որոշ նշաններ տողից վեր:

Գրության ուղղությունը, դատելով հորիզոնական դիրք ունեցող երկար սեպանշանների դիրքից, ուղղված է եղել ձախից աջ, այսինքն՝ ունեցել է նույն ուղղությունը, ինչ սեպագրի բոլոր հայտնի տեսակները (այդ թվում՝ Հայկական լեռնաշխարհում կիրառված ասորա-բաբելոնյան և բիայնական (ուրարտական) սեպագրերը):

Արձանագրության զրաբանական վերլուծությունը (գրության ուղղության, նշանների կրկնության հաճախականության, դրանց մոտավոր թվի, դիրքի, կազմության սկզբունքի և այնի

ՆՇԱՆԱՅՆԱԿ	
Պարզ նշաններ	12.
1. 	13.
2. 	14.
3. 	15.
4. 	Հնարավոր համակցություններ
5. 	
6. 	
7. 	
8. 	
9. 	
10. 	
11. 	

Աղ. 13

պարզաբանումը) ցույց է տալիս, որ այն լիովին համապատասխանում է գրային մտածողության համընդհանուր, այդ թվում՝ Հին Աշխարհի սեպագիր համակարգերում ընդունված օրինաչափություններին: Այսինքն՝ չկա որևէ հիմք արձանագրությունը «կեղծ» որակելու համար:

Եռատող արձանագրության մեջ շուրջ երկու տասնյակ նշանների կիրառությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ գործունենք *սեպագիր այբուբենի* հետ: Մինչ օրս հայտնի են երկու սեպագիր այբուբեններ, որոնք ստացվել են բառա-վանկային սեպագրության պարզեցման շնորհիվ՝ ուգարիթյանը (Ք.ա. XIV-XIII դարեր)⁴ և արեմենյանը (Ք.ա. VI-IV դդ.)⁵: Վանի թագավորության սեպագիր համակարգը ևս ստացվել է միջագետքյան սեպագրության (շուրջ 600 նշանից բաղկացած բառա-վանկային համակարգի) պարզեցման արդյունքում, սակայն չի հանգել այբուբենի մնալով բառա-վանկային համակարգ: Թե ինչու Հայաստանում հայտնաբերված սեպագիր այբուբենը չի ստացել լայն կիրառություն, դժվար է ասել:

Ո՞ր ժամանակաշրջանով կարելի է թվագրել արձանագրությունը:

Ինչպես նշվեց, դեռ մեզանից առաջ ուշադրության էր արժանացել արձանագրության՝ կիկլոպյան ամրոցի շարվածքում գտնվելը, ինչը կողմնորոշում է մեզ դեպի Ք.ա. XII-IX/VIII դարերը: Վաղ միջնադարով թվագրումը քիչ հավանական է, քանի որ Հայաստանում սեպագիրը դադարում է կիրառվելուց Ք.ա. VII դարից, իսկ Ք.ա. III դարից գործածվում են հունական ու արամեական. Ք.հ. V դ. սկզբից՝ հայկական այբուբենները: Սեպագիր այբուբենի ստեղծման ժամանակաշրջանի առավել հավանական թեկնածուն կիկլոպյան ամրոցի թվագրումն է: Հօգուտ այդ կարծիքի կարող է խոսել արձանագրության՝ ամրոցի մուտքի պատի մեջ դրված լինելը, ինչից կարելի է ենթադրել մաս վերջինիս՝ ամրոցի հիմնադրման վկայագիր լինելը: Այդ դեպքում քննվող սեպագիր

⁴ Jensen. 1958, էջ 106-110; Дирингер, 1963, էջ 243-245, նկ. 124;

Фридрих, 1979, էջ 121-123, նկ. 174:

⁵ Kent. 1953; Jensen. 1958, էջ 95-106, նկ. 76. 81; Оранский, 1960, էջ 100-103; Дирингер, 1962, էջ 111-112, Дирингер, 1963, էջ 223-227, նկ. 112; Фридрих, 1979, էջ 123-126, նկ. 176:

այբուրենը ժամանակագրորեն կրնկնի ուգարիթյանի և արեմենյանի միջև:

Եթե հաստատվի մեր եզրակացությունը՝ կապված ամրոցի հիմնադրման հետ, կարելի անել դրանից բխող այլ ենթադրություններ, որոնք հետագայում կայող են թե՛ հաստատվել, թե՛ մերժվել: Երկու տողերը երրորդից առանձնացված են մի երկար սեպագծով, որի տակ առկա է համառոտ մի գրություն: Կարելի է ենթադրել, որ առանձնացվածն ամրոցի անունն է: Ցավոք, մեզ հասած սկզբնաղբյուրներում (որքան մեզ հայտնի է) չի պահպանվել Կարմիր բերդի պատմական անվանումը, ինչը օգտակար կլիներ վերծանության ընթացքում: Նշենք ուշագրավ մի պահ, որը գուցե օգնի հետագայում բացահայտումներ կատարելու: Նշանացանկի վերջում բերված հնարավոր հասկացությունը կրկնվում է և՛ առաջին, և՛ երրորդ տողերում: Եթե ենթադրենք, որ վերջինս ամրոցի անունն է, որը կարող էր կազմվել իր հիմնադիր արքայի անունով, ապա առաջին և երրորդ տողերում կրկնվողը կարող է լինել հենց նրա անունը:

Հրազդանի և Նախիջևանի նույնատեսակ արձանագրությունները: Կարմիր բերդի արձանագրության «կեղծ» լինելու ենթադրյալ միտքն իր ուժն ավելի կորցրեց, երբ սեպագրագետ Հովհաննես Կարազյուզյանից տեղեկացանք, որ ներկայումս Հրազդան քաղաքի սահմաններում գտնվող Մաքրավանքի հուշարձանախմբի տարածքից գտնվել է նույնատեսակ սեպագիր արձանագրության մի բեկոր (նկ. 114), որը ժամանակին հայտնաբերել էր հանգուցյալ արձակագիր Սուրեն Շտիկյանը: Հ. Հ. Կարազյուզյանը մեզ տրամադրեց արձանագրության նույն չափերով պատճենը (արված Սուրեն Շտիկյանի ձեռքով), որն ուղղակիորեն հիշեցնում էր Կարմիր բերդի արձանագրությունը (հատկապես նշանների չափերի ու տեսքի առումով):

Նույնատեսակ առայժմ մեզ հայտնի երրորդ սեպագիր արձանագրությունը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության և Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության սահմանին մոտ գտնվող Ֆերիաթ Էլի («Ուրախության տուն») կոչվող վայրում (տե՛ս քարտեզ 5): Այն փորագրված է գետնից վեր խոյացող ժայռի վրա, որի մեկ այլ կողմից բացվում է ուրարտական ժամանակաշրջանին բնորոշ ժայռափոր դամբարան: Այս արձա-



Նկ. 114

նագրությունը ևս իր չափերով և նշանների տեսքով լիովին տարբերվում է բիայնականներից: Եռատող արձանագրության երկա-



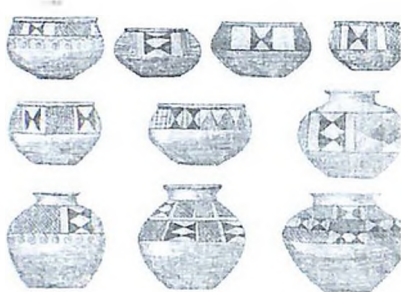
Նկ. 115

րությունը 3,4 մետր, բարձրությունը՝ 60 սանտիմետր է: Տողերի լայնությունը 15 սմ է, միջտողային հեռավորությունը՝ 5 սմ: Նշանների երկարությունը 11-11,5 սմ է: Դատելով նկարից՝ այստեղ ևս գերակշռում են երկար ուղղահայացները⁶: Արձանագրության ջնջված մասերում կան ուշ շրջանի փորագրումներ սլավոնական (կիրիլիցա) այբուբենի տառերով, որոնց իմաստը ևս պարզ չէ (նկ. 115):

Հասկանալի պատճառով առայժմ հնարավորություն չունենք ուսումնասիրելու այդ խիստ ուշագրավ հուշարձանը (մեր ձեռքի տակ եղած լուսանկարները, ցավոք, մման հնարավորություն չեն տալիս), ինչը, կարծում ենք առաջիկայում լուծելիք խնդիր է:

Այսքանով առայժմ սահմանափակվում են մեր նախնական դիտարկումները, որոնք ի մի բերելով կարելի է անել հետևյալ եզրահանգումները.

ա/ Հայաստանում առկա է մոր սեպագիր համակարգ, որը լիովին տարբերվում է մինչ օրս աշխար-



Նկ. 116

⁶ Belli, Sevin, 1999, էջ 31-34, 61-64, աղ. XVI-XVII, նկ. 34-37:

հում հայտնի սեպագիր մյուս համակարգերից⁷;

բ/ այն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է սեպագիր այբուբեն;

գ/ դատելով փաստերից՝ գրային համակարգը կարող էր ստեղծվել Ք.ա. 12-9/8-րդ դարերում, թեև չի բացառվում թվագրման հնարավոր այլ տարբերակ;

դ/ Կարմիր բերդի արձանագրությունը կարող է վերաբերել ամրոցի հիմնադրմանը, իսկ առաջին և երրորդ տողերում կրկնվող նշանախումբը լինել հիմնադիր-արքայի անունը:

Բավական մեծ հեռավորության վրա նույնատեսակ երեք արձանագրությունների առկայությունը մղում է մտածելու նոր գրային համակարգի գոյության կամ գոնե մեծ մի համակարգ ստեղծելու փորձի մասին: Հետագա ուսումնասիրությունները կարող են հանգեցնել գրահամակարգի վերծանությանը, ինչը մեծ արժեք կունենա ոչ միայն հայագիտության, այլև գրաբանության համար ընդհանրապես. վեր հանելով գրատեսակներից ամենակատարյալին՝ այբուբենին անցման առաջին փորձերից մեկն աշխարհում, որը կատարվել է Հայաստանում:

*ԱՌԵՂԾՎԱԾԱՅԻՆ
ՀՄԿԱՅԱՆՇԱՆՆԵՐ*

Ի տարբերություն ողջ Հայաստանի ընթացքում վկայակոչած հուշարձանների, որոնց գրային նշանակությունը կասկածից վեր է, այս բաժնում ներկայացվելիք նշանների նպատակադրումն



Նկ. 117

⁷ Կասկածից վեր է, որ այս սեպանշանային համակարգի նշանները չեն կրկնում միջագետքյան սեպագրերին: Նշենք, որ Կարմիր բերդից հայտնաբերված հնագիտական նյութերում առատորեն հանդիպում են սեպածև գարդանախշեր (նկ. 116), և սեպերով գրանշաններ ստեղծելը կարող էր լինել ոչ միայն Միջագետքի ազդեցության արդյունք, այլև տեղական մտահղացում:

անգամ շատ հարցերում մնում է անհայտ ու անհասկանալի:

Դեռևս XIX դարավերջին և XX դարասկզբին ուշադրություն էր դարձվել ժայռերի մեջ փորված խոշոր չափեր ունեցող նշաններին⁸: XX դարում կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում համանման ժայռափոր նշաններ հայտնաբերվեցին Հայկական լեռնաշխարհի մեկ ու կես տասնյակ հնավայրերից՝ Աթաբինդի գյուղի մոտակայքից (նկ. 117)⁹, Անձավից (թուրքերեն աղավաղմամբ՝ Անզաֆ, նկ. 118), Արտամետից, Արփաչայից, Բազադհից (թուրքերեն աղավաղմամբ՝ Փեկեռիչ), Բահչեջիքից, Բաստամից (քիայն. «Ռուսայի փոքր քաղաք»),



Նկ. 118



Նկ. 119

Դելիչայից, Խարբերդից (թուրքերեն աղավաղմամբ՝ Հարփուր), Զուհ-է Զամբիլից, Հայկաբերդից (քիայն. Սարդուրիխիմիլի, ներկայումս՝ Չավուշ թեփե հնավայր), Հոռոմից (նկ. 119), Մաղարա թեփեից, Չեկեքիբադիից և Վանա բերդից (քիայն. Տուշպա)¹⁰:

⁸ Որքան մեզ հայտնի է, գիտական գրականության մեջ առաջինը հիշատակվել են Արտամետի (թուրքերեն աղավաղմամբ՝ Էդրեմիտ) և Հոռոմի ժայռափոր նշանները (Lehmann-Haupt, 1926, էջ 105; Լալայան, 1931, էջ 203, էջ 206-ում՝ նկարը, որը հեղինակը համարում է ֆալլոսի պատկեր: Թորամանյան, 1942, էջ 18-19):

⁹ Հսկայանշաններով մինչ օրս հայտնի ամենահարուստ (30-ից ավելի նշաններ) այս հուշարձանը գտնվում է Արածանիի ակունքների շրջանում (Bellı, 1989, էջ 92-93, աղ. II-IV; Başgelen, 1990, էջ 24-26, նկ. 1-12):

¹⁰ Բացի Հոռոմից, հիշված բոլոր հնավայրերից հայտնի ժայռանշանների մասին տես Bellı, 1989, էջ 89-105, աղ. I-XVI: Բահչեջիքի նյութը՝ մասն. Sevin, 1989, էջ 50-51, աղ. IV-2, V-1: Հոռոմում Թ. Թորա-

Ժայռափոր հսկայանշանների հավաքման և ուսումնասիրության ասպարեզում ամենամեծ աշխատանքը կատարել է Օ. Բելլին, որը հավաքելով տասներեք հնավայրերի նյութերը (բացի Հոռոմից և Արփաչայից, վերջինս նշվում է նրա կողմից՝ առանց նշանների վկայակոչման), 93 նշանները բաժանում է ութ խմբի՝ շրջանակներ (28 հատ), առվակներ կամ ակոսներ (7 հատ), մանգաղի (4 հատ), ձեռնափայտի (3 հատ), «V»-ի (16 հատ), «Ս»-ի (11 հատ), հայելաձև շրջված «C»-ի (3 հատ) և անորոշ (21 հատ) տեսքով նշաններ: Տպավորիչ են նշանների չափերը: Դրանք քարերի մեջ փորված են 4-30 սմ խորությամբ, ունեն 6-30 սմ լայնություն, իսկ նշանների երկարությունը տատանվում է 0,7-ից



Նկ. 120

մինչև 3 մետր: Օ. Բելլին դրանք թվագրում է Վանի թագավորության ժամանակաշրջանով, ենթադրելով այդ հուշարձանների կապը ջրի, հնարավոր է նաև անդրշիրմյան աշխարհի պաշտամունքի հետ¹¹:

մանյանի հիշատակած նշաններից բացի վերջին տարիների պեղումների արդյունքում հայտնաբերվել են նորերը, որոնք դեռ չեն հրատարակվել (տեղեկության հաղորդման համար շնորհակալություն ենք հայտնում հնավայրը պեղող հմագետ Ռուբեն Բադալյանին):

¹¹ Belli, 1989, էջ 100-103:

Մեծ հավանականությամբ ընդունելով հսկայանշանների պաշտամունքային նշանակության մասին կարծիքը, նշենք, որ չի կարելի դեռևս լուծված համարել դրանց թվագրման հարցը՝ ելնելով միայն բիսյանական ամրոցների մոտիկությունից: Բացի այդ, նշանների ուսումնասիրության և դրանց իմաստի ըմբռնման համար անհրաժեշտ է (առանձնացումից ու խմբավորումից բացի) դրանց խմբային տեսարանների ուսումնասիրությունը՝ որոշակի հեռավորությունից և բարձրությունից կատարված դիտարկումներով, ինչպիսիք, որքան մեզ հայտնի է, դեռևս չեն կատարվել:

Ավելացնենք, որ նման ժայռագիր հսկայանշանները բնորոշ են միմիայն Հայկական լեռնաշխարհին, և դրանց հետագա ուսումնասիրությունն, անշուշտ, կարող է բերել մեր նախնիների աշխարհընկալումների նորանոր էջերի բացահայտման...

ԵԶԱԿԻ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Առեղծվածային ծագումով և անհայտ նշանակությամբ հուշարձանների երկրորդ (եզակի օրինակներով հանդիպող) խմբին են պատկանում ցլի պաշտամունքի տեսարան ներկայացնող քանդակապատկերը¹², Արագածոտնի մարզի



Նկ. 121

¹² Լևոնյան, 1941, էջ 69-70: Քանդակապատկերի ներքին մասում առկա է երկտող արձանագրություն, սակայն տալագրական անբավարար որակի պատճառով հնարավոր չէ ստույգ պատկերացում կազմել գրանշանների մասին (նույնպիսին է որակը Ղափանցյան, 1944, հավելվածի նկ. 7-ում, Աբրահամյան, 1973, էջ 23-ում): Ցավոք, ոչ Գ.Լևոնյանը, ոչ էլ նրանից հետո հրատարակողները չեն նշում սկզբնաղբյուրը, ինչն առաջմ չի հաջողվել պարզել մեզ: Գրության որոշ նշաններ հայկական, որոշներն էլ վրացական տառերին նմանեցնելով Գ. Ղափանցյանը այն բնութագրում է «հին հայկական և վրացական երկտող» արձանագրություն (տես Ղափանցյան, 1944, հավելվածի նկ. 7-ի բացատրագիրը): Ա. Գ. Աբրահամյանը, ելնելով երկտող գրության մեջ առկա «Ա», «Մ», «Ս» տառերի նմանակների առկայությունից, եզրակացնում է, որ դա կեղծիք է (Աբրահամյան, 1959, էջ 42-43; Աբրահամյան, 1973, էջ 22-23): Նման մոտեցու-

Ներքին Սասնաշեն գյուղից հայտնաբերված նշանագրված քարակոթողը (նկ. 121)¹³, Բաղաբերդի պեղումներից գտնված և III-IV դարերով թվագրվող նշանագրված քարը (նկ. 122)¹⁴ և այլն:



Նկ. 122

Առանձին արձանագրություններին անդրադառնալով, ինչպես նշել ենք առաջաքանում, չի մտնում ներկա աշխատանքի խնդիրների մեջ, ուստի այստեղ կանգ չենք առնի դրանց վրա: Թեպետ մեր այսօրվա ունեցած գիտելիքների շրջանակում այս արձանագրությունները զուգահեռներ չունեն, չի բացառվում, որ հետագա ուսումնասիրությունները ցույց տան դրանց՝ որևէ (զուցեն մասամբ հայտնի) համակարգին պատկանելը:

մը ընդունելի չէ. չի կարելի արձանագրությունից հանել առանձին նշաններ, դրանք համեմատել այլ գրային համակարգերի նշանների հետ և կատարել եզրահանգումներ: Քանդակապատկերի գրության ուսումնասիրությունը չի կարելի համարել ավարտված...

¹³ Նրիցյան, Գասպարյան, 2000, էջ 13-14: Հեղինակները կարծում են, որ այն եղել է նախաքրիստոնեական մեհյանի պաշտամունքային կոթող և պետք է թվագրվի հետսեպագրական շրջանով (այսինքն՝ Ք.ա. VI – Ք.հ. III դարերով):

Կոթողի լուսանկարը տրամադրելու և հրատարակելու իրավունք արտոնելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում այն հայտնաբերողներ Բ. Գասպարյանին և Մ. Գֆելերին:

¹⁴ Գրիգորյան, Հախվերդյան, 2001, էջ 42:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՅՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԵՐԻ ԵՎ
ԴՊՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես և խոստացել էինք առաջաբանում, նախամաշտոցյան Հայաստանում գործածված գրային համակարգերի նյութական վկայությունները (ներկայացնելուց հետո միայն, իբրև հավելալ (բայց կարևորագույն) լրացում, ստորև կներկայացնենք դրանց մասին պահպանված մատենագրական տեղեկությունները՝ առանց մեկնաբանությունների կամ դրանց շուրջ ծավալված քննարկումների վկայակոչման:

Նախամաշտոցյան Հայաստանում գրերի գոյության մասին մեզ են հասել մի շարք հայ և օտարազգի մատենագիրների տեղեկություններ, որոնք կարելի է բաժանել երկու խմբի.
ա) հայալեզու և հայագիր դպրության վկայություններ,
բ) տեղեկություններ նախամաշտոցյան Հայաստանում գործածված այլ լեզուների և գրերի մասին:

ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՅՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՅԱԾ ՀԱՅԱԼԵԶՈՒ ԵՎ ՀԱՅԱԳԻՐ
ԴՊՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Նախամաշտոցյան Հայաստանում գրի ու գրականության երկարատև ավանդույթի գոյության ամենախոստուն փաստը Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ պահպանված հաղորդումն է դպրության Տիր աստծո և նրա մեհյանի մասին. «Ապա ինքն իսկ (Տրդատ) թագավորը ամբողջ զորքով հանդերձ Վաղարշապատ քաղաքից շարժվեց գնաց Արտաշատ քաղաքը՝ ավերելու այնտեղ գտնվող Անահիտ դիցուհու բազիլը և այն, որ Երազմույն կոչված տեղերում էր գտնվում: Նախ ճանապարհին հանդիպեցին քրմական գիտության դպիր. Որմիզդի (Արամսզդի) գրչի Դիվիսն կոչված երազացույց, երազահան պաշտամունքի Տիր աստծո ճարտարության ուսման մեհյանը և ամենից առաջ սկսեցին այն քանդել, այրել, ավերել»¹: Տիր աստծո պաշտամուն-

¹ Ագաթանգեղոս, 778:



Նկ. 123 Կոմնագենեի Նենրուր լեռան սրբավայրի
Տիր-Ապոլոն աստծո երկու արձաններից մեկի գլուխը

քը հայոց նախաքրիստոնեական դիցարանում լավագույնս վկայում է այդ դարաշրջանում մեր ժողովրդի՝ սեփական դպրություն ունենալու մասին: Առանց դպրության, հասկանալիորեն, որևէ ժողովուրդ չէր կարող ունենալ դպրության աստծո պաշտամունք:

Ազաթանգեղոսի երկում հայտնվում է նաև նախաքրիստոնեական Հայաստանում նշանագրերի գործածության մասին, որոնք նախամաշտոցյան հայ դպրության գոյության տեսակետի կողմնակիցները համարել են հայալեզու, հակառակորդները՝ այլալեզու²...

² Առանց քննարկելու հայտնված կարծիքները բերենք Ազաթանգեղոսի երկու վկայությունները. «Այդ՝ հրաման է հասել ինձ՝ Ազաթանգեղոսիս, որ մեծ Հոռմ քաղաքից եմ, կրթված հայրենի գիտությամբ, սովորել եմ լատիններենն (հռոմայերենն) ու հունարենը, ուսանել դպրությունը և ոչ խիստ անտեղյակ [մնացել] նշանագրերի արվեստին...» (Ազաթանգեղոս, 12) և «Այս ամենը (Գրիգորը) խոսեց այնպես կախված դրուք-

Արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում պատմահայր Մովսես Խորենացին: Դրանցից ամենավաղ շրջանին վերաբերող կարելի է համարել Արամ մահապետի՝ արևմուտքում կատարած գործերի նկարագրությունը, երբ նա տիրելով Տիտանյանների նվաճած Սև և Միջերկրական ծովերի միջնատարածքին (*«զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց, զՊոնտուն և զՈվկիանոս»*), հրամայեց տեղի բնակչությանը՝ *«սովորել հայոց խոսքն ու լեզուն»* (*«ուսանել զխոսս և զլեզուս հայկական»*)³: Հայոց լեզուն օտարներին սովորեցնելն, ինչ խոսք, հնարավոր էր միայն հայալեզու դպրության առկայության պայմաններում...

Պատմահայրը հայոց Արտաշես արքայի որդի Վրույրին ներկայացնում է իբրև *«այր իմաստուն և բանաստեղծ»*⁴:

Իր սկզբնաղբյուրների մասին նշելիս Մովսես Խորենացին հիշատակում է Անիի Ողյումպ քրմի մասին, որը գրել է *«Մեհենական պատմություն»* աշխատությունը⁵: Պատմահոր մատյանում հիշվում է Բարդաժան պատմիչը (II-III դդ.), որը Հայաստան էր եկել քրիստոնեություն տարածելու, սակայն անհաջողության էր մատնվել: Լինելով Դարանաղյաց գավառի Անիի մեհենական արխիվում՝ նա *«կարդաց մեհենական պատմությունը, որի մեջ նաև թագավորների գործերը: Նա իր կողմից ավելացրեց իր ժամանակի անցքերը, բոլորը թարգմանելով ասորերենի և ապա նրանից հունարենի»*⁶: Այդ աշխատանքը դարձել է Մովսես Խորենացու հիմնական սկզբնաղբյուրներից մեկը:

յամբ, և գրեցին նշանագրերի ատենակալ դպիրները... գրեցին ու մատուցեցին այն թագավորին...» (Ագաթանգեղոս, 99):

³ Մովսես Խորենացի, գիրք Ա, գլ. ԺԴ:

⁴ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. ԾԳ: Դժբախտաբար, Պատմահայրը չի տեղեկացնում նրա ստեղծագործությունների մասին. մեզ հայտնի չէ նաև, թե ինչ լեզվով են գրվել դրանք:

⁵ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. ԽԸ:

⁶ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. ԿԶ: Գ.Խ.Սարգսյանը և, նրան հետևելով, Ա.Գ.Աբրահամյանը իրավացիորեն գտնում են, որ Անիում պահվող «մեհենական պատմության» սկզբնագրի լեզուն եղել է հայերենը (բացառվում են հունարենն ու ասորերենը, քանի որ Բարդաժանը այն թարգմանել է հենց այդ լեզուների. տես Սարգսյան, 1969, էջ 124; Աբրահամյան, 1982, էջ 96-98): Լիովին անհիմն են Է.Ա.Պիվազյանի և Լ.Գ.Խաչերյանի առարկումներն այդ կարծիքին, որոնք գտնում է, թե «մեհենական պատմության» լեզուն կարող էր լինել պարսկերենը (Պի-

Հինգերորդ դարում հանրահայտ էր, որ գոյություն են ունեցել հայկական գրեր, և Մեսրոպ Մաշտոցն իր այբուբենի գյուտից առաջ ջանացել է գտնել ու կիրառել դրանք. այդ են վկայում Կորյունը, Մովսես Խորենացին և Ղազար Փարպեցին:

Կորյունի հաղորդումից հասկացվում է, որ գործածությունից դուրս եկած հայկական գրերը գտել է Դանիել անունով ասորի եպիսկոպոսը. *«Այն ժամանակ (Վռամշապուհ) այդքան պատմեց նրանց մի մարդու Դանիել անունով մի ազնվական ասորի եպիսկոպոսի մասին, որ հանկարծ գտել է հայերեն լեզվի ալփաբետների նշանագրերը»*⁷:

Մովսես Խորենացին, անդրադառնալով նույն դրվագին, այդ գրերը կոչում է *«զվաղնջուցն գտեալ / գրեալ՝ նշանագիր տառից»*⁸:

Նույնն է հավաստում Ղազար Փարպեցին. *«Եվ երանելի այր Մաշտոցն այդ մասին երկար ժամանակ խորհում էր ու լալիս իր ներսում. չէ՞ որ կային հայերեն լեզվի նշանագրեր, որոնցով հնարավոր է սեփական ծայնով և ոչ թե մուրացած լեզվով եկեղեցիներում շահել տղամարդկանց ու կանանց և առհասարակ բազմության սրտերը»*¹⁰: Այն բանից հետո, երբ համոզվեցին, որ այդ նշանագրերը բավական չեն հայերենի հնչյունական ողջ

վազյան, 1962, էջ 158; Խաչերյան, 2000, էջ 178-179): Ոչ Արտաշեսյանների, ոչ էլ Արշակունիների ժամանակ, մինչև 360-ական թվականները Հայաստանում պարսկերենի կիրառության մասին հնագիտական կամ մատենագրական որևէ վկայություն չկա, ինչի հավաստումն է մաս Մովսես Խորենացու տեղեկությունը նշված թվերին Մերութան Արծրունու կողմից հունարեն դպրության արգելման և պարսկերենի պարտադրման փորձի մասին (գիրք Գ, գլ. ԼԶ): Այսօրվա մեր ունեցած բոլոր փաստերի քննությունը ցույց է տալիս, որ պարսկերենը Հայաստանում գործածվել է միայն 389 թ. հետո, այն էլ միայն պարսկական գերիշխանության ներքո գտնվող արևելյան հատվածում, ուր պետք է բավարարած լինի պետական-պաշտոնական գրագրության պահանջները (տես ստորև): Ուստի որևէ հիմք չկա ենթադրելու, թե պարսկերենով են գրել հայոց քրմերը, այն էլ գերագույն աստիճան տաճարում...

⁷ Կորյուն, գլ. Զ:

⁸ Ձեռագրերը պահպանել են և «գտեալ», և «գրեալ» տարբերակները (տես Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, 1913 (1991), էջ 326):

⁹ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. ԿԶ:

¹⁰ Ղազար Փարպեցի, դրվագ Ա, գլ. Ժ:

հարստությունը ճշգրիտ հաղորդելու համար, Մաշտոցն իր աշակերտներով զնաց Միջագետք՝ նույն Դանիելի մոտ՝ գտնելու պակասող տառերը, բայց ապարդյուն¹¹...

Համաման տեղեկություն է պահպանել նաև Վարդան Արևելցին (XII- XIII դդ.), որը համարում էր, որ մաշտոցյան այբուբենը ստեղծվել է Դանիելի մոտ գտնված վաղ հայկական գրերի լրացմամբ. «...սուրբ Մեսրոպը հորինում է հայոց դպրությունը՝ ասորի Դանիելի մոտ գտնելով հին ժամանակներից մնացած քսաներկու տառ, որոնք մեր լեզվի ընդարձակությունը չբացահայտելու պատճառով անտեսվել էին մեր նախնիների կողմից, և նրանք բավարարվել էին հունական, ասորական և պարսկական գրերով: Եվ ոչ էլ Մեսրոպը կարող էր դրանցով Աստվածաշունչը փոխադրել հայերենի: Դրա համար նա իրեն նվիրեց աղոթքի՝ սուրբ Սահակի օգնությամբ, և Աստված կատարեց նրա խնդրանքը՝ նրան տալով տասնչորս տառեր... Եվ որ մեր նախնիներն ունեցել են հայերեն գրեր, հաստատվեց Լևոն արքայի ժամանակներում, որովհետև Կիլիկիայում գտնվեց դրամ, որին դրոշմված էին Հայկազյան կռապաշտ թագավորների անուններ՝ հայերեն գրերով»¹²...

Նախաքրիստոնեական Հայաստանում եղած սեփական գրի և դպրության մասին են վկայում նաև օտար հեղինակները: II-III դարերի հույն պատմագիր Փիլոստրատոսը «Ապոլոն Տիանացու վարքը» երկում հաղորդում է հետևյալ տեղեկությունը. «Պատմում են նույնպես, որ մի անգամ Պամփոյլիայում բռնվել է մի հովազ, որի ոսկյա մանյակի վրա հայերեն տառերով գրված էր հետևյալը. «Արշակ թագավոր՝ Նյուսիա աստծուն», այսինքն՝ Նյուսիա աստծուն նվեր Արշակ թագավորից: Այս Արշակն այն ժամանակ հայոց թագավորն էր և իր բռնած հովազը այդ կենդանու մեծության պատճառով նվիրել էր Դիոնիսոսին: Դիոնիսոսը հնդկական Նյուսիայի պատճառով հնդկացիներից և արևելյան

¹¹ Ղազար Փարպեցի, դրվագ Ա, գլ. Ժ:

¹² Վարդան Արևելցի, գլ. ԻԵ: Դանիելի մոտ գտնված գրանշանների թիվը հիմնգրորդ դարի որևէ պատմիչ չի նշում: Հետագա դարերում այդ մասին հայտնված տեղեկությունների և դրանց հնարավոր մեկնաբանությունների մասին տես Աճառյան, 1984, էջ 441-460: Կիլիկիայում գտնված հայագիր դրամի մասին տեղեկության մեր մեկնաբանությունը տես Մովսիսյան, 1996 (b), էջ 68-71, ինչպես նաև այս գրքի Ա գլխում:

ժողովուրդներից կոչվում էր Նյուսոս»¹³: Խոսքն այստեղ 34-35 թվականներին թագավորած հայոց թագավոր Արշակ Ա-ի մասին է¹⁴:

Հիպպոլիտիսի «Ժամանակագրության» մեջ, որը գրի է առնվել 234-235 թվականներին, սեփական դպրություն ունեցող ժողովուրդների մասին հաղորդվում է հետևյալը. «...նրանք, որոնք ունեն դպրություն, հետևյալներն են. եբրայացիները, լատինացիները, որով և հռոմեացիներն են վարում, սպանացիները, հույները, մարերը և հայերը»¹⁵:

Արանք են նախամաշտոցյան հայալեզու դպրության մասին պահպանված մեզ հայտնի մատենագրական տեղեկությունները:



Նկ. 124 Կոմմագենեի Նեմրուք լեռան սրբավայրը կառուցող Անտիոքոս Ա-ի և Տիր-Ապոլոն աստծու պատկերաքանդակը

¹³ Հարությունյան, 1892, էջ 252; ՀԺՊՔ, 1981, էջ 619-620 (թարգմ.՝ Ի. Հարությունյանի):

¹⁴ Հմմտ. Աբրահամյան, 1982, էջ 99-101:

¹⁵ ՀԺՊՔ, 1981, էջ 621 (թարգմ.՝ Ա.Գ.Աբրահամյանի):

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՆԱԽԱՄԱՐՏՈՅՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳՈՐԾԱԾՎԱԾ ԱՅԼ
ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս շարքում հնագույնը Մովսես Խորենացու հաղորդումն է Շամիրամին վերագրվող Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունների վերաբերյալ, որն արդեն վկայակոչել ենք շարադրանքի ընթացքում: Բերենք բուն վկայությունը. «... Իսկ քարաժայռի ողջ երեսը հարթելով, ինչպես գրչով հարթում են մեղրամոմը, վրան շատ գրեր գրել տվեց, որոնց տեսքը միայն բողոքին զարմացնում է: Եվ ոչ միայն այստեղ, այլև Հայոց աշխարհում շատ տեղերում արձաններ կանգնեցրեց և նույն գրերով իր մասին ինչ-որ հիշատակ հրամայեց գրել, և շատ տեղերում նույն գրով սահմաններ է հաստատում»¹⁶:

Դիողորոս Սիկիլիացու «Պատմական գրադարան» երկում (գիրք 19; 23,3) պահպանվել է տեղեկություն Երվանդ արքայի մամակի մասին, որն ընդունված է համարել Հայաստանում դեռևս Աքեմենյանների օրոք արամեերենի գործածության ապացույց. «... Նամակը, որ գրված էր ասորական գրերով, ուղարկված էր Օրոնտեսի կողմից, որը տիրում էր Արմենիայի սատրապությանը և Պեկեստեսի բարեկամն էր»¹⁷: Սակայն Դիողորոս Սիկիլիացին նույն երկում (գիրք 2; 13,2) այդպիսի գրերով գրված է համարում Բագաստանայի (Բեհիսթունի) արձանագրությունը¹⁸, որն, ինչպես հայտնի է, սեպագիր է: Հայտնի է, որ սեպագիրը գործածվել է ինչպես Աքեմենյանների օրոք, այնպես էլ հետագայում, ուստի և այս տեղեկությունն ավելի մեծ հավանականությամբ կարելի է համարել Ք.ա. 5-4-րդ դարերում Հայաստանում ոչ թե արամեական այբուբենի, այլ սեպագրի գործածության վկայություն: Տեղեկությունն, ինչ խոսք, կարող է վկայել սատրապական Հայաստանում պետական դիվանի գոյության մասին¹⁹:

Հայագիտության մեջ արամեական գրի գործածության հետ է կապվել Մովսես Խորենացու տեղեկությունն արտաշեսյան

¹⁶ Մովսես Խորենացի. գիրք Ա. գլ. ԺԶ:

¹⁷ Դիողորոս Սիկիլիացի, 1985, էջ 130; ԺԺՊ, 1971, էջ 908 (բաժնի հեղինակ՝ Գ. Ա. Տիրացյան); Արրահամյան, 1982, էջ 78 և այլն:

¹⁸ Դիողորոս Սիկիլիացի, 1985, էջ 28:

¹⁹ Հմմտ. Тирацян, 1972, էջ 106-109:

սահմանաքարերի մասին, որոնց վրա, սակայն, Պատմահայրը գրեր չի հիշատակում²⁰...

Մենք ունենք մի շարք մատենագրական տեղեկություններ այն մասին, որ հատկապես Արտաշեսյան թագավորների օրոք



Նկ. 125 Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի հունագիր դրամներից

Հայաստանում լայն տարածում էր ստացել հունական գիրն ու գրականությունը: Դրանցից առավել ուշագրավ է Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանում հույն փիլիսոփա և պատմագիր Մետրոդորոս Սկեփսիացու կողմից հայոց արքունիքում գրված Տիգրան Մեծի պատմությունը²¹, որը մեզ չի հասել:

²⁰ Տե՛ս Բ գլխի «Հայաստանի արամեաստառ արձանագրությունները» ենթաբաժնում:

²¹ Սարգսյան, 1969, էջ 108-110 (և հղված գրականությունը): Հետաքրքիր է, որ նույն հեղինակի «Ալեքսանդր կամ անասուն կենդանիների մոտ բանականության գոյության մասին» երկի հայերեն թարգմանությունը վերագրվել է Փիլոն Ալեքսանդրացուն (I դար): Թարգմանությունն, ըստ Կ.

Տիգրան Մեծի արքունիքում է ստեղծագործել մաս Ամֆիկրատես Աթենացին, որը հեղինակել է «Մեծ մարդկանց մասին» վերնագրով մի աշխատություն. դժբախտաբար, սա ևս մեզ չի հասել²²:

Պլուտարքոսի հաղորդման համաձայն²³, հայոց Արտավազդ արքան հունարեն լեզվով գրել է ողբերգություններ, ճառեր ու պատմական երկեր, որոնցից մի քանիսը հայտնի են եղել մաս հռոմեացիներին Ք.հ. II դարի սկզբին: Հայտնի է մաս, որ մեծ քատրոններ են գործել Արտաշատում և Տիգրանակերտում, որոնցում ներկայացվել են մաս հույն քատերագիրների երկերը, օրինակ՝ Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիները» Ք. ա. 53 թվականին, որի ժամանակ բերում են Կրասոսի գլուխը²⁴:

Հետարտաշեսյան շրջանում Հայոց Սոհեմոս-Տիգրան թագավորի ժամանակ (II դար) Հայաստան է հրավիրվել հռոմեացի նշանավոր հռետոր, գրող և մատենագիր Յամբլիքոս Բաբելացին, որը, դատելով Փոտիոսի հաղորդումից, մեր երկրում է գրել իր 35 հատորանոց «Բաբելոնականք» պատմական վեպը²⁵:

Նախամաշտոցյան Հայաստանում հունարենի, ասորերենի և պարսկերենի գործածության մասին բազմաթիվ տեղեկություններ են հաղորդում վաղ շրջանի հայ մատենագիրները: Նշենք դրանք՝ ըստ ժամանակագրական հերթականության:

Ագաթանգեղոսի հաղորդման համաձայն, Տրդատ Գ-ն *«Հայոց երկրի տարբեր կողմերին հրաման տվեց՝ իր իշխանության նահանգներից, զավառներից ուսման համար մատաղ մանուկների բազմություն բերել և նրանց վրա հմուտ ուսուցիչներ*

Վ. Տրևերի, կարող է բացատրվել այդ աշխատության հայոց արքունիքում գրված լինելով (Тревел, 1953, էջ 11): Ա. Գ. Աբրահամյանի մոտ այս տեղեկությունը թյուրիմացաբար ներկայացված է իբրև Փիլոն Ալեքսանդրացու հաղորդում, որն իբր տեղեկացնում է, թե Մետրոդորոսի երկը թարգմանված է եղել հայերեն (Աբրահամյան, 1982, էջ 80):

²² Тревел, 1953, էջ 12 (և հղումները):

²³ ՀԺՊՔ. 1981, էջ 271 (թարգմ. Պ. Հ. Հովհաննիսյանի): Սարգսյան, 1969, էջ 110-112:

²⁴ Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանի քատերական կյանքի մասին հանգամանորեն տես Гоян, 2000, էջ 79-174:

²⁵ Մանանդյան, 1978, էջ 42-43 (և հղված գրականությունը):

կարգել... Նրանց երկու մասի բաժանեցին, ոմանց տվեցին ասորի դայրության և ոմանց՝ հելլենական»²⁶:

Փալստոս Բուզանդը Ներսես կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ կատարված բարենորոգումների շարքում հիշատակում է «Հայաստանի բոլոր զավառներում հունարեն և ասորերեն լեզուներով դպրոցներ» հիմնելը²⁷:

Մովսես Խորենացու մոտ պահպանվել են նրա գլխավոր սկզբնաղբյուրներից մեկի՝ Մար Աբաս Կատինայի մատյանի մի շարք հատվածներ, որոնք ևս գրվել են նախամաշտոցյան շրջանի Հայաստանում²⁸: Մար Աբաս Կատինայի գործունեության մասին Պատմահայրը հաղորդում է. «Նա (Վաղարշակ արքան) գտավ մի ուշիմ ասորի՝ Մար Աբաս Կատինա անունով, քաղդեական և հունական գրության մեջ վարժ, և նրան ուղարկեց իր եղբոր՝ Արշակ Մեծի մոտ արժանավայել ընծաներով, (խնդրելով) բանալ նրա առաջ արքունական դիվանը... Նա (Մար Աբասը) աչքի անցկացնելով բոլոր մատյանները՝ գտնում է մի մատյան՝ հունարեն գրված... Այս մատյանն Աղեքսանդրի հրամանով քաղդեերեն լեզվից թարգմանված է հունարենի և պարունակում է բուն հմերի ու նախնիների պատմությունները... Մար Աբաս Կատինան այս մատյանից հանելով միայն մեր ազգի հավաստի պատմությունը հույն և ասորի գրերով՝ բերում է Մծբին՝ Վաղարշակ թագավորին: Եվ բարեկազմ ու քաջ աղեղնավոր արի Վաղարշակը, հռետորն ու հանճարեղը, ընդունելով այն՝ համարելով առաջինն իր զանձերի մեջ՝ հրամայում է մեծ զգուշությամբ պահել արքունիքում և մի մասը նրանից արձանի վրա դրոշմել:»²⁹

Պատմահայրը տեղեկացնում է Գառնիի ամրոցի և այլ շինությունների կառուցման կապակցությամբ Տրդատ Մեծի թողած «հելլենացի գրով» արձանագրության մասին³⁰:

²⁶ Ագաթանգեղոս, 840:

²⁷ Փալստոս Բուզանդ, դպրություն Դ, գլ. Դ:

²⁸ Մովսես Խորենացին Ա գրքի Ը գլխից մինչև Բ գրքի Ժ գլուխը շարադրելիս գլխավոր սկզբնաղբյուր է ունեցել Մար Աբաս Կատինայի մատյանը:

²⁹ Մովսես Խորենացի, գիրք Ա, գլ. Թ:

³⁰ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Դ: 1945 թ. Գառնիից գտնվեց Տրդատ արքայի հունարեն արձանագրությունը, որի հեղինակի հարցը (Տրդատ Ա, Բ, թե՞ Գ) դարձել է ուսումնասիրությունների բուռն բանավեճի առարկա (տե՛ս Մեծ Հայքի հունարեն արձանագրությունների բաժնում):

Հիսուս Քրիստոսի հետ նամակագրություն ունեցած Աբգար արքան, որին մեր ավանդությունը համարել է Հայոց թագավոր, ըստ Մովսես Խորենացու, կառուցում է Եդեսիա քաղաքն ու այնտեղ *«փոխադրում Մծբինից իր արքունիքը և բոլոր կուռքերը՝ Նազորը, Բելը, Բաթնիքաղը և Թարաթան, մույնպես և մեհյանների վարժարանի մատյանները և առհասարակ թագավորների դիվանները»*³¹։ Հենց այդ դիվանում են պահվել Հիսուսի կենդանագիր պատկերն ու նրա պատասխան նամակն Աբգարին, նաև այդ դեպքերի մասին պատմող Ղերութնա (Լաբութնա) դպրի մատյանը³²։ Այնուհետև պատմվում է, որ Միջագետքում հայոց իշխանության վերացումից և հռոմեացիների տիրապետության հաստատումից հետո վերջիններս Եդեսիայում *«են ժողովում նաև բոլոր դիվանները, և հիմնում երկու դպրոց. մեկը բուն տեղական՝ ասորական, մյուսը՝ հունական։ Այնտեղ են փոխադրում հարկերի դիվանը, նաև մեհենական դիվանը, որ գտնվում էր պոնտացիների Մինուպ քաղաքում»*³³։

Իր ապրած ժամանակի մասին Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է. *«... կային պարսից և հունաց գրեր, որոնցով գրված այժմ գտնվում են մեզ մոտ անթիվ քանակությամբ գրություններ, գյուղերի ու գավառների, յուրաքանչյուր տների սեփականության, ընդհանուր վեճերի ու դաշինքների, մանավաղ, սեպուհական ազնվականության ծագման վերաբերյալ»*³⁴։

Ուշագրավ հաղորդում ունի Պատմահայրը Մերութնա Արծրունու գործունեության մասին, ինչը լավագույնս ցույց է տալիս պետական քաղաքականության մեջ գրի և դպրության կարևորության գիտակցումը նաև հին դարերում. *«Ինչ գիրք որ գտնում էր, այրում էր և հրամայում հունարեն գրագիտություն չսովորել, այլ պարսկերեն, և ոչ որ չհամարձակվի հունարեն խոսել կամ թարգմանել։ Եվ այս այն պատճառով, որ հայերը ոչ մի ծանո-*

³¹ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. ԻԷ։

³² Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. ԼԲ և ԼԶ։ Ղերութնա (Լաբութնա) դպրի անունը Խորենացու մատյանում (թերևս գրիչների մեղքով) ունի Ղերութնա ձևը, որը վրիպակ է։

³³ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. ԼԸ։ Այսինքն՝ հայ-ասորական մշակութային կենտրոն Եդեսիան հռոմեական նվաճումից հետո վերածվեց հուն-հռոմեա-ասորական կենտրոնի։ Հայտնի է, որ հետագա դարերում ևս Եդեսիան եղել է նաև հայերի կարևորագույն կրթօջախներից մեկը։

³⁴ Մովսես Խորենացի, գիրք Ա, գլ. Գ։

թություն և բարեկամական հաղորդակցություն չունենան հույների հետ. բայց իրոք քրիստոնեության ուսմունքը խափանելու նպատակ ունեն, որովհետև այդ ժամանակ դեռ հայերը գիր ու գրագիտություն չունեին, և եկեղեցու կարգը կատարվում էր հունարեն լեզվով»³⁵:

Մովսես Խորենացին վկայում է նաև, որ Պարսկաստանի գերիշխանության տակ անցած Արևելյան Հայաստանի արքունիքում Վուսնշապուհ արքայի օրոք կիրառվել է պարսկերենն՝ իր գրով. «... այն օրից, որ Մեսրոպն արքունական դռնից հեռացավ, նա (Վուսնշապուհ արքան) ոչ մի ճարտար դպիր գտնել չէր կարողանում, որովհետև պարսկական գիր էին գործածում»³⁶:

Ղազար Փարպեցին տեղեկացնում է, որ Հայաստանում Մաշտոցի գյուտին նախորդած տարիներին արքունի գրագրությունն իրականացվում էր հունարեն և ասորերեն, իսկ եկեղեցական արարողություններն ու Աստվածաշնչի ընթերցումները՝ ասորերեն լեզուներով. «Մանուկ հասակում սովորելով հունարեն դպրությունը, Մաշտոցը Հայոց արքա Խոսրովի արքունիքում զինվորական ծառայության էր և կարգված արքունի մատենագիր դպիրների խմբի մեջ, բանի որ արքունի դպիրներն այն ժամանակ Հայոց թագավորների վճիռների ու հրովարտականքների գործը կատարում էին ասորերեն ու հունարեն լեզուներով... Եկեղեցական արարողությունները և Սուրբ Գրքի ընթերցումները Հայաստանի վանքերում ու եկեղեցիներում կատարվում էին ասորերեն, որից ոչինչ չէին հասկանում կամ օգտվում այսպիսի մեծ երկրի բնակիչները... Եվ երանելի այր Մաշտոցն այդ մասին երկար ժամանակ խորհում էր ու լալիս իր ներսում. չէ՞ որ կային հայերեն լեզվի նշանագրեր»³⁷:

Համադրելով Ագաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու և Ղազար Փարպեցու վերոհիշյալ տեղեկությունները՝ կարելի է եզրակացնել, որ քրիստոնեության պետականացումից հետո արքունի գրագրության մեջ ասորերենի ու հունարենի գործածման Տրդատ Գ-ի ասիմանած կարգը խախտվել է Խոսրով արքայի գահընկեցությունից (389 թ.) հետո, փոխարենը հաստատվել է պարսկերենի կիրառությունը:

³⁵ Մովսես Խորենացի, գիրք Գ, գլ. ԼԶ:

³⁶ Մովսես Խորենացի, գիրք Գ, գլ. ԾԲ:

³⁷ Ղազար Փարպեցի, դրվագ Ա, գլ. Ժ

Չենոր Գլակի գրառմամբ Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմության» էջերում պահպանվել են մեր նյութին առնչվող ուշագրավ տեղեկություններ. որոնք վերաբերում են Հայաստանում քրիստոնեությունը պետականացնելու դեպքերին: Հայոց վերջին՝ Արծան քրմապետի կողմնակիցների և նոր քրիստոնեացած թագավորի ու իշխանների ճակատամարտից հետո ընդհանուր թաղում կատարվեց և հուշարծան կանգնեցվեց զոհվածների հիշատակին, որին *«ասորի և հելլենացի գրով և յոյն և իսմայելացի նշանով»* գրեցին հետևյալը. *«Տեղի ունեցավ առաջին պատերազմը. այստեղ է հանգչում հույժ քաջամարտիկ Արծան քրմապետը. նրա հետ մաս հազար երեսունութ հոգի. որոնք կովեցին հանուն Գիսանե կոտրքերի և հանուն Քրիստոսի»*³⁸: Եթե ասորական և հունական գրերի կիրառությունը քրիստոնյա Հայաստանում հանրահայտ իրողություն է, ապա այս տեղեկության մեջ անակնկալ է «իսմայելացի», այսինքն՝ արաբական նշանների գործածության վկայությունը, որը, հավանաբար, հետագա դարերի հավելում է.³⁹ քանի որ արաբներն իրենց մշակույթով, ինչպես հայտնի է, մեր տարածաշրջան են մուտք գործել հարյուրամյակներ հետո միայն...

«Տարոնի պատմության» մյուս հաղորդումը վերաբերում է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Սբ. Կարապետի նշխարները տեղավորելուց հետո նրա իսկ անունով կոչված վանքում կանանց մուտքի արգելմանը, որի մասին մա գրել է պղնձե տախտակի վրա և դրել եկեղեցու բեմի վրա⁴⁰: Նույն տեղում նշվում է, որ դռան անկյունից մեկ թզաչափ հեռու և կես թիզ գետնից բարձր կան *«գրեռու նշանացն»*, ինչը կարող է տարակերպ մեկնաբանվել⁴¹...

³⁸ Յովհան Մամիկոնեան, 1941, էջ 94-95: Հովհան Մամիկոնյան, 1989, էջ 42-43:

³⁹ Եթե, իհարկե, «իսմայելացի» տերմինը բնագրում գործածված չէ այլ, մեզ դեռևս անհայտ նշանակությամբ:

⁴⁰ Յովհան Մամիկոնեան, 1941, էջ 102-103: Հովհան Մամիկոնյան, 1989, էջ 44:

⁴¹ «Տարոնի պատմությունը» ժամանակակից հայերենի վերածող Վ. Վալույանյանը *«գրեռու նշանացն»* արտահայտությունն անհասկանալիորեն մեկնաբանում է որպես «նշանացույց» (տես Հովհան Մամիկոնյան, 1989, էջ 44): Վիսապոլսցու Գ.Գրիգորյանն այն համարում է Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ «դեռևս կիրառվող «քեռոների նշանների», այսինքն՝ սեպագրի մասին» հիշատակություն (Գրիգորյան, 2000, էջ 15):

Մեքենոսին կից Անանունի երկում հեղինակը վաղ շրջանի պատմության իր սկզբնաղբյուրների մասին հաղորդում է հետևյալը. «... Այնտեղ նայելով Մարաբա փիլիսոփա Մծուրնացու մատյանը [այն արձանագրությունը], որ նա գտավ սյան վրա դրոշմված, Մծուրն քաղաքում, Սանատրուկ արքայի ապարանքում, արքունական տաճարի դռան հանդես, արքայական կայանի ավերակների տակ ծածկված, երբ որ այդ տաճարի սյուները պահանջեցին պարսից արքայի դուռը և երբ սյուների պատճառով բացեցին ավերակները, հանդիպեցին արձանագրությանը՝ դրոշմված վեմի վրա՝ Հայոց և Պարթևաց հին թագավորների տարիները՝ հունարեն գրությամբ: Սա գտնելով Միջագետքում, նրա աշակերտների մոտ. կամեցա ձեզ պատմել, որովհետև սա ուներ այսպիսի վերնագիր՝ «Ես՝ Ագաթանգեղոս գրիչս, այս արձանի վրա իմ ձեռքով գրեցի Հայոց առաջին թագավորների տարիները՝ քաղելով բազմ Տրդատի հրամանով», որի պատճենը կտեսնես քիչ հետո, իր տեղում»⁴²:

Սրանք են մեզ հայտնի օտարագրի և վաղ միջնադարի հայ պատմիչների վկայությունները նախամաշտոցյան Հայաստանում եղած դպրությունների մասին: Դրանց համադրումը Հայկական լեռնաշխարհի վերգետնյա և հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված արձանագրությունների հետ ամբողջացնում է մեր պատկերացումները նախամաշտոցյան Հայաստանի հարուստ գրավոր մշակույթի մասին:

Մենք չանդրադարձանք հայագիտական ուսումնասիրություններում երկար քննարկումների առարկա դարձած չորրորդ դարի օտարալեզու հայ գրականության խնդիրն⁴³, քանի որ չունենք հենց չորրորդ դարի հուշարձանների բնագրեր: Հայագիտական գրականության մեջ քննարկվում են մաշտոցյան դարաշրջանում կատարված դրանց թարգմանությունները, որոնց արժարժումը դուրս է ներկա աշխատանքի խնդիրների շրջանակից:

⁴² Աբգարյան, 1965, էջ 31-33:

⁴³ Տե՛ս, օրինակ, Խաչիկյան, 1995 (b), էջ 28-44 և հղված գրականությունը:

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ
ՆԱԽԱՍԱՇՏՈՅՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳՐՄԱՆ ՇՈՒՐՋ

(Վերջաբանի փոխարեն)

Նախամաշտոցյան Հայաստանի դպրության մասին հնագիտական պեղումների և պահպանված մատենագրական բազմաթիվ հաղորդումների շնորհիվ այսօր ունենք հսկայական փաստական նյութ:

Մի կողմ թողնելով գրի զարգացման նախափուլը («առարկայական գիր», ժայռապատկերներ, նշաններ զանազան իրերի վրա), որում առկա են մտքերի հաղորդման պարզունակ և վաղագույն ձևեր, համառոտակի վերհիշենք Հայաստանում կիրառված գրային համակարգերը՝ կարևոր բնութագրիչների համառոտ հիշատակումով:

Ք.ա. V հազարամյակից Հայաստանում վաղ պատկերագրության ներսում ձևավորվում է զարգացած պատկերագրությունը՝ գաղափարագրությունը, որը լայն տարածում է ստանում Ք.ա. IV-III հազարամյակներում: Ք.ա. III հազարամյակի կեսերին Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս վաղբրոնզեդարյան մշակույթի տարածմանը զուգահեռ հայաստանյան նշանագրված խեցեղենը տարածվում է շրջակա երկրներում (հարավում մինչև Կիլիկիա, Սիրիա և Պաղեստին, հյուսիսում՝ Հյուսիսային Կովկաս):

Ք.ա. III հազարամյակում պատկերագրերի զարգացմամբ և պարզեցմամբ ստեղծվում է գծային գրերի մի համակարգ (բաղկացած 400-500 նշաններից), որը կիրառվում է մինչև Ք.ա. I հազ. սկիզբը: Այս համակարգով կատարված շուրջ 300 արձանագրություններ են գտնվել Հայաստանի տասից ավելի հնավայրերից, որոնք դեռևս վերծանված չեն:

Ք.ա. XV-VIII դարերում Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Եփրատի հովտում, կիրառվում են խեթա-լուվիական հիերոգլիֆները՝ գրված լուվիերենով: Գրային համակարգը բաղկացած է եղել շուրջ 500 հիերոգլիֆներից, ունեցել է գրության բուստրոֆեդեն (ամեն հաջորդ տողը նախորդին հակառակ) ուղղություն:

Վանի թագավորությունում (Բիաինիլի, Ուրարտու, Արարատ) գործածվել են երեք գրային համակարգեր: Տեղական ծագում ունեցող վանյան (բիաինա-ուրարտական) մեհենագրությունը բաղկացած է շուրջ 300 մեհենանշաններից (հիերոգլիֆներից), որոնք գրվել են աջից ձախ և վերից վար ուղղությամբ: Ներկայումս վերծանված ու մեկնաբանված են շուրջ 60 մեհենագրեր, որոնց ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ վանյան մեհենագրության լեզուն հնագույն հայերենն է:

Վանի թագավորությունում լայն կիրառություն են ունեցել սեպագիր համակարգերը: Սարդուրի Ա արքայի օրոք (Ջ.ա. մոտ 840-825թթ.) կանգնեցվել են ասորեստանյան սեպագրերով (շուրջ 600 նշան՝ ձախից աջ գրությամբ) աստրերեն գրված արձանագրություններ: Այդ արքայից հետո աստրերենով բնագրերը հանդիպում են ուրարտական արքաների երկլեզու կոթողներում՝ գրված ուրարտական տեքստերից հետո, թարգմանելով վերջիններիս:

Իշպուինի արքայի օրոք (Ջ.ա. մոտ 825-810 թթ.) ստեղծվեց տեղական սեպագրային համակարգը (շուրջ 200 նշան՝ ձախից աջ գրությամբ), որով մեզ են հասել ավելի քան 600 մեծ ու փոքր արձանագրություններ:

Վանի թագավորության անկումից մինչև քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում գործածվում են այբբենական գրային համակարգեր (ի տարբերություն նախկինում գործածված բառային ու վանկային համակարգերի):

Ջ.ա. III դարից սկսած գործածվում է հունարենն՝ իր գրով (ձախից աջ գրություն, 24 տառ), որը քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից հետո լայն կիրառություն է ստանում Հայաստանում. հատկապես, կրոնական քարոզչության նպատակով:

Ջ.ա. II - Ջ.հ. II դարերից մեզ են հասել արամեատառ արձանագրություններ (աջից ձախ գրությամբ), որոնց վերծանությունը և լեզվի խնդիրը չի կարելի համարել վերջնականապես պարզված:

Քրիստոնեության պետականացումից հետո արքունի գրագրության, հոգևոր քարոզչության և ուսման ասպարեզներում Տրդատ Գ-ի հրամանով կիրառվում են հունարենն ու աստրերենը: Նրա սահմանած կարգը խախտվել է Խոսրով արքայի գաղթականությունից (389 թ.) հետո, երբ Արևելյան Հայաստանում արքունի գրագրության մեջ գործածվում է պահլավերենը (միջին պարսկե-

րենը): Թե՛ աստրական և թե՛ պահլավական գրերի հիմքում ընկած է արամեական այբուբենը (22 տառ՝ աջից ձախ գրությամբ):

Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր հնավայրերից գտնվել են բազմաթիվ գրակիր առարկաներ, որոնք այստեղ են հայտնվել ռազմական, առևտրա-տնտեսական, մշակութային ու այլաբնույթ հարաբերությունների արդյունքում: Սրանք թեպետ չեն կազմում հայաստանյան դպրության մասը, սակայն մտնում են նախա-մաշտոցյան Հայաստանի գրային հուշարձանախմբի մեջ:

Տակավին զգալի թիվ են կազմում անհայտ ծագումով և առեղծվածային նշանակությամբ գրային հուշարձանները, որոնցում հստակ ընդգծվում է երկու մոր գրահամակարգ: Թե՛ այդ գրահամակարգերը, թե՛ եզակի օրինակներով հայտնի առեղծվածային հուշարձանները սպասում են իրենց վերծանողներին...

Նախամաշտոցյան Հայաստանից հայտաբերված գրավոր մշակույթի հուշարձանները կարելի է խմբավորել ըստ մի քանի բնութագրական հատկանիշների:

Ըստ ծագման և պատկանելության՝

1. Հայաստանում ստեղծված պատկերագրային համակարգերի հուշարձաններ,
2. օտար ծագում ունեցող, բայց Հայաստանի բնիկների կողմից կիրառված գրային համակարգերի արձանագրություններ (հատուկ ուշադրության են արժանի դրանց կիրառման տեղական առանձնահատկությունները),
3. Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված, սակայն օտարների կողմից ստեղծված գրակիր հուշարձաններ:
4. առեղծվածային ծագումով և նշանակությամբ կոթողներ:

Ըստ գրային համակարգի բնույթի՝

1. բառային,
2. բառա-վանկային,
3. այբբենական:

Ըստ գրանշանների արտաքին տեսքի՝

1. պատկերանշանային (այդ թվում՝ հիերոգլիֆ),
2. գծանշանային,
3. սեպանշանային,
4. տառային:

Ըստ արձանագրությունների բովանդակության.

1. արքայական արձանագրություններ՝ նվիրված աստվածների պաշտամունքին,

2. ռազմական արշավանքների նկարագրություններ,
3. թագավորական նախնիներին ձոնված գրակիր կոթողներ,
4. թագավորական իշխանության և արքայի անձի աստվածացմանը վերաբերող արձանագրություններ,
5. արքայական հիշատակարաններ քաղաքների ու շինությունների (հատկապես՝ սրբավայրերի) հիմնադրման ու բարեկարգման մասին,
6. նոր օրենքներ ու կարգեր սահմանող բնագրեր,
7. արքայական նվիրատվական արձանագրություններ,
8. թագավորական դրամների մակագրություններ,
9. արքայական նամակագրության արձանագրություններ,
10. հոգևոր-պաշտամունքային բազմաբնույթ բնագրեր,
11. ժամանակագրական-օրացուցային արձանագրություններ,
12. ընծայագրեր,
13. բալոյա-խրատական բովանդակությամբ չափածո ստեղծագործության (ողբերգությա՞ն) հատվածներ,
14. պատմական բովանդակությամբ չափածո ստեղծագործության (ողբերգությա՞ն) հատվածներ,
15. տապանագրեր (այդ թվում՝ չափածո եղերերգեր),
16. մենասնշաններ,
17. դեռևս անհայտ բովանդակությամբ հուշարձաններ ...

Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթի հուշարձանները կարելի է խմբավորել մաս ըստ գրանյութի, գրության ուղղության և այլ հատկանիշների:

Ավարտելուց առաջ անհրաժեշտ ենք համարում մեկ անգամ ևս շեշտել, որ հազարամյակների ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված գրավոր մշակույթը չէր կարող անհետևանք կորչել, և մաշտոցյան դպրության կատարելությունը պայմանավորված էր մասնախամաշտոցյան շրջանում արմատավորված գրային մտածողությամբ:

Ամփոփելով շարադրված ողջ նյութը՝ տեսնում ենք, որ նախամաշտոցյան Հայաստանում կիրառվել են տասներկու գրային համակարգեր, կանգնեցվել են բազմահազար արձանագրություններ մայրենի և օտար լեզուներով: Դա ավելի քան խոսում վկայությունն է մեր նախնիների՝ գրի ու գրականության նկատմամբ տաժած հարգանքի և սիրո, որի պերճախոս ապացույցն է դպրության Տիր աստծո պաշտամունքը նախաքրիստոնեական դարաշրջանում: Այդ վերաբերմունքը շարունակվեց մասնա-

գայում՝ Մեսրոպ Մաշտոցի ու նրա հանճարեղ ժառանգների
սրբացմամբ, ինչի ականատեսն ու վկան ենք այսօր մենք...

**THE WRITING CULTURE OF
PRE-MASHTOTSIAN ARMENIA**

(Summary)

One of the best acquisitions of human civilization was the creation of writing which served as basis to preserve the knowledge achieved during centuries, to store it up and pass to the next generations. One of the world centers of the origin of writing is the Armenian Highland. Unfortunately, the greatest part of the materials of the Armenian Highland is still not researched and almost not deciphered.

In this research all inscriptions found from pre-Mashtotsian Armenia are collected, which are divided into four large groups:

a) The created and used writing systems in the Armenian Highland:

- Early pictographic script (V-III mill. B.C.);
- Linear script of Armenia (III-I mill. B.C.);
- Hieroglyphic script of Van kingdom (Biainili, Urartu, Ararat, IX-VI cen. B.C.).

b) Loans of writing systems used by the inhabitants of the Armenian Highland:

- Hittite-Luwian hieroglyphic script (XII-VIII cen. B.C.);
- Assyro-Babylonian cuneiform script (IX-VIII cen. B.C.);
- Cuneiform script of the Van kingdom (Biainili, Urartu, Ararat, IX-VI cen. B.C.);
- Greek inscriptions of pre-Christian Armenia (III cen. B.C. – III cen. A.D.);
- Aramaic inscriptions of pre-Christian Armenia (II cen. B.C. – II cen. A.D.).

c) Inscriptions left by aliens:

- Old Akkadian inscription from Diarbekir (XXIII cen. B.C.);
- Old Hurrian inscriptions from Urkesh (XXIII-XXI cen. B.C.);
- Seals with Egyptian hieroglyphic inscriptions (II-I mill. B.C.);
- Objects with Babylonian and Assyrian cuneiform inscriptions (II-I mill. B.C.);
- Old Persian cuneiform inscription from Van (V cen. B.C.);

- Elamite cuneiform inscriptions from Armavir (V cen.B.C.);
 - Greek inscriptions (left by Roman armies, I cen. B.C. – II cen. A.D.);
 - Latin inscriptions (left by Roman armies, I cen. B.C. – II cen. A.D.), etc.
- d) Enigmatical inscriptions (of unknown origin).

After expounding all the facts the information of Armenian and foreign authours of Ancient and Middle Ages about the local and imported writing systems is represented.

In this work the results of all investigations on the issue done previously are summarized. The whole material about the writing systems used in pre-Mashtotsian Armenia is collected and systematized. The general descriptions of writing systems used in the Armenian Highland, the peculiarities of their use are given.

In the Appendix the lists of the signs of the writing systems used in pre-Mashtotsian Armenia are brought.

The results of this research spread light on the ancient history and culture of the Armenian Highland and on several other issues, the great writing culture which was created in pre-Mashtotsian Armenia is shown. These results are an important investment in the sphere of the world science (especially in the field of grammatology).

The research allows us to estimate the place of the writing culture of pre-Mashtotsian Armenia in the world civilization.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- ԲԵՀ - «Բանբեր Երևանի համալսարանի»
ԴՀԱԱՆԳՆ - Դաշտային հետախուզական աշխատանքներին նվիրված
գիտական նստաշրջան
ԵԱՀ ... ԳՆ - Երիտասարդ արևելագետների հանրապետական ...րդ
գիտական նստաշրջան
ԵԲԴ - Երևանի բիայնական դամբարան
ԵԲՊԹ - Երևան քաղաքի պատմության թանգարան
ՋԹ - Ջեկուցումների թեզիսներ
ԷԹ - «Էրեբունի» թանգարան
ԼՀԳ - «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»
ՀԱ - «Հանդես Ամսօրեայ»
ՀԱՊ - Հին Արևելքի պոեզիա
ՀԱՊԹ - Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան
ՀԺՊ - Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ.), I, Ե., 1971
ՀՀԱՆԳՆ - Հնագիտական հետախուզական աշխատանքներին
նվիրված գիտական նստաշրջան
ՀՊՊԹ - Հայաստանի պատմության պետական թանգարան
ՀՍՀ - Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՊԲՀ - «Պատմա-քանասիրական հանդես»
ՏՀԳ - «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների»
ВДИ — “Вестник древней истории”
ГАИМК - Гос. Академия истории материальной культуры
ГМИИ - Гос. музей изобразительных искусств им. А.С.Пушкина
ДВ — “Древний Восток”
КВ — “Культура Востока”
СА — “Советская Археология”
ЭВ — “Эпиграфика Востока”
AfO — “Archiv für Orientforschung”
AJA — “American Journal of Archaeology”
AMI — “Archaeologische Mitteilungen aus Iran”
AnAr — “Anadolu Araştırmaları”
AS — “Anatolian Studies”
JAOS — “Journal of American Oriental Society”
JNES — “Journal of Near Eastern Studies”
REA — “Revue des Etudes Armeniennes”
SMEA — “Studi Micenei ed Egeo-Anatolici”
ZA — “Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie”

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Արգարյան Գ., Սերեռուի պատմությունը և Անանունի առեղծվածը, Ե., 1965
2. Աբրահամյան Ա.Ա., Գառնիի հունարեն արձանագրությունը, «Էջմիածին», 1947, մարտ-ապրիլ
3. Աբրահամյան Ա.Գ., Հայ գրի և գրչության պատմություն, Ե., 1959
4. Աբրահամյան Ա.Գ., Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973
5. Աբրահամյան Ա.Գ., Նախամաշտոցյան հայ գիր և գրչություն, Ե., 1982
6. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն (քնն. բնագիրը Գ.Տեր-Սկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխ. թարգմ. և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Ե., 1983
7. Ադունց Ն., Հայաստանի պատմություն, Ե., 1972
8. Ազիզյան Հ., Նամակ խմբագրությունը, ՊԲՀ, 1976, N 3
9. Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1880
10. Աճառյան Հր., Հայոց գրերը, Ե., 1984
11. Առաքելյան Բ.Ն., «Կօշիկը» որպես սոցիալական տեղմին. ՏՀԳ. 1940, N 3
12. Առաքելյան Բ.Ն., Հայկական պատկերաքանդակները IV-VII դարերում, Ե., 1949
13. Առաքելյան Բ.Ն., Լատիներեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊԲՀ, 1964, N 4
14. Առաքելյան Բ.Ն., Արտաշատի 1979-1980 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները, Հայկական ՍՍՀ-ում 1979-1980 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված զեկուցումների թեզիսներ, Ե., 1981
15. Առաքելյան Բ.Ն., Խաչատրյան Ժ.Դ., Արտաշատի 1981-1982 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները, Հայկական ՍՍՀ-ում 1981-1982 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան. Ջեկուցումների թեզիսներ, Ե., 1983
16. Ավետիսյան Հ.Գ., Արագածի ուրարտական միջնաբերդի պեղումները, ՀԽՍՀ 1985-1986 թթ. ԴՀԱԱՆԳՆ ՁԹ, Ե. 1987
17. Ավետիսյան Հ.Գ., Արագած (Ուրարտական ամրոցի պեղումներ), Ե., 2001
18. Բայբուրդյան Ե., Հայաստանի գունագարդ կերամիկայի պոլիքլմը, «Տեղեկագիր» (Պատմ. և գրակ. ինստիտուտ), գիրք II, Ե. 1937
19. Բարթիկյան Հ.Մ., Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Մովսես Խորենացին, ՊԲՀ, 1965, N 3

20. Բարսեղյան Լ.Ա., Հայոց գիրը Մաշտոցից շատ առաջ, «Գիտություն և տեխնիկա», 1964, N 3.
21. Բիշիդնե Ռ., Հակոբյան Հ., Հմայակյան Ս., Պարմեջիանի Ն., Արտաշես արքայի նորահայտ սահմանաքարը Սարուխանից, Հին Հայաստանի պատմության և մշակույթի հարցեր. Գևորգ Տիրացյանի հիշատակին նվիրված գիտաժողովի զեկուցումներ, Ե., 2001
22. Գաբրիելյան Հ.Կ., Հայկական լեռնաշխարհ, Ե., 2000
23. Գայսեթյան Վ., Ուրարտական արձանագրությամբ բրոնզե իրեր Կամոյից, ԼՀԳ, 1984, N 2
24. Գարանիիեան Հ.Գ., Նարամ-Սին եւ իր թշնամիներն ըստ հատեան բնագրի, ՀԱ, 1929, N 5
25. Գիրշման Ռ., Արեմենյան քաղաքակրթությունը և Ուրարտուն (համառոտած թարգմանություն), «Իրան-նամե», 1993, ք. 5
26. Գրիգորյան Գ., Հայկական վիմագրություն, Ե., 2000
27. Գրիգորյան Գ., Հախվերդյան Ս., Սյունիքի պատմություն, Ե., 2001
28. Դանիելյան Ա.Ս., Արտաշես I-ի հաստատած սահմանաքարերի իրավական նշանակությունը, ՊԲՀ, 1977, N 3
29. Դանիելյան Է.Լ., Արտաշես I-ի հողային քաղաքականության հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 1974, N 4
30. Դիտլորյոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան (թարգմ. առաջաբանը և ծանոթ. Ս.Մ.Կրկյաշայանի), Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 14, Ե., 1985
31. Դևեջյան Ս.Հ., Ուրարտական հուշարձաններից հայտնի կոյաբզեգաձև կնիքների շուրջ, «Էրեբունի-Երևան» հանրապետական գիտական նստաշրջանի հիմնադրույթներ, Ե., 1998
32. Ենգիբադյան Ն.Գ., Ուրարտական դամբարաններ Նորատուսից, ՀՀ 1989-90 թթ. ԴՀԱԱՆԳՆ ՁԹ, Ե. 1991
33. Եսայան Ս.Ա., Հայաստանի հնագիտություն, 1, Ե., 1992
34. Եսայան Ս.Ա., Աբաջյան Լ.Վ., Ներքին խնձոր (Կայալի Դերե) ամրոցը, ՊԲՀ, 1991, N 1
35. Եսայան Ս.Ա., Բիլյագով Լ.Ն. Հմայակյան Ս.Գ., Կանեցյան Ա.Գ. Երևանի բիսպական դամբարանը (2), տես Մոնթե Մելքոնյան. Ուրարտական ժայռափոր դամբարանները (Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները), Ե. 1995, գրքում
36. Եսայան Ս., Քիլիմջյան Գ., Հայկաբերդ ամրոցը, ԼՀԳ, 1991, N 6
37. Երեմյան Ս.Տ., Նախշ-ի-Ռուստեմի «Քաաբա ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, ՊԲՀ, 1966, N 2
38. Երիցյան Բ., Գասպարյան Բ., Ներքին Սասնաշենի քարե կոթողի նշանագրերը, Հայկական քաղաքակրթությունը հնագույն ժամանակներից մինչև քրիստոնեության ընդունումը, ՁԹ, Ե., 2000

39. Երևան I - Կատալոգ ԵԶՊԹ հնագիտական իրերի, I, Ե., 1964
40. Երևան II - Կատալոգ ԵԶՊԹ հնագիտական իրերի, II, Ե., 1967
41. Երևան III - Կատալոգ ԵԶՊԹ հնագիտական իրերի, III, Ե., 1972
42. Էլչիբեկյան Ժ.Գ., Հայաստանը և Սելևկյանները, Ե., 1979
43. Թաշճեան Բ. (Քարենց), Արշակունի Հայաստանի հազարամյա փառքը, Գահիրե, 1950
44. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության (Աշխատությունների ժողովածու), Ե., MCMXLII (=1942)
45. Թորոսյան Ռ.Մ., Թեղուտի վաղ երկրագործական քնակավայրը (մ.թ.ա.IV հազարամյակ), Ե., 1976
46. Թորոսյան Ռ.Մ., Կրկյաշարյան Ս.Մ., Հնագիտական նորույթներ Էջմիածնից, ՊԲՀ, 1971, N 1
47. Ժեբեկով Ս.Ա., Հունարեն դամբանական արձանագրություն գտնված Վաղարշապատում, տե՛ս Քալանթար Ա., Հին Վաղարշապատի պեղումները, Յեր., 1935, Հավելված I (հայերեն և ռուսերեն)
48. Իսրայելյան Մ.Ա., Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Ե., 1971
49. Լալայան Յեր., Դամբարանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Յեր., 1931
50. Լեօ, Վանի թագավորությունը, Թիֆլիս, 1915
51. Լիսիցյան Ստ., Գառնիի տաճարի հունարեն արձանագրությունը, «Սովետական Հայաստան», 23. 09. 1945
52. Լոուկոտկա Չ., Գրի զարգացումը, Ե., 1955
53. Լևոնյան Գ., Մի առեղծվածային քանդակապատկեր. «Սովետական արվեստ», 1941, N 2-3
54. Խանգաղյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ.Հ., Պարսամյան Է.Մ., Մեծամոր, Ե., 1973
55. Խաչատրյան Ժ.Դ., Արտաշատի 5-րդ բլրի 1979-1980 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները. Հայկական ՍՍՀ-ում 1979-1980 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված զեկուցումների թեզիսներ, Ե., 1981
56. Խաչատրյան Ժ.Դ., Արտաշատ – II. Անտիկ դամբարանադաշտեր (1971-1977 թթ. պեղումները), Ե., 1981 (a)
57. Խաչատրյան Ժ., Կարապետյան Ի., Վարդանյան Ռ., Կանեցյան Ի., Արտաշատի 1998-1999 թթ. պեղումների արդյունքները. Հին Հայաստանի մշակույթը, XII, Հանրապետական գիտական նստաշրջան. Զեկույցումների հիմնադրույթներ (նվիրվում է ակադ. Բաբկեն Առաքելյանի ծննդյան 90-ամյակին), Ե., 2002
58. Խաչերյան Լ.Գ., Հայ դպրութեան պատմութիւնը՝ քննական տեսութեամբ, Ի. Լ. Հայ դպրութեան սկզբնաւորումը վաղնջական

- ժամանակներից մինչև հեթանոսական դարաշրջանի աւարտը (մ.թ.ա. VIII դ. - IV դ. մ.թ.), Անթիլիաս, 2000
59. Խաչիկյան Լ., Նախամաշտոցյան գրի հարցը և հմայագրությունը, (արտատպված՝ ՊԲՀ, 1963, N 4-ից), Աշխատություններ, հ. Ա., Ե., 1995(a)
 60. Խաչիկյան Լ., Օտարալեզու հայ գրականությունը չորրորդ դարում (Ներսես Պարբեկի և Եպիփանի նորահայտ «Հարցման» առիթով), (արտատպված՝ ՊԲՀ, 1973, N 3-ից), Աշխատություններ, հ. Ա., Ե., 1995(b)
 61. Կատվալյան Մ., Ուրարտու, ՀՍՀ, հ. 12, Ե., 1986
 62. Կարազյոզյան Հ.Հ., Արևելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները, ԼՀԳ, 1978, 10
 63. Կարազյոզյան Հ.Հ., Ուրարտական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետությունների մասին, ՀԺՊԲ, 1, 1981
 64. Կարազյոզյան Հ.Հ., Սեպագիր տեղանուններ (Այլարատում եւ հարակից նահանգներում), Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, հատոր I, գիրք 1, Ե., 1998
 65. Կարազյոզյան Հ.Հ., Աստվածաշունչը և ուրարտական աղբյուրները, «Աստվածաշնչական Հայաստան», Միջազգային գիտաժողով, Ջեկուցումների թեզեր, Օշական, 1999
 66. Կարախանյան Գ., Արամեական նորահայտ երկու արձանագրություններ, ՊԲՀ, 1971, N 3
 67. Կարախանյան Գ.Հ., Ժայռապատկեր, ՀՍՀ, հ. 4, Ե., 1978
 68. Կարախանյան Գ.Հ., Սաֆյան Պ.Գ., Սյունիքի ժայռապատկերները, Ե., 1970
 69. Կարապետյան Ի., Ենգիբարյան Ն., Արգիշտիխինիլի ուրարտական անյունաստիւթները, ՀՀ 1993-95թթ. ՀՀԱՆԳՆ ՋԹ, Ե., 1996
 70. Կորյուն, Վարդ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի (աշխատությամբ՝ Ա. Մաքսուսյանի), Ե., 1994
 71. Կրկյաշարյան Ս.Գ., Եվս մի անգամ Գառնիի հունարեն արձանագրության մասին, ՊԲՀ, 1965
 72. Կրկյաշարյան Ս.Գ., Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Ե., 1970
 73. Կրկյաշարյան Ս.Մ., Թագավորական իշխանությունը Արշակունյայ Հայաստանում, ՊԲՀ, 1971, 1
 74. Կրկյաշարյան Ս.Գ., Գառնիի հունարեն արձանագրությունը, ՀԺՊԲ, 1, 1981
 75. Կրկյաշարյան Ս.Գ., Հայոց արքայի տիտղոսաշարի մասին, ԼՀԳ, 1982, N 9

76. Կրկյաշարյան Ս.Գ., Գառնիի հունարեն արձանագրության պատմամշակութային նշանակությունը, «Հայոց պատմության և մշակույթի հարցեր» (Գիտական նստաշրջան, զեկուցումների հիմնադրույթներ), Ե., 1997
77. Հազեյան Ն., Հակոբյան Հ., Հմայակյան Ս., Երկու նոր Արտաշեսյան սահմանաքար Վարդենիկից, Հայաստանի հնագույն մշակույթը, 2, Էմմա Խանգադյանի հոբելյանին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2002
78. Հակոբյան Թ.Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն. Ե., 1984
79. Հակոբյան Հ., Հմայակյան Ս., Կարապետյան Ի., Արտաշիսյան սահմանաքարերի նոր գյուտեր Սևանի ավազանից, Մաշտոցյան Գ ընթերցումներ, Ձեկուցումների հիմնադրույթներ, Օշական, 2001
80. Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ.), I, Ե., 1971
81. Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա, I, Ե., 1981
82. Համբարձումյան Ա., Արքայից արքա Ջարեհի ինքնության և հայրակից որոշ հարցերի մասին, ԵԱՀ 19-րդ ԳՆ ՁԹ, Ե., 1998
83. Հարությունյան Բ., Փոքր Հայք, ՀՍՀ. հ. 12, Ե., 1986
84. Հարությունյան Բ.. Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 2001
85. Հարությունյան Ի., Հայոց գրերը, Թիֆլիս, 1892
86. Հարությունյան Ն.Վ., Կարմիր բլուրի նորագյուտ սեպագիր աղյուսակը, ՊԲՀ, 1958, 3
87. Հին Արևելքի պոեզիա, Ե., 1982
88. Հմայակյան Ս.Գ., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե.. 1990
89. Հմայակյան Ս.Գ., 1989-90թթ. Դուլիի ուսումնասիրության արդյունքների ու նշանագրված անոթների մասին, ՀՀ 1989-90թթ. ԴՀԱԱՆԳՆ ՁԹ, Ե., 1991
90. Հմայակյան Ս.Գ., Հայկ նահապետի մասին առասպելն ու Կիբշա քաղաքը Նիբուրի լեռներում. ՊԲՀ, 1992, 1
91. Հմայակյան Ս.Գ.. Արտաշեսյան սահմանաքարերի շուրջ, Հայաստանի հնագույն մշակույթը, 2, Էմմա Խանգադյանի հոբելյանին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2002
92. Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն (քնն. բնագիրը Գ.Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, աշխ. թարգմ. և ծանոթ. Բ. Ըլուրբաբյանի), Ե., 1982
93. Ղասաբյան Գ.Մ., Թելչեբաինի (Կարմիր Բլուր) պեղումներից հայտնաբերված մի հիերոգլիֆի մասին, ՏՀԳ, 1960. 1
94. Ղափանցյան Գր., Ուրարտուի պատմությունը, Ե., 1940
95. Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Ե., 1944

96. Մանանդյան Հ., Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Ե., 1946 (հայերեն և ռուսերեն)
97. Մանանդյան Հ.Ա., Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Ե., 1946
98. Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, Ե., 1977
99. Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Բ, Ե., 1978
100. Մանուկյան Հ.Բ., Արտաշատից հայտնաբերված ուլարտական և ասորեստանյան կնիքներ, ՀԽՍՀ ԴՎԱՆԳՆ ԶԹ, Ե., 1981
101. Մատթոսեան Վ., Սեպագիր աղբիւրներու Արման երկիրը, ՀԱ, 1994, ք. 1-12
102. Մարտիրոսյան Ա.Ա., Հայաստանը և առաջին Սասանյանները, ՊԲՀ, 1975, N 3
103. Մարտիրոսյան Ա.Ա., Մաշտոց (Պատմա-քննական տեսություն), Ե., 1982
104. Մարտիրոսյան Հ.Ա., Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները, Ե., 1973
105. Մարտիրոսյան Հ.Ա., Գիտությունն սկսում է նախնադարում, Ե., 1978
106. Մարտիրոսյան Հ.Ա., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Ե., II., 1981
107. Մարտիրոսյան Հ.Ա., Թորոսյան Ռ.Մ., Արգիշտիխինիլիի սարկոֆագը, ՊԲՀ, 1986, 3
108. Մարտիրոսյան Հ.Ա., Իսրայելյան Հ.Ռ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, I, Ե., 1971
109. Մարտիրոսյան Հ.Ա., Մնացականյան Հ.Հ., Նոր Արեշի ուրարտական կողմնաբաշի, ՏՀԳ, 1958, 10
110. Մեքոնյան Հ.Գ., Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1970
111. Միքայելյան Գ.Հ., Սեանի ավազանի կիկլոպյան ամրոցները, Ե., 1968
112. Մնացականյան Ստ.Խ., Միջնադարյան Հայաստանի շինարարական գործի կազմակերպման մի քանի հարցեր և քարագործ վարպետների նշանագրերը, ՊԲՀ, 1958, 3
113. Մովսիսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց (աշխատութեամբ Մ.Արեղեան եւ Ս.Յարութիւնեան), Տփլիս, 1913 (Նմանահամություն, լրացումները Ա.Բ.Սարգսեանի, Ե., 1991)
114. Մովսիսյան Ա.Ե., Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա, Ե., 1992
115. Մովսիսեան Ա.Ե., Արմանի-Արմի երկիրն ըստ աքաղական և երայական աղբիւրների, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», 1993, հ. ԺԳ

116. Մովսիսյան Ա.Ե., Փառքի մի դարաշրջան ևս, «Հայ գիմֆոր», 1995, NN 46 (97) - 47(98)
117. Մովսիսյան Ա.Ե., Վանի թագավորության մեհենագրերը. Ընդհանուր բնութագիրը և վերծանության բանալին. ՀԱ. 1996, թիվ 1-12
118. Մովսիսյան Ա.Ե., Դիտողություններ ուրարտական մեհենագրության ծագման վերաբերյալ ԵԱՀ 17-րդ ԳՆ ՁԹ, Ե. 1996 (a),
119. Մովսիսյան Ա.Ե., «...Դրոշմեալ գանուն կռապաշտ թագաւորացն Հայկազանց», «Գարուն», 1996(b), թիվ 8
120. Մովսիսյան Ա.Ե., Վանյան (ուրարտական) մեհենագրության լեզուն, «Գարուն», 1996 (c), թիվ 10
121. Մովսիսյան Ա.Ե., Եվ Բաբելոնիան կոչվեց... «Հայաստան». «Շրջան», 1996 (d), N 2
122. Մովսիսյան Ա.Ե., Հատուկ անունների գրության սկզբունքները ուրարտական հիերոգլիֆիկայում, ԵԱՀ 18-րդ ԳՆ ՁԹ, Ե.. 1997
123. Մովսիսյան Ա.Ե., Գրի ծագումն ու զարգացումը Հայաստանում մինչև մ.թ.ա. VI դարը, «Հայոց պատմության և մշակույթի հարցեր» (Գիտ. նստաշրջան, գեկուցումների հիմնադրույթներ), Ե.. 1997 (a)
124. Մովսիսյան Ա.Ե., Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը, Ե., 1998
125. Մովսիսյան Ա.Ե., Հայաստանի գծային գիրը (Ջ.ա. III-I հազարամյակներ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XVII, Ե., 1999
126. Մովսիսյան Ա.Ե., Խալդի դիցանվան գրության, նշանակության և հարակից հարցերի շուրջ, Հայկական քաղաքակրթությունը հնագույն ժամանակներից մինչև քրիստոնեության ընդունումը. Չեկուցումների թեզեր, Ե., 2000 (a)
127. Մովսիսյան Ա.Ե., Կարևոր մի ուղղում (Կարմիր բլուրի սեպագիր ապիկներից մեկի առնչությամբ). Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XIX, Ե., 2000 (b)
128. Մովսիսյան Ա.Ե., Նոր սեպագիր այբուբեն (Կարմիր բերդի առեղծվածային սեպագիր արձանագրության շուրջ), ՊԲՀ, 2001, N 3
129. Մուշեղյան Խ.Ա., Հայաստանի դրամական գանձերը, Ե.. 1973
130. Մուշեղյան Խ.Ա., Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում (մ.թ.ա. V դ. – մ.թ. XIV դ.), Ե., 1983
131. Մուշեղյան Խ.Ա., Արտաշատի հայկական գանձը. «Հայ դրամագիտական հանդես», 1978, հ. Դ
132. Մուրադյան Ֆ.Մ., Նորահայտ նշանագրեր Ապարանի շրջանից. Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում (1986-1987 թթ. ժողովումների արդյունքները), Ե., 1992
133. Ներսիսյան Մ.Գ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1890 թթ., Ե.. 2002

134. Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, հ. Ա., Ե., 1985 (արտատպված՝ Վենետիկ, 1785-ից)
135. Պալազատ Ա., Ուղի-աղվանական մի արձանագրություն, Նյութեր Հին Հայաստանի պատմության մասին, ՀԽՍՀ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ, հ. I, Յեր., 1935
136. Պատմություն եւ խրատք Խիկարայ Իմաստնոյ (աշխատասիրության մ. Մարտիրոսյանի), գիրք 1-2, Ե., 1969-1972
137. Պետրոսյան Ա., Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը, Ե., 1997
138. Պետրոսյան Գ.Բ., Թվաբանությունը Ուրարտուում ըստ ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների, ՏՀԳ, 1945, թիվ 3-4
139. Պերպերյան Հ., Որմիգդ-Արտաշիր, մեծ արքա Հայաստանի, «Զվարթնոց», 1944, N II
140. Պիվազյան Է.Ա., Նախամաշտոցյան հայ գրի ու գրականության հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 1962, N 4
141. Պտուկեան Ջ., Արտաշէսեան հարստութեան դրամները, Վիեննա, 1983
142. Ջահուկյան Գ.Բ., Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում, ՊԲՀ, 1986, N I
143. Ջահուկյան Գ.Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987
144. Ջահուկյան Գ.Բ., Ռիւարտերներ և հայերներ, (Բ.Ն.Առաքելյան, Գ.Բ.Ջահուկյան, Գ.Խ.Սարգսյան, Ուրարտու-Հայաստան, Ե., 1988 գրքում)
145. Ջահուկյան Գ.Բ., Զրույցներ հայոց լեզվի մասին, Ե., 1992
146. Ջահուկյան Գ.Բ., Ուրարտական արձանագրությունների ներածական բանաձևերի հնարավոր հայկական բնույթի մասին, ՊԲՀ, 2000, N I
147. Սամվելյան Խ., Հայաստանի կուլտուրան, հ. 2, Ե., 1941
148. Սանտալճեան Հ., Ասորեստանեաց և պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ քաղութաժողովոց լոցին. որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխարհին պատմութեան կը վերաբերին, Վիեննա, 1901
149. Սարգսյան Գ.Խ., Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջը, ՏՀԳ, 1956, N 3
150. Սարգսյան Գ.Խ., Նախամեսրոպյան շրջանի հայ պատմագրությունը, ՊԲՀ, 1969, N I
151. Սարգսյան Գ.Խ., Անտիոքոս Գ Սելևկյանը և հայկական պետությունները, ԲԵՀ, 1969 (a), N I
152. Սարգսյան Գ.Խ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները (Հայկի և Հայկյանների առասպելի պատմականության և զարգացման փուլերի խնդիրը), ՊԲՀ, 1992, N 2-3

153. Սարգսյան Ս. Հ., Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Ե., 1967
154. Սմբատեան Մ., Ցոլակերտի բերդը, «Արարատ», 1910, 2
155. Սմբատեան Մ., Արարատի և Արագածի գագաթներին, «Արարատ». Էջմիածին, 1913, Ա
156. Սարաբոն (Քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան), Ոտար աղբյուրները հայերի մասին, N 1, Հունական աղբյուրներ, Յերևան, 1940
157. Սրվանձադանց Գ., Երկեր, հ. 2, Ե., 1982
158. Վարդան Արևելցի. Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբար թարգմանությունը Գ.Բ.Թոսունյանի), Ե., 2001
159. Տաշեան Հ.Յ., Արամեռեւնի գործածութիւնը արամեեան պետութեան մէջ. «Հանդէս Ամսօրեայ», 1933, N 3-6 (մարտ-յունիս)
160. Տեր-Հակոբյան Ս., Արմավիրի յերկրորդ նորագյուտ արձանագրությունը, Նյութեր Հին Հայաստանի պատմության մասին, ՀԽՍՀ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ, հ. I, Յեր., 1935
161. Տեր-Մարտիրոսով Ֆ.Ի., Արենիի հունարեն արձանագրությունը (Հայաստանի մ.թ.ա. II դարի քաղաքական իրադարձությունների շուրջը), ՊԲՀ, 1989, N 1
162. Տիրացյան Գ., Արտաշես Ա-ի արամեատառ նորագյուտ արձանագրությունը, ՏՀԳ, 1957, N 10
163. Տիրացյան Գ.Ա., Ուրարտական քաղաքակրթությունը և Արեւմեայան Իրանը, ՊԲՀ, 1964, N 2
164. Տիրացյան Գ.Ա., Արմավիրի պեղումները, ԼՀԳ, 1972, N 2
165. Տիրացյան Գ.Ա., Հնագիտական աշխատանքները Արմավիրում, ԼՀԳ, 1973, N 5
166. Տիրացյան Գ.Ա., Արմավիրի պեղումները, ԼՀԳ, 1974 (a), N 12
167. Տիրացյան Գ.Ա., Արմավիրի 1973թ. պեղումների նյութերից, ՊԲՀ, 1974 (b), N 3
168. Տիրացյան Գ., Արտաշես I-ի ևս մեկ նորագյուտ արամեական արձանագրություն, ՊԲՀ, 1977, N 4
169. Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի 1977-78թթ. պեղումները, ՊԲՀ, 1979, N 4
170. Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի 1974-76թթ. պեղումները, ՊԲՀ, 1981, N 3
171. Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի 1978-80թթ. պեղումները, ԼՀԳ, 1982, N 1
172. Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի 1981-82թթ. պեղումները, ԼՀԳ, 1983, N 10
173. Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի 1983-84թթ. պեղումները, ՊԲՀ, 1985, N 4

174. Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի 1985-86թթ. պեղումները, ՊԲՀ, 1988, N 3
175. Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի պեղումները, ՀԽՍՀ 1987-88թթ. ԴՀԱԱՆԳՆ ՁԹ, Ե., 1989
176. Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի պեղումները, ՀՀ 1989-90թթ. ԴՀԱԱՆԳՆ ՁԹ, Ե., 1991
177. Տիրացյան Գ., Խաղի աստծո հիշատակությամբ արամեերեն մի արձանագրության շուրջ, Հին Հայաստանի պատմության և մշակույթի հարցեր. Գևորգ Տիրացյանի հիշատակին նվիրված գիտաժողովի զեկուցումներ, Ե., 2001
178. Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց (թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի), Ե., 1968
179. Փիլիպոսյան Ա., Կարմիր բերդ, ՀՍՀ, հ. 5, Ե., 1979
180. Փիլիպոսյան Ա.Ս., Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները Հին Արևելքի կնքագործության համակարգում, Ե., 1998
181. Փիլիպոսյան Ա.Ս., Խաչատրյան Լ.Ե., Գեղիովտի վիմափոր դամբարանը, (Մոնրե Մեքլունյան, Ուրարտական ժառանգությունը դամբարաններ, Ե., 1995 գրքում)
182. Փիլիպոսյան Ա.Ս., Մկրտչյան Ռ.Ա., Գեղիովտի վանդակապարտ (ուրարտական) քարայր-դամբարանը, Ե., 2001
183. Զալանթարյան Ա., Սարգսյան Գ., Դարիբյան Ի., Արամեերեն արձանագրություն. նորահայտ հուշարձաններ՝ Սալտակի շրջանում, «Սովետական Հայաստան», 17. 07. 1977
184. Абибуллаев О.А., Раскопки холма Кюль-тепе около Нахичевани в 1955г., Материалы и исследования по археологии СССР, 1959, N 67
185. Аветисян Г.Г., Биайнская керамика из памятников Араратской долины, Е., 1992
186. Аветисян Г.М., Северная Месопотамия и юго-западные области Армянского нагорья, Е., 1997
187. Аракелян Б.Н., Гарни, I, Результаты работ археологической экспедиции Института истории АН Арм. ССР 1949-1950 гг., Е., 1951
188. Аракелян Б.Н., Очерки по истории искусства Древней Армении (VI в. до н.э. - III в. н.э.), Е., 1976
189. Аракелян Б.Н., Арташат I. Основные результаты раскопок 1970-1977 гг., Е., 1982
190. Арутюнян Н.В., Биайнили (Урарту), Е., 1970
191. Арутюнян Н.В., Топонимика Урарту, Е., 1985

192. Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей, Е., 2001
193. Барсебян Л.А., Об одной урартской иероглифической надписи, ՊԲՀ, 1961, N 3(4)
194. Барсебян Л.А., Об урартской иероглифической письменности, ԼՀԳ, 1967, N 2
195. Бартикян Р.М., Еретики Ареворди ("сыны солнца") в Армении и Месопотамии и послание армянского католикоса Нерсеса Благodatного, "Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран" (сб. в честь Н.В.Пигулевской), М., 1967
196. Бикерман Э., Хронология древнего мира, М., 1976
197. Болтунова А.И., Греческие надписи Армавира, ՏՀԳ, 1942, N 1-2
198. Борисов А.Я., Надписи Артаксия (Артасеса), царя Армении, ВДИ, 1946, N 2
199. Брашинский И.Б., Урартские карасы. Проблемы метрологии и стандартов, ՊԲՀ, 1978, N 1
200. Вайман А.А., Урартская иероглифика: расшифровка знака и чтение отдельных надписей, КВ, Л., 1978
201. Варданян Р.Е., К вопросу о датировке двух групп армянских монет эллинистической эпохи, ՊԲՀ, 1987, N 2
202. Варданян Р.О., Асатрян Д.Г., Некоторые замечания по метрологии Урарту, ՊԲՀ, 1980, N 2
203. Винников И.Н., Об одной арамейской печати в собраниях Государственного Эрмитажа в Ленинграде, Краткие сообщения Института народов Азии, 86, История и филология Ближнего Востока, Семиотология, М., 1965
204. Волков А.А., Грамматология, М., 1982
205. Гельб И.Е., Опыт изучения письма, М., 1982
206. Георгиев В., Происхождение алфавита, "Вопросы языкознания", 1952, N 6
207. Гоян Г.И., 2000 лет армянского театра, т. I, Театр древней Армении, М., 1952
208. Демская А.А., Кладовые Эребуни, "Сообщения ГМИИ", М., 1968
209. Джапаридзе О.М., Археологические раскопки в Триалети в 1959-1962 гг., СА, 1964, N 2
210. Джаукян Г.Б., Урартский и индоевропейский языки, Е., 1963
211. Джаукян Г.Б., Взаимоотношение индоевропейских, хуррито-урартских и кавказских языков, Е., 1967
212. Дирингер Д., Алфавит, М., 1963
213. Дунаевская И.М., Язык хеттских иероглифов, М., 1969
214. Дьяконов И.М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, N 2-4
215. Дьяконов И.М., История Мидии, М.-Л., 1956

216. Дьяконов И.М., Урартские письма и документы, Л., 1963
217. Дьяконов И.М., Языки древней Передней Азии, М., 1967
218. Дьяконов И.М., О методах дешифровки древних текстов. - Тайны древних письмен, М., 1976
219. Дьяконов И.М., К вопросу о символе Халди, ДВ, 4, Е., 1983
220. Дьяконов И.М., О некоторых направлениях в урартском языкознании и новых урартских текстах, ДВ, 5, Е., 1988
221. Дьяконов И.М., Старкова К.Б., Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армении, ВДИ, 1955, N 2
222. Дьяконов И.М., Хурритр-урартский и восточно-кавказские языки, ДВ, 1978
223. Дьяконов И.М., Янковская Н.Б., Эламский диалог Гильгамеша и Сидури и другие эламские тексты из Аргиштихинеле (Армавир), ՊԲՀ, 1989, N 2
224. Елницкий Л.А., О датировке тигранакертской надписи, ՊԲՀ, 1961, N 2
225. Есаян С.А., Доспех древней Армении, Е., 1986
226. Есаян С.А., Биягов Л.Н., Амаякян С.Г., Канемян А.Г., Биайнская гробница в Ереване, Е., 1991
227. Есаян С.А., Калантарян А.А., Ошакан, Е., 1988
228. Есаян С.А., Хнкиян О.С., Находки биайнских изделий в Ехегнадзоре, «Բնակավայրի հանքաքանդակ», 1990, N 3
229. Замечательная находка, «Коммунист», 30. 09. 1945
230. Зограбян Л.Н., Орография Армянского нагорья, Е., 1979
231. Иванов Вяч. Вс., Анатолийские языки, Древние языки Малой Азии, М., 1980
232. Израелян М.А., Уточнения к чтению урартских надписей. Об урартской системе счисления, ДВ, 2, Е., 1976
233. Истрин В.А., Возникновение и развитие письма, М., 1965
234. Кальмейер П., Символ Халди, ДВ, 4, Е., 1983
235. Капанцян Г.А., Халдская надпись Русы I из Келакрана, Е., 1931
236. Карагезян О.О., Проблема этногенеза и самоназвания армянского народа по клинописным источникам, ԼՀԳ, 1988, N7
237. КБ - 1 - Пиотровский Б.Б., Кармир-Блур, I, Е., 1950
238. КБ - 2 - Пиотровский Б.Б., Кармир-Блур, II, Е., 1952
239. КБ - 3 - Пиотровский Б.Б., Кармир-Блур, III, Е., 1955
240. КБ, 1970 - Пиотровский Б.Б., Кармир-Блур, (каталог), Л., 1970
241. Каммингс В.Н., Ноев ковчег: факты и вымыслы, М., 2001
242. Коростовцев М.А., Египетский язык, М., 1961
243. Косян А.В., Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей в XII-VIII вв. до н. э. (по иероглифическим лувийским источникам), Ереван, 1994
244. Куфтин Б.А., Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941

245. Куфтин Б.А., Урартский "колумбарий" у подошвы Арарата и Куро-аракский энеолит, "Вестник музея Грузии", 1944, вып. 13-19
246. Кушнарера К.Х., Тазакендский могильник в Армении, "Советская археология", 1960, № 1
247. Кушнарера К.Х., Ходжалинский могильник, ՊԲՀ, 1970, № 3
248. Кушнарера К.Х., Южный Кавказ в IX-II тыс. до н. э., С.-Петербург, 1993
249. Кушнарера К.Х., Чубинишвили Т.Н., Древние культуры Южного Кавказа, Л., 1970
250. Лившиц В.А., Хуршудян Э.Ш., Титул mrtpty на парфянской гемме и армянское mardpet, ՊԲՀ, 1988, № 4
251. Лукин Б., Археологические находки 1935-1936 гг. в окрестностях станиц Тульской и Даховской близ Майкопа, ВДИ, 1939, № 3
252. Манандян Я.А., Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни, «Տեղեկագիր», 1951, № 4
253. Маргарян Е.Г., Святилища страна Коммагене и Армения, Е., 1992 (թվականական աստիճանային սեղմագիր)
254. Мартиросян А.А., Город Тейшебаини, Е., 1961
255. Мартиросян А.А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Е., 1964
256. Мартиросян А.А., Аргиштихинили, Е., 1974
257. Мартиросян А.А., Печати мастеров на сосудах из Аргиштихинили, ДВМК, М., 1981
258. Меликишвили Г.А., Наири-Урарту, Тб., 1954
259. Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960
260. Меликишвили Г.А., Урартский язык, М., 1964
261. Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, ВДИ, 1971, № 3-4
262. Мещанинов И.И., Закавказские иероглифы, "Сообщения ГАИМК", 1932, № 3-4
263. Мещанинов И.И., Загадочные знаки Причерноморья, "Известия ГАИМК", вып. 62, Л., 1933
264. Мурадян Г.С., Греческая надпись Трдата I, найденная в Гарни, ՊԲՀ, 1981, № 3
265. Оппенхейм А., Древняя Месопотамия, М., 1990
266. Оранский И.М., Введение в иранскую филологию, М., 1960
267. Орбели И.А., Предварительный отчет о командировке в Азиатскую Турцию в 1911-1912 гг., "Известия Императорской Академии Наук", С.-Петербург, 1912
268. Периханян А.Г., Арамейская надпись из Гарни, ՊԲՀ, 1964, № 3

- 269.Периханян А.Г., Арамейская надпись из Зангезура, ՊԲՀ, 1965, N 4
270. Периханян А.Г., Арамейская надпись на серебрянной чаше из Сисиана, ՊԲՀ, 1971, N 3
- 271.Петросян А., Структура урартского, древнейшего армянского и индоевропейских пантеонов в свете данных языкознания и этнографии, - Հայ ժողովրդական մշակույթի հետազոտման հարցեր, Երիտասարդ գիտնականների VII կոնֆերանս, Ե., 1988
272. Пиотровский Б.Б., Урартские бронзовые статуэтки собрания Эрмитажа, Труды отдела истории культуры и искусства Востока, I, Л., 1939
273. Пиотровский Б.Б., Урарту и Закавказье,"Краткие сообщения Института истории материальной культуры", М.-Л.,1940, III
274. Пиотровский Б.Б., История и культура Урарту, Е., 1944
275. Пиотровский Б.Б., Клинообразные надписи на бронзовых чашах из раскопок на Кармир-Блуре в 1949г., ЭВ, 1951
276. Пиотровский Б.Б., Кармир-Блур. Раскопки 1954г., СГЭ, 1955
277. Пиотровский Б.Б., Клинообразные урартские надписи из раскопок на Кармир-Блуре, 1954г., ЭВ, 1956
278. Пиотровский Б.Б., Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза, "Советская археология",1958,N 1
279. Пиотровский Б.Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959
280. Пиотровский Б.Б., Искусство Урарту, М., 1962
281. Пронштейн А.П., Кияшко А.Я., Хронология, М., 1981
282. Расшифровка древнейших надписей, "Известия", 31. 01. 1941
283. Ростовцев М.И., Апаранская греческая надпись царя Тиридата, (Анийская серия, N 6), СПб., 1911
284. Сардарян С.А., Древнейшая история и культура Армении (Автореферат докторской диссертации), Е., 1971
285. Саркисян Г.Х., Тигранакерт, М.,1960
- 286.Саркисян Г.Х., К спору о датировке тигранакертской греческой надписи, ՊԲՀ. 1962, N 1
287. Тер-Аветисян С.В., Археологическое обследование городища и крепости "Древний Армавир", Գիտական ժողովածու Արմֆանի. նվիրված Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման 20-ամյակին. Ե., 1941
- 288.Тер-Мартirosов Ф., О царе Армении Барзанесе, ՊԲՀ, 2000, N 1
289. Тер-Мартirosов Ф. И., Результаты археологических раскопок 2000-2001 гг. в Эребуни, Հին Հայաստանի մշակույթը, XII. Հանրապետական գիտական նստաշրջան. Ջեկուցումների հիմնադրույթների (նվիրվում է ակադ. Բաբկեն Առաքելյանի ծննդյան 90-ամյակին), Ե., 2002

290. Тирацян Г., Страна Коммагене и Армения, SՀԳ, 1956. N 3
291. Тирацян Г.А., Опыт периодизации истории материальной культуры древней Армении, SՀԳ, 1957, N 2
292. Тирацян Г.А., Новонайденная надпись Арташеса I, царя Армении, ВДИ, 1959, N 1
293. Тирацян Г.А., Некоторые аспекты внутренней организации Армянской сатрапии, ՊԲՀ, 1972. N 2
294. Тирацян Г.А., Урартский Армавир, КВ, Л., 1978
295. Тирацян Г., Еще одна арамейская надпись Арташеса I, царя Армении, ВДИ, 1980, N 4
296. Тирацян Г.А., Культура древней Армении VI в. до н. э. - III в. н. э. (по археологическим данным), Е., 1988
297. Тревер К.В., Надпись о построении армянской крепости Гарни, Л., 1949
298. Тревер К.В., Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н.э. — IV в. н.э.), М.-Л., 1953
299. Фридрих И., Дешифровка забытых письменностей и языков, М., 1961
300. Фридрих И., История письма, М., 1979
301. Ханзадян Э.В., Пиотровский Б.Б., Цилиндрическая печать с древнеегипетской надписью из Мецаморского могильника. ՊԲՀ, 1984, N 4
302. Ханзадян Э.В., Саркисян Г.Х., Дьяконов И.М., Вавилонская гиря XVI в. до н. э. с клинописной надписью из раскопок Мецамора, "Древний Восток", 4, Ереван, 1983
303. Хачатрян В., Урарты или урартийцы - кто они ?, Е., 1991
304. Хачатрян Т.С., Древняя культура Ширака, Е., 1975
305. Хачикян А., Армения в сфере международной политики накануне и в начале нашей эры, Е., 1999
306. Хачикян М.Л., Хуритский и урартский языки, Е., 1985
307. Ходжаш С.И., Керамика Эребуни, "Сообщения ГМИИ", IV, М., 1968
308. Ходжаш С.И., Оттиски урартских печатей на керамике из Эребуни, История и филология древнего Востока. XI годичная научная сессия ЛО ИВАН. Краткие сообщения, М., 1976
309. Ходжаш С.И., Знаки на урартской керамике Эребуни, ДВМК, М., 1981
310. Хуршудян Э., Монета Митридата царя Тоспа, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», h. XVII. Է., 1998
311. Церетели Г.В., Армазская билингва. Двязычная надпись, найденная при археологических раскопках в Мцхета-Армази, Тб., 1941

312. Церетели Г.В., Эпиграфические находки из Мцхета-древней столицы Грузии, ВДИ, 1948, N 2
313. Церетели К., Новая надпись из Мцхета-Самтавро, выполненная арамейским письмом, Тб., 1990
314. Чубинишвили Т., К древней истории Южного Кавказа, Тбилиси, 1971
315. Эребуни, 1979 - Ходжаш С.И., Трухтанова Н.С., Оганесян К.Л., Эребуни, М., 1979

316. Aalto P., Notes on methods of decipherment of unknown languages, "Studia Orientalia", 1945, XI, N 4
317. Abay E., Seals and Sealings, - Ayanis I. Roma, 2001
318. André-Salvini B., Salvini M., The Urartian Rock Inscriptions of Razliq and Našeban (East Azerbaijan, Iran). SMEA, 1999, fasc. XLI / 1
319. André-Salvini B., Salvini M., The Bilingual Stele of Rusa I from Movana (West-Azerbaijan, Iran), SMEA, 2002, fasc. XLIV / 1
320. Ayanis I. 2001 - Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eidurukai (ed. By A.Çilingiroğlu and M.Salvini). Roma, 2001
321. Badaljan R.S., Kohl P.L., Kroll S.E., Horom 1995. Bericht über die amerikanisch-armenisch-deutsche archäologische Expedition in Armenien, AMIT. 1997, Bd. 29
322. Barnett R.D., The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van, "Irag", vol. XII. 1950
323. Barnett R.D., The Urartian cemetery at Igdyr, AS, 1963, vol. XIII
324. Barnett R.D. The hieroglyphic writing of Urartu, Anatolian Studies presented to H.G.Guterborck, Istanbul, 1974
325. Barton G.A., The Origin and Development of Babylonian Writing, "Beiträge zur Assyriologie", Bd. IX, 1913
326. Barton G.A., The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, New Hawen, 1929
327. Başgelen N., Atabindi kaya işaretleri, "Arkeoloji ve Sanat", 46-49, 1990
328. Bedoukian P.Z., Coinage of the Artaxiads of Armenia, London, 1978
329. Bedoukian P.Z., Coinage of Cilician Armenia, Danbury, Connecticut, 1979
330. Bedoukian P.Z., Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene, Los Angeles, 1985
331. Belli O., Monumentale Felszeichen im Bereich urartäischer Festungsanlagen. AnAr, 1989, XI
332. Belli O., Sevin V., Nahcivan'da Arkeolojik Arastirmalar (Archaeological Survey in Nakhichevan). 1998, Istanbul, 1999 (նորընթաց և անցյալը)

333. Blaylock S.R., French D.H., Summers G.D., The Adiyaman Survey: an interim report. AS, 1990, vol. XL
334. Boehmer R.M., Zur Stelle von Topzava, "Baghdader Mitteilungen". Bd. 10, 1979
335. Borger R., Assyrisch-babylonische Zeichenliste, Neukirchen-Vluyn, 1978
336. Bossert H.T., Altanatolien, Berlin, 1942
337. Bossert H.T., Altsyrien, Tübingen, 1951
338. Brockelmann C., Syrische Grammatik, Leipzig, 1962
339. Buck C. D., A Dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages, Chicago-London, 1949
340. Burney Ch.A., Excavations at Yanik tepe. Northwest Iran, "Iraq", 1961-1962, vol. XXIII-XXIV
341. Burney Ch.A., A first season of excavation at Kayalidere. AS, 1966, vol. 16
342. Burney Ch.A., The Economic Basis of Settled Communities in North-Western Iran. Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia, "Bibliotheca Mesopotamica", 7, Malibu, 1977
343. Chiera E., They wrote on clay, Chicago, 1957
344. CICH, 1928-1935 – Corpus Inscriptionum Chaldicarum (In Verbindung mit F. Bagel und F. Schachermeyr herausgegeben von C.F. Lehmann-Haupt), I-II, Berlin und Leipzig, 1928-1935
345. Collon D., First impressions. Cilinder Seals in the Ancient Near East, London, 1987
346. Collon D., Near Eastern Seals, London, 1990
347. Cowley A.E., The Hittites, London, 1920
348. Diakonoff I.M., Hurrisch und Urartäisch, München, 1971
349. Diakonoff I.M., Starostin S.A., Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language, München, 1986
350. Diakonoff I.M., On some new trends in Urartian philology and some new Urartian texts. AML, 1989, Bd. 22
351. Diakonoff I.M., Jankowska N.B., An Elamite Gilgamesh Text from Argistihenele, Urartu (Armavir-blur, 8th century B.C.), ZA, 1990, Bd. 80, 1
352. Dinçol A.M., Çavuştepe çikan yaritli buluntular. "Anadolu", 1978, XVIII
353. Dinçol B., Dinçol A.M., Eine wiederentdeckte assyrische Inschrift auf den Van-Felsen. AnAr, X, 1986
354. Dinçol B., Salvini M., Zwei urartäische Tontafel aus Çavuştepe. SMEA, 2001, fasc. XLIII / 2
355. Dinger D., The Alphabet, London, 1949
356. Dinger D., Writing, London, 1962

357. Dörner F.K., Goell T., *Arsamea am Nymphaios*, Berlin, 1963
358. Dupont-Sommer A., *Les inscriptions arameennes trouvees pres du lac Sevan (Armenie)*, "Syria", XXV, N 1-2, 1946-1948
359. Dupont-Sommer A., *Les arameens*, Paris, 1949
360. Dyson R.H., *Protohistoric Iran as Seen from Hasanlu*, JNES, vol. 24, No. 3, 1965
361. Dyson R.H., *The Hasanlu Project, 1961-1967*, in "V International Congress of Iranian Art and Archaeology", Tehran-Isfahan-Shiraz, 11-18, April, 1968
362. Dyson R.H., *The Architecture of Hasanlu: Periods I to IV*, AJA, vol. 81, 1977
363. Dyson R.H., Muscarella O.W., *Constructing the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV*, "Iran", vol. 27, 1989
364. Edmonds C.J., *soma ascient mouments on the Iraqi-persian boundary*, "Iraq", 1966, vol. XXVIII, part 2
365. Erzen A., *Eastern Anatolia and Urartians*, Ankara, 1984
366. Falkenstein A., *Archaische Texte aus Uruk*, Leipzig, 1936
367. Feydit F., *A propos de Garni*, "Armeniacae", Ile de Saint Lazare, Venise, 1969
368. Friedrich J., *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1952
369. Friedrich J., *Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen*, Berlin, 1954
370. Friedrich J., *Geschichte der Schrift*, Heidelberg, 1966
371. Gelb I.J., *Studies in the Topography of Western Asia*, "American Journal of Semitic Languages and Literatures", Chicago, 1938, LX
372. Gelb I.J., *Hurrians and Subarians*, Chicago, 1944
373. Gelb I.J., *A Study of Writing. The Foundation of Grammatology*, Chicago-London, 1965
374. Gelb I.J., *Von der Keilschrift zum Alphabet*, Stuttgart, 1958
375. *Il Geroglifico Anatolico. Sviluppi della ricerca a venti anni dalla sua "rideceificazione"* (a cura di M. Marazzi), Napoli, 1998
376. Ghirshman R., *Iran, From the earliest times to the islamic conquest*, London, 1954 (reprinted by "Penguin Books", n. d.)
377. Ghirshman R., *La civilization Achéménide et l'Urartu*, Studies in Honor of S. H. Toqizadeh, London, 1962
378. Goell T., *Trone above the Euphrates*, "National Geographic", vol. 119, N 3, March, 1961
379. Göetze A., *Kleinasien*, 2. Auflage, Heidelberg, 1957
380. Grayson A.k., *Assyrian Royal Inscriptions. I-II*, Wiesbaden, 1972-1976

381. Grayson A.K., Assyrian Rulers of the Third and Second Millennium BC (to 1115 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods. vol. I, Toronto, 1987
382. Grayson A.K., Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods. vol. III, Toronto. 1996
383. Güterbock H.G., Hittite Hieroglyphic Seal Impressions from Korucutepe, JNES, 1973, vol. 32, N. 1-2 (January-April)
384. Güterbock H.G., A Votive Sword with Old Assyrian Inscription, Studies in honour of B.Landsberger in his 75th birthday, Assyriological Studies N. 16. Chicago, 1965
385. Habicht Chr., Über eine armenische Inschrift mit Versen des Euripides. "Hermes: Zeitschrift für klassische Philologie", 1953, N 2
386. Hawkins J.D., Assyrians and Hittites. "Iraq", 1974. vol. 36, part 1-2
387. Hawkins J.D., Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions. vol. 1. Inscriptions of the Iron Age, Berlin-New York. 2000
388. Humann K. und Puschstein O.. Reisen in Kleinasien und Nordsyrien. Textband, Berlin, 1890
389. Hurriter und Hurritisch (ed. Haas V.), Konstanz. 1988
390. Ivanov V. Vs., Hurrian *ENDAN* «KING» and the origin of Hurrian -nd- (nasal + dental stop), История и языки Древнего Востока: Памяти И. М. Дьяконова, Санкт-Петербург, 2002
391. Jalabert L., Mouterde R., Inscriptions grecques et latines de la Syrie. t. I. Commagene et Cyrrestique, Paris, 1929
392. Jerphanion P.G., Jalabert P.L., Inscriptions d'Asie Mineure (Pont. Cappadoce. Cilice), "Mélanges de la Faculté Orientale de l'Université Saint-Joseph", III, Fasc. I. Beyrouth. 1908
393. Jensen H., Hittiter und Armenier. Strassburg, 1898
394. Jensen H., Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart. Berlin. 1958
395. Kalantar A.A., Inscriptions d'Arménie en caracteres inconnus. "Revue d'Archeologie", Paris, 1929
396. Kammenhuber A., Historisch-geographische Nachrichten aus der althurrischen Überlieferung, dem Altelamischen und den Inschriften der Könige von Akkad für die Zeit vor dem Einfall der Gutäer (ca. 2200-2136). "Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae". t. 22. 1-4
397. Kent R.G., Old Persian. Grammar. Texts, Lexicon. Parts I-III. New Hawen. 1953
398. Khurshudian E., A Coin of Mitridat. King of Tosp. Oriental Numismatic Society. Newsletter, No. 157, Autumn 1998
399. Khurshudian E., Zohrabian A., Sassanian coins of Armenia. Almaty. 2002

400. Kinnaman F.V., *Archaeological Notes*, "Bible Archaeological Digest", 1946, oct.-dec.
401. Klein J.J., *Urartian hieroglyphic inscriptions from Altintepe*, AS. 1974, vol. 24
402. Kleis W., *Bastam. I*, Berlin, 1979
403. Koch H., *Elamisches Gilgameš-Epos oder doch Verwaltungstafelchen ?*, ZA, 1993, Bd. 83, II
404. König F.W., *Handbuch der chaldäischen Inschriften*, I-II, Graz, 1955-1957
405. Kozbe G., Sağlamtimur H., Çevik Ö., *Pottery*, - Ayanis. I, Roma, 2001
406. Kroll S., *Keramik urartäischer festungen in Iran*, Berlin. 1976
407. Labat R., *Manuel d'épigraphie akkadienne*, Paris. 1948
408. Laroche E., *Les Hiéroglyphes Hittite. I*, Paris. 1960
409. Laroche E., *Les Hiéroglyphes d' Altintepe*, "Anadolu", vol. 15, 1971
410. Lehmann-Haupt C.F., *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse. Neue Folge, Band IX, Nro. 3, Berlin, 1907
411. Lehmann-Haupt C.F., *Eine griechische Inschrift*, "Klio", VIII, 1908
412. Lehmann-Haupt C.F., *Armenien Einst und Jetzt. I*, Berlin und Leipzig, 1910
413. Lehmann-Haupt C.F., *Armenien Einst und Jetzt. II a*, Berlin und Leipzig, 1926
414. Lehmann-Haupt C.F., *Armenien Einst und Jetzt. II b*, Berlin und Leipzig, 1931
415. Lemaire A., *Une inscription araméenne du VIII^e s. av. J.-C. trouvée à Bukan (Azerbaïdjan Iranien)*, "Studia Iranica", 1998, N 27
416. Lipinski E., *Studies in aramaic inscriptions and onomastics*, Leuven, 1975
417. Lipinski E., *The Arameans: Their ancient history, culture, religion*, Leuven-Paris-Sterling, 2000
418. van Loon M., *Urartian Art*, Istanbul, 1966
419. Luckenbill D.D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, vol. II, Chicago, 1927
420. Marro C., *La culture du Haut-Euphrate au Bronze ancien. Essai d'interprétation à partir de la céramique peinte de Keban (Turquie)*, "Varia Anatolica", VIII, Paris, 1997
421. Martin W.J., *The Origin of Writing*, Jerusalem, 1942
422. Medvedskaya I.N., *Who Destroyed Hasanlu IV?*, "Iran", 1988, vol. 26

423. Medvedskaya I.N., Zamua. Inner Zamua and Mazamua. "Alter Orient und Altes Testament: Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients und Alten Testaments", Band 272, Münster. 2000
424. Mercer S.A.B.. The Origin of Writing and our Alphabet. London. 1959
425. Meriggi P., Manuale di eteo geroglifico, I, Grammatica. Roma. 1966
426. Meriggi P., Manuale di eteo geroglifico, II, Testi 1. Roma. 1967
427. Meriggi P., Manuale di eteo geroglifico, II, Testi 2-3. Roma, 1975 (a)
428. Meriggi P., Manuale di eteo geroglifico, II, Tavole 2-3. Roma, 1975 (b)
429. Messerschmidt L., Corpus Inscriptionum Hettitarum. MVAG. V. 1900
430. Meščaninov J., Weidner E.F., Votivperle mit assyrischer Königs-Inschrift aus Transkaukasien, AfO, 1931-1932, Bd. VII
431. Millard A.R., Fragments of Historical Texts from Ninveh: Middle Assyrian and Later Kings, "Iraq", 1970, vol. XXXIII, P. 2
432. de Miroschedji Pierre, La céramique de Khirbet Kerak en Syro-Paléatine: Etat de la question, "Varia Anatolica", XI (Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV^e-III^e millénaires), Paris, 2000
433. Moretti L., Quattro iscrizioni greche dell' Armenia, "Athenaeum". 1955
434. Muscarella O. W., Chronologies in Old World Archaeology 1969-1970. Hasanlu in the Ninth Century B.C. and its Relations with other Cultural Centres of the Near East, AJA. vol. 75, 1971
435. Naab J.P., Unger E., Die Entdeckung der Stele des Naram-Sin in Pir Hüsein (բաղկացած է երկու բաճնից I. Naab J.P., Die Entdeckung der Stele des Naram-Sin in Pir Hüsein: II. Unger E., Naram-Sin in Assyrien und Armenien), Istanbul Asariatika Müzeleri Nerşiyati. XII, Istanbul. 1934 (թուրքերեն և գերմաներեն)
436. Nercessian Y.T., Armenian Coins and their Values. Los Angeles. 1995
437. Nercessian Y.T., Armenian Numismatic Studies, Los Angeles. 2000
438. Nercessian Y.T., Silver Coins of Tigranes II of Armenia. "Armenian Numismatic Journal", 2000 (a). vol. XXVI, Nos. 3 & 4
439. O'Callaghan R.T., Aram Naharaim, Roma. 1948
440. Olshausen E. und Biller J., Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches. Teil 1. Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter Mithradatiden, Wiesbaden. 1984
441. Orthmann W., Der Alte Orient. Berlin. 1975
442. Perikhanian A., Une inscription arménienne du roi Artasès trouvée au Zanguéour (Siwnik), REA. 1966, vol. III
443. Perikhanian A., Les inscriptions du roi Artashes (A propos d'une récente trouvaille épigraphique en Arménie). REA. 1971, vol. VIII (b)
444. Perikhanian A., Inscription arménienne grave sur une coupe d'argent trouvée à Sisian (Arménie), REA. 1971, vol. VIII (a)

445. Piotrovskii B.B., *Urartu. The Kingdom of Van and its Art*, New-York - Washington, 1967
446. Piotrovsky B.B., *Ourartou (Archaeologia Mundi)*, Genève-Paris-Munich, 1969
447. Porada E., *The Collection of the Pierpont Morgan Library. Corpus of Ancient Near Eastern Seals in North American Collections*, Washington 1948
448. *Das Reich Urartu. Ein altorientalische Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* (ed. Haas V.), Konstanz, 1986
449. Riemschneider M., *Das Reich am Ararat*, Leipzig-Heidelberg, 1966
450. Rigg H.A., A Note on the names Armānum and Urartu, *JAOS*, 1937, vol. 57, 4
451. Robert J.L., *Bulletin épigraphique*, "Revue des études grecques", LXVII, Janv., 1954, N 225
452. Rosenkranz N., *Nichalphabetasche Schriften der antiken Welt*, Köln, 1975
453. Russel J.R., On the origins and invention of the Armenian script, "Le Muséon", 1994, Tome 107 - Fasc. 3-4
454. Sagona A.G., *The Caucasian Region in the Early Bronze Age. Part I-III*, Oxford, 1984
455. Salvini M., *Die urartäischen Tontafeln*, - W. Kleis, Bastam, I, Berlin, 1979(a)
456. Salvini M., *Die urartäischen Tontafeln*, - W. Kleis, Bastam, II, Berlin, 1979(b)
457. Salvini M., *Eine vergessene Felsinschrift mit einem assyrischen Opfertext*, *Societies and Languages of the Ancient Near East (Studies in honour of I.M. Diakonoff)*, Warminster, 1982
458. Salvini M., Pecorella P.E., *Tra lo Zagros e l'Urmia, "Incunabula Graeca"*, vol. 78, Roma, 1984
459. Salvini M., *Geschichte und Kultur der urartäer*, Darmstadt, 1995
460. Salvini M., *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic*, - Ayanis, I, Roma, 2001
461. Sandalgian J., *Les inscriptions cunéiformes urartiques*, Venise, 1900
462. Sayce A.H., *The cuneiform inscriptions of Van*, "Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland", London, 1882, XIV, N 3-4
463. Schiffer S., *Die Aramäer*, Lpz., 1911
464. Schmandt-Besserat, *Before Writing*, vol. I-II, Austin (Texas Un. Pres), 1992
465. Schrader E., *Die Keilinschriften am Eingange der Quellgrotte des Sabeneh-su*, Berlin, 1885
466. von Schuler E., *Urartäische Inschriften aus Bastam*, II, AML, NF, 5, 1972

467. Seidl U., Die Siegelbilder. - W. Kleis, Bastam, I, Berlin, 1979(a)
468. Seidl U., Die Siegelbilder. - W. Kleis, Bastam, II, Berlin, 1979(b)
469. Sevin V., Urartular'a ait dünyanin eski Karayolu, AnAr, 1989, XI
470. von Soden W., Akkadisches Handwörterbuch, Wiesbaden, 1965
471. Sokoloff M., The Old Aramaic Inscription from Bukan: A Revised Interpretation, "Israel Exploration Journal", 1999, N 1-2
472. Sollberger E., Kupper J.-R., Inscriptions Royales Sumeriennes et Akkadiennes, Paris, 1971
473. Speiser E.A., Introduction to Hurrian, New Haven, 1941
474. Stone E.C., Zimansky P., Survey and Soundings in the Outer Town of Ayanis, - Ayanis, I, Roma, 2001
475. Tanabe K., Hori A., Hayashi T., Miyashita S., Ishida K., Studies in the Urartian bronze objects Japanese collections (1), - "Bulletin of the Ancient Oriental Museum", IV, Tokyo, 1982
476. Tašyurek O.A., Some inscribed urartian bronze armour, "Iraq", 1975, vol. 37, part. 2
477. Tašyurek O.A., Examples of offering plaques from Giyimli (Hirkanis), "Beleten TTK", 1978, XLII, 166
478. Tašyurek O.A., A Rock Relief of Shalmaneser III on the Euphrates, "Iraq", 1979, vol. XLI, part I
479. Thureau-Dangin F., Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.), Paris, 1912
480. Urartu, Gent, 1982-83 - Vanden Berge L., de Meyer L., Urartu. Een vergeten cultuur uit het bergland Armenië, Gent, 1982-1983
481. Urartu, München, 1976 - Urartu. Ein wiederentdecker Rivale Assyriens, Bd. 2, München, 1976
482. Uyanik M., Petroglyphs of South-Eastern Anatolia, Graz, 1974
483. Vallat F., La lettre élamite d'Arménie, ZA, 1995, Bd. 85
484. Yensen H., Hittiter und Armenier, Strassburg, 1898
485. Wartke R.-B., Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin, Berlin, 1990
486. Wilhelm G., Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter, Darmstadt, 1982
487. Wilhelm G., The Hurrians, Warminster, 1989
488. Wilhelm G., Die Inschrift des Tišatal von Urkeš, "Bibliotheca Mesopotamica", 26, 1998
489. The World's Writing Systems (ed. Daniel P. and Bright W.), New York, 1995
490. Çilingiroğlu A., Urartu Kralığı, Tarihi ve sanatı, Izmir, 1997

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթի ուսումնասիրության առաջնթացին և, ընդհանրապես, մեզանում գրաբանության (գրամատոլոգիայի) զարգացմանը նպաստելու միտումով անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացվող աշխատանքին իբրև հավելված նշանացանկերի կցումը:

Հավելվածը կազմված է ըստ աշխատանքի կառուցվածքի.

- ա) Վանի թագավորության մեհենագրության նշանացանկ,
- բ) Միջնադարյան հայկական մատյաններում պահպանված նշանների ցանկ,
- գ) Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի նշանացանկ,
- դ) Ասուրա-բաբելոնյան սեպագրության նշանացանկ,
- ե) Վանի թագավորության սեպագրության նշանացանկ,
- զ) Արամեական այբուբեն,
- է) Հունական այբուբեն,
- ը) Ասորական այբուբեն,
- թ) Սիջին պարսկական (պահլավական) այբուբեն:

Նշվածներից բացի, հավելվածի վերջում զետեղել ենք փյունիկյան և լատինական այբուբենները, որոնք թեպետ չեն կիրառվել մեր նախնիների կողմից նախամաշտոցյան ժամանակաշրջանում, սակայն մեծ ազդեցություն են գործել համաշխարհային գրային մտածողության զարգացման ընթացքում:

Նախամաշտոցյան Հայաստանում գործածված տասներկու գրահամակարգերից անբավարար ուսումնասիրվածության պատճառով առայժմ չենք կարող ներկայացնել զարգացած պատկերագրության (գաղափարագրության), գծային գրերի, նոր սեպագրի և առեղծվածային հսկայանշանների նշանացանկերը: Հուսով ենք, որ մոտ ապագայում կվերացվեն մաս այդ բացթողումները, ինչին, կարծում ենք, կնպաստի մաս ներկայացվող աշխատանքը:

**ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
(ԲԻԱՅՆԻԼԻ ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ԱՐԱՐԱՏ)
ՄԵՀԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱՑԱՆԿԸ**

Վանի քաղաքությունում կիրառված մեհենագրերի ամբողջական նշանացանկ ստեղծելու առաջին փորձը կատարել է Ռ. Դ. Բարնեթը (Barnet, 1974, էջ 50-51): Նա իր հավաքած 102 նշանները, ըստ արտաքին տեսքի, բաժանում է 8 խմբի՝ բուսական, երկնային, ճարտարապետական, մարդկային, կենդանական, առարկաների, թվերի և անորոշ տեսքով հիերոգլիֆների:

Մենք այդ խմբերին ավելացրել ենք ևս երկուսը՝ դիցաբանական էակների պատկերներ և օժանդակ նշաններ: Ստորև ներկայացնում ենք մեր կազմած նշանացանկի նախնական տարբերակը, որն ընդգրկում է ավելի քան 300 մեհենագրեր և հրատարակվում է առաջին անգամ: Ցանկում նշվում են միայն նշանները՝ առանց մեկնաբանությունների (վերծանված և մեկնաբանելի նշանները տե՛ս Ա գլխում, աղ. 7): Նշանացանկի նախնական այս տարբերակում նշված չեն նաև մեհենագրերի տարբերակները և վկայման հղումները, որոնք կներկայացնենք առաջիկա մեր աշխատանքներում:

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ՍՆՀՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱՅԱՆԿ
(Նախնական տարբերակ)

Նրկնային մարմինների տեսքով նշաններ	Դիցարանական էակների տեսքով նշաններ	
1 	11 	21 
2 	12 	22 
3 	13 	23 
4 	14 	24 
5 	15 	25 
6 	16 	26 
7 	17 	27 
8 	18 	
9 	19 	
10 	20 	

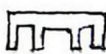
Մարդու և մարմնի մասերի տեսքով նշաններ	Կենդանատեսք նշաններ	
28 	39 	49 
29 	40 	50 
30 	41 	51 
31 	42 	52 
32 	43 	53 
33 	44 	54 
34 	45 	55 
35 	46 	56 
36 	47 	57 
37 	48 	58 
38 		59 
		60 

		Բուսական նշաններ			
61		75		81	
62		76		82	
63		77		83	
64		78		84	
65		79		85	
66		80		86	
67				87	
68				88	
69				89	
70					
71					
72					
73					
74					

	Հարտարականական կառույցների տեսքով նշաններ	
90 		106 
91 	96 	107 
92 	97 	108 
93 	98 	109 
94 	99 	110 
95 	100 	
	101 	
	102 	
	103 	
	104 	
	105 	

Առարկաների տեսքով նշաններ		Թվանշաններ	
111		123	
112		124	
113		125	
114		126	
115		127	
116		128	
117		129	
118		130	
119		131	
120			
121			
122			
		132	
		133	
		134	
		135	
		136	
		137	
		138	
		139	
		140	
		141	
		142	
		143	
		144	
		145	

	Օժանդակ նշաններ	Անորոշ տեսքով նշաններ
146		
147	160 	163 
148	161 	164 
149	162 	165 
150		166 
151		167 
152		168 
153		169 
154		170 
155		171 
156		172 
157		173 
158		174 
159		175 

176		191		204	
177		192		205	
178		193		206	
179		194		207	
180		195		208	
181		196		209	
182		197		210	
183		198		211	
184		199		212	
185		200		213	
186		201		214	
187		202		215	
188		203			
189					
190					

216		229		241	
217		230		242	
218		231		243	
219		232		244	
220		233		245	
221		234		246	
222		235		247	
223		236		248	
224		237		249	
225		238		250	
226		239		251	
227		240			
228					

252		265		278	
253		266		279	
254		267		280	
255		268		281	
256		269		282	
257		270		283	
258		271		284	
259		272		285	
260		273		286	
261		274		287	
262		275		288	
263		276		289	
264		277		290	

291		301		
292		302		
293		303		
294		304		
295		305		
296				
297				
298				
299				
300				

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍԱՏՅԱՆՆԵՐՈՒՄ ՊԱՀՊԱՆՎԱԾ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐ

Հայկական մեհենագրության ուշ շրջանի դրսևորման կարևոր արտահայտություններից մեկը միջնադարյան հայկական մատյաններում նշանագրերի ցանկերի առկայությունն է, որոնք առավել հայտնի են «Նշանագիրք իմաստուոց» անվանումով: Դրանցում ամեն նշանի դիմաց բացատրություն է տրվում:

Նշանագրերի ամենամեծ ժողովածուն առ այսօր կազմել է Հր. Աճառյանը (Աճառյան, 1984, ցանկը բերված է գրքի վերջում կցված հավելվածում): Հր. Աճառյանն իր հավաքած 509 նշանագրերից 332-ը համարում է մաշտոցյան տառերից առաջացած (Աճառյան, 1984, էջ 425): Դրանց ուսումնասիրության գործում կարևոր ներդրում ունի Ա. Գ. Աբրահամյանը (Աբրահամյան, 1959, էջ 139-173; 1973, էջ 201-213, 225-243), որի կատարած քննությունը ցույց է տալիս, որ նշանագրերի ցուցակներ ունեցող ձեռագրերը հատկորեն բաժանվում են երկու խմբի, որոնք մա պայմանականորեն կոչում է «կլիլկյան» և «Երզնկայի»: Առաջին խմբի նշանագրերի հիմնական մասը ստեղծված է մաշտոցյան տառերից, մինչդեռ երկրորդի գերակշիռ մասը (ավելի քան 180 գաղափարագիր) կապ չունի հայկական այբուբենի հետ և բազմաթիվ զուգահեռներ ունի հին աշխարհի մի շարք գրային համակարգերում (Աբրահամյան, 1959, էջ 139-173; Աբրահամյան, 1973, էջ 201-213, 225-243):

Նշանացանկերը հայկական մեհենագրության վերծանության ընթացքում որպես օժանդակ աղբյուր գործածելիս հարկավոր է ունենալ խիստ զգուշավոր մոտեցում՝ հաշվի առնելով մի շարք հանգամանքներ: Նախ դրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում մաշտոցյան այբուբենի հիմամբ ստեղծված պարզ ու փակագիր համառոտագրություն-նշանները, որոնք ոչինչ չեն տալիս մեհենագրության վերծանությանը: Երկրորդ՝ պետք է հաշվի առնել, որ դրանց իմաստները կարող էին փոփոխություն կրել՝ հարմարվելով նոր, քրիստոնեական միջավայրի մտածողությանը: Երրորդ՝ պահպանելով իմաստը՝ նշանը կարող էր կոչվել նոր, օտար լեզվից փոխառյալ բառով, իսկ հնում գործածվածը մոռացվել: Այս հանգամանքը կարևոր է հատկապես վանկագրության (հնչյունագրության) բացահայտման տեսանկյունից, քանի որ

սկզբնահնչույնության (ակրոֆոնիայի) կանոնի համաձայն. որևէ բառ արտահայտող նշանը վանկային գրության մեջ ցույց է տալիս այդ բառի առաջին վանկը (մասը), ուստի կարևոր է իմանալ ամեն մի բառ-գաղափարագրի ճշգրիտ հնչողությունը: Եվ վերջապես, դարեր շարունակ արտագրվելու հետևանքով նշանների տեսքը կարող էր զգալի փոփոխության ենթարկվել: Այս բոլոր հանգամանքները հաշվի առնելու պարագայում միայն նշանագրերի ցանկերը կարելի է օգտագործել իբրև վերծանության օժանդակ աղբյուր:

Մատենադարանում պահվող նշանագրերի ցանկեր պարունակող ավելի քան հիստոն ձեռագրերից ընտրելով հնագույնները (մեկ տասնյակից քիչ ավելի), Ա. Գ. Աբրահամյանը կազմել է ավելի քան 300 նշաններից բաղկացած ցանկ՝ չառանձնացնելով ըստ վերոնշյալ երկու խմբերի: Մենք այստեղ բերում ենք նրա կազմած նշանացանկը՝ նույնպես չկատարելով խմբավորում և դասակարգում, նկատի ունենալով, որ մեհենական գրանշաններ կարող էին պահպանվել հայկական ցանկացած ձեռագրում և, բացի այդ, առաջին հայացքից քրիստոնեական թվացող նշանները կարող էին փոխարինած լինել իրենց համարժեք մախաքրիստոնեականներին:

Բոլոր նշանների աջ կողմի վերնամասում նշվում է, թե որ ձեռագրից է վերցված (A – N 2371; B – N 4149; Γ – N 750; E – N 7117; Z – N 535; Ж – N 5118; K – N 3105; Y – N 2000; Π – N 2623; X – N 715; T – տոմարական և աստղագիտական բովանդակություն ունեցող ձեռագրեր):

Հավելվածում ցանկի գետեղման նպատակն այն իբրև վերծանության օժանդակ աղբյուր օգտագործելն է հայկական մեհենագրության ուսումնասիրության երկարատև և դժվարին գործում:

				Արրահամ
				ազգ
				ազգական
				աթոռ
				ականջ
				Ահարոն
				սիսաուսիկ
				աղ
				աղանդ
				աղբիւր
				աղեղնատըր
				աղքատ
				ամատ
				Ամբակում
				ամբարիշտ ամբարտաւան
				ամենակալ
				այծեղօփըր
				այնպէս
				այսուհետ
				այսպէս

				անապական
				անապատ
				անառակ
				անասուն
				անարգ
				անդամ
				անդաստան
				Անդոն
				անդունդ
				անեղծ
				անզգամ
				անքատամ
				անիրաւ
				անճառ
				անմահ
				անպարծ
				անսկիզբ
				անապատ
				անվախճան
				Անտիոք

				անցաւոր
				աշակերտ
				աշխարհ
				աշուն
				աշտարակ
				ապստամբ
				առագաստ
				առաջնորդ
				առաջնորդ
				առաւատ
				առաւել
				առաքեալ
				առաքեալ
				առիւծ
				առողջ
				առու
				առաքարեզ
				աստիճան
				աստրոլաբ
				աստղ
				արդար
				արեգակ

				ռակի
				արճիճ
				գօհալ
				արկելք
				արևմուտք
				արծաթ
				արծաթասէր
				արճիճ
				արուեստ
				արուեստակ
				արուեստակ
				արքայադէմ
				ազնակահան
				աւետարան
				ւած
				բագուն
				բանակահան
				բանասերկո
				բարեխաւա
				բարեպաշտ
				բարձր
				բերան

6 ^κ				թիշկ
Գ ^z	Գ ^A	Գ ^ր	Գ ^Ը	Ինգանցիոն
Կ ^o				բոբոբել
ձձձ ^κ	ձձձ ^o			բուրաստան
Ձ ^o				բուրգ
Պ ^κ	Պ ^κ			գարուն
Դ ^κ				գառգան
Կ ^κ	Կ ^Ը	Կ ^o		գերեզման
Լ ^κ	Լ ^Ը			գրած
Օ ^o				գինի
Փ ^z	Փ ^z	Փ ^κ		գլուխ
Լ ^o				գարծ
Ձ ^Ը	Ձ ^o			գուսան
Կ ^o	Ն ^N	Ն ^z		դաստիարակ
Փ ^E				դատաստան
Կ ^o	Կ ^o			դատաւոր
Պ ^κ	Պ ^Ը	Պ ^o		դժոխք
Ժ ^κ	Ժ ^κ	Ռ ^o	2 ^A	դուռն
Ռ ^o	Ռ ^o			դրոմք
Մ ^κ	Մ ^κ	Փ ^κ	Փ ^E	կրախա
Զ ^Ը	Զ ^o	Զ ^o		Նգիպտոս
Ի ^Ը				Նկաւոր (գող.)
Ծ ^Ը				Նկորեակ (գող.)

Ի ^B	Ի ⁿ	Ի ^o		Նկեղեցի
Պ ^κ	Պ ^Ը	Պ ^Ը	Պ ^o	Նղբայր
Կ ^A	Կ ⁿ	Կ ^o	Կ ^Ը	Նղջիւր
Ծ ^Ը				Նղթկաւ
Զ ^B	Զ ^z	Զ ^Ը		Նպխիան
Ի ^Ը				Նռանկիւն
Կ ^o	Կ ^A	Կ ^N	Կ ^Ը	Նրաժիշտ
Բ ^Ը	Բ ^Ը	Բ ^Ը	Բ ^Ը	Նրեակ
Զ ^κ				Նրիկան
Կ ^κ				Նրկար
Կ ^B				Նրկայնամիտ
Զ ^B	Զ ^κ	Զ ^Ը	Զ ⁿ	Նրկինք
Զ ^κ	Զ ^κ	Զ ^o	Զ ^o	Նրկինք
Զ ^B	Զ ⁿ	Զ ^κ	Զ ^E	Նրկիք
Զ ^A	Զ ^z	Զ ^o		Նրկիք
Զ ^o	Զ ^z			Նրկիսլած
Զ ^z	Զ ^Ը			Նրկմիտ
Զ ^κ				Նրկպառակ
Ի ^Ը	Ի ^κ			Նրկուորեակն ք
Զ ^o	Զ ^Ը	Զ ^κ	Զ ^Ը	զուարակ
Զ ^o				զուարք
Զ ^Ը	Զ ^z	Զ ^z		զալուրիւն
Զ ^κ				յազաւոր

Պ ^Յ	Ջ ^Օ			թարգման
Օ ^Բ	Ջ ^Զ			թեպետ
Ջ ^Բ				թխատ
Վ ^Ա	Օ ^Ե	Պ ^Օ	Պ ^Օ	թռչուն
Պ ^Ե	Ջ ^Յ			ժառանգ
Պ ^Կ	Պ ^Օ			իբրև
Պ ^Գ				խմաստուն
Պ ^Յ	Վ ^Ա			իշխան
Պ ^Օ				Դասախակ
Պ ^Զ	Պ ^Ն	Վ ^Ա	Պ ^Զ	ի սկզբանէ
Պ ^Յ	Պ ^Զ			իւրաքանչիւր
Պ ^Գ				լանջ
Վ ^Յ	Վ ^Ճ	Վ ^Ա		լեռ
Վ ^Ա	Վ ^Գ			լեզու
Պ ^Դ				լուծ
Պ ^Դ	Պ ^Դ	Պ ^Դ	Վ ^Դ	լուսաբեր
Վ ^Ա	Պ ^Յ			լուսին
Վ ^Դ	Վ ^Դ	Վ ^Դ	Վ ^Դ	լուսնթագ
Վ ^Դ	Վ ^Դ	Վ ^Դ		լրումն
Վ ^Յ	Վ ^Զ			խաչ
69 ^Դ	Վ ^Դ	Վ ^Դ		խնցզետին
Վ ^Գ				խնամի

Վ ^Դ	Վ ^Դ			խոյն
Վ ^Յ	Վ ^Օ			խոնարհ
Վ ^Յ	Վ ^Յ	Վ ^Օ	Վ ^Օ	խոստովան
Վ ^Ա	Վ ^Կ	Վ ^Ն		խոր
Վ ^Յ				խորամանկ
Վ ^Ն	Վ ^Յ	Վ ^Ա		խորան
Վ ^Բ	Վ ^Ա	Վ ^Յ	Վ ^Օ	խորհուրդ
Վ ^Կ				ծաղիկ
Վ ^Դ				ծկրատուր
Վ ^Յ	Վ ^Յ	Վ ^Օ		ծանար
Վ ^Դ	Վ ^Յ			ծառայ
Վ ^Կ				ծերակցուտ
Վ ^Յ	Վ ^Յ	Վ ^Ա	Վ ^Օ	կախալոյ
Վ ^Գ				կամ
Վ ^Յ				կառք
Վ ^Յ	Վ ^Օ			կատարած
Վ ^Դ	Վ ^Դ	Վ ^Դ		կարիճ
Վ ^Յ	Վ ^Գ	Վ ^Գ		կեղծատուր
Վ ^Դ	Վ ^Դ			կենդանակերպ
Վ ^Կ	Վ ^Յ	Վ ^Օ		կենդանի
Վ ^Յ				կերակուր
Վ ^Օ	Վ ^Օ			կերուարան

				կայեկ
 				Կիպրիանոս
 				կշիռ
 				կոյս
 				կոնսպարատ
				հպալս
				հակադրութիւն
 				հաղորդ
				համասփյուռ
				համեմատ
 				հայրապետ
 				հանցիւտ
 				հանդարտ
 				հանգելոժ
 				հանճար ժառաքյալ
 				հաստատ
 				հարուստ
				հաւասար
 				հաւատ
 				հեքանոս
 				հեշտասէլ հնաստոր

				ներսէս
				հիւանդ
				հոգի
				իրատ
				հրեշտակ
				ծիքենի
				ձմեռ
				ձուկն
				ճամբար
				ճակատ
				ճանապարհ
				ճշմարիտ
				Մանասէ
				մատանի
				մարգարէ
				մարդ
				մարդասէր
				Մարտիրոս
				Մեքիսեղեկ
				մեղաւոր
				մելոյ
				միացում
				մեռեալ

Կ ^y				միտք
Խ ^c				մերձատր
Կ ^T				մերկուրի
Լ ^A	Է ^c			միջնույ
Պ ^ժ				Յակոբ
Ը ^B	Օ ^y	Ո ^z		յանդուցն
Ժ ^ժ	Դ ^o			յաջող
Ծ ^r	Ի ^c			յառաջագոյն
Փ ^ժ	Բ ^y			յարմար
Դ ^A	Ը ^ժ	Տ ^ժ		յախտեան
Ժ ^B	Ճ ^A	Է ^r	Ս ^o	յափշտակել
Զ ^B	Զ ^A	Թ ^r	Շ ^o	յիշատակ
Ը ^ժ				յոնք
Պ ^ժ				Յունան
Ը ^B	Ի ^y			նախանձ
Թ ^c				նահապակ
Պ ^ժ	Պ ^c			նշանակիչ խմաստնոց
Պ ^ժ				նշխար
Կ ^z	Կ ^z			նոյնպէս
Ը ^c				շունչ
Դ ^z				շուշան
Կ ^y				շունմարան

Պ ^o				ոխ
Ի ^ժ				ոխակալ
Թ ^E				ողորմել
Դ ^x	Պ ^x	Օ ^x		ոսկի
Զ ^A	Է ^z			օրոգայք
Է ^A				օրովայն
Դ ^A	Զ ^z	Պ ^o	Կ ^z	օրպես
Զ ^x				պլինձ
Զ ^c	Զ ^y	Օ ^A	Զ ^r	պայծառ
Է ^r				պանդուխտ
Ը ^o	Է ^o	Ը ^k		պետարագ
Զ ^c				պատգամ
Պ ^ժ				պատմատ
Դ ^ժ				պատմունան
Պ ^ժ				պատշաճ
Ը ^o				պատռամեղան
Ը ^o				պարզ
Ը ^ժ	Ը ^c			պարդաստ
Զ ^ժ	Է ^z	Ը ^o		պարկեշտ
Է ^y	Պ ^ժ	Ը ^o		պարունակ
Ը ^o				պարտա
Պ ^ժ	Ը ^c			պղերծ

				պղիճ
				պոռնիկ
				պտտոյ
				ջրիս
				Սահակ
				սահման
				Սանուի
				սանդղիք
				սատանայ
				սատուքն
				սարկաւազ
				սեղան
				Սերովք
				սկք
				սկիւտ
				սկիզբն
				սնդիկ
				Սողոմոն
				տյնպես
				տպատապ
				վախճան
				վարագոյր

Ա ^π	Լ ^Δ			վարդապետ
Ջ ^Ж				վերակացու
Ժ ^Ж				Վերլին Վերուսաղեն
Ձ ^Т				վեցանկյուն
Շ ^С	Յ ^В	Զ ^О	Թ ^Т	վիշապ
Ն ^Т				վիշապի գլուխ
Ո ^Т	Դ ^Т			վիշապի տուտ
Ր ^С	Կ ^К	Ջ ^Ж	Բ ^В	տաճար
Ս ^У	Պ ^Ж			տապանակ
Տ ^О				տես
Ր ^У	Բ ^С			տնանկ
Օ ^В	Շ ^Х	Դ ^Г	Պ ^О	տրտուհի
Շ ^Г	Ժ ^А	Ն ^С		ցանկ
Պ ^З	Պ ^Н	Պ ^А		ցանկալիքին
Ղ ^О				ցորեան
Ր ^Т	Ր ^Т			ցուլ
Ր ^Т	Ր ^Т	Ջ ^Т	Մ ^Т	փայլածու
Ճ ^Ж	Ճ ^С			փայլակ
Ճ ^Ж	Ճ ^С	Ճ ^О		փառաւիթ
Է ^З	Շ ^Н	Է ^А		փառամոն
Շ ^У	Պ ^Ж			փարքաճ
Տ ^Ж				փիլիսոփայ

Ճ ^Թ	Զ ^Օ			փոխանակ
Ճ ^Պ	Ճ ^Պ			քահանայ
Թ ^Պ	Թ ^Ե	Չ ^Օ		քաղաք
Չ ^Դ				քառանկյուն
Չ ^Թ	Չ ^Դ			քայլոց
Չ ^Պ	Չ ^Դ			Քերական

ԽԵԹԱ-ԼՈՒՎԻԱԿԱՆ

ՀԻԵՐՈԳԼԻՖԻԿԱՅԻ ՆՇԱՆԱՑԱՆԿ

Խեթա-լուվիական նշանների թիվը շուրջ 500 է: Դրանց մի մասն առ այսօր մնում է չմեկնաբանված: Նշանների զգալի մասի վերծանության հարցում ուսումնասիրողների կարծիքները տարամիտվում են:

Առավել ամբողջական և հաջողված համարվող նշանացանկը կազմել և հրատարակել է Է. Լարոշը 1971 թվականին, որն ընդգրկում է 497 հիերոգլիֆ (Laroche, 1971): 1995 թ. Իտալիայում կայացած «Ամատոլիական հիերոգլիֆիկա» միջազգային գիտա-ժողովում ութ նշանավոր արևելագետներ (Ն. Բ. Գուզդո, Ջ. Դ. Հոքինս, Ս. Հերբերդտ, Մ. Մարազզի, Զ. Մելխերթ, Զ. Մորա, Ա. Մ. Դավլիես և Գ. Նոյման) փորձեցին կազմել բոլորի համար ընդունելի նշանացանկ: Բացի մի շարք նշաններից տրված մոր մեկնաբանություններից, մոր ցանկում (որի հիմքում մույնպես է. Լարոշի կազմած նշանացանկն էր) նախկինում ինքնուրույն նշաններ ճանաչվող հիերոգլիֆներից մի քանիսը համարվեցին այլ նշանների տարբերակներ, ավելացվեցին 24 մոր նշաններ (II Geroglifico Anatolico, 1998. էջ 15-124):

Նկատի ունենալով հայագիտության համար խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի ուսումնասիրության կարևորությունը, կներկայացնենք և՛ Է. Լարոշի կազմած, և՛ 1995 թվականին փոփոխված ու լրացված նշանացանկերը: 1995 թ. առանձնացված տարբերակներն ու լրացված մոր նշանները կներկայացվեն վերջում:

Նշանացանկում հաճախակի հանդիպող տերմինները գործածված են հապավումներով (բառ. - բառանշան, հնչ. ընթ - հնչյունային. ընթերցում, հնչ. կոմալ. - հնչյունային կոմալլիմենտ):

ԽԵԹԱ-ԼՈՒՎԻԱԿԱՆ
ՀԻԵՐՈԳԼԻՖԻԿԱՅԻ ՆՇԱՆԱՑԱՆԿ

(Ըստ Է. Լաբոշի)

Ա. ՄԱՐՄՆԻ ՄԱՍԵՐ ԵՎ ՀԱԳՈՒՅՏ ՊԱՏԿԵՐՈՂ ՆՇԱՆՆԵՐ

1.  «Ես»; բառանշան; հնչ. ընթ.՝ amu;
2.  «Ես» (նախորդի տարբերակը, տառադարձվում է՝ «Ես»₂);
3.  Անձի որոշիչ;
4.  Արքայանվան որոշիչ;
5.  (Գրանշան լինելը կասկածելի է);
6.  «Երկրպագել»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
7.  «Ուտել»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ at-;
8.  «Խմել»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
9.  Բայի բառ., որի իմաստն ու հնչ. ընթ. անհայտ են;
10.  I - «Մարդ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ, որպես հնչ. կոմպլիմենտ՝ -ti/ta; II - «Գլուխ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ harmahi;
11.  ?
12.  «Արձան, սյատկեր»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ tarusa;
13.  par;

14.  I – 1) «Առջև»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ paran; 2) «Հետ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ para; II – par(a);
15.  «Տիրուի»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
16.  Կցագիր. N 15 + N 363; «Թագուի»; բառ.; հնչ. ընթ. (Կարքենիչի բնագրերում)՝ hasusara-;
17.  «Արքա»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
18.  Կցագիր. N 17 + N 363; «Մեծ արքա»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
19.  I – «Ես (?)» (տառադարձվում է՝ «Եա»); բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ; II – a’;
20.  Կցագիր. N 19 + N 378; հնչ. ընթ.՝ a’ + s = as / az;
21.  Կցագիր. N 19 + N 337; «Հերոս (?)»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
22.  «ժոռել»; բառ. և որոշիչ; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
23.  ?
24.  I – «Ձայրույթ, ցասում»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ harsala; II – har;
25.  s(i);
26.  I – Բառ.; իմաստն ու հնչ. ընթ.՝ անհայտ; II – na;
27.  «Հեղեկ, ձոնել»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ sarla;
28.  I – «Ուծ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ muwa; II – «Ուժեղ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ muwatalla/i;
29.  t’a;
30.  Բայի բառ., որի իմաստն ու հնչ. ընթ. անհայտ են;
31.  ?

32.  ?
33.  ?
34.  «Հետևում»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ *apa(n)*;
35.  *na*, -*n*;
36.  Կցագիր. N 35 + N 378; Բայի բառ., իմաստն ու հնչ. ընթ. անհայտ են;
37.  ?
38.  ?
39.  I - «Ուժեղ»; բառ. և որոշիչ; հնչ. ընթ.՝ անհայտ; II - *t'a*;
40.  Նախորդ նշանի արագագիր տարբերակը, հերթագայվում է N 41-ի հետ;
41.  I - «Վերցնել»; բառ. և որոշիչ; հնչ. ընթ.՝ *ta'*; II - *t'a*;
42.  ?
43.  ?
44.  ?
45.  Կցագիր՝ *ճեռք* + N 386; I - «Երեխա»; բառ.; հնչ. ընթ. կամ հնչ. կոմպ.՝ (-)*naa-*; II - «Որդի»; բառ. և որոշիչ; հնչ. ընթ. կամ հնչ. կոմպ.՝ (-)*naa-uai*; III - «Եղբայր»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ *atila-?*; հնչ. կոմպ.՝ -*la-*;
46.  Կցագիր՝ N 45 + N 17; «Արքայորդի, արքայադուստր»; բառ.;
47.  Տիտղոսի բառ.; որի իմաստն ու հնչ. ընթ. անհայտ են;
48.  ?

49.  Ացազիր՝ N 450 + N 29; «Մեջ, ներսում»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ anta(n);
50.  ?
51.  ?
52.  ?
53.  ?
54.  ?
55.  ni;
56.  ka;
57.  «Տակ»; բառ.; 1) հնչ. ընթ.՝ kata?; հնչ. կոմպ.՝ -ta; 2) հնչ. ընթ.՝ annan; հնչ. կոմպ.՝ -nan;
58.  Ացազիր N 57 + N 378; «Հետ, կողքին, մեջ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ; հնչ. կոմպ.՝ -na;
59.  «Ձեռք»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ asatara-;
60.  Գործողության բայերի որոշիչ;
61.  ?
62.  «Երկար»; բառ. և որոշիչ; հնչ. ընթ.՝ ara-;
63.  ?
64.  ?
65.  «Դնել, տեղավորել»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ tuwa-;
66.  pi;
67.  ?

68.  ?
69.  ?
70.  «Վրա»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
71.  ?
72.  ?
73.  ?
74.  ?
75.  N 41-ը՝ շրջված 180°;
76.  ?
77.  ?
78.  Բառ.; իմաստն՝ անհայտ; հնչ. ընթ.՝ eruta/i;
79.  I - «Կին»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ; հնչ. կոմպ.՝ -ti-;
II - «Մայր»; բառ.; հնչ. ընթ. կամ հնչ. կոմպ.՝ (-)mati-;
80.  Կցագիր՝ մարմնի ներքևի մասը + N 391; Sarmma (ուշ
ձևը՝ Sarma) աստծու անվան բառ.;
81.  Կցագիր՝ N 80 (պարզեցված տարբերակ) + N 383;
Sarma աստծու անվան բառ.;
82.  I - «Գալ (°)»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ ta₆-?; II - «Հաստատել»;
բառ.; հնչ. ընթ.՝ tanuwa-; III - ta₆;
83.  Բայի բառ., որի իմաստն ու հնչ. ընթ. անհայտ են;
84.  ?
85.  l(a);
86.  Բայի բառ., իմաստն ու հնչ. ընթ. անհայտ են («Անցնել
(?)»);

87.  ?
88.  tu;
89.  Նախորդի արագագիր տարբերակը(?); ուշխեթական
բնագրերում՝ tu
90.  I - «Ուտնաթաթ, ոտք»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ pata-; II - «Գնալ,
գալ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ tiwa-; III - «Տանել»; բառ.; հնչ.
ընթ.՝ 1) usa-, 2) upa-; IV - մի քանի բառերի որոշիչ,
որոնց իմաստն անհայտ է; V - ti, te, (ta?);
91.  ?
92.  ?
93.  N 90-ը՝ շրջված 180°; «Գնալ»; բառ. և որոշիչ շարժում
ցույց տվող մի շարք բայերի; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
94.  ?
95.  «Գնալ» (տառադարձվում է՝ «Գնալ»); բառ.; հնչ.
կոմպ.՝ -ta-; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
96.  Բառ.; հնչ. ընթ.՝ tarpə/i; իմաստը կասկածելի է
(«կոխկրտել (?)»)

Բ. ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ ՆՇԱՆՆԵՐ

97.  ?
98.  «Շուն»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ suwana(?);
99.  «Ձի»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ asuwa;
100.  I - «Էշ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ 1) tarkasna-, 2) turlakalisa-; II -
ta₄;
101.  ?

102.  I - «(Աստված) եղնիկ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ Tuwat-?; II – ru՝ (հերթագայվում է ru, N 412-ի հետ);
103.  I - «(Աստված) եղնիկ» (տառադարձվում է՝ «եղնիկ»); բառ.; հնչ. ընթ.՝ Tuwat- > Ruwat-; II – ru՝ (հերթագայվում է N 102-ի և N 412-ի հետ); III – kar (հերթագ. է N 315-ի հետ՝ ka + r);
104.  s՝a;
105.  I - «Յուլ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ wawa- kam uwa-; II - անհայտ իմաստով բառ.; հնչ. ընթ.՝ usupata-; III - ա(wa), տե՛ս N 107;
106.  Աստծո անվան բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
107.  Ացագիր՝ N 391 + N 105; muwa, mu;
108.  I «Եղջյուր»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ surna-?; «եղջյուր», «առատուր-յուն» և այլ անհայտ իմաստով բառերի դրոշիչ; II – su՝;
109.  Մալաթիա քաղաքի անվան բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
110.  ma;
111.  «Ոչխար»; բառ.; հավանական հնչ. ընթ.՝ hawa-;
112.  i₄ (հերթագայվում է N 377-ի i-ի հետ);
113.  ?
114.  ?
115.  I - Անհայտ իմաստով բառ. և որոշիչ; հնչ. ընթ.՝ tapa; II - կցագիր՝ N 115 + N 383; բառ.; հնչ. ընթ.՝ tapara-, tapari-, tapra- (taparia-՝ «կառավարում, իշխանություն(?)»; tapariali-՝ «տիրակալ(?)»);
116.  ?
117.  ?

118.  ?
119.  ?
120.  ?
121.  ?
122.  ?
123.  ?
124.  ?
125.  li;
126.  ?
127.  *Երկգլխանի արծիվ* - զարդամոտիվ կնիքների վրա;
128.  I - Բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ (Կուրաբա դիցուհու անվան զրության երկրորդ նշանը); II - i;
129.  ?
130.  Հնչ. նշաններ, ընթ.՝ անհայտ;
131.  Հնչ. նշաններ, ընթ.՝ անհայտ;
132.  Հնչ. նշաններ, ընթ.՝ անհայտ;
133.  ar;
134.  Նախորդի արագագիր տարբերակը; ar;
135.  ?
136.  ?

137.  ?
138.  ?
139.  ?
140.  ?
141.  Հնչ. նշան; ընթ.՝ անհայտ;
142.  Անհայտ աստվածությունների անվան բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
143.  Անհայտ աստվածությունների անվան բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
144.  Գրանշան լինելը կասկածելի է;
145.  ?
146.  ?
147.  Գրանշան լինելը կասկածելի է;
148.  ?

Գ. ԲՈՒՅՍԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ ՆՇԱՆՆԵՐ

149.  Հասկ – հացափակիկի աստծո խորհրդանշանը;
150.  Կենաց ծառ - զարդամոտիվ կնիքների վրա;
151.  Telepinu հատուկ անվան բառ.;
152.  Նախորդի արագագիր տարբերակը (?); «Ծաղկում (?)» - զարդամոտիվ կնիքների վրա;
153.  ոս՝ (հերթագայվում է N 395-ի ոս-ի հետ);

154.  Խորհրդանշան կնիքների վրա;
155.  Նոռ - զարդամուտիկ կնիքների վրա;
156.  ?
157.  ?
158.  ?
159.  ?
160.  I - «Խաղողի վազ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ tuwarsa-; II - «Գինի»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ wiana-; III - զինու և զինեգործության հետ կապված հասկացություններ նշանակող բառերի որոշիչ;
161.  ?
162.  ?
163.  Բառ.; հնչ. կոմպ.՝ -muha-; հնչ. ընթ. և իմաստն՝ անհայտ;
164.  ?
165.  I - «Բարի»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ; բարեհաջող գործո-դություններ և հասկացություններ ցույց տվող բառերի որոշիչ; II - wa՝
166.  w'a;
167.  ?
168.  ?
169.  ?
170.  ?

171.  ?
172.  t'i (հերթագայվում է N 319-ի ti'-ի հետ);
173.  Բարձրաստիճան պաշտոնյայի տիտղոսի բառ.;
174.  sa';
175.  la;
176.  Նախորդ նշանի սիմետրիկ տարբերակը (?);
177.  ?
178.  Կցագիր՝ N 175 + N 377; la + i;
179.  Անհայտ իմաստով մի քանի բառերի որոշիչ;
180.  ?
181.  «Հաց»; բառ.; 1) հնչ. ընթ.՝ turpi-; 2) հնչ. ընթ. կամ հնչ. կոմպ.՝ (-)arsa-?;

Դ. ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹՆԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ ՆՇԱՆՆԵՐ

182.  I - «Երկինք»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ tapas- կամ tepas-; II - «Թաս»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ tapasa-?;
183.  ?
184.  ?
185.  ?
186.  lu (?);

187. ✱ Վեց ճառագայթանի աստղ – խորհրդանշան կամ զարդամոտիվ կնիքների վրա;
188. ○ Բազմաճառագայթ աստղ - խորհրդանշան կամ զարդամոտիվ կնիքների վրա;
189. ✿ Վարդակ - խորհրդանշան կնիքների վրա;
190. 🦋 Արևի թևավոր սկավառակ – 1) զարդամոտիվ քարձրաքանդակների և արձանագրությունների վրա; 2) «Իմ Արև», արքայական տիտղոսի բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ; 3) N 18 նշանի վրա դրվելով՝ կազմում է ավանդական արքայական կարտուշը բնագրերում և կնիքների վրա;
191. 🌀 «Արև»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ; հնչ. կոմպ.՝ -wai/wata-;
192. 🌀 «Արևելք»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ kisatami-;
193. 🦋 I - «Լուսին»; բառ.; սովորաբար N 360-ի (ma) հետ կցագրված; հնչ. ընթ.՝ Arma; II - «Ամիս» (օրացուցային); բառ.; հավանական հնչ. ընթ.՝ arma;
194. 🦋 Խորհրդանշան կնիքների վրա;
195. 🦋 Խորհրդանշան կնիքների վրա;
196. 🦋 I - «Կայծակ»; ամպրոպի աստծո խորհրդանշան և բառ.; II - ha;
197. 🦋 Կցագիր՝ N 196 + N 278; Hattusili հատուկ անվան բառ.;
198. 🦋 Աստծո անվան բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ; որոշիչ;
199. 🦋 I - Ամպրոպի աստծո խորհրդանշան և բառ.; հնչ. ընթ.՝ Tešup / Tarḫu- / Tatta; II - ha;
200. 🦋 Կցագիր՝ N 199 + անհայտ նշան; «Հոբոություն»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ; հնչ. կոմպ.՝ -has;
201. 🦋 I - «Երկիր»; բառ.; 1) հնչ. ընթ.՝ tashuwar-(?); 2) հնչ. կոմպ.՝ -ti-; հնչ. ընթ.՝ անհայտ; II - «Հարթավայր»; բառ.; հնչ. կոմպ.՝ -wari; հնչ. ընթ.՝ անհայտ; III - անհայտ իմաստով մի քանի բառերի որոշիչ;

202.  ?
203.  ?
204.  wa;
205.  Բառ.; հնչ. ընթ.՝ atuna-; իմաստն՝ անհայտ;
206.  Աստծո անվան բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
207.  Աջագիր՝ «Լեռ» + N 360; I - «Լեռ»; բառ. և որոշիչ; հնչ. ընթ.՝ անհայտ; II - wa₄;
208.  ?
209.  I - a; II - e;
210.  a;
211.  ?
212.  «Գետ, ջուր»; բառ. և որոշիչ; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
213.  ?
214.  na’;
215.  I - «Ջրամբար(?)»; Suppiluliuma հաստուկ անվան զորության մեջ մտնող բառ.; համապատասխանում է խեթա-մեսոփրական lulija-? –ին; II - he, ha’;
216.  I - «Սահմաններ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ arh(a)i-; II - «-ից»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ arha;
217.  ?
218.  ?
219.  ?
220.  ?

221.  I - «Ճանապարհ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ harwant-?; II - «Ուղարկել»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ harwana;
222.  ?
223.  s(a)₆;
224.  ?

Ե. ԸԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ ՆՇԱՆՆԵՐ

225.  I - «Քաղաք»; բառ. և որոշիչ; հնչ. կոմպ.՝ mina; հնչ. ընթ.՝ անհայտ; II - mu' (?);
226.  ?
227.  N 225-ի (երբեմն 383-ի) և N 278-ի համակցում; Mursili հատուկ անվան բառ.;
228.  «Երկիր»; բառ. և որոշիչ, որը դրվում է երկրի կամ մայրաքաղաքի անունից հետո; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
229.  Կցագիր՝ N 228 + N 419;
230.  tu₅;
231.  «Ամրոց»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ harnas(a)i;
232.  = N 231 ?;
233.  me (= N 391 ?);
234.  ?
235.  ?
236.  ?
237.  «Դարպասներ (քաղաքային)»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;

238.  «Դարպասներ (պալատական)»; (տառադարձվում է՝ Դարպասներ₂); բառ.; հնչ. կոմպ.՝ -lana-; (հնչ. ընթ.՝ hilana-?);
239.  ?
240.  ?
241.  ?
242.  ?
243.  ?
244.  «Կառույց»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
245.  «Շենք»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ tanata-;
246.  «Կառուցել»; բառ.; հնչ. կոմպ.՝ -ma/i; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
247.  I - «Տուն»; բառ. և որոշիչ; հնչ. ընթ.՝ parna-; II – p'ar;
248.  Կցագիր՝ N 247 + N 383; p'ar(na);
249.  Կցագիր՝ N 360 + N 247; բառ.; հնչ. կոմպ.՝ -hata-; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
250.  Կցագիր՝ N 360 + N 247; «Պալատ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
251.  Նախորդ նշանի տարբերակը (?);
252.  Կցագիր՝ N 247 + անհայտ նշան; կամանց համար մախա-տեպաժ հատուկ շինության բառ.; հնչ. կոմպ.՝ -tawana-; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
253.  ?
254.  «Պալատ»; (տառադարձվում է՝ «Պալատ₂»);

255.  «Շտեմարան»; բառ. և որոշիչ; հնչ. ընթ.՝ karuna-;
256.  ?
257.  Մի քանի բայերի և գոյականների որոշիչ;
258.  ?
259.  ?
260.  ?
261.  Երկու բայերի բառ.; 1) հնչ. կոմպ.՝ -taru-; հնչ. ընթ. և իմաստն՝ անհայտ; 2) հնչ. կոմպ.՝ -tapa-; հնչ. ընթ. և իմաստն՝ անհայտ;
262.  ?
263.  ?
264.  «Հիմք»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ humati-;
265.  Բառ.; հնչ. ընթ. կամ հնչ. կոմպ.՝ (-)minala-; իմաստն՝ անհայտ;
266.  ?
267.  «Քարակոթող»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ wanaï;
268.  Քարից պատրաստված առարկաների որոշիչ;

Ձ. ԶԵՆՔԵՐԻ, ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԻ,
ԿԱՀՈՒՅՔԻ ԵՎ ԱՅԼ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ ՆՇԱՆՆԵՐ

269.  «Զորք»; բառ.; հնչ. կոմպ.՝ -la(n)-; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
270.  ?
271.  ?
272.  ?
273.  I - Բառ.; 1) հնչ. ընթ.՝ warpa-; իմաստը՝ անհայտ; 2) հնչ. ընթ.՝ huta-li-; անհայտ իմաստով բայ; II - tupi- «հարվածել» բայի որոշիչ;
274.  Բառ.; հնչ. ընթ. և իմաստն՝ անհայտ;
275.  ?
276.  Բառ., որով գրվում է մի շարք դիցանվանակերտ անունների երկրորդ մասը; հնարավոր իմաստը՝ «եղբայր»;
277.  Կցագիր՝ դաշույն + N 175; բառ. (արքայական տիտղոսի մաս); հնչ. ընթ. և իմաստն՝ անհայտ;
278.  li;
279.  Պաշտոնյայի անվան բառ.; հնչ. ընթ. և իմաստն՝ անհայտ;
280.  I - «Ջարդել, մաքրել»; բառ.; հնչ. ընթ. կամ հնչ. կոմպ.՝ (-)wala-?; II - wa\$;
281.  ?
282.  ?
283.  ?
284.  ?

285.  ?
286.  ?
287.  ?
288.  «Կառք»; բառ.; 1) հնչ. ընթ. կամ հնչ. կոմպ.՝ (-)warina-?;
2) հնչ. ընթ. կամ հնչ. կոմպ.՝ (-)kusa-?;
289.  «Կառավար»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ ismanala-?;
290.  Կցագիր՝ N 292 + N 383; har = ha + r(a);
291.  ?
292.  ?
293.  ?
294.  «Գահ»; հնչ. ընթ.՝ asatar(a)
295.  Արևի թևավոր սկավառակ + «գահ»;
296.  Կցագիր՝ N 294 + N 207; աստվածացված լեռնանվան
բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
297.  Նախորդ նշանի տարբերակը (?);
298.  «Գահ» (տառադարձվում է՝ «գահ»); N 294 նշանի
տարբերակը; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
299.  Նախորդ նշանի արագագիր տարբերակը; I -
«Նստել(ը)»; բառ.; հնչ. ընթ. կամ հնչ. կոմպ.՝ (-)asa-; II -
as(a); III - 'a;
300.  «Ժառանգություն» (միշտ N 488 (ti₄) նշանի հետ
համակցված); հնչ. ընթ. կամ հնչ. կոմպ.՝ (-)ha'-su??-;
301.  ?
302.  «Մեղան»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
303.  ?

304.  mas;
305.  «Ժլիկ»; բառ.; հնչ. ընթ կամ հնչ. կոմպ.՝ (-)satar(a)-;
306.  hi;
307.  hu (հերթագայվում է N 342-ի hu'-ի հետ);
308.  ?
309.  ?
310.  ?
311.  Մի քանի գոյականների որոշիչ;
312.  I - «Մարդ» (տառադարձվում է «մարդ»); հնչ. ընթ.՝ անհայտ; II - -i հնչ. կոմպլիմենտի հետ համապատասխանում է արական անունների -ziti մասնիկին;
313.  Նախորդ նշանի ուշխեքական տարբերակը; I – 1) «Տղա-մարդ»; բառ.; հնչ. կոմպ.՝ -ti; 2) «Արական»; բառ.; հնչ. կոմպ.՝ -tita; II - համապատասխանում է արական անունների -ziti մասնիկին; III - i;
314.  I - Մի քանի գոյականների որոշիչ; II - ka’;
315.  Կցագիր՝ N 314 + N 383; ka’ + r = kar; հերթագայվում է N 434 + N 383 (ka + r) կցագրի հետ;
316.  s(a)₇;
317.  ?
318.  Tešup-pa դիցանվան բառ.; միշտ -pa հնչ. կոմպլիմենտով;
319.  te’/ti;

320.  Հավանաբար *muwa* հնչ. ընթերցմամբ բառ., որով երբեմն զրվում են որոշ ղիցանվանակերտ անունների երկրորդ մասերը;
321.  ?
322.  «Մաքուր»; բառ., որը մտնում է *Suppiluliuma* հատուկ անվան զրույթյան մեջ; համապատասխանում է խեթա-մեսիթական *suppi-*? (տե՛ս N 215,1) -ին;
323.  N 322 նշանի տարբերակը;
324.  N 322 նշանի տարբերակը;
325.  *tu'* (հերթազայվում է N 89-ի *tu-*-ի հետ);
326.  I - «Գրագիր»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ *tuppala-*; II - *tu*;
327.  I - «Կնիք»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ *sasai*; II - *sa*;
328.  *pu*;
329.  I - Հարաբերական դերանվան և դրանից ծագող կապերի բառ.; հնչ. ընթ.՝ *hwa?*; II - *h'u* ?;
330.  «Փորագրել»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ *hwi* ?;
331.  I - «Նախապալ, նախնի»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ *huha*; II - *h'u*;
332.  N 329 նշանի տարբերակը;

Է. ԱՍՄՆԵՂԵՆԻ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ ՆՇԱՆՆԵՐ

333.  ?; տե՛ս N 341-ը;
334.  *pa*;
335.  *i*;

336.  I - «Տարի»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ usa-; II - is;
337.  ?; նույնանուն է (?) նախորդի հետ;
338.  Անհայտ իմաստով partuna- բայի որոշիչ;
339.  ?
340.  ?; նույնանուն է (?) N 336-ի հետ;
341.  Atanasama- «իմաստություն» և մի բանի այլ, անհայտ իմաստով գոյականների որոշիչ;
342.  hu’;
343.  ?
344.  ?
345.  ?
346.  ?
347.  ?
348.  ?
349.  ?
350.  Ացազիր՝ N 349 + N 311; բառ.; հնչ. ընթ.՝ asharmi-;
351.  ?
352.  ?
353.  ?
354.  ?

355.  ?

356.  ?

357.  Անհայտ իմաստով ir(a)imi-դերբայի որոշիչը;

358.  «Օր»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ hali-;

359.  ?

Ը. ՄԻՄՎՈՒԻԿ ՆՇԱՆՆԵՐ

360.  «Աստված, աստվածուհի»; բառ. և որոշիչ; հնչ. կոմպ.՝ -na-; հնչ. ընթ.՝ *masana-?;

361.  ?

362.  ma₄;

363.  I - «Մեծ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ ura-; II - ur(a);

364.  ?

365.  ?

366.  «Բոլորը, ամբողջը»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ tanami-;

367.  tal (կցազիր՝ ta_x? + li ?);

368.  «Չար»; բառ. և որոշիչ; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;

369.  «Կյանք»; խորհրդանշան կնիքների վրա;

370.  I - «Բարիք, առողջություն»; խորհրդանշան կնիքների վրա; II - (a)su;

371.  I - «Դատ, դատավոր»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ tar(a)wana-; II - ta⁺r;

372.  «Բուրմ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;

373. ʃ ?
374. ʃ ?
375. ʃ ?
376. † I - «Այդ»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ i- կամ ki-?; II – i;
377. † i;
378. ʃ Հանդիպում է այլ նշանների (օր.՝ NN 20, 36, 58-ի) հետ կցագրված;
379. ʃ I - «Արևմուտք»; apami- «արևմուտք» գոյականի և անհայտ իմաստով բայի որոշիչ; II – a₄;

Թ. ԳԾԵՐԻ, ԹՎԵՐԻ, ԵՐԿՐԱՉԱՓԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԻ
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ ՆՇԱՆՆԵՐ

380. Ի «1»; ; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
381. | ?
382. ʃ Մի քանի գոյականների որոշիչ;
383. \ I - անձնանվան որոշիչ; II - կցագրված այլ նշաններին՝ + ra/ri/r; + ta/ti (օր.՝ N 115, 248, 290, 315);
384. ʃ «2»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ t(u)wa-?;
385. \ ?
386. Խ Նորիսեթական շրջանի արձանագրություններում իմաստն անհայտ է, ուշիսեթական բնագրերում կատարում է բառանջատիչի դեր;
387. ʃ mi' (հերթագայվում է N 391-ի mi-ի հետ);
388. III «3»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ tara/i- կամ tra/i-;

389. 𐎛𐎠 Կցագիր՝ N 388 + N 383; tar կամ tra;
390. 𐎠𐎡 «Տեր»; բառ.; հնչ. կոմպ.՝ -տոռա- կամ -ռառա-;
391. 𐎠𐎡𐎠 I - «4»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ; II - mi, ma, m;
392. 𐎠𐎡𐎠𐎠 «5»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
393. 𐎠𐎡𐎠𐎠𐎠 «8»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
394. 𐎠𐎡𐎠𐎠𐎠𐎠 ?
395. 𐎠𐎡𐎠𐎠𐎠 I - «9»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ nuwa-?; II - nu;
396. 𐎠𐎡𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠 ?
397. 𐎠𐎡𐎠𐎠𐎠 «10»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
398. 𐎠𐎡𐎠𐎠𐎠𐎠 ?
399. 𐎠𐎡𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠 «100 ?»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
400. 𐎠𐎡𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠 «1000 ?»; բառ.; հնչ. ընթ.՝ անհայտ;
401. 𐎠𐎡𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠 ?
402. 𐎠𐎡𐎠𐎠𐎠 I - Բառ. և որոշիչ; հնչ. ընթ. և իմաստն՝ անհայտ; II – sa₄, s₄ (հեթրազայվում է N 415-ի sa-ի հետ);
403. 𐎠𐎡𐎠𐎠 ?
404. 𐎠𐎡 ?; (ցույց է տալիս բառ.);
405. 𐎠𐎡𐎠 ?
406. 𐎠𐎡𐎠 ?
407. 𐎠𐎡 ?; (ցույց է տալիս բառ.);

408.  ?
409.  ?
410.  ?; (ցույց է տալիս բառ.);
411.  I- n' a, -n₃ (հերթագայվում է N 35-ի na-ի և N 214-ի na'-ի հետ); II – ni ?;
412.  ru;
413.  hi (հերթագայվում է N 196-ի ha-ի և N 215-ի he/ha'-ի հետ);
414.  Տիսղոսի բառ.; հնչ. կոմպ.՝ -la; հնչ. ընթ. և իմաստն՝ անհայտ;
415.  sa; s;
416.  Նոր խեթական բազավորության կնիքների հատուկ անուններում առաջին բառի բառ.;
417.  ?
418.  ?
419.  I - Պաշտոնյայի տիսղոսի բառ. (?); II – m'i (հերթագայվում է N 391-ի mi-ի հետ);
420.  Washa- գոյականից առաջ դրվող որոշիչ;
421.  us;
422.  ?
423.  ku/gu;
424.  ?
425.  ?

426. □ ?

427.  ?

428.  ?

429.  d/tana ' Ad/tana(wa) անվան գրության երկրորդ նշանը;

430.  ?

431.  ?

432.  zu;

Ժ. ԱՆՈՐՈՇ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ ՆՇԱՆՆԵՐ

433. Ղ s'a (հերթազայվում է N 445-ի sa-ի և N 104-ի s'a-ի հետ);

434.  ka/ga, k;

435. Ջ ?

436.  ?

437.  ?

438. Վ ?

439.  I - wa, (u'); II - wi ?;

440.  Ջարդամոտիվ կամ խորհրդանշան կնիքների վրա;

441.  ?

442.  ?

443.  ?

444.  ?

445.  I - lla/li/llu; II - la'/l'I (հերթագայվում է N 175-ի la-ի N 278-ի li-ի հետ; չի բացառվում, որ նույնական լինի N 186-ի lu(?)-ին);

446.  ki;

447.  I - «Ուղղությանը; կողմից»; բառ.; հնչ. կոմպ.՝ -wan; հնչ. ընթ.՝ անհայտ; II - առ;

448.  s'u? (վանկի բաղաձայնի ընթերցումը կասկածելի է);

449.  Նախորդի տարբերակը (?);

450.  Լրացնող նշան, տառադարձվում է ապաթարցով (');

451.  hur;

452.  ?

453.  ?

454.  ?

455.  ?

456.  ?

457.  ?

458.  ?

459.  ?

460.  ?

461.  ?

462.  pa' (??);
463.  ?
464.  Բառ.; հնչ. ընթ.՝ hamata-; իմաստն՝ անհայտ;
465.  ?
466.  ?
467.  ?
468.  ?
469.  ?
470.  ?
471.  ?
472.  Բառ.; հնչ. ընթ.՝ masari-; իմաստն՝ անհայտ;
473.  ?
474.  Բառ.; հնչ. ընթ.՝ wasanasa-; իմաստն՝ անհայտ;
475.  ?
476.  Բառ.; հնչ. ընթ. և իմաստն՝ անհայտ;
477.  Բառ.; հնչ. ընթ. և իմաստն՝ անհայտ;
478.  Ացագիր՝ N 477 + N 311; kutupili- ածականի (զոհաբերման ոչխարի մակդիր) որոշիչ;
479.  ?
480.  ?

481.  ?

482.  ?

483.  ?

484.  ?

485.  ?

486.  ?

487.  ?

488.  ti₄ (հերթագայվում է N 90-ի ti/ta-ի հետ);

489.  ?

490.  ?

491.  ?

492.  ?

493.  ?

494.  Ջարդամուտիվ (?);

495.  ?

496.  Արթայական տիսդոսի բառ. (?);

497.  ?

ԽԵԹԱ-ԼՈՒՎԻԱԿԱՆ
ՀԻՇՐՈԳԼԻՖԻԿԱՅԻ ՆՇԱՆԱՑԱՆԿ

(1995 թվականին փոփոխված և լրացված)

- | | |
|---|---|
| 1. «Ես»; | 30. ? |
| 2. «Ես» ₂ ; | 31. «Միացնել» («Բռունցք»
+ «Բռունցք»); |
| 3. ? | 32. «Ձեռք, թև»; |
| 4. «Լենո» → 207; | 33. ? |
| 5. ? | 34. «Հետևում»; |
| 6. «Երկրպագել»; | 35. na; |
| 7. «Ուտել»; | 36. «Գավազան» + na; |
| 8. «Խմել»; | 37. ? |
| 9. (444) «Գրկել»; | 38. ? |
| 10. «Գլուխ»; | 39. «Բռունցք»; |
| 11. ? | 40. → 39; |
| 12. «Արձան»; | 41. «Վերցնել»; |
| 13. → 14; | 42. «Վերցնել ₂ . վերցնել ₂ »; |
| 14. «Առջև»; | 43. տօն; |
| 15. «Տիրուհի»; | 44. (136) «Վերցնել ₂ » |
| 16. «Մեծ տիրուհի»; | 45. → 39 (?); |
| 17. «Արքա»; | 46. «Երեխա»; |
| 18. «Մեծ արքա»; | 47. «Նրբալու»; |
| 19. a'; | 48. «Արքայազն,
արքայորդի»; |
| 20. «Գավազան» + A' /
«Գավազան» + a'; | 49. ? |
| 21. «Հերոս»; | 50. ? |
| 22. «Խոսել»; | 51. a + ta' ; |
| 23. ? | 52. ? |
| 24. «Վեճ»; | 53. «Բռունցք . քաղաք»; |
| 25. «Աչք»; | 54. «Ձեռք . դանակ»; |
| 26. «Առջև, դիմաց»; | 55. «Ձեռք + դանակ»; |
| 27. «Հեղել, ծոմել»; | 56. «Թուր»; |
| 28. «Ուժեղ»; | 57. ? |
| 29. Ta' ?/ ta' ; | |

55. ni;
56. ka;
57. «Տակ»;
58. «Հետ, միասին»;
59. (60) «Ձեռք»;
60. → 59;
61. ?
62. «Երկար» («Ձեռք» + «Փոքր» ?);
63. → 69;
64. → 69;
65. «Դնել, տեղավորել»;
66. «Տալ»; pi;
67. ?
68. → 62;
69. (63,64) → 59 (60);
70. «Վրա»;
71. ?
72. ?
73. (170) «Լսել» («Ականջ» + *TU + MI*)
74. ?
75. ?
76. → 221;
77. ?
78. «Թև»;
79. (408) «Կին»;
80. (81) *SARMA* (*SARMA*₂);
81. → 80;
82. «Սրունք»;
83. «Սրունք . հոսանք»;
84. «Սրունք₂»;
85. «Ծնկել
ծննդաբերելու»;
86. «Սրունք . սրունք»;
87. → 86;
88. → 89;
89. (88) tu;
90. «Ուտնաթաթ»; ti;
91. (92, 94) «Ուտնաթաթ . աստիճան . անիվներ»;
92. → 91;
93. «Ուտնաթաթ₂»;
94. → 91;
95. «Ուտնաթաթ₂ . ոտնաթաթ₂»;
96. «Ուտնաթաթ₂ . ոտնաթաթ»;
97. I - «Առյուծ»;
- «Գազան»; II - «Առյուծ₂»;
98. I - «Շուն»; II - «Շուն₂»;
99. «Ձի»;
100. (116) «Էշ»;
101. «Էշ₂»;
102. I - «Եղնիկ»; II - «Եղնիկ₂»; ru₁;
103. «Եղնիկ₃»; ru₁;
104. «Այծ»; «Այծ₂»; «Այծ_{2A}»; sa₁;
105. I - «Ցուլ»; II - «Ցուլ₂»; u;
106. ?
107. (167) I - «Ցուլ + *Mb*»; II - «Ցուլ . *Mb*»; III - «Ցուլ₂ . *MI*»; mu;
108. «Եղջյուր»; su₁;
109. «Հորթ»;
110. ma;
111. (518) I - «Ոչխար»; II - «Ոչխար₂»; III = 518;
112. «Լիզել»; za₄;
113. → 26;
114. «Գավազան» + u (= 378+105)

- | | |
|-------------------------------------|-------------------------------|
| 115. (124) I - | 149. ? |
| «Նապաստակ»; II - | 150. ? |
| «Նապաստակ ₂ »; | 151. <i>TELEPINU</i> ; |
| 116. → 100; | 152. ? |
| 117. ? | 153. nu; |
| 118. ? | 154. ? |
| 119. → 246; | 155. ? |
| 120. «Ծղրիդ, ճոխկ» | 156. ? |
| 121. «Սֆինքս»; | 157. ? |
| 122. ? | 158. ? |
| 123. ? | 159. ? |
| 124. → 115; | 160. «Խաղողի վազ»; wi; |
| («Նապաստակ ₂ »); | 161. ? |
| 125. (126; 475(1)) li; | 162. ? |
| 126. → 125 | 163. ? |
| 127. ? | 164. ? |
| 128. «Թռչուն»; zi ₄ ; | 165. «Բարի, բարի»; wa/i; |
| 129. ? | 166. wa/i; |
| 130. «Թռչուն ₃ »; | 167. → 107; |
| 131. «Թռչուն ₅ »; | 168. → 329; |
| 132. «Թռչուն ₂ »; | 169. → 382; |
| 133. «Թռչուն ₄ »; ara/I; | 170. → 73; |
| 134. ara/i → 133; | 171. ? |
| 135. «Թռչուն _x »; | 172. ta ₅ ; |
| 136. → 43; | 173. «Նետ», «նիզակակիր»; |
| 137. «Օծում (զոհաբերման)» | 174. si; |
| 138. «Ձուկ»; | 175. «Լեզու»; la; |
| 139. ? | 176. <i>LA + LA</i> ; |
| 140. ? | 177. «Լեզու + մեխ»; |
| 141. ? | 178. la + ra + a (= 175 + 383 |
| 142. ? | + 450); |
| 143. → 214; | 179. (453, 454); «Գարի»; |
| 144. ? | 180. ? |
| 145. ? | 181. «Հաց»; pa _x ; |
| 146. ? | 182. «Երկինք»; |
| 147. ? | 183. → 423; |
| 148. «Յանուս» (երկդեմ | 184. ? |
| աստվածություն) | 185. ? |

186. → 445-ի տարբերակը
II հազարամյակում;
187. ?
188. ?
189. ?
190. «Արև₂»;
191. (465, 467); «Արև»;
192. «Արևելք»;
193. «Լուսին»;
194. ?
195. ?
196. *HATTI*; *hā*;
197. *HATTI* + *li*;
198. ?
199. «Ամպրոպ»;
200. «Փայլատակում
(ամպրոպային)»;
201. «Երկիր»;
202. I - «Ճանապարհ» +
«Երկիր» . «հատիչ»;
- II - «Ճանապարհ» +
«Երկիր» + «հատիչ»;
- III - (Աստված)
«Ճանապարհ +
Երկիր»;
203. ?
204. *wa/i₅*;
205. ?
206. ?
207. a) «Լեռ»;
- b) «Լեռ₂»;
- wa/i₄*;
208. ?
209. *i* (II հազարամյակում
i(a));
210. *ia*;
211. ?
212. (213) «Գետ, (հոսող)
ջուր»;
213. → 212;
214. *ni*?;
215. «Աղբյուր»;
- ha*;
216. a) «Սահմաններ»;
ARHA; b)
«Սահմաններ» + *ha*
(=*ARHA*); c)
տարբերակ II
հազարամյակում;
217. ?
218. ?
219. ?
220. ?
221. (76, 222)
«Ճանապարհ»;
222. → 221;
223. *sa₆*;
224. *ha* ?; *pa* ?;
225. «Քաղաք»;
226. ?
227. a) - «Քաղաք» + *RA/I*?
+ *Ii*, «Քաղաք» + *RA/I*?
- *Ii*; b) I - «Քաղաք» + *Ii*,
«Քաղաք» - *Ii*;
228. «Երկիր»;
229. *MI* . «Երկիր»;
230. *tu₄*;
231. (232, 233) «Ամրոց»;
232. → 231;
233. → 231;
234. ?
235. «Աշտարակ» ?;
236. «Պատ» ?;
237. (238) «Դարպասներ
(քաղաքային)»;
238. → 237;
239. «Դարպասներ
(քաղաքային)₂»;

240. ?
 241. kix ;
 242. $\rightarrow 432$;
 243. «Արմունկ»;
 244. «Կառույց»;
 245. (359) «Դատարկ»
 («Կառույց» +
 «Առանց»);
 246. «Կառուցել»
 («Կառույց» + «Դնել»);
 247. «Տուն»;
 248. «Քանդել, ավերել»
 («Տուն» + «Առանց»);
 249. «Աստված . Տուն»;
 250. «Մեծ . Տուն»;
 251. «Տուն + X»;
 252. «Տուն + Աստիճան
 (սանդուղք)»
 253. $\rightarrow 252$;
 254. «Ներքինի»;
 (տուսադարձվում է՝
 «Պալատ»);
 255. (256) ?;
 256. $\rightarrow 255$;
 257. (258, 260) «Արծաթ»;
 258. $\rightarrow 257$;
 259. ?
 260. $\rightarrow 257$;
 261. ?
 262. ?
 263. ?
 264. «Հինք»;
 265. ?
 266. = 93 + 228;
 267. «Քարակոթող» =
 («Քար» + «Հատիչ»);
 268. «Հատիչ»;
 269. «Ջորք»;
 270. 70-ի հին տարբերակը;
 271. ?
 272. «Վահան»;
 273. ?
 274. ?
 275. ?
 276. «Եղբայր»;
 277. «Դատ, դատավոր» (= 371 . LA);
 278. li;
 279. Պաշտոնյայի անվան
 բառ.; հնչ. ընթ. և
 իմաստն անհայտ;
 280. «Մորձ»;
 281. «Կացին»;
 282. ?
 283. ?
 284. ?
 285. zu (wa) ?;
 286. ?; wa/i;
 287. $\rightarrow 399$;
 288. «Կառք»;
 289. «Կատավար»;
 290. hara/i;
 291. li;
 292. «Անիվ»;
 293. ?
 294. «Գահ / սեղան»;
 295. = 190 . 294 («Արև . գահ
 / սեղան»);
 296. (297 ?) «Լեռ» . SARPA;
 297. $\rightarrow 296$?;
 298. «Գահ»;
 299. «Գահ»;
 300. 300 – 488 / 45 + 300 (-
 488) = «Թոռ»;
 301. «Անկողին»;
 302. $\rightarrow 399$;

303. *SARA/I, sara/i*?;
 304. *mā*;
 305. «Հեղուկ, հոսող»;
 «Իլիկ»
 306. *hf*;
 307. (342) *hu*;
 308. ?
 309. «Խաչ»;
 310. → 201;
 311. ?
 312. 313-ի տարբերակը II
 հազարամյակում:
 313. (312) «Տղամարդ»; *zī*;
 314. ?; *ha_x*;
 315. *kar*;
 316. *sa₇*;
 317. ?
 318. *TESUB*;
 319. (339, 416) *ta₄* (II
 հազարամյակում *li_x* ?);
 320. 165-ի տարբերակը II
 հազարամյակում:
 321. ?
 322. (323) «Մարութ»;
 323. → 322 նշանի
 տարբերակը;
 324. ?
 325. *tū*;
 326. «Գլուզիլ»; *tū*;
 327. «Կնիք»; *sa₅*;
 328. *pu*;
 329. (168) Հարաբերական
 դերանվան և դրանից
 ծագող կապերի բառ.:
kwi/a;
 330. «Վերցնել» + «Հատիչ»;
 331. «Նախադաս, նախնի»;
 332. a) «Ժխտում» ?;
 b) «Ժխտում₂»; *ná*;
 c) «Ժխտում₃»;
 333. ?
 334. *pa*;
 335. *zá*;
 336. «Տարի» (= «Կարաս» .
 «Սկստեղ / կարաս»);
zī; (+ 450 =) *za_x*;
 337. «Կարաս»;
 338. «Դանակ»;
 339. → 319;
 340. «Տարի + տարի»;
 341. «Աման»;
 342. → 307;
 343. ?
 344. «Համաձայնություն
 (կոնտրակտ)»
 345. (352, 353, 354, 519 ?)
 «Սափոր»;
 346. «Գավաթ, թաս»
 347. 1) ?; 2) *hū*;
 348. → 349;
 349. (348) ?;
 350. ?
 351. ?
 352. → 345;
 353. → 345;
 354. → 345;
 355. «Բուրմ»;
 356. ?
 357. ?
 358. (359) «Օր»;
 359. 1) → 358; 2) → 245;
 360. «Աստված»;
 361. ?
 362. *má*;
 363. «Մեծ»: *UR*;

364. 1) $\rightarrow u$ (105 ?); 2) $\rightarrow mu$ (107 ?);
365. ?
366. «Բոլոր, յուրաքանչյուր» (+ *MI*);
367. *TAL*;
368. «Չար, վատ₂»;
369. «Կյանք»;
370. «Բարի₂»; *su*;
371. «Դատ, դատավոր»;
(371 + 383 = «Դատ, դատավոր» + *RA/I* = *tara/i_x*);
372. «Բուրմ₂»;
373. ?
374. ? (458 = *ARHA* ?)
375. ?
376. *za* (II հազարամյակում՝ *zi/a*);
377. *za*;
378. «Գավազան»;
379. «Արևմուտք»;
380. «Մեկ»;
381. «Բիչ»;
382. (169) «Փայտ»;
383. *ra/i*;
384. «2»;
385. «2» (?);
386. «Տղամարդ₂»;
387. «Ծառա(յող)»;
388. «3»;
389. *tara/i*;
390. «Տեր»;
391. «4»;
392. «5»;
393. «8»;
394. ?
395. «9»;
396. ?
397. «10»;
398. ?
399. (287, 302) «100»;
400. «1000»;
401. $\rightarrow 477$;
402. «Սկուտեղ»;
403. ?
404. «Կենդանի»;
405. ?
406. ?
407. ?
408. $\rightarrow 79$;
409. ?
410. (ցույց է տալիս բառ.);
411. *ni*;
412. *ru*;
413. *hi*;
414. ?
415. *sa*;
416. 319-ի տարբերակը II հազարամյակում;
417. ?;
418. ?
419. (420) *mí*;
420. $\rightarrow 419$;
421. *US*;
422. «Հաց» . «Սկուտեղ»;
423. *ku*;
424. ?
425. ?
426. ?
427. ?
428. ?
429. *TANA*;
430. «Բոլոր, յուրաքանչյուր₂»;
431. ?

432. zu ?;
 433. sá;
 434. ka;
 435. a_x ??;
 436. ?
 437. ?
 438. «Հովիվ»;
 439. wa/i;
 440. ?
 441. ?
 442. ?
 443. ?
 444. → 9;
 445. (186) la/i/lu;
 446. ki;
 447. 447 . «Ճակատ» =
 «Ուղղությամբ;
 կողմից»; nī_x;
 448. sū (zū);
 449. ?
 450. a;
 451. HUR;
 452. ?
 453. → 179;
 454. → 179;
 455. la_x;
 456. sí ?;
 457. 1) → 125; 2) ?;
 458. ?
 459. ?
 460. ?
 461. ?
 462. pá ? (/ma_x ?);
 463. ?
 464. ?
 465. → 191;
 466. ?
 467. → 191;
 468. → 469;
 469. (468) ?;
 470. «12»;
 471. ?
 472. ?
 473. → 474;
 474. (473) «Ներքինի»;
 475. ?
 476. ?
 477. (401, 479) «Կրակ»;
 478. ?
 479. → 477;
 480. ?
 481. ?
 482. ?
 483. ?
 484. ?
 485. ?
 486. «Մանգաղ» (?);
 487. → 1 ?;
 488. tí;
 489. ?
 490. ?
 491. ?
 492. ?
 493. ?
 494. ?
 495. ?
 496. ?
 497. ?

- 10*  «Գլուխ» + «Հատիչ»
- 39*  «Բառներ» + ?
- 45*  «Դուռներ»
- 46*  «Արքայատուր»
- 46**  «Մեծ դուռներ»
- 66*  «Փայտեղեկ»
(= «Տալ», «Տալ»)
- 66**  «Հանձնարարել»
- 97 a)  «Այուծ»;
b)  «Այուծ»
- 98 a)  «Շուն»
b)  «Շուն»
- 102 a)  «Եղնիկ»
b)  «Եղնիկ»;
- 104 a)  «Այծ»
b)  «Այծ»
c)  «Այծ»
- 105 a)  «Զուլ»
b)  «Զուլ»
- 107 a)  (167) «Զուլ + M1»
b)  «Զուլ + M1»
c)  «Զուլ + M1»
- 111 a)  (518) «Ոչխար»
b)  «Ոչխար»
c)  «518»

- 115 a)  (124) «Նոսպատակ»
b)  «Նոսպատակ»
- 125*  «Չիտ վերջույր»
(հանձնակ, եղունգ)
- 202 a)  «Ճանապարհ» + «Երկիր»
b)  «Ճանապարհ» + «Երկիր» + «Հատիչ»
c)  (Ատված) «Ճանապարհ» + «Երկիր»
- 207 a)  «Լեռ»;
b)  «Լեռ»;
- 207*  «Այուծ + Լեռ. TU + Այուծ»
- 216 a)  «Սանձաններ», ARHA;
b)  «Սանձաններ» + ha (= ARHA);
c)  տարբերակ II հազարամյակում;
- 227 a)  «Զաղար» + RA/I ? + li,
«Զաղար» + RA/I ? - li;
b)  «Զաղար» + li, «Զաղար» - li
- 267*  «Զաղար»
- 294*  «Գահ. սեղան» (= SARPA)
- 329*  → 508
- 332a  «Ժխտում» ?
- 332b  «Ժխտում»;
- 332c  «Ժխտում»;
- 368*  «Բիշ»
- 381*  (= 386 + 381) «Սեղան»
(= «Տղամարդ» . «Բիշ»)

ՆՈՐ ՆՇԱՆՆԵՐ

501.		?	513.		?
502.		?	514.		?
503.		?	515.		?
504.		?	516.		?
505.		?	517.		?
506.		HANA :	518.		→ 111 ?;
507.		?	519.		→ 345 ?;
508.		(329) HWI ; hwi/a;	520.		?
509.		?	521.		?
510.		?	522.		?
511.		?	523.		?
512.		?	524.		«Զորն մարգարե» ? («Եղիշյուր» + «Գլուխ»)

ԱՍՈՒՐԱ-ԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ՍԵՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ասուրա-բաբելոնյան սեպագրությունը, որի ակունքները գալիս են շումերական պատկերագրությունից, բաղկացած էր շուրջ 600 նշաններից: Այս գրահամակարգի ուսումնասիրությունը հայագիտության համար կարևոր է երկու առումով: Նախ՝ զգալի թվով արձանագրություններ են հայտնաբերվել Հայկական լեռնաշխարհից՝ թողնված և՛ տեղացիների, և՛ օտարների կողմից (տե՛ս Բ և Գ գլուխներում): Եվ երկրորդ՝ այս համակարգից է ծագում բիայնական կոթողային սեպագիր ոճը, այսինքն՝ այն անհրաժեշտ է նաև վերջինիս ուսումնասիրության համար: Հակառակ դրան, ասուրա-բաբելոնյան սեպագրային համակարգի ուսումնասիրությունը Հայաստանում զրեթե անուշադրության է մատնված: Այդ բացը մասամբ լրացնելու միտումով, նաև նկատի ունենալով, որ մեր խոշորագույն գրադարաններում չկան այս գրային համակարգի ծագման և մեկնաբանության վերաբերյալ առավել հաջողված ուսումնասիրությունները (Labat, 1976; Borger, 1978 և այլն), ներկայացնում ենք ասուրա-բաբելոնյան սեպագրության նշանացանկը՝ ըստ նշանների կազմության, ապա՝ ըստ իմաստների այբբենական հերթականության (տե՛ս Labat, 1976, էջ 29-32, 248-281; Borger, 1978, էջ 5-35, 55-208):

ԱՍՈՒՐԱ-ԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ՍԵՊԱԳՐԵՐԻ ՆՇԱՆԱՑԱՆԿ

(Ըստ նշանների կազմության)

1		36		75
2				76
3		38		77
4		40		78
5		41		78*
6		42		79
7		43		79*
8		44		79*
9		46		80
10		49		81
11				82
12		49*		
13				83
15		50		84
		52		85
16		53		86
		54		87
17		55		87a
18		56		87b
18*		57		88
19		58		89
20		59		90
22*		60		92
		60*		92b
23		61		93
24		62		94
24'		63		95
		63		96
26		63		97
27		65		98
28		66		99
28'		67		100
		68		101
29		69		102
30		69*		103
30a				103a
31		70		103b
		71		104
32		72		105
		73		106
33		74		107
		74		108
34		74		108*
35				

109 110 111 112 113 114 115 116 118 119 122 122a 122b 123 124 124 126 128 128a 129 129a 130 131 131a 132 133 134 138 139 140 142 142a 143 144 144a 145 146 147 148 149 150 150 151 152

109 110 111 112 113 114 115 116 118 119 122 122a 122b 123 124 124 126 128 128a 129 129a 130 131 131a 132 133 134 138 139 140 142 142a 143 144 144a 145 146 147 148 149 150 150 151 152

152^a 152^b 164 165 166 166 166^a 167 168 169 170 171 172 173 176 176^a 181 183 185 185 187 187 187 190 190h 191 192 195 196 200 201 202 203 205 205 206 206a 207 208 209 210 211 211a 212 214 215 224 225 226 228 229 230 231 232 233 237 244 248 249 252 252 244 255 256 257 261 265 270 271 278 280 281 281a 283 284 286 287 289 290

𠂇	291
𠂇	292
𠂇	293
𠂇	295
𠂇	295a
𠂇	295b
𠂇	295c
𠂇	295d
𠂇	295e
𠂇	295f
𠂇	295k
𠂇	295l
𠂇	295m
𠂇	296
𠂇	297
𠂇	298
𠂇	306
𠂇	307
𠂇	308
𠂇	309
𠂇	310
𠂇	311
𠂇	312
𠂇	313
𠂇	314
𠂇	315
𠂇	317
𠂇	318
𠂇	319
𠂇	319a
𠂇	320
𠂇	321
𠂇	322
𠂇	323
𠂇	324
𠂇	325
𠂇	326
𠂇	326a
𠂇	328
𠂇	329

𠂇	330
𠂇	331
𠂇	152
𠂇	332
𠂇	333
𠂇	334
𠂇	335
𠂇	336
𠂇	337
𠂇	338
𠂇	339
𠂇	340
𠂇	341
𠂇	342
𠂇	343
𠂇	344
𠂇	345
𠂇	346
𠂇	347
𠂇	348
𠂇	349
𠂇	350
𠂇	351
𠂇	352
𠂇	353
𠂇	354
𠂇	354
𠂇	354b
𠂇	354c
𠂇	355
𠂇	356
𠂇	358
𠂇	359
𠂇	360
𠂇	362
𠂇	363
𠂇	350
𠂇	351
𠂇	356
𠂇	367
𠂇	371
𠂇	371a
𠂇	371b
𠂇	372
𠂇	373
𠂇	374

𠂇	165
𠂇	375
𠂇	375
𠂇	376
𠂇	376*
𠂇	377
𠂇	377*
𠂇	378
𠂇	381
𠂇	29
𠂇	381
𠂇	382
𠂇	383
𠂇	384
𠂇	390
𠂇	392
𠂇	393
𠂇	394
𠂇	394a
𠂇	394c
𠂇	394d
𠂇	395
𠂇	396
𠂇	405
𠂇	397
𠂇	398
𠂇	398
𠂇	406
𠂇	399
𠂇	400
𠂇	401
𠂇	402
𠂇	403
𠂇	403
𠂇	403
𠂇	404
𠂇	405
𠂇	405
𠂇	406
𠂇	411
𠂇	412
𠂇	415
𠂇	416
𠂇	417

	418		462		535
	419				536
	420		464		537
	421		465		538
	422		467		539
	424		468		540
	426		469		541
			470		542
	425		471		543
	427		472		"
	428		473		544
	429		475		545
	430		480		546
	431		481		546
	433		481 ^u		547
	434		482		548
			482 ^u		549
	434a		483		550
	435		484		551
	436		485		55A
	437		487		555
	438		491		556
	439		493		557
	440		494		558
	441				559
	443 ^u		500		560
	444		510		561
	445		511		562
	446		512		563
	447a		513		564
	449		515		565
	450		515		566
	451		515		567
	452		517		568
	452 ^u				569
	454		522		570
	455		525		571
	456		527		572
	457				573
	458		528		574
	459		529		575
	459		532		576
	460				577
	461		533		577
					579

PF PF	579	PF	586	PF	594
PF PF	579	PF	589	PF	595
PF PF	579	PF PF	591	PF PF	596
PF PF	579	PF PF	582	PF	597
PF PF	579	PF	592	PF	598 a
PF PF	580	PF	593	PF	598 b
PF PF	581	PF PF	593	PF	598 c
PF PF	582	PF PF	593	PF	598 d
				PF	598 e

ԱՍՈՒՐԱ-ԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ՍԵՊԱԳՐԵՐԻ ՆՇԱՆԱՅԱՆԿ
(Ըստ այբբենական հերթականության)

ab	579	ag	346
ab	334	aga	347
ab	383	agam	580
ab	579	agan	581
ab	97	agan ₂	582
ab	444	agar	583
ab	589	agar ₂	584
ab	575	agar ₃	585
ab	522	agar ₄	586
ab	579	agar ₅	587
ab	579	agar ₆	588
ab	347	agargara	589
ab	398	agargara ₂	590
ab	324	agargin	591
ab	579	agargin ₂	592
ab	128	agargin ₃	593
ab	120	agrig	594
ab	105	ah	595
ab	195	ah	596
ab	87	ah	597
ab	525	ah	598
ab	522	ahulab	599
ab	542	ai, aia	600
ab	402	ak, aka	601
ab	97	aka ₂	602
ab	145	aka ₃	603
ab	127	akani	604
ab	56	akar	605
ab	6	akkil	606
ab	105	akkil ₂	607
ab	10	aktum	608
ab	437	al	609
ab	367	al	610
ab	69	al ₂	611
ab	334	al ₃	612
ab	151	alab	613
ab	258	alad ₂	614
ab	384	alad ₃	615
ab	579	alal	616
ab	347	alal ₂	617
ab	344	alala	618
ab	373	alala ₂	619

alala₃
 alam
 alammus
 alan
 al'al
 al'al₂
 alim
 alla
 alu, ali, ala
 am
 am
 am
 am₄
 am₅
 am₆
 ama
 ama₂
 ama₃
 ama₄
 ama₅
 amagi
 amam
 amar
 amaš
 amat
 ambar
 amedu
 amma
 amme
 amna
 amna₂
 an
 ana
 ana₂
 ana₃
 andul
 anše
 anšu
 ap
 apin
 aq
 ar.

381
 358
 144
 358
 228
 105
 424
 560
 38
 170
 183
 579
 251
 271
 13
 237
 170
 85
 251
 271
 583
 1036
 437
 293
 558
 522
 237
 366
 51
 384
 471
 13
 480
 13
 1
 329
 208
 cf. ab
 56
 cf. aq
 97
 454

ar, ara₂
 ar, ara₃
 ara₄
 ara₅
 ara₆
 arab
 arad
 arad₂
 arah
 arah₂
 arah₃
 arala
 arali
 ararma
 aratta
 ari
 aru₂
 arhuš
 arhuš₂
 arhuš₃
 aru
 as, as, az
 as, az
 as, az
 as₄
 asal, asar,
 asari, asaru
 asi
 asila, asilal
 asila₂, asilal₂
 as
 as
 as
 as
 as₄
 as₅
 as₆
 as₇
 aša
 aša₂
 ašgab

306
 404
 48
 24
 384
 50
 54
 52
 52
 261
 324
 384
 436
 359
 69
 274
 86
 87
 335
 134
 339
 1
 522
 44
 379
 156
 245
 cf. as
 134
 1
 339
 598
 543
 128
 71
 1
 579
 104

ašlag		216	baeš		339
ašnam		367	(bah=) bak		78
ašša		1	bah		355
ašša?		216	bāh		126
(aška!)			bahar		297
ašte		11	bahur		309
ašte		11	bak, bak		78
ašugi		11	bal, bala		9
ašugr		578	balag		352
at	cf. ad	145	balla		
az	cf. as	131	(ba)balla		597
azag		131	balla		597
azag		131	ban		439
azalag		552	bān, banda		74
azu		191	bān, banda		144
azu		192	banda		69
azukna		401	banda		567
			bancš		339
ba		5	banšur		41
bā		295	banšur		227
bā		472	banšur(?)		354b
bā		233	baš	cf. bal	60
bā		30	bappir		225
bā		348	bappir(u)		245
bā		74	bar		74
bā		152	bār, barā, para		344
bā		69	bār, barā		280
bā		439	bar		229
bā		19	bar		567
bā		26	bara		69
bā		60	bara, para		485
bāb. baš		381	bara, para		547
bāb?		133	bara, para		500
bāb, baba		381	bara, para		490
babbar		381	bara, para		502
babbar		69	bara		260
bād, bāt, bāt		469	bar		381
bād, bāt, bāt		152	barag		344
bād		461	barana	cf. baranun	579
bād		449	barun	cf. šurun	494
bād			bāt	cf. bad	69

batu		472	bu ₅		545
be		69	bu ₆		49
be		244	bu ₇		536
be		231	bu ₈		348
be ₄		5	bu ₉		96
be ₆		536	bu ₁₀		66
be ₇		473	bu ₁₁		352
be ₈		172	bu ₁₂		244
bel		172	bu ₁₃		545
belili		354	bubbu		41
bi		244	bube		522
bi		172	bugin, bunin		528
bi		383	bugin, bunin ₂		546
bi ₄		69	bugin, bunin ₃		542
bi ₅		473	bugin, bunin ₄		545
bi ₆		5	bul		44
bi ₇		536	bul		9
bibe		372	bul		536
bibra		550	bula		46
bid		cf. bit 324	bulug		44
bil, pil		172	bulug ₂		60
bil, pil		173	bulug ₃		60
bil, pil		254	bulug ₄		347
bil ₄ , pil ₄		176	bulug ₅		244
billudu		295	bulug ₆ ?		545
bitti, bitlu		108	bulug ₇ ?		220
biv		404	bulug ₈ ?		2
biv		384	bulub		26
biv		393	bun		352
biv ₄		166	bun		540
biv ₅		74	bun		30
biv ₆		388	bunin		cf. bugin 522
biv ₇		390	buv		347
biv ₈		346	buv, buvu ₂		44
bit, bid, bit		324	buv, buvu ₃		44
bit, bit		69	buv, buvu ₄		79
bit, bid		536	buv, buvu ₅		79
biti		324	buv ₆		79
bu		374	buv ₇		249
bu		166	buv ₈		344
bu		26	buv ₉		2
bu ₄		544			

buc ₉		227
buc ₁₀		515
buc ₁₁ , bucu ₁₁		461
buc ₁₂		371
buc ₁₃		137
bucunum		381
bucunum		
buc ₅		166
buc ₅		60
buzur		411
buzur, fuzur		471
buzur ₃		446
buzur, fuzur		26
buzur ₅		19

da		335
dá		139
da		230
da ₄		557
da ₅		132
da ₆		126
da ₇		381
da ₈		280
da ₉		338
dab, dap		537
dab, dap		124
dab		396
dab ₄		138
dab ₅ ?		536
daban		110
dad, dat		63
dag, dak, dag		280
dag		379
dag, dak, dag		229
dagal		237
daggan		461
dagrin?		512
dah		159
dah		167
dak	cf. dag	280

dakan	cf. daggan ⁴⁶¹	
dal	afk ⁸⁶	
dál, dalla	cf.	
dál		557
dám		381
dám		207
dám		237
damal	cf. edamu ⁴⁴¹	
damu (?)		441
damu ₂		322
dán		276
dán		265
dán		218
dán ₄		244
dana, damna	cf. dab ⁵³⁷	
dap		797
dapar	cf. dag ²⁸⁰	
dag		114
dar		515
dár, dara ₁		100
dár, dara ₃		540
dar ₄ , dara ₄		351
dar ₅		278
dari, daru		114
daru		535
das		575
das		515
das		480
dàs		119
dat	cf. dad ⁶³	
de		457
dé		338
dè		472
de ₄		376
de ₅		86
de ₆		206
del	cf. dil ¹	
dellu		122
deš	cf. diš ⁴⁹⁰	
deššu		339
di		457

<u>di</u>		396	<u>dir</u>		114
<u>di</u>		73	<u>dir</u>		13
<u>di</u> ₄		194	<u>dir</u> ₄		375
<u>di</u> ₅		86	<u>diš</u> , <u>deš</u>		480
<u>di</u> ₆		206	<u>diš</u> , <u>deš</u>		1
<u>di</u> ₇		472	<u>diš</u> , <u>deš</u> ₄		532
<u>di</u> ₈		338	<u>du</u>		206
<u>di</u> ₉		15	<u>du</u>		58
<u>dib</u> , <u>dip</u>		537	<u>du</u>		230
<u>dib</u>		536	<u>du</u> ₄		207
dida		218	<u>du</u> ₅		595
didli		2	<u>du</u> ₆		459
<u>dig</u> , <u>dik</u> , <u>dig</u>		231	<u>du</u> ₇		441
<u>dig</u> ₂		231	<u>du</u> ₈		167
<u>dig</u> (?)		60	<u>du</u> ₉		11
<u>dig</u> ₂ (?)		536	<u>du</u> ₁₀		396
<u>dik</u>		138	<u>du</u> ₁₁		15
<u>diki</u>		69	<u>du</u> ₁₂		574
<u>dil</u> , <u>del</u> , <u>dili</u> , <u>dele</u>		1	<u>du</u> ₁₃		144
<u>dil</u> , <u>dili</u> ₂		377	<u>du</u> ₁₄		330
<u>dilim</u>		377	<u>du</u> ₁₅		406
<u>dilim</u> ₃		540	<u>du</u> ₁₆		52
<u>dilib</u>		314	<u>du</u> ₁₇		338
<u>dilib</u> ₂		24	<u>du</u> ₁₈		335
<u>dilib</u> ₃		145	<u>du</u> ₁₉		579
<u>dilim</u>	cf. <u>dil</u>	1	<u>du</u> ₂₀		138
<u>dilina</u>	cf. <u>kilina</u>	542	<u>dub</u> , <u>dup</u>		138
<u>dim</u>		94	<u>dub</u>		352
<u>dim</u>		442	<u>dub</u>		396
<u>dim</u>		452	<u>dubad</u> (?)		461
<u>dim</u> ₄		60	<u>dublin</u>		926
<u>dim</u> ₅		42	<u>dubbisag</u>		317
<u>dim</u> ₆		338	<u>dubul</u>		354
<u>dim</u> ₇		69	<u>dubur</u>		400
<u>dimgul</u>		4220	<u>dubur</u> ₂		409
<u>din</u>		455	<u>dug</u> , <u>duk</u> , <u>dug</u>		309
<u>dingir</u>		43	<u>dug</u> , <u>duk</u> , <u>dug</u>		574
<u>ding</u>		461	<u>dug</u>		396
<u>ding</u> ₂		532	<u>dug</u>		15
<u>dip</u>	cf. <u>dib</u>	537	<u>dug</u> ₄		
<u>dipar</u>		277	<u>dug</u> ₅ (?)		
<u>dir</u> , <u>diri</u> (g)		123	<u>duggan</u>		400
			<u>dugud</u>		445

dugud ₂ (?)		427		324
dug		467		381
dug	cf. dug	309		579
dul		459		556
dul		544		7
dul		329		381
dul ₄		348		427
dul ₅		536		560
dul ₆ (?)		459		459
dum		207		397
dum		557		398
dumgal		224		324
dumu		144		579
dun		467		cf. ib
dun		465		535
dun		595		334
dun ₄		348		334
dun ₅ (?)		11		334
dunga		115		334
dunga ₂		355		334
dunga ₃		430		334
dup	cf. dul	438		69
duq	cf. dug	309		168
dur		108		cf. ig
dur, durum ₂		536		80
dur		128		564
dur ₄ , duru ₄		579		43
dur ₅ , duru ₅		324		205
duru ₇		74		579
duri		146		347
durku		536		433
durun, duruna		540		540
duruna		536		548
dusu		320		527
dusu ₂		308		522
duš		308		
dušsu				
e				

ellag		183
em		399
em		183
em ₄		32
eme		32
eme ₂		345
eme ₃		554
eme ₄		237
emedu		237
emedu ₂		237
emedub		250
emedub ₂		252
emes		562
en, eni, enu		99
en		546
en		59
en		15
endib		99
(endur)	cf. hendur	295
enem		15
engar		56
engima		99
engur		484
enigin		579
enim		15
enim ₂		433
enkum		99
enna	(?)	229
enni		399
ennigi		99
ennin		103
ensi		99
ensi ₂		295
ensada		296
entemena		175
et	cf. it	535
epig		592
epig ₂		309
epir		309
epir ₂		214
eq	cf. ig	80

er	cf. ir	232
era		50
erem	cf. erim	393
eren	cf. erim	541
ereš, eriš		556
ereš ₂		447
ereš ₃		232
ereš ₄		56
ereš ₅		341
eri	cf. ir	232
erib		104
erida, eriduig		313
erim		313
erim ₂		172
erim ₃		49
erim ₄		262
erim ₅		195
erin, erina		54
eren		393
erin ₂ , eren ₂		49
erin ₃		262
erin ₄		355
erin ₅		50
eru, erum		145
eru ₂		420
eru ₃ , erum ₃		579
eru ₄ , erum ₄		579
es, es, ez		296
es		472
es, ez		128
es ₄		339
esa		585
esag		579
eseš		322
esi, esig		291
esibir		579
esir		487
esir ₂		472
esir ₃		536
esir ₄		128
es		128

eš ₄	480
eš ₅	513
eš ₆	69
eš ₇	166
eš ₈	579
eš ₉	579
eš ₁₀	86
eš ₁₁	174
eš ₁₂	175
eš ₁₃	564
eš ₁₄ ?	296
eš ₁₇	242
eš ₁₈	533
eša	472
eša ₁	472
ešda	511
ešda ₂	511
eše	472
eše ₂	536
eše ₃	69
eše ₄	579
ešemen	cf. ešemin ₄₆₁
ešemin	511
ešemin ₂	511
ešemin ₃	536
ešemin ₄	200
ešemin ₅	214
ešgal	194
eškvi	413
ešlug	162
ešsad	132
ešsadu	111
ešša	545
ešša ₂	85
eššana	513
eššu	43
eštub	297
et	cf. ed 334
eze	537
ezen	152
ezinu	367

ga	319
ga	233
ga	105
ga ₄	577
ga ₅	62
ga ₆	120
ga ₁₄	15
ga-a-a-u	494
ga'eš, ga'iš	319
gab, gap, gaba	167
gab, gáp	88
gabwra	259
gad, gat, gat	90
gada, gadu	250
gadub	230
gag	383
gaggu	256
gagia	265
gagig	236
gagursu	326
gagri	235
gahalla	263
gahili	506
gahwin	416
gakkul	343
gal	80
gal	49
gal	554
gal ₄	376
gal ₅	381
gal ₈ ?	211
gala	554
gala, galla ₂	541
gala ₃	498
gala ₄	514
gala ₅	330
gala ₆	376
galla	278
galga	190h
gal[am]	251
galilla	

gam		362	garaš		247
gām		406	garaš ₂		461
gām		461	garaš ₃		349
gam ₄ (?)		143	garim		484
gam ₅		69	garin		513
gamar		231	garsu		115
gambi		231	garza		285
gamme		149	garzu		295
gamun		445	gasikilla		272
gan, gana		143	gaš		214
gān, gana ₄		105	gašam		81
gāna ₅		262	gašan		350
gana ₆		474	gat		90
gana ₇		475	gat		63
gana ₈		545	gaz, gas, gas		172
ganba		140	gazag		269
ganmuš		141	gazi		257
ganmuš ₂		244	gazibu		371
ganun		141	gazinbu/i }		371
ganzer		172	ge		85
ganzer ₂		167	geltan		383
gap		511	geme		554
gar		333	geme ₂		558
gar		297	gen		206
gar		345	genna, gena		144
gar ₄		87	gešpu		296
gar ₅		307	gešpu ₂		354
gar ₆		567	geštin		240
gar ₇		319	geštu, gešdu		383
gar ₈		319	geštug		296
gar ₉		319	geštu ₂ , gešdu ₂		319
gar ₁₀		319	geštu ₃ , gešdu ₃		319
gar ₁₁		319	geštu ₄ , gešdu ₄		319
gar ₁₂		319	gi, ge		85
gar ₁₃		376	gi		313
gar ₁₄		86	gi ₂ , ge ₂		480
gar ₁₅ (ou ša ₂ ?)		362	gi ₃ , ge ₃		326
gar ₁₆		405	gi ₄ , ge ₄		461
garak (?)		478	gi ₅ , ge ₅		427
garak ₂		541	gi ₆ , ge ₆		536
garak ₃		544	gi ₇ , ge ₇		449
garak ₄		544	gi ₈		172
			gi ₉		

gi ₁₀ , ge ₁₀		173
gi ₁₂ , ge ₁₂		558
ge ₁₄		411
ge ₁₅		1
gi ₁₆ , ge ₁₆		67
gi ₁₇ , ge ₁₇		446
ge ₁₉		596
ge ₂₀		319
ge ₂₂		360
ge ₂₃		361
ge ₂₄		51
ge ₂₅ (?)		84
gi ₂₇		132
gil		67
gibil		173
gibil		548
gibil		461
gibil		1904
gibwcu(m)		411
gid , git , git		313
gid , git , git		371
gid (?)		104
gid		90
gidim		576
gidim		74
gidim , gidi		371
gidim		577
gidi		373
gidi		381
gidri		295
gig		446
gig		427
gig (?)		67
gigi		3262
gigir		486
gigir		511
gigir		503
gigir		459
gigri		201
gigri		202
gigwcu		411
gigwcu		74

gigwcu		24
gil , gilim , gillim		67
gil		183
gil		310
gilal		10
gilili		596
gim		460
gim		595
gim		558
gim ₄		202
gim ₅		201
gim ₆		206
gim ₇		371
gin , gen		206
gin		595
gin , gèn		366
gin		558
gin ₄		132
gin ₅		85
gin ₇		124
gina , ginan		316
giz		10
giz , giri		424
giz , giri , gizu		430
giz ₄		202
giz ₅		201
giz ₆ , giri ₆		206
giz ₇		483
giz ₈		160
giz ₉		172
giz ₁₀		152
giz ₁₁		168
giz ₁₂		411
giza		483
gizag		483
gizim , girin		202
girim ₁		460
giris		226
gisal		477
gissu		296
gis		296
gis		296

giš		480
giš		244
gišbar		301
gišgal		47
gišbar		354
gišbar		296
giššimmar		356
git	cf. gid	343
gitlam		244
gitlam ₂		241
gu		559
gu		106
gu		15
gu ₄		297
gu ₅		536
gu ₆		35
gu ₇		36
gu ₈		191
gu ₉		72
gu ₁₀		61
gu ₁₄		461
guana		472
gub, gur		206
gubu, gubba		
gub, gur		59
gub, gubru		88
gub ₂		231
gubla		394
gubru		354
gubru ₂		1
gubru ₃		218
gud		297
gud, gudu ₄		421
gud		12
gud ₄		12
gud ₅ (?)		190
gud ₆		565
gudu ₂		398
gudu ₃		389
gud ₈		483
gudibir		64
gudibir ₂		366

gug		594
gug		345
gug, guk		42
gug ₄		348
gug ₅		148
gug ₆ (?)		15
(gugu)		15
gugu ₂		152
gukin		549
gukkal		537
gul		429
gul		72
gum		191
gum		565
gum ₄		362
gumuš		536
gun		108
gūn		106
gun, gunu ₃		113
gun ₄ , gunu ₄		195
gun ₅		565
gunni		461
gunnu		113
gur	cf. gub	206
gur		111
gur		362
gur, gurru ₃		320
gur ₄		483
gur ₅ , gurru ₅		46
gur ₆ , gurru ₆		105
gur ₇ , gurru ₇		542
gur ₈		58
gur ₉		176
gur ₁₀		538
gur ₁₁		349

gur ₁₂		60
gur ₁₃		231
gur ₁₄		401
gur ₁₅		584
gur ₁₆		366
gur ₁₇		296
gur ₁₈		15
gurun, gurun		344
gurun		69
gurun ₂		483
gurun ₃		322
gurus		244
gurus ₂		46
gurus ₃		124
gustin		468
guz		565
güz		374
ha		589
hā		404
hā		441
ha ₄		396
hab, hap		483
hāb		511
habrud(a)		462
habrud(a)		462
had, hat, hat		295
hād		384
hād		384
hād		240
hada		2
hal, hala		555
hāl		438
halba, halbi		482
halb ₂ , halbi ₂		482
halb ₃ , halbi ₃		482
halba, halbi		482
halbi, halbi		482
halubba		277
haman		295
hamanzer ?		539

hambwuda		462
haniš		69
haniš ₂		151
har		401
har		297
hara,		521
hara,		253
hara,		470
har ₆		285
haru		29
harub		42
haršu		42
has, has, haz		470
hās		384
hās		555
hās		446
hāšhur		cf. had 245
hat		396
he, hi		483
hē, hū		237
hegal		230
henbur		367
henbur ₂		245
hendur		305
henzer		144
hibira		30
hibis, hibiz		67
hibis, hibiz ₂		1
hit		303a
hū		152
hilibu		401
hir		55
hir		405
hir ₄		261
hir ₅		381
hirim, hūrin		490
hiš		78
hiš		58
hu		
hū		

illulu, illuru	(   ³²⁴		  	A95
ilu	cf. il	205	vub, vub	104
im, em	  	391	vub ₂	502
im	  	202	vug	232
im	   ¹⁸³		is, is, iz	296
im ₄ , em ₄	  	32	is, iz	212
imin	  	598	is, iz	128
imin ₂	  		is ₄	339
imma	  	28	is ₅	472
immal	   ³³⁹		(isak?)	295
immandu (pluist nimandu)	   ⁵⁴⁹		isi	212
immeli	  	35	isi ₂	429
in, ini	  	148	isimu, isima	60
in, ini ₂	  	449	isimu	429
in	  	1	isim ₃	430
in ₄	  	99	isiš	242
in ₅	  	399	isiš ₂	579
in ₆ , ini ₆	  	556	isiš ₃	584
ina	  	1	iš	212
ina ₂	  	441	iš	166
inda	  	476	iš	472
inda ₂	  	523	iš ₄	480
inda ₃	  	597	iš ₅	15
ingar	   ³³⁹		iš ₆	296
ini	cf. in	449	išhara	278
inim, enem	  	15	išhara ₂	384
inimma	  		išhara ₃	529
inna	   ⁵¹⁶		išhara ₄	252
innana	  	103	išhuru	278
inu	  	15	išhuru ₂	44
inu ₂	  	649	išhuru ₃	
ir, er	  	232	išhuru ₄	105
ir, er	  	579	išhuru ₅	252
ir, er, eri ₃	  	50	išhuru ₆	250
ir ₄ , er ₄ , eri ₄	  		išhuru ₇	
ir ₅	  	38	iši	242
ir ₆	  	401	iši ₂	547
ir ₇	  	581	išib	532
ir ₈	  	166	iškur	399
ir ₉	  	69	it	334
ir ₁₀	  	411	iti, itu	52
ir ₁₀	  	206	iti ₂ , itu ₂	52

<u>kil</u> , <u>kēl</u>		483
kili, kilib		
<u>kīl</u>		47
<u>kēl</u> , <u>kēl</u>		529
kili ₂ , kilib ₂		
kilibu		348
kilim		596
kilina (?)		540
<u>kim</u>		440
<u>kīm</u>		354
kīm		374
kimin		464
kimu, kimmu		45
<u>kin</u>		538
<u>kīn</u>		404
<u>kīn</u>		366
kin ₄		529
kin ₅		40
(kin ₆ ?)		7432
<u>kin</u>		206
kinbur		525
kingal		43
kingusilla ₁		573
kingusilla ₂		475
kinda		41
kinme		440
<u>kiz</u>		346
<u>kūr</u>		434
<u>kūr</u>		493
kiz ₄		15
kiz ₅		69
kiz ₆ (?)		424
kiz ₇ (?)		53
kizāši		34
kiri		346
kiri ₂		105
kiri ₃		15
kiri ₄		390
<u>kis</u>		425
kisal		249

kisi		
kisim		
kisim ₂		35
kisim ₃		73
kisim ₄		284
kisim ₅		104
kisim ₆		464
kisla _h		464
kisla _h ₂		463
kissa		464
kiš, keš, kiši		425
kīš, kēš		152
kiš, keš, kiši ₂		546
keši ₃		546
kiš ₄ , keš ₄ , kiši ₄		466
kiš ₅ , kiši ₅		596
kiši ₆		59
keš ₇ , kiši ₇		74
keš ₈ , kiši ₈		30
keš ₉ , kiši ₉		290
kiši ₁₀		448
kiši ₁₁		227
kiši ₁₂		87
(?) kiši ₁₃		4
--93)		398
kiši ₁₅		13
kiši ₁₆		344
kišib		596
kišib ₂		536
<u>ku</u>		36
<u>kū</u>		468
<u>ku</u> ₄		58
<u>ku</u> ₅		12
<u>ku</u> ₆		589
<u>ku</u> ₇		110
<u>ku</u> ₈		558
<u>ku</u> ₉		72
<u>ku</u> ₁₀		427
<u>ku</u> ₁₁		464
<u>ku</u> ₁₂		296
<u>ku</u> ₁₃		194

<u>ku</u> ₁₄		17	<u>kup</u>	cf. <u>kub</u>	206
<u>kua</u>		589	<u>kur</u>		366
<u>kub</u> , <u>kup</u>		206	<u>kūr</u>		60
<u>kūb</u> , <u>kūp</u>		88	<u>kuz</u>		111
<u>kūb</u> , <u>kūp</u>		88	<u>kw</u> ₄ , <u>kwu</u> ₄		183
<u>kubabirar</u>		468	<u>kw</u> ₅ , <u>kwu</u> ₅		12
<u>kud</u> , <u>kut</u> , <u>kut</u>		12	<u>kw</u> ₆ , <u>kwu</u> ₆		469
(<u>kūd</u>), (<u>kūt</u>), (<u>kūt</u>)		90	<u>kw</u> ₇ , <u>kwu</u> ₇		154
<u>kūd</u> (?)		468	<u>kw</u> ₈ , <u>kwu</u> ₈		36
<u>kug</u>		562	<u>kw</u> ₉ , <u>kwu</u> ₉		58
<u>kuia</u>		345	<u>kw</u> ₁₀ , <u>kwu</u> ₁₀		295
<u>kuk</u>		110	<u>kw</u> ₁₁ , <u>kwu</u> ₁₁		870
<u>kukku</u>		427	<u>kw</u> ₁₂ , <u>kwu</u> ₁₂		214
<u>kukku</u> ₂		461	<u>kw</u> ₁₃ , <u>kwu</u> ₁₃		465
<u>kukku</u> ₃		110	<u>kw</u> ₁₄ , <u>kwu</u> ₁₄		309
<u>kukkuda</u>		12	<u>kw</u> ₁₅ , <u>kwu</u> ₁₅		210
<u>kukki</u>		335	<u>kw</u> ₁₆ , <u>kwu</u> ₁₆		110
<u>kuksu</u>		72	<u>kw</u> ₁₇ , <u>kwu</u> ₁₇		7
<u>kuksu</u> ₂		429	<u>kw</u> ₁₈ , <u>kwu</u> ₁₈		568
<u>kuf</u>		567	<u>kw</u> ₁₉ , <u>kwu</u> ₁₉		7
<u>kul</u>		491	<u>kw</u> ₂₀ , <u>kwu</u> ₂₀		329
<u>kulla</u>		172	<u>kw</u> ₂₁ , <u>kwu</u> ₂₁		315
<u>kum</u>		59	<u>kw</u> ₂₂ , <u>kwu</u> ₂₂		215
<u>kūm</u>		77	<u>kw</u> ₂₃ , <u>kwu</u> ₂₃		148
<u>kūm</u> (?)		245	<u>kw</u> ₂₄ , <u>kwu</u> ₂₄		110
<u>kun</u>		191	<u>kw</u> ₂₅ , <u>kwu</u> ₂₅		465
<u>kūn</u>		142	<u>kw</u> ₂₆ , <u>kwu</u> ₂₆		562
<u>kūn</u>		144	<u>kw</u> ₂₇ , <u>kwu</u> ₂₇		461
<u>kun</u> ₄		76	<u>kw</u> ₂₈ , <u>kwu</u> ₂₈		21
<u>kun</u> ₅		172	<u>kw</u> ₂₉ , <u>kwu</u> ₂₉		519
<u>kun</u> ₆		295	<u>kw</u> ₃₀ , <u>kwu</u> ₃₀		511
<u>kun</u> ₇		191	<u>kw</u> ₃₁ , <u>kwu</u> ₃₁		519
<u>kunga</u>		142	<u>kw</u> ₃₂ , <u>kwu</u> ₃₂		579
<u>kungū</u>		144	<u>kw</u> ₃₃ , <u>kwu</u> ₃₃		487
<u>kunigara</u>		76	<u>kw</u> ₃₄ , <u>kwu</u> ₃₄		522
<u>kunigara</u> ₂		172	<u>kw</u> ₃₅ , <u>kwu</u> ₃₅		496
<u>kunigara</u> ₃		295	<u>kw</u> ₃₆ , <u>kwu</u> ₃₆		
<u>kunigara</u> ₄		191	<u>kw</u> ₃₇ , <u>kwu</u> ₃₇		
<u>kunin</u>		142	<u>kw</u> ₃₈ , <u>kwu</u> ₃₈		
<u>kunin</u> ₂		144	<u>kw</u> ₃₉ , <u>kwu</u> ₃₉		
[<u>kunin</u>] ₃ (?)		76	<u>kw</u> ₄₀ , <u>kwu</u> ₄₀		

<u>lā</u>		75
la ⁴		2060
la ⁵		482
la ⁶		322
la ⁷		384
la ⁸		168
la ¹¹		435
<u>lab</u> , <u>lap</u>		322
<u>lāb</u> (?)		355
<u>lad</u> , <u>lat</u> , <u>lat</u>		366
lae		55
<u>lag</u> , <u>lak</u> , <u>lag</u>		314
lagab		483
lagab		544
lagar		458
lagas		
<u>lah</u>		394
<u>lāh</u>		393
<u>lāh</u>		324
lah ⁴		2060
lahar		
lahar		540
lahra		391
lahrum		478
lahrum		581
lahita		
lahton		
<u>lak</u>	cf. lag	314
<u>lal</u>		491
<u>lāl</u>		482
<u>lāl</u>		491
lal ⁴		494
lalla		482
lalla		481
la'u		482
la'u		482
la'u, lal'u		482
la'u, lal'u		492
la'u, lal'u		492
la'u, lal'u		492
la'u, lal'u		492
<u>lam</u> , <u>lama</u>		438
lām		472

lām		557
lam ⁴		124
<u>lam</u>		469
<u>lam</u>		31
lamabus		536
(lambi)		152
lamga		560
lamma		322
lammu	cf. limmu	597
lammubi		398
lan (?)		336
<u>lap</u>	cf. lab	322
<u>lat</u>	cf. lad	366
<u>li</u> , <u>le</u>		59
<u>li</u> , <u>le</u>		234
<u>li</u>		409
<u>li</u> , <u>le</u>		13
<u>li</u> ⁵		480
<u>li</u> ⁶		163
<u>li</u> (?)		515
<u>li</u>		420
<u>li</u> , <u>li</u>		355
<u>li</u> , <u>li</u>		322
<u>li</u> , <u>li</u>		384
<u>li</u> ⁴		449
libir		455
libis		
<u>lid</u> , <u>lit</u> , <u>lit</u>	cf. lipis	424
<u>lid</u> (?)		420
lidda		234
lidda		233
lidim (?)		384
<u>lig</u> , <u>lik</u> , <u>lig</u>		302
<u>lig</u> , <u>lik</u> , <u>lig</u>		575
<u>lik</u>		344
<u>lik</u>		384
<u>lik</u>		393
<u>lik</u>		324
<u>lik</u>		
<u>lik</u>		575
<u>lik</u>		336
<u>lik</u>		343
<u>lik</u>		553
<u>lik</u> , <u>lél</u>		
<u>lik</u>		249

lil ₅		552
lil ₆		106
liliz		422
lillan		151
lillu		309
lim, limi		449
lim		124
limmu, lammu		599
limmu, lammu		124
limmu ₃ lammu		473
lip		694
lipuš	cf. lib	353
lixu		424
liš, liš, lix	cf. gubru	354
(liš = lit		377
liš		420
lit		112
li	cf. lid	377
lu		420
lu		537
lu		330
lu		345
lu ₄		565
lu ₅		355
lu ₆		515
lu ₇		49
lub, lup		355
lubud		440
lubun (?)		157
lud, lut, lut		309
luga		295
lugal		151
lugud		69
lugud ₂		485
lugud ₃		563
luguruš		330
luh		321
luhummu		16
luhša		354
lukur (?)		554
lul, lulu		355

lum		565
lūm		449
lūm		309
lumgi		225
lumha		351
lup	cf. lub	355
lut	cf. lud	309
ma		342
ma		122
ma		233
ma ₄		152
ma ₅		33
ma		532
mabi	cf. mammi	143
mad, mat, mat		366
modal, madlu		76
maganza		341
mah		57
māh		449
makaš, makkaš		480
makkaš		1
mal		233
māl		123
māl		80
malala		311
malga		278
mam		474
mām		554
mammi, mabi		143
mammi, mabi		585
man		474
mān		554
mān		2
mar, mara		309
mār, mariad		437
mār, mara ₃		597
mar ₄		567
mar ₅ , mara ₅		144
maru ₅		
marad ₃		437

? marād		337
maraduk		437
*marum (lire šurum)		494
mas, mas		74
maš		74
māš		76
māš		74
maš ₄		295
mašda		74
mašda		74
mašdu		74
maškim		295c
maškim		295d
mat		366
(māt ?		69
me		532
mē		427
mē		98
mē ₄		69
mē ₅		579
mē ₆		97
mē ₇		250d
(mē ₈ ?		383
mē ₉		497
meddu		296
meddu		296
megida, megidda		125
mel		461
men		270
mēn		532
mēn		206
men ₄		547
men		474
menbulug		134
mez, miz, miri		347
mēr		399
mēr, mīri		10
mes, mez		344
mēs		138
mēs		533
mēs		532

mēs		344
meze		426
meze ₂		64
mezex		427
mī		554
mī		532
mī		270
mid, mit, mit		69
mid, met		324
midda	cf. meddu	246
middu	cf. meddu	246
midra		245
migiz	cf. nigiz	347
mih, meh		57
mīl, mili		242
mili		536
milla		554
min		103
mim		471
mim		570
mim		554
mim		471
mim ₄		556
mim ₅		2
mim ₆		124
mim ₇		230
miz, mizi	cf. mez	317
mīs, mīs		344
mīb		533
mīb		296
mit	cf. mid	69
mu		61
mū		48
mū		33
mu ₄		536
mu ₅		234
mu ₆		245
mu ₇		16
mu ₈		547

mu ₈		296
mu ₁₀		554
[mu ₁₁ ?]		106
mu ₁₂		81
mua, mua		215
muati, muatu		
<u>mu</u> d, <u>mu</u> t, <u>mu</u> t		84
múd, mút		69
müd		41
mu _u		535
mu ₅		245
mudul, mudlu		371
mudra ?		64
mudru		295
mudru ₁		41
mudru ₂ ?		536
mudru ₃ ?		540
mudru ₄ ?		537

(Ces valeurs sont peut-être à lire muparra/u, cf. ci-dessous.)

<u>mu</u> g, <u>mu</u> k, <u>mu</u> g		3
müg		554
müg, mük, müg		4
mu ₁		412
mu ₂		116
muk	cf. mug	3
mul, mulu		1294
mül		376
mül		405
mulu ₁		105
mun, munu		95
munu ₁		461
munu ₂		246
mun'ub		113
munout ₁		513
munout ₂		107
muparra/u		556
mur, muru		401
mur, muru ₁		337
mür, muru ₂		391
murru ₁		483

murru ₁		554
murru ₂		461
mur ₇		567
murru ₈	()	471
murgu		567
murub		554
murub ₁		554
murub ₂		99
murub ₃		337
murub ₄		554
murub ₅		554
mussa		554
muš		374
müš		102
müš		103
muš ₁		405
muš ₂		331
(muš ₃)		96
(muš ₄)		480
mušen		78
mušsa	cf. mussa	554
muššagana		507
muššagana ₁		497
muštabin		216
mut	cf. mud	69

na		70
nā		431
nā		97
na ₁		229
na ₂		353
na ₃		330
nab, nap		129
nāb		366
nāp		1294
nad, nat, nat		366
nād, nāt, nāt		142
(nād)		431

nag, nak, nag		35
naga		483
nagar		560
nagga		43
nak		324
nak	cf. nag	35
nam		79
nam		536
nam ₁		433
nammu		484
nanam		187
nanga		482
namma		334
nammar		
nanše		200
nap	cf. nab	129
nar, nari		355
nar		325
nat	cf. nod	366
ne		172
nē		234
nē		444
ne ₄		552
ne ₅		1264
ne ₆		70
neš		874
nī		234
nī		319
nī		597
nī ₄		556
nī ₅		172
nī ₆		433
nib		434
nib		434
nibri, nibru		41
nici	cf. nit	241
nictaba		314
nig, nik, nig		563
nig, nik, nig		597
nig, nik, nig		323
niggi		43

nigin, nigi		524
nigin, nigi ₂		483
nigin ₃		474
nigin ₄		447
nigin ₅		1682
nigin ₆		1404
nigi ₇		347
nigir, migir		305
nigir ₂ , migir ₂		
nigir ₃		94
nigru		
nik	cf. nig	563
nim		433
nim		556
nim		447
nim ₄		565
nimandu		540
nimen		482
nimen ₂		483
nimgir	cf. nigir	347
nimir		473
nimur		464
nin		556
nin		103
nin		521
nin ₄		483
nin ₅		473
nin ₇		545
nina		200
nina ₁		540
ninsgal		338
ninda		597
ninda ₂		116
ninda ₃		540
nindu		528
ningi		125
ningin		447
ningin ₂		447
(ningin ₃ ?)		447
nini		521
nini ₂ (? , nūr ?)		596

nini (?) (nir?)		486
nini ₁ (?) (nir ₄)		486
nini ₂ (?) (nir ₅)		486
ninna, nenna		515
nenni		515
ninna ₂		529
ninni ₁		597
ninni ₂		375
ninni ₃		403
ninni ₆		475
ninnu		563
nig	cf. nik	325
nir		
(nir-nir ₅ , cf. nini, sqq.)		
nir ₆		322
nir ₇		471
nisaba	cf. pidaba	367
nisag		337
niš		471
niš		296
nišakin		334
nit, nita		241
nit, nita ₂		50
nita ₃		597
nitah, nitahu		241
nitah ₂		330
nitalam, nitlam		554
nitlam ₂		554
nu		75
nu		431
nu		433
nu ₄		565
nu ₅		72
nu ₆		87
nu ₇		195
nu ₈		70
nu ₉		59
nu ₁₀		536
nug		246
nug		224
nug?		248

nug ₄ ?		247
num		433
num		565
numdum	cf. mundum	72
numun		66
numun ₂		87
nun		18
nundun		394
numuz		325
nur		393
nura, nuri		
nuru		
pa		295
pa		5
pa		450
pa ₄		60
pa ₅		60
pa ₆		60
pa ₇		78
pa ₈		344
pa ₉		356
pa ₁₀		449
pa ₁₁ , pa ₁₂		60
pad, pat, pat		469
pad, pat, pat		69
pad		449
pad ₄		78
pag, pak, pag		355
pah		126
pah		cf. pag 78
pak		9
pal		114
pala		114
pala ₂		114
pala ₃		114
palil		114
palil		114
pan, pana		439
pan		355
pan		cf. pal 60

naq	cf. pag	78
nar		384
nar		74
nar		280

para (cf. bara)		74
para ₁		344
para ₂		485
para ₃		547
para ₄		500
para ₅		485
para ₆		502
para ₇		381

(para ₁₁)		26
-----------------------	--	----

parim		469
-------	--	-----

pat		69
-----	--	----

pat	cf. pi	383
-----	--------	-----

pe	cf. piš	346
----	---------	-----

peš		383
-----	--	-----

pi, pe		244
--------	--	-----

pi, pe		69
--------	--	----

pi, pe		45
--------	--	----

pi ₄		172
-----------------	--	-----

pi ₅		74
-----------------	--	----

pi ₆ ?		371
-------------------	--	-----

pi ₈ ?		58
-------------------	--	----

pi ₁₀		324
------------------	--	-----

pi ₁₁		324
------------------	--	-----

pid, pit		324
----------	--	-----

pih		355
-----	--	-----

pihu		216
------	--	-----

pihu ₂		371
-------------------	--	-----

pihu ₃		371
-------------------	--	-----

pihu ₄		210
-------------------	--	-----

pih, piq		592
----------	--	-----

piš		472
-----	--	-----

piš		173
-----	--	-----

piš		173
-----	--	-----

piš ₄		56
------------------	--	----

pin		384
-----	--	-----

piw		393
-----	--	-----

piw		400
-----	--	-----

piw		400
-----	--	-----

pirig	
pirug ₂	
pirig ₁	
pirig ₂ ?	
piru	

pis	
-----	--

pisan	
-------	--

pisan ₂	
--------------------	--

pisan ₃	
--------------------	--

piš, peš	
----------	--

piš, peš	
----------	--

peš	
-----	--

peš ₄	
------------------	--

peš ₅	
------------------	--

peš ₆	
------------------	--

peš ₇	
------------------	--

peš ₈	
------------------	--

peš ₉	
------------------	--

piš ₁₀	
-------------------	--

pit	
-----	--

pu	
----	--

pu	
----	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

pu ₄	
-----------------	--

	444
	384
	130
	336
	274

	346
--	-----

	233
--	-----

	314
--	-----

	317
--	-----

	346
--	-----

	596
--	-----

	342
--	-----

	390
--	-----

	354b
--	------

	354b
--	------

	144
--	-----

	354
--	-----

	381
--	-----

	344
--	-----

	324
--	-----

	69
--	----

	371
--	-----

	541
--	-----

	26
--	----

	19
--	----

	332
--	-----

	355
--	-----

	3
--	---

	515
--	-----

	11
--	----

	9
--	---

	26
--	----

	349
--	-----

	166
--	-----

	60
--	----

	346
--	-----

--	--

--	--

	332
--	-----

--	--

cf. buzur	441
-----------	-----

<u>rap</u>	cf. <u>rab</u>	149	<u>rim</u> , <u>rimi</u>		483
<u>rapil</u>		282a	<u>reme</u>		
<u>ras</u>		166	<u>rim</u> , <u>rimi</u>		420
<u>raš</u>		166	<u>reme</u>		132a
<u>raš</u>		574	<u>rim</u>		483
<u>rašu</u>		366	<u>rin</u>		393
<u>rat</u>		83	<u>rin</u>		
<u>rāt</u> ?		554	<u>rio</u>	cf. <u>rik</u>	245
<u>ri</u> , <u>re</u>		86	<u>ris</u> , <u>res</u>		115
<u>ri</u> , <u>re</u>		38	<u>riš</u> , <u>reš</u>		115
<u>ri</u>		483	<u>rit</u>	cf. <u>rid</u>	340
<u>ri</u> ₄		555	<u>ru</u>		68
<u>ri</u> ₅		325	<u>ru</u>		230
<u>ri</u> ₆		206	<u>ru</u>		1
<u>re</u> ₇		206a	<u>ru</u> ₄		43
<u>ri</u> ₁₀		168	<u>ru</u> ₅		441
<u>ri</u> ₁₁		404	<u>ru</u> ₆		168
<u>ri</u> ₁₂		194	<u>ru</u> ₇		575
<u>ri</u> ₁₃		230	<u>ru</u> ₈ ?		109
<u>rib</u> , <u>rih</u>		322	<u>ru</u> ₉		38
<u>rid</u> , <u>rit</u> , <u>rit</u>		344	<u>rud</u>		83
<u>rig</u> , <u>rik</u> , <u>rig</u>		245	<u>rug</u> , <u>ruk</u> , <u>ruq</u>		8
<u>rig</u> , <u>rik</u> , <u>rig</u>		555	<u>ruh</u>		321
<u>rig</u>		233	<u>rum</u>		1
<u>rig</u> ₄ , <u>rik</u> ₄ , <u>rig</u> ₄		8	<u>rum</u>		132a
(<u>rig</u> ₅ ?)		86	<u>ruš</u>		402
<u>rig</u> ₆		190			
<u>rig</u> ₇		245c			
<u>rih</u>		321	<u>sa</u>		104
<u>rihamun</u>		399	<u>sa</u>		437
<u>rihamun</u> ₂		99a	<u>sa</u>		586
<u>rihamun</u> ₃		99a	<u>sa</u> ₄		123
			<u>sa</u> ₅		356
			<u>sa</u> ₆		351
			<u>sa</u> ₇		13
<u>rihamun</u> ₄		165a	<u>sa</u> ₈		74
			<u>sa</u> ₉		137
			<u>sa</u> ₁₀		114
<u>rik</u>	cf. <u>rig</u>	245	<u>sa</u> ₁₁		381
			<u>sa</u> ₁₅ ?		

<u>sa</u> ₁₆ ?		597
<u>sa</u> ₁₇ ?		18
<u>sab</u> , <u>sap</u>		245k
sabad		264
sabad ₂		242
sabad ₃		260
<u>sad</u> , <u>sat</u> , <u>sat</u>		366
<u>sād</u>		264
<u>sād</u>		242
<u>sad</u> ₄		260
<u>sag</u> , <u>sak</u> , <u>saq</u>		115
<u>sāg</u>		245
<u>sāg</u> , <u>sāk</u>		245
<u>sag</u> ₄		151
sagdudu		497
saggar		115
saggar ₂		115
sagil		354
sagman		74
sagmaš		69
sagšu		419
sagtag		1
sagu ?		412
saguš		381
<u>sah</u>		313
<u>sāh</u>		153
<u>sāh</u>		467
<u>sah</u> ₄		569
<u>sah</u> ₅		172
sahan		314
sahar		242
sahar ₂		314
saharpeš		242
sakar		152
sakar ₂		115
sakkan		401
<u>sal</u>		554
<u>sāl</u>		457
<u>sāl</u>		231
<u>sal</u> ₄		62
salugub		1
salugub ₂ ?		480

<u>sam</u>		348
<u>sām</u>		487
samag		136
samag ₂		138
(samag ₃)		314
samag ₄		316
<u>sāmag</u>		351
<u>san</u> ?		8
sangu		314
sangu ₂ , sanga ₂		320
santak		1
santak ₂		361
santak ₃		360
santak ₄		480
santana		343
<u>sap</u>		295k
<u>sāp</u>		393
sasivra		63
<u>sar</u>		152
<u>sār</u>		396
<u>sār</u>		231
<u>sar</u> ₄		373
<u>sar</u> ₅		86
<u>sat</u>		366
<u>si</u> , <u>se</u>		112
<u>sī</u> , <u>sē</u>		84
<u>si</u> , <u>sē</u>		164
<u>si</u> ₄		114
<u>si</u> ₅		455
<u>si</u> ₆		537
<u>si</u> ₇		358
<u>si</u> ₈		457
<u>se</u> ₉		1035
<u>se</u> ₁₀		586
<u>si</u> ₁₁ , <u>se</u> ₁₁		592
<u>si</u> ₁₂		351
<u>si</u> ₁₃		79
<u>si</u> ₁₄		309
<u>si</u> ₁₅		101
<u>si</u> ₁₇		449

sedi, sid		433
sennu		472
sib, sip		532
sib, sip		295
sidug		481
sig, sik, sig		592
sig		539
sig		295
sig ₄		567
sig ₅		454
sig ₆		356
sig ₇		354
sig ₈		42
(sig ₉ ?)		112
(sig ₁₀ ?)		164
sig ₁₁		295
sig ₁₂		64
(sig ₁₃ ?)		373
sig ₁₄		551
sigga		295
sigga ₂		50
sih		313
sih		403
sik	cf. sig	592
sikil		564
sil, sila		12
sil		87
sil, sila ₃		62
sila ₄		252
sil ₅		152
sil ₆		458
sil ₇		151
sil ₈ ?		71
sila ₁₀		252
silig		44
silig ₂		426
silig ₃		120
silig ₄		113
silim		457
silima ?		309
sim		39

sim		164
sim		457
sim ₄		483
simed		1
simug		338
sin		472
sin		39
sin ?		314
sip	cf. sib	532
sipa, sipad		295
sir		373
sir		371
sir, sir		152
sir ₄		71
sir ₅		75
(sir ₇ ?)		171
sirara		209
siraran		
sirara ₂		381
sirara ₃		381
sirara ₄		381
sirara ₅		381
siraš		125
sirim		288
sirim ₂		152
siris		39
sirida		296
siru		71
sirum		
sis		331
siš		438
sizkwz		7
su		6
sū		373
sū		113
su ₄		536
su ₅		18
su ₆		460
su ₇		

<u>su</u> ₈		206 ^a
<u>su</u> ₉		114
<u>su</u> ₁₀		102
<u>su</u> ₁₁		15
<u>su</u> ₁₄ ?		
<u>sub</u>		26
<u>sub</u> , <u>sup</u>		206 ^a
<u>sub</u>		107
<u>subar</u>		53
<u>subar</u> ₂		182
<u>subu</u>		126
<u>subur</u>		53
<u>sud</u>		373
<u>sud</u>		83
<u>sud</u>		7
<u>sug</u> , <u>suk</u> , <u>sug</u>		522
<u>sug</u>		206 ^a
<u>sug</u> , <u>suk</u>		49
<u>suk</u> ₄		373
<u>sug</u> ₄ ?		
<u>sug</u> ₅		461
<u>suk</u> ₂		102
<u>suk</u> ₃		69
<u>sugin</u>		129 ^a
<u>sugub</u>		102
<u>sub</u>		403
<u>sub</u>		569
<u>sub</u> ₄		343
<u>sub</u> ₅		536
<u>sub</u> ₆		201
<u>sub</u> ₇		61
<u>sub</u> ₈		172
<u>sub</u> ... <u>tuh</u>		126
<u>suhhus</u>		356
<u>suhul</u>		547
<u>suhur</u>		403
(var. <u>suhur</u>)		403
<u>suhus</u>		201
<u>suk</u> , <u>suk</u> : cf. <u>sug</u>		522
<u>sukal</u>		321
<u>sukud</u>		190 ^b

<u>sul</u>		469
<u>sul</u>		231
<u>sulgar</u>		507
<u>sullat</u>		69
<u>sullat</u> ₂		245
<u>sullim</u>		
<u>sulug</u>		355
<u>sum</u>		184
<u>sum</u>		555
<u>sum</u>		7
<u>sum</u> ₄		18
<u>sum</u> ₅		395
<u>suma</u> (?)	cf. <u>subar</u>	172
<u>sumug</u>		135
<u>sumug</u> ₂		138
<u>sumun</u>		69
<u>sumugan</u>		441
<u>sun</u>		69
<u>sun</u>		429
<u>sun</u>		184
<u>sun</u> ₄		8
<u>sup</u>	cf. <u>sub</u>	206 ^a
<u>sur</u>		101
<u>sur</u>		329
<u>sür</u>		145
<u>sur</u> ₄		390
<u>sur</u> ₅ , <u>suru</u> ₅		481
<u>sur</u> ₆		461
<u>sur</u> ₇		461
<u>sur</u> ₈		127 ^a
<u>sur</u> ₉ , <u>suru</u> ₉		127 ^a
<u>sur</u> ₁₀ , <u>suru</u> ₁₀		127 ^a
(<u>sur</u> ₁₁ ?)		536
<u>sur</u> ₁₂		127 ^a
<u>suru</u>	cf. <u>sur</u>	101
<u>surum</u>		87 ^a
<u>suslug</u>		391
<u>sus</u>		136
<u>sus</u>		231
<u>sus</u>		371
<u>sutu</u>		74
<u>suzbi</u>		402

ša
 (ša₁?)
šab, šap
šab
šah
šal
šap
šar
šir, še
šir, šer
šib, ših
šib, ših
ših
ših
šil
šil
šil
šir, širi
šis
šit
šit
šum
šum
šur
šur

FF 586
 (šab₁) 231
 393
 132
 234
 cf. šab 393
 491
 147
 84
 168
 395
 190
 112
 87
 427
 12
 374
 69
 555
 6
 555
 404
 437
 371

ša
ša
ša
ša₄
ša₅
ša₆
ša₇
ša₈
ša₉
ša₁₀
ša₁₆ (?)
ša₁₇

353
 597
 384
 206
 97
 356
 86
 152
 191
 104
 536
 348

ša₁₈
ša₁₉
šab
 (šab₁?)
 šabra
šad, šat, šat
šad
šad, šat
šad ?
šag, šak, šag
šag, šak, šag
 (šag₄?)
 (šag₅?)
 (šag₆?)
 šagan
 šagil
 šagub (?)
šah
šah
šah
 šahan
 šakan
 šakan₂
 šakan₃
 šakan₄
 šakan₅
 šakar
 šakir, šakira
 šakira₃
 [šakir] (?)
 šakir (?)
šal
šal
šal
 (šal₄?)
 šalambi
 šallam (?)
šam
šam
šam
šam₄ ?

457
 435
 295
 384
 295
 366
 61
 396
 115
 295
 384
 356
 424
 428
 354
 208
 53
 467
 375
 366
 428
 428
 208
 208
 394c
 301
 96
 161
 42
 34
 554
 62
 231
 271
 cf. lambi 152
 87m
 348
 187
 176
 79

šamag		351
(šaman		231
šaman ₂		428
šambilla		429
šan		180
šan		126
šanabi		572
šanabi ₂		473
šanga		356
šangu ₂ , cf. sangli		314
šantak		480
šar		245
šar		295
šaga		214
šaga ₂		214
šar		152
šar		396
šar		151
šar ₄		471
šar ₅		399
šar ₆		344
šar		12
šara		344
šara ₂		260
šara ₃		470
šara ₄		474
šara ₅		319
šaran		151
šarin		151
šarū		331
šas		360
(šas ³) = šat		366
šat		61
šat		355
šatam		367
še		112
še		516
še		112
še ₄		112
še ₅		586
še ₆		112
še ₇		519

še ₈		543
še ₉		546
še ₁₀		536
še ₁₁		355
še ₁₂		103a
še ₁₃		206
še ₁₄		344
še ₁₅		531
še ₁₆		531
še ₁₈		62
še ₁₉		592
še ₂₀		449
še ₂₁		164
(še ₂₂ ?)		166
šed		cf. šid 314
šedu		322
šedu ₂		377
šedu ₃		592
šedur		508
šeg		cf. šig 592
šem, šim		245
šem, šim		79
šem		424
šem ₄		426
šem ₅		423
šembulug		964
šembulug ₂		516
šembulug ₃		516
šembulug ₄		516
šembirida		516
šemešal		516
šemkaš		516
(ou šembi ?)		516
šemkašzi		215
šemlilla		215
šemmmug ?		215
šen, šin		215
šen		132
šen		79
šen ₄ ?		138
šenbar		554
šennu		99

šennur		228
šer	cf. šur	74
šerid		126
šerim		126
šerim ₁ , šerin		144
šerinsur		141
šerinsur ₂		492
šeru		399
šes, šes		331
šes		544
šes		581
šes ₄		541
šeslam		65
ši		444
ši		112
ši		512
ši ₄		536
ši ₅		113
ši ₆		215
šib, šip		532
šib		68
šibir		413
šibir ₂ ?		54
šed		314
šid, šit, šit		63
šid, šit, šit		63
šed		63
šid, šit, šit		63
šid ₄ , šed ₄		352b
šed ₅		536
šed ₆		103b
šed ₇		586
šed ₈		440
šidi, šidim		592
šig, šik, šip		539
šig, šik, šig		579
šeg		579
šeg ₄		39
šeg ₅		172
šeg ₆		399
šeg ₇		545
šeg ₈		

šeg ₉		551
šib		53
šika		55
šikanga		104
šikin		304
šikin ₂		514
šil		12
šil		62
šil		441
šilam		81b
šilig		44
šim	cf. šem	245
šin	cf. šen	840
šindilib		43
šinig		532
šip		345
šip		395
šig	cf. šik	592
šur		74
šur, šer		371
šur		152
šur ₄		174
šur ₅		75
šur ₆		144
šer ₇		325
šur ₈		373
šer ₉		152
širi		174
šis, šis, šiz		311
šita		253
šita ₂		233
šita ₃		83
šita ₄		442
šita ₅		314
šiten		441
šitim	cf. šidi	440
šitim ₂		314
šu		354
šu		545
šu		536
šu ₄		441
šu ₅		510

šuo		524
šuf		113
šuf		7
šuf, šuf		68
šuf		26
šuf		1
šuba		545
šubartin		13
šubul		373
šubur		371
šud, šut, šut		371
šud, šut, šut		371
šudug		371
šudug		371
šudul		459
šudul		459
šudun		409
šug, šuk, šug		409
šuh		102
šuhub... 161)		507
šuk, šuku		409
šuk		3
šuk		522
šukal		321
šukum		297
šukur		449
šul		1067
(šul ?		234
šum		126
šum		164
šum		64
šum, šum(m)a		64
šumer ?		134
«		64
šumug		134
šumun		64
šumunda		519
šun		8
šun		129
šun		429

šup	cf. šub	68
šug	cf. šug	469
šur		101
šur		329
šur		71
šur		482
šur	šurim	494
šurum, šuru		490
šurum, šuru		493
šurum, šuru		286
šurum	šurim	290
šurum	šurim	89
šurupak		7
šuš		441
šuš		545
šuš		242
šuš		126
šuš		520
šušana		571
šušana		471
šušbar ?		300
šušgim		297
šušur		364
šušur		365
šušub		60
šut	cf. šud	373
šuta		520
šutug	cf. šudug	469
šuzbu		102
ta		139
ta		355
ta		126
ta		557
ta		381

ta ₆ (? ou tl ?)	𐤏𐤕𐤕	86
tab, tap, taba	𐤏𐤁	124
tāb	𐤏𐤁𐤏	40
tāp	𐤏𐤕𐤕	346
tad, tat	𐤏𐤁𐤏	63
tag, tak, tag	𐤏𐤕𐤕	126
tāg, tāk, tāg	𐤏𐤕𐤕	280
tāg, tāk, tāg	𐤏𐤕𐤕	229
tag ₄	𐤏𐤕𐤕	63
tak ₅	𐤏𐤕𐤕	138
taga	𐤏𐤕𐤕	169
tah	𐤏𐤕𐤕	167
tāh	𐤏𐤕𐤕	167
tak	cf. tag	126
tal, tala	𐤏𐤕𐤕	86
tāl, tala ₂	𐤏𐤕𐤕	383
tāl	𐤏	1
tal ₄	𐤏	480
tal ₅	𐤏𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕	384
tam	𐤏𐤕𐤕	559
tām	𐤏𐤕𐤕	94
tām	𐤏𐤕𐤕	207
tam ₄	𐤏𐤕𐤕	322
tan	𐤏𐤕𐤕	270
tān	𐤏𐤕𐤕	270
tān ?	𐤏𐤕𐤕	575
tap	cf. tab	124
tag	cf. tag	126
tar, tara	𐤏𐤕𐤕	12
tār	𐤏𐤕𐤕	114
tār, tara	𐤏𐤕𐤕	100
targul	𐤏𐤕𐤕𐤕𐤕	571
tas, taš, taz	𐤏𐤕𐤕	575
taš	𐤏𐤕𐤕	575
tāš	𐤏	480
tāš	𐤏𐤕𐤕	339
tat	cf. tad	63
tattab, tattam	𐤏𐤕𐤕	124
te	𐤏𐤕𐤕	376
tē	𐤏𐤕𐤕	396
tē	𐤏𐤕𐤕	465
te ₄	𐤏𐤕𐤕	172

te ₅	𐤏𐤕𐤕	536
te ₆	𐤏𐤕𐤕	344
(te ₇	𐤏𐤕𐤕	151
tebira	cf. tibia	133
tehi	𐤏𐤕𐤕	134
tehi ₂	𐤏𐤕𐤕	69
temen	𐤏𐤕𐤕	376
ten	𐤏𐤕𐤕	376
ter	cf. tir	375
tēs (cf. tīs)	𐤏𐤕𐤕	575
tešlug (𐤏𐤕𐤕)	𐤏𐤕𐤕	
ti	𐤏𐤕𐤕	73
tī	𐤏𐤕𐤕	396
tī	𐤏𐤕𐤕	94
ti ₄	𐤏𐤕𐤕	457
ti ₅	𐤏𐤕𐤕	69
ti ₆	𐤏𐤕𐤕	69
tib, tipr	𐤏𐤕𐤕	537
tibnu	𐤏𐤕𐤕	73
tibir	𐤏𐤕𐤕	126
tibir ₂	𐤏𐤕𐤕	126f
tibir ₃	𐤏𐤕𐤕	126c
tibir ₄	𐤏𐤕𐤕	126i
tibir ₅	𐤏𐤕𐤕	126k
tibira	𐤏𐤕𐤕	132
tibira ₂	𐤏𐤕𐤕	23
tidinu, tidnu	𐤏𐤕𐤕	444
tiq, tik	𐤏𐤕𐤕	106
tiq	𐤏𐤕𐤕	231
tigi	𐤏𐤕𐤕	352
tik	cf. tiq	106
tikkin	𐤏𐤕𐤕	410
til	𐤏𐤕𐤕	69
til	𐤏𐤕𐤕	459
til	𐤏𐤕𐤕	73
til ₄	𐤏	1
til ₅	𐤏	480
til ₆	𐤏𐤕𐤕𐤕𐤕	354
til ₇	𐤏𐤕𐤕	383
til ₈	𐤏𐤕𐤕	242
tilla	𐤏𐤕𐤕	359
tilla ₂	𐤏𐤕𐤕	13

tilla ₃		13
tilla ₄		13
tillu		459
tilmun		231
tim		94
tīm		12
tīm		207
tīm		465
tīn		540
tinur		537
tī ₄	cf. tīb	106
tīg	cf. tīk	375
tūr		12
tūr		114
tū ₃ , tēr		343
tū ₃ , tū ₃ , tū ₃		480
tīs, tīs, tīs		575
tīšvū		29
tīšpak		102
tū		58
tū		381
tū		206
tū ₄		207
tū ₅		354
tū ₆		16
tū ₇		406
tū ₈		433
tū ₉		536
tū ₁₀		89
tū ₁₁		88
tū ₁₂		574
tū ₁₃		515
tū ₁₄		344
tū ₁₅		399
tū ₁₆		352
tū ₁₇		595
tū ₁₈		158
tū ₁₉		352
tū ₂₀		532
tū ₂₁		579
tū ₂₂		110
tūd		58

tug, tuk, tug		574
tuku		
tūg, tūk, tūg		536
tuku ₂		301
tūg, tūk, tūg		
tug ₄		515
tuku ₄		
tuk ₅		126
tuku ₅		483
tuku ₆		
tug ₈		280
tuk ₉		
tuh		167
tūh		169
tuhul		561
tuk, tuku	cf. tug	574
tukul		536
tukun		354
tukur		483
tukur ₂		27
tul		459
tūl		511
tūl		229
tul ₄		124
tum		207
tūm		206
tūm		434
tum ₄		433
tum ₅		536
tum ₇		79
tum ₈		94
tum ₉		557
tum ₁₀		399
tuma		536
tun		89
tūn		49
tūn		595
tunda		
tug	cf. tug	574
tur		144
tūr		108
tūr		574

<u>tu</u> ₄		228
<u>tu</u> ₅		58
<u>tu</u> ₆		483
<u>tu</u> ₇		← 536
<u>tuš</u> , <u>tus</u>		(=)
(<u>tuš</u>)		(=)
<u>tuše</u>		579

<u>ta</u>		335
<u>tā</u>		139
<u>tā</u>		396
<u>tā</u> ₄		557
<u>tab</u> , <u>tap</u>		124
<u>tad</u> , <u>tāt</u>		63
<u>tah</u>		169
<u>tāh</u>		167
<u>tal</u>		86
<u>tam</u>		557
<u>tām</u>		381
<u>tar</u>	cf. <u>tab</u>	124
<u>tā</u>		12
<u>tār</u>		146
<u>tār</u>		10x
<u>tāt</u>	cf. <u>tad</u>	63
<u>tē</u>		457
<u>tē</u>		396
<u>tē</u>		172
<u>tē</u> ₄		376
<u>tē</u> ₅		338
<u>tī</u>		457
<u>tī</u>		396
<u>tī</u>		73
<u>tī</u>		537
<u>tīb</u> , <u>tīp</u>		1
<u>tīl</u>		61
<u>tīl</u>		440
<u>tīm</u>		423
<u>tūr</u>		12
<u>tūr</u>		101
(<u>tūr</u> ?)		114
<u>tūr</u> ₄		

<u>tir</u> ₅		375
<u>tīš</u>		480
<u>tu</u>		595
<u>tū</u>		58
<u>tū</u>		206
<u>tū</u>		207
<u>tū</u> ₄		139
<u>tūb</u> , <u>tūp</u>		352
<u>tūb</u> , <u>tūp</u>		167
<u>tūh</u>		544
<u>tūl</u>		459
<u>tūl</u>		207
<u>tūm</u>		90
<u>tūm</u>		595
<u>tūn</u>		108
<u>tūr</u>		536
<u>tūr</u>		144
<u>tūr</u> ₄		228
<u>tūr</u> ₅		579
<u>tūr</u> ₆ ?		12
<u>tuš</u>		536

<u>u</u>		444
<u>u</u>		348
<u>u</u>		455
<u>u</u>		381
<u>u</u> ₄		78
<u>u</u> ₅		449
<u>u</u> ₆		464
<u>u</u> ₇		494
<u>u</u> ₈		152
<u>u</u> ₉		540
<u>u</u> ₁₀		78
<u>u</u> ₁₁		312
<u>u</u> ₁₂		398
<u>u</u> ₁₃		443
(<u>u</u> ₁₄ ?)		539
<u>u</u> ₁₅		439
<u>u</u> ₁₆		397
<u>u</u> , <u>u</u> ₃		494
<u>u</u> , <u>u</u> ₃		348
<u>u</u> , <u>u</u> ₃		

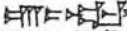
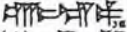
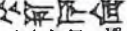
<u>u</u> ₁₁		579
<u>u</u> ₅		78
ua		494
ua ₁		540
ua ₃		531
ub ₁ , <u>up</u>		306
ub ₂ , <u>up</u>		536
ub		424
ub ₄		511
(ub ₅ ?)		78
ubova		452*
ubi		191
ubilla		1245
ubilla ₂		298
ubu		1
ubwr		291
ubwru		361
ud, <u>ut</u> , <u>ut</u>		381
ud		339
(ud ?)		78
ud ₄		426*
udu		537
udub		495
udug		571
udug ₂		234
udul	cf. utul	420
udun		445
ug, <u>uk</u> , <u>ug</u>		430
ug		444
ug		342
ug ₄		381
ug ₅		452
(ug ₆ ?)		452
(ug ₇ ?)		69
uga		571
uga ₂		571
ugab ?		403
uginis		571
ugra		499
ugu		512
ugu ₂		571
ugu ₃		571

ugu ₄		536
ugud ?	cf. gud	291
ugudili		245*
ugula		245*
ugun, ugunu		350
ugun, ugunu ₂		417
(ugun ₃ ?)		417
u-gur		398
ugur ₂		398
uh, uhu		392
uh, uhu ₂		562
uh		562
(uh ₄ , uh ₆ , cf. u ₁₂ -u ₁₄ ?)		468
uhhur		468
uhhur ₂		468
uhhur ₃		468
uia		470
uk	cf. ug	430
ukkin		40
uku		347
uku ₂		432
uku ₃		342
uku ₄		430
ukum		242
ukwr		10
ukwr ₂		243
ukwru		430
ukwru ₂		430
uku ₅		550
uku ₆		550
ul, ulu		441
ul		75
ul		228
ul ₁₁		40
ul ₅		452*
ul ₆		381
ul ₇		354
ul ₁₀		426*
ul ₁₁ ?		13
ulal		69
uli		32
ulil		364
ulu		441

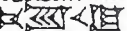
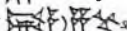
ulu ₂		398	[u]nu ₈		296
ulu ₃		49	unu ₉		350
ul'ul		229	unug		195
ul'ul ₂		229	unugi		196
ullu ₂		229	unugi ₂		194
ullu ₃		441	cf. ul		306
ulušim		244	cf. ug		130
ulutin		464	ur		575
um		134	ur		203
im		381	ur		255
(um ?)		314	ur ₄		594
uma		361	ur ₅		401
umah		542	ur ₆		441
uman ?		398	ur ₇		585
umbara	cf. ubara	152 ^a	(ur ₈)		206
umma		296	wraš		535
ummeda ?		315	wida		51
ummeda ₂		345 ^a	widu		50
umu		134	wigu		401
umu ₂ ?		237	wigu ₂		22
umun		411	wi		359
umun ₂		338	wi ₂ , wim ₂		334
umun ₃		398	wu ₃		334
umun ₄		397	wu ₄		69
umun ₅		542	(wi ₅ ?)		37
umun ₆		509	wrub		309
umun ₇		598 ^a	wrub ₂		309
umun ₈			[wrub ₃] ?		322
umun ₉ ?		337	wrub, wrub		309
[u]mun ₁₀		415	wrub ₂ , wrub ₃		309
umun ₁₁		522	wra		535
umun ₁₂ ?		562	wu		38
umuš		536	wu ₂		43
un		312	wu ₃		334
un		441	wu ₄		56
uru		195	wu ₅		58
uru ₂		576	wu ₆		185
uru ₃		420	wu ₇		185
uru ₄		342	wu ₈		203
uru ₅		129	wu ₉		564
uru ₆		376	wu ₁₀		117
uru ₇		337			

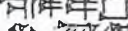
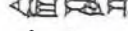
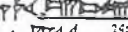
<i>wu</i> ₁₁		186
<i>wu</i> ₁₂		515
<i>wudu</i>		132
<i>wudu</i> ₂		138
<i>wugul</i>		194
<i>wugul</i> ₂		195
<i>wum</i>		165
<i>wum</i> ₂ ?		203
<i>wum</i> ₃ ?		117
<i>wum</i> ₄ ?		50
<i>wzub</i>	cf. <i>wzsub</i>	372
<i>us</i> , <i>u</i> ₅ , <i>uz</i>		241
<i>us</i> , <i>u</i> ₅ , <i>uz</i>		125
<i>uz</i>		141
<i>uz</i> ₄		327
<i>usan</i>		391
<i>usan</i> ₂		144
<i>usan</i> ₃		144
<i>usan</i> ₄		144
<i>usar</i> , <i>usur</i>		144
<i>usbaha</i>		515
<i>ussa</i> , <i>ussu</i>		132
<i>ussa</i> ₂ , <i>ussu</i> ₂		554
<i>usug</i>		348
<i>usub</i>		372
<i>usun</i>		241
<i>us</i>	cf. <i>us</i>	69
<i>uš</i>		271
<i>uš</i>		536
<i>uš</i> ₄		213
<i>uš</i> ₅		16
<i>uš</i> ₆		450
<i>uš</i> ₇ ?		372
(<i>uš</i> ₉ ?		17
<i>uš</i> ₁₁		241
<i>uš</i> ₁₂		26
<i>uš</i> ₁₃ ?		181
<i>uš</i> ₁₄		185
<i>ušbar</i>		181
<i>ušbar</i> ₂		185
<i>ušbar</i> ₃		

<i>ušbar</i> ₄		182
<i>ušbar</i> ₅ ?		443
<i>ušša</i>		499
<i>ušša</i>		405
<i>ušu</i>		10
<i>ušu</i> ₂		447
<i>ušu</i> ₃		472
<i>ušub</i>		123
<i>ušum</i>		11
<i>ušumgal</i>		343
<i>ušuš</i>		244
<i>ut</i>	cf. <i>ud</i>	384
<i>utah</i>		443
<i>utak</i>		1
<i>utak</i> ₂		361
<i>utima</i>		461
<i>utte</i>		126
<i>uttu</i>		13
<i>uttu</i> ₂		344
<i>uttu</i> ₃		4
<i>uttu</i> ₄		241
<i>uttu</i> ₅		384
<i>utu</i>		443
<i>utu</i> ₂		471
<i>utu</i> ₃		461
<i>utu</i> ₄		287
<i>utua</i>		293
<i>utua</i> ₂		420
<i>utul</i> , <i>udul</i>		406
<i>utul</i> ₂		293
<i>utul</i> ₃ , <i>udul</i> ₃		293
<i>utul</i> ₄ , <i>udul</i> ₄		289
<i>utul</i> ₅ , <i>udul</i> ₅		287
<i>utul</i> ₆ , <i>udul</i> ₆		143
<i>uz</i>	cf. <i>us</i>	372
<i>uza</i>		1225
<i>uzu</i>		174
<i>uzu</i> ₂		181
<i>uzu</i> ₃		372
<i>uzu</i> ₄		414
<i>uzu</i> ₅		447

uzug  12
 uzug₂  14
 uzug₃  16
 uzug₄  18
 (uzug₅ ?  372

wa  383
 (wa = ba ) 5
 (wa ?  231
 (war = bar ) 74
 we  383
 wi  383
 (wi ?  245
 wu  383

za  586
 zá  229
 zà  332
 za₄  87
 za₅  13
 (za₆ ? ) 28
 (za₇ ? ) 231
 (za₈ ? ) 18
 zab, zap  393
 zababu, zablam  586
 zabar  24
 zabar₂  364
 zadim  4
 zadru  314
 zag, zak, zag  332
 zág, zák, zág  295
 zág  314
 zagga  231
 zagin  18
 zagindur  18
 zah  112
 záh  589

zäh  584
 zahan  443
 zak  cf. zag 532
 zal, zalli  231
 zalag  381
 zalag₂  343
 zanarum  103
 zambur  69
 zanga  231
 zamsiat  545
 zap  cf. zab 383
 zag  cf. zag 332
 zar  491
 zär  231
 zär  164
 zara₁  69
 zara₃  69
 zar₄  72
 zarah  143
 zararma  381
 zarih  491
 zar  69
 ze, zi  84
 zē, zē  147
 zi  536
 zi₄  200
 zi₅  449
 (ze₆ ?  579
 (ze₇ ?  446
 zer  cf. zir 72
 zexe  346
 zexe₂  447
 zexe₃  371
 zi  cf. ze 84
 zib, zip  385
 zib  190
 zib  247
 zib  15
 zib₄  18
 zibin  18
 zibin₂  245
 zid  84
 zid  536

? zèd		293
(zìg ?)		54
zig, zik, zig		190
zik, zig		592
zigabab		579
zik	cf. zig	190
zikum		484
zikwa		166f
zil		87
zil		126
zilulu (191)		295
zim		79
zimbir		381
zip	cf. zib	395
zipaz		74
zig	cf. zig	190
zir		72
zic		536
zèr		374
zizuu		99
ziz		69
ziz		339
ziz		405
ziz ₄		1
ziz ₅ , zizu		126
zizamu		366
zizna		144f
zu		6
zú		15
zu		555
zu ₄		69
zub, zubi		60
zubu, zubud		590
zubud ₂		364
zubur		99
zuen		15
zug		540
zugud		15
zuf		522
zuk, zug		522

zuku		70
zul		464
zum		505
zug	cf. zuk	522
zur		437
zur		491
zur ₄		491
zur ₅ , zuru ₅		481
zur ₆		26
(zur ₈ ?)		353
zurzub		309
zurzub ₂		322
zurzub ₃		309
zusu		83

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
(ԲԻԱՅՆԻԼԻ, ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ԱՐԱՐԱՏ)
ՍԵՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Կոթողային ոճը)

Իշպուիմի արքայի օրոք միջագետքյան սեպագրության բարեփոխմամբ ստեղծվեց տեղական (բիայնական կամ ուրարտական) սեպագրությունը: Ասուրա-բաբելոնյան սեպագրությունը բաղկացած էր ավելի քան 600 նշանից, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ մի քանի, երբեմն 10-ից ավելի տարբեր ընթերցում: Ընդհանուր առմամբ, այն արտահայտում էր շուրջ 3000 վանկ և բառ: Բիայնական սեպագրությունը վերցրեց ընդամենը շուրջ 200 նշաններ, որոնք հիմնականում ունեին մեկ ընթերցում և հազվադեպ էին հանդիպում երկու կամ երեք նշանակությամբ: Բիայնական կոթողային (մոնումենտալ) ոճի սեպանշանները կառուցվածքով գրեթե մույնանում են նոր ասուրական նշաններին, ինչի հիման վրա էլ ընդունված է կարծել, թե այդ ոճը փոխառվել է Միջագետքից նոր ասուրական ժամանակաշրջանում:

Բիայնական արագագիր ոճը, դատելով հնագրական առանձնահատկություններից, պետք է ստեղծված լինի Ք.ա. XIV-XIII դարերից ոչ ուշ՝ ծագելով Միտանիի ու Խեթական տերության դպրության կենտրոններից:

Առաջիկա էջերում կներկայացվի բիայնական կոթողային ոճի սեպագրերի նշանացանկը: Այն կազմել ենք ըստ Ֆ. Վ. Մյոնիգի (König, 1955-1957, աղ. 103-105), Գ. Ա. Մելիքիշվիլու (Меликишвили, 1960, էջ 36-44) և Ի. Մ. Դյակոնովի (Дьяконов, 1963, էջ 96-120) նշանացանկերի՝ լրացնելով նաև վերջին տարիներին հայտնի դարձած որոշ նոր նշաններով: Նշենք, որ այս ցանկը չի հավակնում վերջնական ու սպառիչ լինելու և ենթակա է հետագա լրացումների (հատկապես նոր հուշարձանների հայտնաբերման և ուսումնասիրությունների արդյունքում կատարվող բացահայտումների շնորհիվ):

Նշանացանկը հավաքված է նորաստեղծ «Cuneiform» տառատեսակով, որի սիրավիր տրամադրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում հեղինակին՝ Վազգեն Ղազարյանին:

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
(ԲԻԱՅՆԻԼԻ, ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ԱՐԱՐԱՍ)
ՍԵՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈԹՈՂԱՅԻՆ ՈՃԻՂՆԱՅԱՆԿ

(Ըստ նշանների կազմության)

1. 𐎠 – aš
2. 𐎡 – ḫal
3. 𐎠𐎡 – ba, BA «նվիրել»
4. 𐎠𐎡𐎠 – zu, sū
5. 𐎠𐎡𐎠𐎠 – su
6. 𐎠𐎡𐎠𐎡 – bal (pal)
7. 𐎠𐎡𐎠𐎠𐎠 – gír
8. 𐎠𐎡 – tar
9. 𐎠𐎡 – an, AN «երկինք, երկնային», DINGIR «աստված»
10. 𐎠𐎡, 𐎡 – KUR «լեռ», «երկիր»
11. 𐎠𐎡𐎠 – ka
12. 𐎠𐎡𐎠𐎠 – KÚ «ուտել», «կլանել» (նաև «յուրացնել»)
13. 𐎠𐎡𐎠 – URU «քաղաք», «բնակավայր»
14. 𐎠𐎡𐎠𐎠 – UKKIN «բոլորը», «ամբողջը»
15. 𐎠𐎡𐎠 – ERUM «ծառա», «ատրուկ»
16. 𐎠𐎡𐎠𐎠, 𐎠𐎡𐎠 – ITU «ամիս»
17. 𐎠𐎡 – la
18. 𐎠𐎡𐎠 – tu
19. 𐎠𐎡𐎠𐎠, 𐎠𐎡𐎠𐎠, 𐎠𐎡𐎠𐎠 – li/e
20. 𐎠𐎡 – KÚR «թշնամի, վայրենի, բարբարոս», PAP «ամբողջ»
21. 𐎠𐎡 𐎠𐎡 – PA₅ «ջրանցք», «առու»
22. 𐎠𐎡, 𐎠𐎡 – mu, MU «տարի»

¹ Այստեղ ներկայացված են միայն կոթողային ոճի նշանները: Նշենք, որ կան զգալի քիվ նշաններ, որոնք չեն հանդիպում կոթողային արձանագրություններում, սակայն առկա են արագագլի ոճում: Նշանների մի խումբ էլ, ինչպես վերը նշվեց, հանդիպում են Վանի տիրակալների միայն աստրերեն արձանագրություններում՝ չկրկնվելով բիայնական կոթողային և արագագլի ոճերում: Այս բոլորի համեմատական ուսումնասիրությունը՝ սեպագլի ալլ համակարգերի համադրությամբ, մնում է ապագայի խնդիր:

23. -I - qa, ka
24. -III, -III - ru
25. - - be, BE, (bad/ t /t)
26. -II - gur, kur
27. -I - na
28. - - NUMUN «սերմ, սերունդ, ժառանգություն»
29. -I-, -I- - ti/e, te, TI «կենդանի, ողջ»
30. -I- - bar, pâr, mas, maš, BAR, MAŠ «զոված, մաքուր»;
«կես» («0,5»)
31. -I- - nu, NU
32. -I, -I - MĀŠ
33. -I, -I - hu
34. -I, -I - NAM «նահանգ, մարզ»
35. -I, -I - zi/e
36. -I, -I - gi/e, ji/è
37. -I, -I - ri/e, sar₅
38. -I, -I - GÜB «ծախ»
39. -I, -I - ak/q/g
40. -I, -I - MĒ «մարտ(ական)», «արշավանք»
41. -I, -I - EN «տեր», «տիրակալ», «քուրմ»
42. -I - šur
43. -I, -I - sar₅ = ri
44. -I - sa
45. -I - GĀN «ղաշտ», «արտ»
46. -II - gur, kur (?)
47. -II - si/e, (ši/e)
48. -I, -I - TAG «զոհեղ», «զոհաբերություն»
49. -I - ab/p, AB «կով»
50. -I - URUDU «պղինձ», «պղնձե»
51. -I, -I, -I - KĀ «դարպասներ»
52. -I, -I, -I, -I - DUB «արձանագրություն»
53. -I, -I - ta
54. -I - i
55. -I - ia
56. -I - hé

57.  – TUR «փոքր», DUMU «որդի»
58.  – ad/t₁, AD «հայր»
59.  – si/e
60.  ,  – LUGAL «արքա»
61.  ,  – sar, EZEN «տոն», «տոնախմբություն»
62.  ,  – dur
63.  ,  – sūm
64.  – KASKAL «արշավանք», «ճանապարհ»
65.  – am
66.  ,  – UZU «միս»
67.  ,  – dè, de_x, ne, t_è
68.  – GIBIL «նոր»
69.  – qu, ku
70.  ,  – il, èl
71.  – du, tū (?)
72.  ,  – ANŠU «էշ», բեռնակիր կենդանիների ցուցիչ (դետերմինատիվ)
73.  ,  – GESTIN «խաղողի այգի», «գինի»
74.  – uš
75.  – iš, eš₁₅
76.  – bi/é, BI
77.  – ár
78.  ,  – NA₄ «քար», քարե իրերի ցուցիչ
79.  – DÚ «անել», «մեծագործություն», «ավարտել», «շինություն»
80.  – ni, né
81.  – ir, er
82.  – pa
83.   – SIPAD (^{LÚ}SIPAD - «հովիվ»)
84.  – is/z/s, giš, GIŠ ծառերի, բույսերի և փայտե (և մետաղե) իրերի ցուցիչ (դետերմինատիվ)
85.  – GUD «եզ», խոշոր եղջերավոր կենդանիների ցուցիչ (դետերմինատիվ)
86.  – al
87.  – mar
88.  – e

89. 𐎶𐎵 – UKÚ «ժողովուրդ», «բնակչություն»
 90. 𐎶𐎵 – kē
 91. 𐎶𐎵 – KIŠIB «կնիք»
 92. 𐎶𐎵 – á, Ú «ղաշտ»; KÚŠ «կանգուն» (չափի միավոր)
 93. 𐎶𐎵 – ga
 94. 𐎶𐎵 – DAN
 95. 𐎶𐎵 – É «տուն»
 96. 𐎶𐎵 – ra
 97. 𐎶𐎵, 𐎶𐎵, 𐎶𐎵 – LÚ «մարդ», ցուցիչ մարդկանց, խավերի, դասերի և մասնագիտությունների
 98. 𐎶𐎵 – id/t/t
 99. 𐎶𐎵, 𐎶𐎵 – da, ta
 100. 𐎶𐎵 – áš; BANEŠ, kapi (չափի միավոր)
 101. 𐎶𐎵 – ma
 102. 𐎶𐎵, 𐎶𐎵 – GAL «մեծ»
 103. 𐎶𐎵 – b/pur
 104. 𐎶𐎵, 𐎶𐎵 (?) – šu
 105. 𐎶𐎵 – še, ŠE «հացահատիկ», «ցորեն», «արտ»
 106. 𐎶𐎵, 𐎶𐎵 – b/pu
 107. 𐎶𐎵 – TIR (^{GIS}TIR - «ամտառ»)
 108. 𐎶𐎵 – te, TEMEN «հիմք»
 109. 𐎶𐎵 – kar
 110. 𐎶𐎵, 𐎶𐎵 – tú, du; UTU «արև»
 111. 𐎶𐎵, 𐎶𐎵 – pi/e
 112. 𐎶𐎵, 𐎶𐎵 – ZAB, ERIN, ERIM (^{LU}ZAB/ERIN/ERIM - «զինվոր»)
 113. 𐎶𐎵 – hi/e; tí, d/é
 114. 𐎶𐎵 – 'a, 'e, 'i, 'u (?)
 115. 𐎶𐎵 – IM, ÍSKUR «Թեյշերա» (Իշկուր, Թեշուր, Աղաղ և այլ ամպրոպային աստվածների գաղափարանշանը)
 116. 𐎶𐎵 – ħar (hír, ħur)
 117. 𐎶𐎵 – HÁ «շատ», հոգնակիություն ցույց տվող նշան
 118. 𐎶 – u; X («տասը»); LUGAL «արքա»; U (^dU - «Թեյշերա»)
 119. 𐎶 – ÁB «կով»
 120. 𐎶 – AMAR (^dAMAR.UTU - «Մարութկ» Բաբելոնի գերագույն աստվածը)

121.  – SISKUR «զոհ»
122.  – PAN (^{GIS}PAN - «աղեղ(նավոր)»)
123.  – ul
124.  – ši; LIM «հազար»
125.  – ar
126.  ,  – KURUN, SIG₅ «լավ», «որակյալ», «զեղեցիկ»
127.  – di/e, ti/e
128.  – u + e (?)
129.  – ki/e, KI «հող»
130.  – din
131.  – KÙ, KUG «մաքուր», «փայլուն», «հոյակապ»
132.  – GUŠKIN «ոսկի»
133.  – KÙ.BABBAR - արծաթ
134.  – XX («քսան»); LUGÁL «արքա»
135.  – XXX (“երեսուն”), SIN (BÁ) «լուսին» (^dSIN (^dBÁ) - լուսնի աստծո գաղափարագիրը, Վանի թագավորության դիցարանում լուսնի աստծո անունն է Մելարդի)
136.  (տարբերակ՝ ) – XL («քառասուն»)
137.  (տարբերակ՝ ) – L («հիսուն»)
138.  – LX («վաթսուն»)
139.  – diš, tiš, I («մեկ»), ^m (ցեղանունների և արական անունների ցուցիչ)
140.  – GIGIR (^{GIS}GIGIR - «(մարտա)կառք»)
141.  – me/i, ME «հարյուր»
142.  ,  ,  – MEŠ – հոգնակիության ցուցիչ
143.  – ib/p
144.  ,  – ku, qú, tuš, TUG «հագուստ», կտորեղենի ցուցիչ; TUKUL (^{GIS}TUKUL «զենք», «օգնություն», «օգնական»)
145.  ,  – lu, LU; UDU «խոյ», «ուշաք», մանր եղջերավոր կենդանիների ցուցիչ
146.  ,  ,  – qi/e, ki/e
147.  – šú, ŠU «մրա», «այն»; «ամբողջ», «ողջ»
148.  – ÉN «կախարդանք», «հմայանք», «թովչանք»
149.  – GIBIL «այրել»
150.  – LXX («յոթանասուն»)

151. 𐎶𐎶 – LXXX («ութուն»)
152. 𐎶𐎶𐎶 – XC («իննսուն»)
153. 𐎶𐎵 – sal, SAL, GEME «կին», կանանց անունների ցուցիչ
154. 𐎶𐎵𐎶 – NIN «տիրուհի» («աստվածուհի», «թագուհի»)
155. 𐎶𐎵𐎶𐎶 , 𐎶𐎵𐎶𐎶 – su
156. 𐎶𐎵𐎶 – gu, kù
157. 𐎶𐎵𐎶𐎶 , 𐎶𐎵𐎶𐎶 , 𐎶𐎵𐎶𐎶 – el; SIKIL «մաքուր», «սուրբ»
158. 𐎶 – II («երկու»)
159. 𐎶 – a, A (^{LU}A - «որդի», A^{MES} - «ջուր»)
160. 𐎶𐎵𐎶𐎶 – ID «գետ», գետանվան ցուցիչ
161. 𐎶𐎶 – za, sa
162. 𐎶𐎶 – ha
163. 𐎶𐎶 – III («երեք»)
164. 𐎶𐎶𐎶 – tu
165. 𐎶 – šā; NĪG (NĪG.GA գաղափարագրի համառոտագրումը) «սեփականություն», «պատկանելություն»; IV («չորս»)
166. 𐎶𐎶 – V («հինգ»)
167. 𐎶𐎶 – VI («վեց»)
168. 𐎶𐎶 – VII («յոթ»)
169. 𐎶𐎶 – VIII («ութ»)
170. 𐎶 – IX («ինը»); նաև կրկնության նշան
171. 𐎶 – անջատման նշան

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
(ԲԻԱՅՆԻԼԻ, ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ԱՐԱՐԱՏ)
ՍԵՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈԹՈՂԱՅԻՆ ՈՂԻ ՆՇԱՆԱՑԱՆԿ

(Ըստ այբբենական հերթականության)

Վանկանշաններ.

a – 𐌰
 'a – 𐌱𐌰𐌶𐌴
 ab 𐌶 𐌰𐌶
 ad – 𐌰𐌶
 ak/q/g – 𐌰𐌶𐌰
 al – 𐌰𐌶𐌴
 am – 𐌰𐌶𐌰
 an – 𐌰𐌶𐌴
 ap – 𐌰𐌶𐌴
 ar – 𐌰𐌶𐌴𐌰𐌶
 ár – 𐌰𐌶𐌴𐌰
 aš – 𐌰𐌶
 âš – 𐌰𐌶𐌰
 at/t – 𐌰𐌶𐌴
 ba – 𐌰𐌶𐌴
 bal – 𐌰𐌶𐌴𐌰
 bar – 𐌰𐌶𐌴
 be – 𐌰𐌶
 bi/é – 𐌰𐌶
 bu – 𐌰𐌶𐌴 , 𐌰𐌶𐌰
 bur – 𐌰𐌶𐌴
 da – 𐌰𐌶𐌴𐌰 , 𐌰𐌶𐌴𐌰
 de – 𐌰𐌶𐌴𐌰 , 𐌰𐌶𐌴𐌰
 di – 𐌰𐌶𐌴𐌰
 di – 𐌰𐌶𐌴
 din – 𐌰𐌶𐌴
 diš – 𐌰𐌶

du, t̥ù - ㄉㄨˊ
 dur₈ - ㄉㄨㄣˊ , ㄉㄨㄣˊ
 e - ㄜˊ
 ga, ja₉ - ㄍㄚˊ
 gi/e, ji/è - ㄍㄧˊ
 giš - ㄍㄧˊ
 gu, kù, jù - ㄍㄨˊ
 gur, kur - ㄍㄨㄣˊ
 ha - ㄏㄚˊ
 hal - ㄏㄚˊ
 har (hír, hur) - ㄏㄚˊ
 hé - ㄏㄜˊ
 hi - ㄏㄧˊ
 hu - ㄏㄨˊ
 i - ㄧˊ
 ia, ja - ㄧㄚˊ
 ib - ㄧㄅˊ
 id/t - ㄧㄉˊ
 il (el) - ㄧㄌˊ , ㄧㄌˊ
 ip - ㄧㄆˊ
 ir, er - ㄧㄣˊ
 is/z/s - ㄧˊ
 iš, eš₁₅ - ㄧˊ
 it/d - ㄧㄊˊ
 ka - ㄎㄚˊ
 kar - ㄎㄚˊ
 ké (ʒnuŋ. ke₄) - ㄎㄜˊ
 ki - ㄎㄧˊ , ㄎㄧˊ
 ku, qú - ㄎㄨˊ , ㄎㄨˊ
 kur - ㄎㄨˊ , ㄎㄨˊ
 la - ㄌㄚˊ
 li/e - ㄌㄧˊ , ㄌㄧˊ , ㄌㄧˊ
 lu - ㄌㄨˊ , ㄌㄨˊ
 ma - ㄇㄚˊ

mar – 𐌆𐌋𐌗-
 mas – 𐌆𐌋-
 maš – 𐌆𐌋-
 me/i – 𐌆-
 mu – 𐌆𐌆𐌆 , 𐌆𐌆𐌆
 na – 𐌆𐌋
 ne – 𐌆𐌆𐌆𐌆
 ni, né – 𐌆𐌆𐌆-
 nu – 𐌆𐌋-
 pa – 𐌆𐌋𐌆
 pal – 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆
 pār – 𐌆𐌋-
 pi/e – 𐌆𐌋-
 pu – 𐌆𐌆𐌆 , 𐌆𐌆𐌆
 pur – 𐌆𐌆𐌆
 qa, ka – 𐌆𐌋
 qi/e, ki/e – 𐌆𐌆𐌆𐌆 , 𐌆𐌆𐌆𐌆 , 𐌆𐌆𐌆𐌆
 qu, ku – 𐌆𐌆𐌆𐌆
 qù – 𐌆𐌆𐌆𐌆
 quĭ, kuĭ – 𐌆𐌆𐌆𐌆
 ra – 𐌆𐌆𐌆𐌆
 ri/e – 𐌆𐌆𐌆𐌆
 ru – 𐌆𐌆𐌆𐌆 , 𐌆𐌆𐌆𐌆
 sa – 𐌆𐌆𐌆𐌆
 sal – 𐌆𐌆𐌆
 sar – 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 , 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆
 sar₅ – 𐌆𐌆𐌆𐌆
 si/e – 𐌆𐌆𐌆
 su – 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆
 sú – 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆
 sa – 𐌆𐌆
 si/e – 𐌆𐌆𐌆𐌆
 su – 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 , 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆
 šá – 𐌆𐌆
 še – 𐌆𐌆 , 𐌆𐌆
 ši – 𐌆𐌋-

šu – 𐎱𐎠 , 𐎱𐎠 (?)
 šú – 𐎱𐎠 , 𐎱𐎠
 šur – 𐎱𐎠𐎺
 ta – 𐎠𐎢𐎡𐎹 , 𐎠𐎢𐎡𐎹
 tar – 𐎠𐎢𐎡𐎹
 te – 𐎠𐎢𐎡𐎹 , 𐎠𐎢𐎡𐎹
 ti/e – 𐎠𐎢𐎡𐎹 , 𐎠𐎢𐎡𐎹
 tiš – 𐎠𐎢𐎡𐎹
 tu – 𐎠𐎢𐎡𐎹
 tú, du, tuš – 𐎠𐎢𐎡𐎹 , 𐎠𐎢𐎡𐎹
 tum (?) – 𐎠𐎢𐎡𐎹 (?)
 ʔa – 𐎠𐎢𐎡𐎹 , 𐎠𐎢𐎡𐎹
 ʔè – 𐎠𐎢𐎡𐎹 , 𐎠𐎢𐎡𐎹
 ʔí – 𐎠𐎢𐎡𐎹
 ʔu – 𐎠𐎢𐎡𐎹
 ʔuš – 𐎠𐎢𐎡𐎹
 u – 𐎠𐎢𐎡𐎹
 ú – 𐎠𐎢𐎡𐎹
 ul – 𐎠𐎢𐎡𐎹
 uš – 𐎠𐎢𐎡𐎹
 za – 𐎠𐎢𐎡𐎹
 zi/e – 𐎠𐎢𐎡𐎹 , 𐎠𐎢𐎡𐎹
 zu – 𐎠𐎢𐎡𐎹

Թվանշաններ.

-𐎠 – ½ , «կես»
 𐎠 – I («մեկ»)
 𐎠𐎠 – II («երկուս»)
 𐎠𐎠𐎠 – III («երեք»)
 𐎠𐎠𐎠𐎠 – IV («չորս»)
 𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠 – V («հինգ»)
 𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠 – VI («վեց»)
 𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠 – VII («յոթ»)
 𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠 – VIII («ութ»)

- 𐎠 – IX («ինը»)
- 𐎡 – X («տասը»)
- 𐎢 – XI («տասնմեկ»)
- 𐎣 – XII («տասներկու»)
-
- 𐎦 – XX («քսան»)
- 𐎧 – XXI («քսանմեկ»)
-
- 𐎨 – XXX («երեսուն»)
-
- 𐎩 (տարբերակ՝ 𐎪) – XL («քառասուն»)
-
- 𐎫 (տարբերակ՝ 𐎬) – L («հիսուն»)
-
- 𐎭 – LX («վաթսուն»)
-
- 𐎮 – LXX («յոթանասուն»)
-
- 𐎯 – LXXX («ութսուն»)
-
- 𐎰 – XC («փննսուն»)
-
- 𐎱 (տարբերակ՝ 𐎲) – ME («(1) հարյուր»)
- 𐎳 𐎱 – II ME («երկու հարյուր»)
- 𐎵 𐎱 – III ME («երեք հարյուր»)
-
- 𐎶 – LIM («հազար»)
- 𐎷 𐎶 – II LIM («երկու հազար»)
-
- 𐎸 𐎶 – X LIM («տասը հազար»); վանկային գրությամբ՝ atibi
 («բյուր»)
-
- 𐎹 𐎶 𐎺 𐎶 – XIV LIM («տասնչորս հազար»)
-
- 𐎺 𐎶 – LIM.LIM («միլիոն»)

Յուրիչներ (որոշիչներ, դետերմինատիվներ).

ANŠU - 𒀭𒀪 , 𒀭𒀪 - «էշ», բեռնակիր կենդանիների ցուցիչ
DINGIR - 𒌷 - «աստված», դիցանունների ցուցիչ
E - 𒂗 - «տուն»
GIŠ - 𒂗 - ծառերի, բույսերի, փայտե (մաև մետաղե) իրերի ցուցիչ
GIŠ^{II} - 𒂗 - «զենք», զինատեսակների ցուցիչ
GUD - 𒂗 - «եզ», խոշոր եղջերավոր կենդանիների ցուցիչ
HÁ - 𒀭𒂗 - «շատ», հոգնակիություն ցույց տվող նշան
ID - 𒂗𒂗 - «զետ»
KUR - 𒂗 , 𒂗 - «զեռ», «երկիր»
LÚ - 𒂗 , 𒂗 , 𒂗 - «մարդ», ցուցիչ մարդկանց, խավերի, դասերի և մասնագիտությունների
L^m - 𒂗 - ցեղանունների և արական անունների ցուցիչ
MEŠ - 𒂗 , 𒂗 , 𒂗 - հոգնակիության ցուցիչ
NA₄ - 𒂗𒂗 - «քար», քարե իրերի ցուցիչ
SAL (GEME) - 𒂗 - «կին», կանանց անունների ցուցիչ
ŠADU - 𒂗 - «զեռ», լեռնանունների ցուցիչ
ŠAM (Ú) - 𒂗 - «ղաշտ»
UDU - 𒂗 , 𒂗 - «խոյ», «ոչխար», մանր եղջերավոր կենդանիների ցուցիչ
URU - 𒂗𒂗 - «քաղաք», «բնակավայր»
UZU - 𒂗𒂗 , 𒂗𒂗 - «միս»

Գաղափարանշաններ.

L^U A - 𒂗𒂗 - «որդի»
A^{MEŠ} - 𒂗 𒂗 - «ջուր»
(GUD) AB - (𒂗𒂗) 𒂗 - «կով»
L^U AD - 𒂗𒂗 𒂗 - «հայր»
L^U AD.AD - 𒂗𒂗 𒂗𒂗 - «պապ, նախնի»
^dAMAR.UTU - 𒂗𒂗 𒂗𒂗 - «Մարդուկ»՝ Բաբելոնի գերագույն աստվածը)
AM.SI - 𒂗𒂗 𒂗 - «փիղ»
AN. BAR - 𒂗𒂗 𒂗 - «երկաթ(յա)»

^{LÜ}A.NIN - 𐎠𐎺𐎠 𐎶 𐎶𐎵 - «թագուհու որդի», «օրինակաց
գահաժառանգ» (?)

ANŠU - 𐎠𐎺𐎠 , 𐎠𐎺𐎠 - «էշ»

ANŠU.A.AB.BA - 𐎠𐎺𐎠 𐎶 𐎠𐎺𐎠 𐎠𐎶 - «ուղտ»

ANŠU.GIR.NUN.NA - 𐎠𐎺𐎠 𐎠𐎺𐎠 𐎶 - «ջորի»

ANŠU.KUR.RA - 𐎠𐎺𐎠 𐎠𐎺𐎠 - «ձի»

^{LÜ}A.SI^{MES} - 𐎠𐎺𐎠 𐎶 𐎠𐎺𐎠 𐎶 - «զինվորներ», «զորք»

Aššur - 𐎶𐎶 - «Ասորեստան»

BA - 𐎠𐎶 - «նվիրել»

BABBAR - 𐎶 - «սպիտակ»

BE.LI - 𐎶𐎶 𐎠𐎺𐎠, 𐎶𐎶 𐎠𐎺𐎠 - «զենք»

BI.BU - 𐎶𐎶 𐎶 - «հոտ» (ամասունների)

DAN.NU - 𐎠𐎺𐎠 𐎶 - «հզոր»

DINGIR - 𐎶𐎶 - «աստված»;

DÜ - 𐎶𐎶 - «անել», «ավարտել», «շինություն»

DUB - 𐎠𐎺𐎠𐎶 , 𐎠𐎺𐎠𐎶 , 𐎠𐎺𐎠𐎶 , 𐎠𐎺𐎠𐎶 - «արձանագրություն»

^{LÜ}DUMU - 𐎠𐎺𐎠 𐎠𐎺𐎠 - «որդի» (քաղաքանունների հետ
գործածվելիս՝ «քաղաքացի»)

É - 𐎠𐎺𐎠𐎶 - «տուն»

É.BAR - 𐎠𐎺𐎠𐎶 𐎠𐎺𐎠 - «տաճար»

É.GAL - 𐎠𐎺𐎠𐎶 𐎠𐎶 - «պալատ, ամրոց»

^{LÜ}É.GAL - 𐎠𐎺𐎠𐎶 𐎠𐎺𐎠 𐎠𐎶 - «պալատական»

EN - 𐎶𐎶 , 𐎶𐎶 - «տեր», «տիրակալ», «քուրմ»

ÉN - 𐎶𐎶 - «կախարդանք», «հմայանք», «թուլչանք»

^{LÜ}(EN).NAM - 𐎠𐎺𐎠 (𐎶𐎶) 𐎶𐎶 - «նահանգի / մարզի կառավա-
րիչ» (վկայվում է նաև ^{LÜ}NAM տարբերակով)

^{LÜ}ERIN - 𐎠𐎺𐎠 𐎶 , 𐎠𐎺𐎠 𐎶 - «զինվոր»

^{LÜ}ERUM (ZAB, IR) - 𐎠𐎺𐎠 𐎠𐎶 - «ծառա», «ստրուկ»

EZEN - 𐎠𐎺𐎠 , 𐎠𐎺𐎠 - «տուն», «տոնախմբություն»

^{GIS}GAG.TI - 𐎶𐎶 𐎶𐎶 - «նետ», «աղեղ»

GAL - 𐎠𐎶 , 𐎠𐎶 - «մեծ»

GÁN - 𐎠𐎺𐎠 - «դաշտ», «արտ»

GEŠTIN - 𐎠𐎺𐎠 , 𐎠𐎺𐎠 - «խաղողի այգի», «գինի»

^{GIS}GEŠTIN - 𐎠𐎺𐎠 , 𐎠𐎺𐎠 - «խաղողի այգի», «գինի»

GIBIL - 𐎠𐎺𐎠 - «նոր»

GIBÍL - 𐎠𐎺𐎠 - «այրել»

^{GIŠ}GIGIR - 𒄩 𒄣 - «(մարտա)կառք»
 GIŠ - 𒄩 - ծառերի, բույսերի, փայտե (մաս մետաղե) իրերի ցուցիչ;
 GIŠ^{II} - 𒄩 - «զենք»
 GIŠ.MEŠ - 𒄩 𒄣 - «ծառեր»
 GÜB - 𒄩 𒄣 - «ձախ»
 GUD (GU₄) - 𒄩 - «եզ», խոշոր եղջերավոր կենդանիների ցուցիչ;
 GUŠKIN - 𒄩 𒄣 - «ոսկի»
^{GIŠ}GU.ZA - 𒄩 𒄣 - «զահ»
 HÁ - 𒄩 𒄣 - «շատ», հոգնակիություն ցույց տվող նշան
 IÁ, Í - 𒄩 - «յուղ»
 ÍD - 𒄩 𒄣 - «զետ»;
^DIM - 𒄩 𒄣 - «(աստված) Թեյշերա» (Իշկուր, Թեշուր, Ադադ
 և այլ ամպրոպային աստվածների գաղափարանշանը)
 INIM - 𒄩 𒄣 - «իր, առարկա»
 ITU - 𒄩 𒄣 , 𒄩 𒄣 - «ամիս»
 KÁ - 𒄩 𒄣 , 𒄩 𒄣 , 𒄩 𒄣 - «դարպաս(ներ)»
 KASKAL - 𒄩 𒄣 - «արշավանք», «ճանապարհ»
 KI - 𒄩 - «հող», «երկիր»
 KI.TIM - 𒄩 𒄣 - «հող»
 KIŠIB (ŠID) - 𒄩 𒄣 - «կնիք»
 KÚ - 𒄩 𒄣 - «ուտել», «կլանել» (մաս «յուրացնել»)
 KÚ, KUG - 𒄩 - «մաքուր», «փայլուն», «հոյակապ»
 KÚ.BABBAR - 𒄩 𒄣 - արծաթ
 KUR - 𒄩 , 𒄩 - «լեռ», «երկիր»;
 KÚR - 𒄩 - «թշնամի, վայրենի, բարբարոս»
 KURUN (SIG₅) - 𒄩 𒄣 - «լավ», «որակյալ», «զեղեցիկ»
 KÚŠ - 𒄩 𒄣 - «կանգուն» (չափի միավոր)
 LÚ - 𒄩 𒄣 , 𒄩 𒄣 , 𒄩 𒄣 - «մարդ», ցուցիչ մարդկանց, խավերի,
 դասերի և մասնագիտությունների
 LUGAL - 𒄩 𒄣 , 𒄩 𒄣 - «արքա»
 LUGÁL (MAN) - 𒄩 - «արքա»
 MAḪ - 𒄩 𒄣 - «բարձր»
 MÁŠ - 𒄩 𒄣 - «այծ»
 MÁŠ.TUR - 𒄩 𒄣 𒄣 - «ուլ» (մաս՝ «զոհ»)
 MÉ - 𒄩 𒄣 - «մարտ(ական)», «արշավանք»

384

ŠUM - 𐎶𐎵𐎠𐎺 - «անուն»
 TAG/K - 𐎠𐎵𐎶𐎵 - «զոհել», «զոհաբերություն»
 TAR - 𐎠𐎶𐎵 - «նամապարհել»
 TEMEN- 𐎶𐎵𐎶 - «հիմք»
 TI - 𐎶𐎵𐎶𐎵 , 𐎶𐎵𐎶𐎵 - «կենդանի, ողջ»
 TILA - 𐎶𐎵𐎶𐎵 𐎶𐎵𐎶 - «կենդանի, ողջ»
 G¹⁵TIR - 𐎶𐎵𐎶 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵 - «անտառ»
 TUG - 𐎶𐎵𐎶 , 𐎶𐎵𐎶 - «հագուստ», կտորեղենի ցուցիչ;
 G¹⁵TUKUL - 𐎶𐎵𐎶 𐎶𐎵𐎶 - «զենք», «օգնություն», «օգնական»
 TUR - 𐎶𐎵𐎶𐎶 - «փոքր»
 𐎶 (ŠAM) - 𐎶𐎵𐎶𐎶 - «դաշտ»;
 UDU - 𐎶𐎵𐎶 , 𐎶𐎵𐎶 - «խոյ», «ռչխար», մանր եղջերավոր
 կենդանիների ցուցիչ;
 UDU.MÁŠ - 𐎶𐎵𐎶 𐎶𐎵𐎶 - «այծ»
 UDU.MÁŠ.TUR - 𐎶𐎵𐎶 𐎶𐎵𐎶 𐎶𐎵𐎶 - «ուլ»
 UDU.NITÁ - 𐎶𐎵𐎶 𐎶𐎵𐎶 - «ռչխար»
 UKKIN - 𐎶𐎵𐎶𐎶𐎶 - «բուրդը», «ամբողջը»
 UKÚ - 𐎶𐎵𐎶𐎶 - «ժողովուրդ»
 L¹⁵UKÚ - 𐎶𐎵𐎶𐎶 𐎶𐎵𐎶𐎶 - «ժողովուրդ», «բնակչություն»
 URU - 𐎶𐎵𐎶𐎶 - «քաղաք», «բնակավայր»
 URUDU - 𐎶𐎵𐎶𐎶𐎶 - «պղինձ», «պղնձե»
 D¹⁵UTU - 𐎶𐎵𐎶𐎶 𐎶𐎵𐎶 , 𐎶𐎵𐎶𐎶 𐎶𐎵𐎶 - «արև», արևի աստծո գաղափարագիրը
 (Վանի թագավորության դիցարանում արևի աստծո
 անունն է Շիվինի)
 D¹⁵UTU^{Ši} - 𐎶𐎵𐎶𐎶 𐎶𐎵𐎶𐎶 𐎶𐎵𐎶 - «արև», «(աստված) Շիվինի»
 UZU - 𐎶𐎵𐎶𐎶𐎶 , 𐎶𐎵𐎶𐎶𐎶 - «միս»
 L¹⁵ZAB - 𐎶𐎵𐎶𐎶𐎶 𐎶𐎵𐎶 , 𐎶𐎵𐎶𐎶𐎶 𐎶𐎵𐎶 - «զինվոր»
 L¹⁵ZAB.GÍR - 𐎶𐎵𐎶𐎶𐎶𐎶 𐎶𐎵𐎶𐎶 𐎶𐎵𐎶 - «հետևակ(ային)»
 // - 𐎶𐎵 - անջատման նշան

ԱՐԱՄԵԱԿԱՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆԸ

Արամեական այբուբենը ստեղծվել է Ք. ա. I հազարամյակի սկզբին՝ շնորհիվ փյունիկյան այբուբենի բարեփոխման: Կապված արամեացիների՝ Հին Առաջավոր Ասիայում լայն տարածման և, հիմնականում, առևտրի ոլորտում ներգրավված լինելու հետ, արամեերենը և արամեական գիրը սկսած Ք. ա. 8-րդ դարից Ասորեստանում վերածվում են միջազգային հաղորդակցության լեզվի ու գրի: Ք. ա. 6-4-րդ դարերում արամեերենն իր գրային համակարգով դառնում է Աքեմենյան Պարսկաստանի պաշտոնական լեզուներից մեկը, ինչպես նաև Փոքր Ասիայից ու Եգիպտոսից մինչև Հնդկաստան ձգվող սուրածքի հիմնական առևտրական լեզուն:

Արամեական գիրը բաղաձայնային է՝ բաղկացած 22 տառից: Պարզության և գործնականության շնորհիվ լայն տարածում է ստացել Առաջավոր Ասիայում՝ հիմք դառնալով մի շարք նոր (եբրայական, նարաթեական, պալմիրական, պահլավական, ասորական, մանիքեական և այլ) գրատեսակների:

Արամեական այբուբենը կարելի է գտնել ինչպես արամեացիների, այնպես էլ գրի պատմությանը նվիրված բազմաթիվ ուսումնասիրություններում (տե՛ս, օրինակ, Լուուկուտկա, 1955, էջ 114-130; Jensen, 1958, էջ 281-285; Diringen, 1962, էջ 133-140; Дирингер, 1963, էջ 302-354; Lipinski, 1975; Фридрих, 1979, էջ 105-108 և այլն):

Արտամուկյունը	ՎԱՂԱՐԱՄԵԱԿԱՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆ		
	Ք.ա. 5-րդ դար	Ք.ա. 6-րդ դար	Ք.ա. 4-րդ դար
’	𐎶	𐎶	𐎶
б	𐎶	𐎶	𐎶
g	𐎶	𐎶	𐎶
d	𐎶	𐎶	𐎶
h	𐎶	𐎶	𐎶
w	𐎶	𐎶	𐎶
z	𐎶	𐎶	𐎶
h	𐎶	𐎶	𐎶
t	𐎶	𐎶	𐎶
y	𐎶	𐎶	𐎶
k	𐎶	𐎶	𐎶
l	𐎶	𐎶	𐎶
m	𐎶	𐎶	𐎶
n	𐎶	𐎶	𐎶
s	𐎶	𐎶	𐎶
’	𐎶	𐎶	𐎶
p	𐎶	𐎶	𐎶
s	𐎶	𐎶	𐎶
q	𐎶	𐎶	𐎶
r	𐎶	𐎶	𐎶
š(sh)	𐎶	𐎶	𐎶
t	𐎶	𐎶	𐎶

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆԸ

Հունական գիրը համաշխարհային պատմության ընթացքում ստեղծված մեզ հայտնի առաջին այբուբենն է, որն օժտված էր ձայնավորներով: Հետագոտողների մեծ մասի կարծիքով՝ հույները այբուբենը փոխառել են փյունիկացիներից: Սկզբնապես հունական գիրն ուներ աջից ձախ ուղղություն, որը ժամանակի ընթացքում վերածվեց պարուրաձևի (բուստրոֆեդոնի), իսկ Զ.ա. 4-րդ դարում հաստատվեց ձախից աջ ուղղությունը, որն առ այսօր մնում է անփոփոխ:

Հունական այբուբենի ծագման ու զարգացման մասին կա հսկայածավալ գրականություն. տե՛ս, օրինակ, Լոուկոսկա, 1955, էջ 167-175; Jensen, 1958, էջ 422-442; Diringer, 1962, էջ 149-164; Дирингер, 1963, էջ 522-536; Истрин, 1965, էջ 332-351; Гельб, 1982, էջ 171-177; Фридрих, 1979, էջ 127-133 (մաս դրանցում հղված գրականությունը: Ներկայացվող աղյուսակը վերցված է Հայկական սովետական հանրագիտարանի համապատասխան հոդվածից:

Մեծատառ	Փոքրատառ	Տառերի անունները				Արտասանություններ	
		հունարեն	լատինական տառաբանություն	հին հունական (ատտիկական)	նոր հունական (բյուզանդական)	հին հունական (ատտիկական)	նոր հունական (բյուզանդական)
Α	α	άλφα	alpha	ալֆա	ալֆա	a	a
Β	β	βήτα	bēta	բետա	վիտա	b	v
Γ	γ	γάμμα	gamma	գամմա	դամա	g, j, n	g (շփական)
Δ	δ	δέλτα	delta	դելտա	դելտա	d	ծ (միջատամուսիին ձայնը)
Ε	ε	εῖ, ἐξ ψιλόν	ēpsilon	էփսիլոն	էփսիլոն	ē	e
Ζ	ζ	ζήτα	dzēta	ձետա	զիտա	dz	z
Η	η	ήτα	ēta	էտա	իտա	i	i
Θ	θ	θήτα	thēta	թետա	թիտա	th	th (սիջատամուսիին հուն)
Ι	ι	ιώτα	iōta	յոտա	յոտա	i	i
Κ	κ	κάππα	kappa	կապպա	կապպա	k	k
Λ	λ	λά(μ)βδα	la(m)bda	լամբդա	լամբդա	l	l
Μ	μ	μῦ	mu	մյու	մի	m	m
Ν	ν	νῦ	nu	նյու	նի	n	n
Ξ	ξ	ξει(ξί)	xi	քի	քի	ks	ks
Ο	ο	ὀδ, ὀδ(μικρον)	ōmicron	օմիկրոն	օմիկրոն	ō	o
Π	π	πει(πί)	pi	պի	պի	p	p
Ρ	ρ	ρῶ	rho	ռո	ռո	r	r
Σ	σ	σίγμα (σέγμα)	sigma	սիգմա	սիգմա	s	s
Τ	τ	ταῦ	tau	տաու	տաֆ	t	t
Υ	υ	ὕ(ὕ ψιλόν)	upsilon	յիփսիլոն	յիփսիլոն	ū, y	ū, y
Φ	φ	φεῖ(φῑ)	phi	ֆի	ֆի	ph	ph
Χ	χ	χει(χί)	chi	խի	խի	ch	ch
Ψ	ψ	ψεῖ(ψί)	psi	փսի	փսի	ps	ps
Ω	ω	ὦ(ὠμέγα)	ōmega	օմեգա	օմեգա	ō	o

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆԸ

Ասորական սկզբնական գիրը («էստրանգելա» կամ «էստրանգելո») արամեական այբուբենի ճյուղավորումներից է, որով մեզ հասած վաղագույն արձանագրությունները թվագրվում են Ջ.հ. I դարով: Ինչպես արամեական այբուբենը, այն բաղկացած է 22 բաղաձայնից (ձայնավորների կիրառությունը սկսվում է միայն VII դարից), որոնք ունեցել են մասնական արժեք: Գրության ուղղությունը եղել է աջից ձախ:

Հայաստանում կիրառվել է քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից հետո՝ գլխավորապես կրոնական քարոզչության նպատակով:

Ասորական այբուբենը տե՛ս Լոուկոտկա, 1955, էջ 155-157; Jensen, 1958, էջ 295-301; Brockelmann, 1962, էջ 4-12; Дирингер, 1963, էջ 336-346; Церетели, 1979, էջ 10-19 և այլն:

№	ԷՍՏՐԱՆԳԵԼՆ				ՀԱԿՈՐԷԿԵԱՆ				ՆԵՍՏԱՐԱԿԱՆ				Տարբերություն	Աղյուսակի համարը	Աղյուսակի անունը	
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4				
1	ա	ա			ա	ա			ա	ա			ա	'alaf	1	
2	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	bēt	2	
3	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	գ	g	gāmal	3
4	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	d	dālat	4
5	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	h	he	5
6	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	u	uay	6
7	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	z	zēn	7
8	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	h	hēt	8
9	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	t	tēt	9
10	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	l	lod	10
11	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	k	kāf	20
12	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	l	lāmad	30
13	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	m	mim	40
14	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	n	nūn	50
15	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	s	semkat	60
16	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	'	'e	70
17	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	ե	p	pē	80
18	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	s	sādē	90
19	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	է	q	qof	100
20	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	r	rēs	200
21	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	ր	s	šin	300
22	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	t	taḡ	400

ՄԻՋԻՆ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ
ԿԱՄ
ՊԱՀԼԱՎԱԿԱՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆԸ

Միջին պարսկական կամ պահլավական ալբուքենը ևս ծագում է արամեական գրից. վերջինիս նման բաղաձայնային է՝ բաղկացած 22 տառից՝

Հայաստանում միջին պարսկերենի կամ պահլավերենի և պահլավական գրի կիրառության մասին նյութական վկայություններ չունենք: Հակառակ դրան, մատենագրական տեղեկությունները վկայում են IV-V դարերում, Մաշտոցի գյուտից առաջ պարսկերենի գործածության մասին, ինչը վերաբերում է Հայաստանի 387 թ. բաժանումից հետո ընկած ժամանակամիջոցին:

Պահլավական գիրը տե՛ս Jensen, 1958, էջ 405-411; Оранский, 1960, էջ 154-211, 412-416 և այլն:

	Արմատագիր	Չեռագիր	Հնչյունային արժեքը		Արմատագիր	Չեռագիր	Հնչյունային արժեքը
1	Վ	•	ā, a	12	—	Է	γ
2	Լ	Լ	b	13	Ի	Ի Ի	l, r
3	Ճ	Ճ	g	14	Օ	Ե	m
4	Զ	Ճ	d	15	Զ	՝	n
5	Խ	Ե	h	16	Դ	• Ե	s
6	Չ	՝	v	17	Զ	՝	ε _(w, j, ɟ)
7	Տ	Տ	z	18	Գ	Ե	p, f
8	Ջ	•	x, h	19	Շ	Գ	č
9	Դ	—	t	20	Զ	՝	r, l
10	Դ	• Լ	i, y	21	Չ	Ե	š
11	Զ	Գ	k	22	Բ	Ե	t

ՓՅՈՒՆԻԿՅԱՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆ

Քիչ	Երկ	Անուն	Հնչյունային արժեքը
Կ	Կ	ալեֆ	ա
Գ	Գ	բեա	բ
Ղ	Ղ	գիմել	գ
Ճ	Ճ	դալեա	դ
Է	Յ	եե	ե
Կ	Կ	ուաու. վաւ	ու.վ
Ի	Յ	զալ	զ
Ե	Ա Ե	էեա	է (կոկորդալին)
Օ	Օ	թեա	թ
Ն	Ն Ն	յույ	յ
Կ	Կ Կ	քաֆ	ք
Ը	Ը	լամեդ	լ
Պ	Պ Պ	մեմ	մեմ
Կ	Յ	նու	նու
Ք	Ք	սամեք	ս
Օ	Օ	ալ	ա (կոկորդալին)
Չ	Չ	պե	պ (վր)
Ր	Ր	սադե	ս (կոկորդալին)
Փ	Կ	դաֆ	դ (կոկորդալին)
Գ	Գ	րեշ	ր
Վ	Վ Վ	շի	շ
Ք	Ի Կ	տաու. տաւ	տ

ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆ

Մեծատառ	Փոքրատառ	Ա.Նվա.Ումը	Արտասա- նությունը
A	a	ա	[ա]
B	b	բե	[բ]
C	c	ցե	[օ] և [յ]
D	d	դե	[դ]
E	e	է	[է]
F	f	էֆ	[ֆ]
G	g	գե	[գ]
H	h	հա	[հ]
I	i	ի	[ի]
K	k	կա	[կ]
L	l	լի	[լ]
M	m	մ	[մ]
N	n	նե	[ն]
O	o	օ	[օ]
P	p	պե	[պ]
Q	q	զյու	[կ]
R	r	ռի	[ռ]
S	s	սի	[ս]
T	t	տե	[տ]
V	v	վե	[վ]
X	x	իքս	[քս]
Y	y	իպսիլոն	[ի]
Z	z	զետա	[զ], [ծ]

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	3
ԳԼՈՒԽ Ա. ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՅՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
ՍՏԵՂԾՎԱԾ ԵՎ ԿԻՐԱՌՎԱԾ	
ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ	8
Ա. Դիտարկումներ նախաբիայնական Հայաստանի	
գրային իրավիճակի .ասին	8
Բ. Վանի թագավորության մեհենագրությունը	22
Գ. Հայկական մեհենագրության գործածությունը	
հետբիայնական ժամանակաշրջանում	41
ԳԼՈՒԽ Բ. ԱՅԼ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ ՍՏԵՂԾՎԱԾ ԵՎ	
ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՅՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
ԿԻՐԱՌՎԱԾ ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ	50
Ա. Խեթա-յովիական հիերոգլիֆիկայի կիրառումը	
Հայաստանի արևմուտքում	50
Բ. Ասորա-թաբեթյան սեպագրության	
գործածությունը Հայկական լեռնաշխարհում	62
Գ. Վանի թագավորության սեպագիրը	70
Դ. Հայաստանի արամեատառ	
արձանագրությունները	88
Ե. Հունարենի կիրառությունը նախամաշտոցյան	
Հայաստանում	111
Զ. Ասորերենի և ասորական գրի կիրառությունը	
նախամաշտոցյան Հայաստանում	164
Է. Պարսկերենի և պարսկական գրերի կիրառությունը	
նախամաշտոցյան Հայաստանում	168
ԳԼՈՒԽ Գ. ՕՏԱՐՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՅ ՀԱՅԿԱԿԱՆ	
ԼԵՌՆԱՇՆԱՐՀՈՒՄ ԹՈՂՆՎԱԾ ՕՏԱՐԱԳԻՐ	
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ	171
ԳԼՈՒԽ Դ. ԱՌԵՂԾՎԱԾԱՅԻՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ԵՎ ԱՆՀԱՅՏ	
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱԼԻ ԳՐԱՅԻՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ	200
Ա. Հայաստանի նրկյորդ սեպագիր համակարգը	200
Բ. Առեղծվածային հսկայանշաններ	208
Գ. Եզակի օրինակներով հանդիպող հուշարձաններ	211

ԳԼՈՒԽ Ե. ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՑՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑԱԾ ԳՐԵՐԻ ԵՎ ԴՊՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ	213
ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՑՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ (Վերջաբանի փոխարեն)	227
ARTAK MOVSISYAN - THE WRITING CULTURE OF PRE-MASHTOTSIAN ARMENIA (Summary)	232
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	234
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	235
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	259
Վանի թագավորության մեհենագրության նշանացանկ	261
Միջնադարյան հայկական մատյաններում պահպանված նշանների ցանկ	272
Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի նշանացանկ	282
Ասորա-բաբելոնյան սեպագրության նշանացանկ	322
Վանի թագավորության սեպագրության նշանացանկ	369
Արամեական այբուբեն	386
Հունական այբուբեն	388
Ասորական այբուբեն	390
Միջին պարսկական (պահլավական) այբուբեն	392
Փյունիկյան այբուբեն	394
Լատինական այբուբեն	395

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՑՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ

ARTAK MOVSISYAN

THE WRITING CULTURE OF
PRE-MASHTOTSIAN ARMENIA

Ստորագրված է տպագրության 17.06.2003թ.:
Թուղթ՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60x84 1/16: Հրատ. 23,0 մամուլ,
տպագր. 25,0 մամուլ + 4 ներդիր = 23.25 պայմ. մամուլի:
Տպարանակ՝ 500: Պատվեր՝ 39:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,
Երևան, Ալ. Մանուկյան 1:

«Նաիրի» հրատարակչություն» ՓԲԸ տպագրատուն,
Երևան-9, Տերյան 89

ԳԱԼՈՒՍԻ ԳՅՈՒԼՔԵՆԿՅԱՆ
հիմնարկության հովանավորությամբ
Երևանի համալսարանի հրատարակչությունը
լույս է ընծայել

1. Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան – Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանի 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ հատորները (բառարանը 2002թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին)
2. Նահապետ Քուչակի բանաստեղծական աշխարհը, աշխատասիրությամբ ակադեմիկոս Հրանտ Թամրազյանի
3. Շարական (ժողովածու) - աշխարհաբարի վերածեցին Ա. Մադոյանը և Գ. Մադոյանը
4. Հրաչյա Գաբրիելյան – Հայկական լեռնաշխարհը
5. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ – Տիեզերական պատմություն
6. Հրաչյա Միրզոյան – Հովհաննես Մրքուզ Ջուղայեցի
7. Ռուբեն Դազարյան – Միջին գրական հայերենի բառապաշարը
8. Բաբկեն Հայրությունյան – Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի
9. Վարդան Արևելցի – Տիեզերական պատմություն
10. Գևորգ Մադոյան – Գրիգոր Անավարդեցին շարականագիր
11. Գևորգ Աբգարյան - Հայ տպագրության նախապատմություն
12. Ալեքսանդր Մարգարյան – Հայերենի հոլովները
13. Փայլակ Անթալյան – Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասեր
14. Խաչիկ Բադիկյան – Ուսումնական դարձվածաբանական բառարան

15. Յոզեֆ Կարստ – Կիլիկյան հայերենի պատմական
քերականություն
16. Ռաֆայել Մաթևոսյան – Կուրան ապագայի
որոնումներում. իրադարձություններ և դասեր
17. Հրաչյա Գաբրիելյան – Հայոց բնաշխարհը (դասագիրք)
18. Էդուարդ Աղայան – Լեզվաբանական
հետազոտություններ
19. Հրաչյա Աճառյան – Կիլիկիայի բարբառը
20. Պիոն Հակոբյան - Գիտական ուսումնասիրություններ
21. Արտակ Մովսիսյան – Նախամաշտոցյան Հայաստանի
գրային համակարգերը

Հրատարակչությունն իր երախտագիտությունն է հայտնում

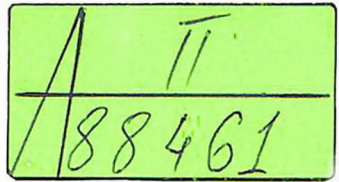
ԳԱԼՈՒՍՏ ԳՅՈՒԼԲԵՆԿՅԱՆ

հիմնարկության հայկական բաժնի ղեկավարներ

Միքայել Եսայանին և Ջավեն Եկավյանին՝

հայագիտական հրատարակչություններին

մեծապես օժանդակելու համար:



ԱՐՏԱԿ ՍՊՎԱՍԻՍՅԱՆԻ
մենագրությունները

Հնագույն պետությունը
Հայաստանում. Արատտա, Երևան,
1992

Բարեպաշտ արքաների
աշխարհակայությունը.
Հարյուրամյա կայսրություն Տիգրան
Մեծից առաջ, Երևան, 1997

Վանի քաղաքության (Բիայնիլի,
Ուրարտու, Արարատ)
մենագրությունը, Երևան, 1998

Սրբազան լեռնաշխարհը.
Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի
հնագույն հոգևոր ընկալումներում,
Երևան, 2000

Սուրբ օրինաց երկիրը. Արատտա,
Ստամբուլ, 2001 (թուրքերեն)

Ծնվել է 1970 թվականին:
Բարձրագույն կրթությունը
ստացել է ԵՊՀ Պատմության
ֆակուլտետում:
Ուսանողական տարիներին գրած
առաջին մենագրությունը
(Հնագույն պետությունը
Հայաստանում. Արատտա,
Երևան, 1992) «Հայաստան»
համահայկական հիմնադրամի
հայտարարած «Երիտասարդ
գիտնականներ - 1993»
համահայկական մրցույթում
ճանաչվել է հաղթող՝ լավագույն
պատմագիտական աշխատանք:
Ուսումը շարունակել է ՀՀ ԳԱԱ
Արևելագիտության ինստիտուտի
ասպիրանտուրայում: Այն
ավարտել է 1997 թվին՝ «Վանի
քաղաքության (Բիայնիլի,
Ուրարտու, Արարատ)
մենագրությունը»
ատենախոսության
պաշտպանությամբ՝ ստանալով
պատմական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճան:
Ներկայումս ՀՀ ԳԱԱ
Արևելագիտության ինստիտուտի
ավագ գիտաշխատող է:
1998 թվականից դասախոսում է
Երևանի պետական
համալսարանում. Հայոց
պատմության ամբիոնի դոցենտ է:
Հեղինակ է շուրջ երեք տասնյակ
գիտական հոդվածների:
Ներկայացվող գիրքը հեղինակի
վեցերորդ մենագրությունն է: